

**БОШҚА ТАРМОҚЛАРДА
БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

ТОШКЕНТ - 2015

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

**БОШҚА ТАРМОҚЛАРДА
БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

МАЪРУЗА МАТНИ

ТОШКЕНТ - 2015

Тақризчилар - и.ф.д., профессор Б. Ҳамдамов (ТМИ)
и.ф.н., доцент К. Мисиров (ТМИ)

Олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Кенгаш томонидан дарслик сифатида тавсия этилган.

Дарсликда иқтисодиётнинг қурилиш, қишлоқ хўжалиги, автотранспорт, савдо, умумий овқатлантириш каби муҳим тармоқлари ва соҳаларида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари ёритилган. Алоҳида эътибор ушбу тармоқ ва соҳага тегишли хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асосларига, уларда активлар, мажбуриятлар, даромадлар, харажатлар, якуний молиявий натижалар, солиқ ва тўловлар ҳисобини юритиш ҳамда молиявий ҳисобот шакллари тузишдаги хусусиятларга қаратилган.

5340900 «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» таълим йўналишидаги талабалар учун мўлжалланган. Ундан, шунингдек, иқтисодиётга оид бошқа таълим йўналишларида ўқиётган талабалар, ўқитувчилар, илмий ходимлар, магистрлар, амалиётчи бухгалтерлар ва аудиторлар ҳам фойдаланишлари мумкин.

К И Р И Ш

Мамлакатимиз иқтисодиёти равнақида унинг ҳар бир тармоғи ва соҳаси ўз ўрнига эга. Чунончи, республикамизда 2009 йилда яратилган 48097,0 млрд.сўмлик ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)нинг 46,1 фоизи товарлар ишлаб чиқариш соҳасига, 47,2 фоизи хизматлар кўрсатиш соҳасига, 6,7 фоизи эса маҳсулотлар ҳамда экспорт-импорт операцияларидан олинган соф солиқларга тўғри келди. 2009 йилда республикамизда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши 8,1 фоизни ташкил этди. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 9 фоизга кўпайди, қишлоқ хўжалигидаги ўсиш 5,7 фоизни ташкил этди, чакана савдо айланмаси 16,6 фоизга, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш 12,9 фоизга, иқтисодиётга инвестициялар киритиш 24,8 фоизга ошди¹.

Иқтисодиётнинг барча тармоқ ва соҳалари бир-биридан фарқли жиҳатларга эга. Ушбу фарқли жиҳатлар уларни бошқариш учун керакли бўлган ахборотларни йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш ва узатиш воситаси бўлган бухгалтерия ҳисобига ҳам ўз таъсирини ўтказиши табиий ҳол. Айнан шулар бошқа тамоқларда бухгалтерия ҳисобини махсус фан сифатида ўрганилиши ва ўқитилишини тақозо этади.

«Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари» фанининг асосий мақсади иқтисодиётнинг турли тармоқ ва соҳаларида бухгалтерия ҳисобининг асосий хусусиятларини очиб бериш, талабаларда турли тармоқ ва соҳаларга тегишли хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобини юритиш бўйича амалий кўникмаларни шакллантиришдан иборат.

Эътиборларингизга ҳавола этилаётган ушбу дарслик «Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари» фанининг намунавий дастурига мувофиқ тайёрланган. У «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» таълим йўналишидаги бакалаврларга мўлжалланган.

Дарслик ўз ичига тўртта бўлимни олган, бу бўлимларда иқтисодиётнинг алоҳида тармоқ ва соҳаларига, чунончи қурилиш, қишлоқ хўжалиги, автотранспорт ва савдо тармоқларига тегишли турли хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари ёритилган.

Дарсликнинг **«Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари»** номли биринчи бўлимида ушбу соҳага тегишли хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари, уларнинг техник, технологик, иқтисодий ва бошқа жиҳатдан мавжуд бўлган хусусиятлари, ушбу хусусиятларнинг бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишга таъсири кўрсатиб берилган. Алоҳида эътибор қурилиш машиналари иш фаолияти, уларни сақлаш харажатлари, амортизацияси, қурилиш материаллари, қурилиш ва қурилиш монтаж ишларининг бажарилиши, буюртмачиларга топширилиши, даромадларни тан олиш ва бажарилган ишлар таннарини калькуляция қилиш усуллари, солиқ ва тўловлар ҳамда якуний молиявий натижаларни ҳисоб ва ҳисоботда акс эттиришдаги хусусиятларга қаратилган.

¹ Каримов И.А. Асосий вазифамиз- ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2010. – 49-50-б.

Дарсликнинг «**Қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари**» номли иккинчи бўлимида қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситалар, чунончи асосий подани шакллантириш, кўп йиллик ўсимликлар, ўстиришдаги ва боқувдаги моллар, деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини етиштириш харажатлари, улар таннархини аниқлаш, ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш, солиқ тўловлари ва якуний молиявий натижаларни шакллантириш, уларни ҳисоб ва ҳисоботда акс эттиришдаги хусусиятлар очиб берилган.

Дарсликнинг «**Автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари**» номли учинчи бўлими транспорт соҳага кирувчи хўжалик юритувчи субъектларида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш хусусиятларига бағишланган. Унда, чунончи, автотранспорт воситалари, уларнинг иш фаолияти, амортизацияси, ёқилғи, ёғлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ҳисобини юритиш тартиби, шунингдек, автотранспорт хизматларидан олинадиган даромадларни тан олиш ва бажарилган ишлар таннархини калькуляция қилиш усуллари, солиқлар ва тўловлар, якуний молиявий натижаларнинг шакллантирилиши ҳамда уларни ҳисоб ва ҳисоботда акс эттиришдаги хусусиятлар очиб берилган.

Дарсликнинг «**Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари**» номли тўртинчи бўлими улгуржи ва чакана савдо, шунингдек умумий овқатланиш корхоналарида товарлар, уларнинг кирими ва сотилиши, савдо устамалари, олинган даромадлар, харажатлар, солиқ тўловлари, якуний молиявий натижаларнинг шакллантирилиши ҳамда уларни ҳисоб ва ҳисоботда акс эттиришдаги хусусиятларга бағишланган.

Дарсликнинг ҳар бир боби охирида ёритилган мавзуга доир таянч атама ва иборалар, ўз ўзини назорат қилиш мақсадида тестлар, ситуацион масалалар берилган, шунингдек мавзуларни чуқур ўзлаштиришга кўмаклашадиган меъёрий ҳужжатлар, даврий адабиётлар ва бошқа манбалар рўйхати келтирилган.

Дарсликнинг 1, 3, 4-бўлимлари иқтисод фанлари доктори, профессор К.Б.Уразов томонидан ёзилган, унинг 2-бўлими эса муаллифлар томонидан ҳамкорликда тайёрланган.

Дарсликдан жой олган айрим мавзулар республикамизда бухгалтерия ҳисоби бўйича чоп этилган бошқа дарслик ва ўқув қўлланмаларида етарлича ўз аксини топмаган. Шу боис, муаллифлар тақризчиларга, дарсликни чоп этилишида кўмаклашган барча ҳамкасабаларга, шунингдек уни янада бойитиш бўйича ўз таклиф ва тавсияларини берувчиларга ўз миннатдорчилигини билдириб қоладилар.

I-БЎЛИМ.

ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

1-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асослари

2-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар ҳисобининг хусусиятлари

3-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида материаллар ҳисобининг хусусиятлари

4-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар ҳисобининг хусусиятлари

5-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва қурилиш ишлари таннаرخини калькуляция қилишнинг хусусиятлари

6-Мавзу: Қурилиш ишларини бажаришдан олинган даромадлар ва буюртмачилар билан ҳисоб китобларнинг ҳисоби

7-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида молиявий натижалар, солиқлар ва мажбурий тўловларнинг ҳисоби

8-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида ҳисобот

1- МАВЗУ: ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

Режа:

- 1.Қурилиш ташкилотларининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари**
- 2.Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари**
- 3.Қурилиш ташкилотлари ҳисоб сиёсатининг хусусиятлари**

1.Қурилиш ташкилотларининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари

Малакатимиз иқтисодиётини ривожланишида қурилиш тармоғи муҳим ўрини тутади. Айнан ушбу тармоққа кирувчи қурилиш ташкилотлари орқали иқтисодиётнинг барча соҳасига реал инвестициялар киритилади. Қурилиш тармоғи мамлакатимиз иқтисодиётининг барча соҳасида янги қувватларни қуриш, ишга тушириш, мавжуд қувватларни модернизациялаш, реконструкция қилиш, кенгайтириш, таъмирлаш ва бошқа шу каби ишларни амалга оширишнинг бош ижрочиси ҳисобланади.

Мамлакатимизда қурилишга қилинаётган инвестициялар йилдан йилга ошиб бормоқда. Чунончи, 2009 йилда асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг умумий ҳажми 12531,9 млрд.сўмни ёки 2008 йилда қилинган инвестиция ҳажмига нисбатан 124,8 фоизни ташкил қилди. Киритилган инвестицияларнинг 75,7 фоизи ишлаб чиқариш соҳасига, қолган 24,3 фоизи эса ноишлаб чиқариш соҳасига тўғри келди².

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги томонидан белгиланган халқ ҳўжалиги тармоқлари классификаторига мувофиқ қурилиш ташкилотларининг алоҳида турларига қуйидаги тармоқ кодлари ажратилган:

- **60000** -Қурилиш;
- **61000** -Пудрат ва ҳўжалик усулида қурилиш, монтаж ва бошқа ишларни олиб боровчи умумқурилиш ва ихтисослашган ташкилотлар;
- **62000** -Ишлаб чиқариш мақсадидаги бино ва иншоатларни капитал таъмирлашни бажарувчи ташкилотлар;
- **63000** - Ноишлаб чиқариш мақсадидаги бино ва иншоатларни таъмирлаш, аҳоли буюртмасига кўра яшаш жойларини таъмирлаш ва қуриш ишларини бажарувчи ташкилотлар;
- **65000** - Бурғулаш ишларини бажарувчи ташкилотлар;
- **66000** - Лойиҳа, лойиҳа-қидирув ва қидирув ташкилотлари;
- **69000** - Қурилиш ҳўжалик бошқармалари

² Статистическое обозрение Узбекистана за 2009 год.- Ташкент, 2010 .

Қурилиш ташкилотларини хўжалик юритувчи субъектлар сифатида турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин.

Мулкӣй шакли ва юридик мақомига кўра қурилиш ташкилотлари очик акциядорлик жамиятлари (ОАЖ), масъулияти чекланган жамиятлар (МЧЖ), хусусий корхоналар (фирмалар) ва давлат унитар корхоналари бўлиши мумкин. Ушбу мақомдаги қурилиш ташкилотларини тузиш ва улар фаолиятини юритиш республикамизда бу турдаги хўжалик юритувчи субъектлар тўғрисидаги қонунлар ва қонун ости ҳужжатлари, шунингдек ушбу ташкилотларнинг таъсис ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Номланишига кўра ҳам қурилиш ташкилотлари турличадир. Чунончи, уларнинг энг кенг тарқалган номи бўлиб ҳаракатланувчи механизациялашган колонна (ХМК–ПМК) ҳисобланади. Қурилиш ташкилотларига бундайин номни берилиши негизда уларнинг қурилиш, қурилиш монтаж ва бошқа ишларга доир ўз фаолиятини бевосита буюртма берилган жойларда махсус ҳаракатланувчи техник воситалар, машина ва механизмлар ёрдамида амалга оширишлари ётади. Бундан ташқари қурилиш тармоғида хусусий қурилиш фирмаси, шўъба қурилиш корхонаси, қурилиш компанияси, қурилиш трести каби номлардаги хўжалик юритувчи субъектлар ҳам мавжуд.

Фаолият юритиш доирасига кўра қурилиш ташкилотлари тармоқ ва тармоқлараро қурилиш ташкилотларига бўлинади. Тармоқ қурилиш ташкилотлари халқ хўжалигининг алоҳида олинган тармоқларида ўз фаолиятини юритадилар.

Ихтисослашганлигига кўра қурилиш ташкилотлари махсус ва универсал ташкилотлар бўлиб ҳисобланади. Масалан, қурилиш ташкилотларининг метро қурилиши, уй қурилиши, йўл қурилиши, кўприк қурилиши ва бошқа шу каби махсус ихтисослашган турлари мавжуд. Айрим қурилиш компаниялари (трестлари) кўп тармоқли, яъни универсал ташкилотлар бўлиб ҳисобланади.

Ходимларининг сонига кўра қурилиш ташкилотлари микрофирмалар, кичик корхоналар, ўрта ва йирик корхоналарга бўлинади. Республикамизнинг қонун ҳужжатларига кўра қурилиш тармоғида микрофирмалар бўлиб ходимларининг сони 20 тагача, кичик корхоналар бўлиб ходимларининг сони 50 тагача бўлган корхоналар ҳисобланади.

Таъсисчиларининг таркибига кўра қурилиш ташкилотларини маҳаллий ва хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарга бўлиш мумкин. Хорижий инвестициялар иштирокидаги қурилиш ташкилотлари устав капиталининг миқдори энг камида 150000 АҚШ доллари миқдорида бўлиши лозим. Ушбу устав капитали миқдори маҳаллий ва хорижий таъсисчилар маблағларидан ташкил топади.

Қурилиш ишларини бажаришдаги ўрнига кўра қурилиш ташкилотлари бош пудратчи ва субпудратчи ташкилотларга бўлинади.

Бош пудратчи ташкилот – бу буюртмачи билан қурилиш, қурилиш-монтаж ва бошқа ишларни олиб бориш бўйича асосий шартномани тузган ҳамда унинг бажарилишини тўлиқ ўз зиммасига олган қурилиш ташкилоти.

Субпудратчи ташкилот – бу бош пудратчининг буюртмачига бажариб бериши лозим бўлган қурилиш, қурилиш-монтаж ва бошқа ишларнинг бир

қисмини бош пудратчи билан тузилган шартномага асосан бажариб берувчи ташкилот.

Танлаган солиқ режимида кўра қурилиш ташкилотлари умумбелгиланган ва ихчамлаштирилган солиқ режимларида ишловчи корхоналарга бўлинади. Республикамизнинг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ микрофирма ва кичик корхоналар ҳисобланган қурилиш ташкилотлари ихчамлаштирилган солиқ тўловлари режимида ишлари мумкин. Йирик ва ўрта қурилиш ташкилотлари, одатда, умумбелгиланган солиқларни тўловчилари бўлиб ҳисобланадилар.

Қурилиш ташкилотлари фаолияти республикамизнинг амалдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларига мувофиқ асосий ва асосий бўлмаган фаолият турларига бўлинади. Асосий фаолиятга буюртмачилар учун бажарилган қурилиш, қурилиш-монтаж ишлари, жиҳозларни ўрнатиш, реконструкция, кенгайтириш, модернизация қилиш, ободонлаштириш, капитал ва жорий таъмирлаш ишлари, шунингдек ўз мақсадларида фойдаланиш ва сотиш учун мўлжалланган қурилиш материаллари ва мосламаларини ишлаб чиқиш ва шу каби бошқа ишлар киради. Асосий бўлмаган фаолиятга қурилиш ташкилотларининг молиявий, инвестиция ва бошқа фаолият турлари киради.

Қурилиш ташкилотлари асосий фаолиятига кирувчи ишларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга.

Қурилиш ишлари деганда янги бино ва иншоотларни яратилиши билан боғлиқ жараёнлар мажмуаси тушунилади. Янги бино ва иншоотларни яратилиши ўз ичига лойиҳалаштириш, қуришга тайёргарлик, таъминот, қуриш, фойдаланишга топшириш каби жараёнларни олади. Ҳар бир жараён қурилишга доир маълум ишлардан ташкил топади ва ўзининг пировард натижасига эга бўлади.

Қурилишнинг *лойиҳалаштириш* жараёнида янги бино ва иншоотларни қуришнинг техник, технологик, геодезик, топографик ва барча бошқа жиҳатлари ўрганилади, уларнинг аниқ параметрлари ва ўлчамлари белгиланади. Қурилиш лойиҳаси, одатда, махсус лойиҳалаштириш муассасалари (институтлар) томонидан буюртмачи билан тузилган шартномага асосан ишлаб чиқилади. Ишлаб чиқилган лойиҳа қуриладиган объект жойлашган ҳудуднинг шаҳарсозлик бош лойиҳаси талабларига зид бўлмаслиги лозим. Шу боис ҳам янги объектларни қуришдан олдин уларнинг лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси «Давархитектқурилиш» қўмитасининг жойлардаги бошқармалари ва бўлимлари томонидан кўриб чиқилади ва маъқулланади. Лойиҳалаштириш жараёнининг натижаси бўлиб янги қуриладиган объектнинг барча техник-иқтисодий параметрларини ифодаловчи лойиҳаси ва қуриш сметаси ҳисобланади. Қуриш сметасида объектни қуриш билан боғлиқ барча ишларнинг ҳажми, уларнинг белгиланган меъёр ва тартибларга мувофиқ ҳисобланган қиймати кўрсатилади. Лойиҳа қиймати пудратчи ва буюртмачи ўртасида тузиладиган шартнома қийматини белгилашга асос бўлади.

Қуришга тайёргарлик ва унинг таъминот жараёни буюртмачи ва пудратчи томонидан амалга ошириладиган маълум ишлардан ташкил топади. Бу ишларни бажариш бўйича томонларнинг мажбуриятлари тузилган

шартномада ўз аксини топади. Масалан, буюртмачи бу жараёнда ўз зиммасига куриш учун керакли бўлган материалларни пудратчига етказиб бериш, олдиндан тўлов суммасининг келишилган қийматини (лойиҳа қийматининг 15 фоиздан кам бўлмаган қисмини) курувчи ташкилотнинг ҳисоб рақамига ўтказиб бериш кабиларни олади. Пудратчи ташкилот куриш учун керакли техника ва жиҳозларни курилиш майдончасига етказиш, уларни куриш ишлари учун тайёрлаш ва шу каби мажбуриятларни ўз зиммасига олади.

Объектни қуриш жараёни курилишнинг титул рўйхатида кўрсатилган ишларни босқичма-босқич лойиҳани бажариш жадвалига (графикига) мувофиқ амалга оширишдан иборат бўлади. Курилиш объектларининг битказилган, лекин буюртмачига ҳали топширилмаган қисми тугалланмаган ишлаб чиқариш (курилиш ишлари) ҳисобланади.

Қурилган объектни фойдаланишга топшириш курилишнинг якуний жараёнидир. Бу жараён курилишга доир лойиҳадаги барча ишлар тугатилгач, тузилган махсус комиссия томонидан амалга оширилади ва мос равишда «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» билан расмийлаштирилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг қурилган объект пудратчи учун бажарилган (сотилган) иш, деб ҳисобланади.

Курилиш ишлари ўз ичига монтаж ишларини ҳам олади. Шу боис ушбу ишлар курилиш-монтаж ишлари ҳам деб аталади.

Жиҳозларни ўрнатиш ишлари деганда жиҳозлар, ускуналар ва бошқа конструкцияларни йиғиш, ўрнатиш ва фойдаланишга тушириш билан боғлиқ ишлар мажмуаси тушунилади. Чунончи, бино ва иншоатларни куришда бажариладиган жиҳозларни ўрнатиш ишлари таркибига кўтариш-тушириш қурилмалари (лифт, эскалатор ва бошқалар)ни, иситиш, совутиш, ёритиш, сув бериш, ҳавони алмаштириш, санитария-гигиена техникаси қурилмаларини ўрнатиш, йиғиш, ўтказиш, изоляция қилиш ва шу каби бошқа ишлар киритилади.

Кенгайтириш деганда пудрат шартномасига кўра буюртмачиларнинг ҳаракатдаги бино ва иншоатларига қўшимча ишлаб чиқариш объектларини куриш, асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи цехларнинг майдончаларини ишлаб чиқариш қувватини ошириш мақсадида кенгайтириш билан боғлиқ ишлар тушунилади. Кенгайтириш ишларига шунингдек буюртмачилар узоқ муддатли активлари таркибига киритиладиган ва алоҳида балансга ажратилмайдиган филиаллари ва ишлаб чиқариш бўлинмаларини куриш ҳам киритилади. Кенгайтириш ишлари худди янги курилиш сингари лойиҳадаги барча ишлар тугатилгач, пудратчи томонидан буюртмачига «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида топширилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг кенгайтиришга доир ишлар пудратчи ташкилот учун бажарилган (сотилган) деб ҳисобланади.

Реконструкция деганда пудрат шартномасига кўра буюртмачиларнинг ҳаракатдаги асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи объектларини дастлабки

ҳолатини кенгайтирмасдан қайта ўзгартириб чиқиш тушунилади. Реконструкциядан асосий мақсад бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ва унинг техник-иқтисодий даражасини илмий-техника прогресси ютуқлари асосида кўтариш;
- ҳаракатдаги ишлаб чиқариш объектлари қувватини ошириш;
- ишчи ходимларнинг меҳнат шароитларини яхшилаш, уларнинг меҳнат унумдорлигини ошириш;
- техник бўғинлардаги диспропорцияларни йўқотиш.

Реконструкция ишлари лойиҳадаги барча ишлар тугатилгач, пудратчи томонидан буюртмачига «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида топширилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг реконструкция ишлари пудратчи ташкилот учун бажарилган (сотилган) иш деб ҳисобланади.

Модернизация қилиш деганда пудрат шартномасига кўра буюртмачиларнинг ҳаракатдаги асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи объектларини, техника ва технологик линияларини энг замонавий илмий ва техник ютуқлар асосида янгилаш ҳамда алмаштириш тушунилади. Модернизация қилишнинг асосий мақсади бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- ишлаб чиқаришни янада такомиллаштириш, унинг техник-иқтисодий даражасини илмий-техника прогресси ютуқлари асосида юксалтириш;
- ҳаракатдаги эски ишлаб чиқариш объектларини янгилаш ва шу асосда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини ошириш;
- ишлаб чиқариш қувватлари унумдорлигини ошириш, техник ва технологик линияларда ишловчи ходимлар меҳнат унумдорлигини кескин ошириш;

Модернизация қилиш ишлари лойиҳадаги барча ишлар тугатилгач, пудратчи томонидан буюртмачига «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида топширилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг модернизация қилиш ишлари пудратчи ташкилот учун бажарилган (сотилган) иш деб ҳисобланади

Ободонлаштириш деганда пудрат шартномасига кўра буюртмачиларга уларда фойдаланишда бўлган ер майдончаларининг кўринишини яхшилаш, ер ости ўтказмаларини қуриш, транспорт воситаларини тўхтаб туриш жойларини ташкил қилиш, ер майдончаларини темир панжаралар билан ўраш, юриш йўлкаларини қуриш каби ишлар тушунилади. Ободонлаштириш ишлари бошқа ишлар сингари лойиҳадаги барча ишлар тугатилгач, пудратчи томонидан буюртмачига «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида топширилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг ободонлаштириш ишлари пудратчи ташкилот учун бажарилган (сотилган) деб ҳисобланади.

Таъмирлаш ишлари деганда пудрат шартномасига кўра буюртмачиларга асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатишга мўлжалланган объектларни техник-ишлаб чиқариш ҳолатини ишчи ҳолатда ушлаб туриш, уларнинг техник-иқтисодий даражасини сақлаш мақсадларида бажарилган ишлар тушунилади.

Бу ишлар, одатда, буюртмачилар бино ва иншоотларининг миқдорий ҳажмини кенгайтирмайди. Бироқ, таъмирлаш ишлари буюртмачиларда меҳнат шароитларини, атроф муҳит муҳофазани яхшилашга имкон беради. Таъмирлаш ишлари бошқа ишлар сингари шартнома назарда тутилган барча ишлар тугатилгач, пудратчи томонидан буюртмачига «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида топширилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг таъмирлаш ишлари пудратчи ташкилот учун бажарилган (сотилган) деб ҳисобланади.

Шундай қилиб, қурилиш ташкилотлари томонидан халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун бажариладиган қурилиш ишлари таркиби жуда ҳам турли-тумандир. Уларнинг асосийларига³ қуйидагилар киради:

- қурилиш титул рўйхатига киритилган бино ва иншоотларни қуришга доир барча ишлар, улар билан боғлиқ бўлган темир-бетон металллар, ёғоч ва бошқа қурилиш конструкцияларини ўрнатиш ва монтаж ишлари, минорали ва бошқа кранлар учун кран ости йўллари қуриш ва бузиш ишлари;

- газ, сув, электр энергияси, иссиқлик, канализация, ҳавони тозалаш таъминотига доир ишлар;

- нефть ва газ қувурларини ётқизиш, электр қуввати ва алоқа линиялари кабелларини ётқизиш ва ўтказиш ишлари;

- кўприк, йўл, сув ости-техник тоннелларини қуриш ва ўтказиш ишлари;

- санитария-гигиена техникаси ва жиҳозларини ўрнатиш ишлари;

- бино, иншоот ва ускуналарга асос (фундамент) ва таянч конструкцияларини ўрнатиш, қозон печ ва бошқа агрегатлар атрофига қопламалар ясаш ишлари;

- қуриш учун ер майдонларини тайёрлаш, тозалаш, эски бута ва дарахтларни кесиш ва олиб ташлаш, ковлаш, ерни қуриштириш ва лойиҳада белгиланган кўринишга етказиш ишлари;

- шаҳар ва қишлоқ жойлари ҳудудларини кўкаламзорлаштириш ҳамда ободонлаштиришга доир қурилиш ишлари;

- сув чиқариш, уларни оқиш қувурларини ўрнатиш ишлари;

- эрозия, сел кўчмаларига қарши ва бошқа табиатни муҳофаза қилиш иншоотларини қуриш, қирғоқларни мустаҳкамлаш ва ботқоқларни қуриштириш ишлари;

- қурилишига алоқадор пармалаш, шурфлаш, сувни тортиб олиш ва шу каби бошқа геологик ва гидрогеологик ишлар.

Қурилиш ташкилотларининг асосий фаолиятига кирувчи ушбу ишлар уларнинг хусусиятларига кўра лицензиялаштириладиган ва лицензиялаштирилмайдиган турларга бўлинади. Масалан, муҳофаа объектларини, кўприк ва тоннелларни, магистрал газ қувурлари, нефть қувурлари ва нефть маҳсулотлари қувурларини, баландликларда жойлашган объектларни лойиҳалаштириш, қуриш ва таъмирлаш ишлари лицензиялаштириладиган фаолият ҳисобланади. Бундай қурилиш ишлари билан шуғулланиш учун лицензия фақат махсус

³ **Изоҳ:** қурилиш ишларининг тўлиқ рўйхати қурилиш нормалари ва тартибига оид ҳужжатлар, шунингдек қурилишга оид махсус адабиётларда келтирилган.

ихтисослашган қурилиш ташкилотларига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан берилади. Махсус лойиҳалаштиришни талаб қилмайдиган ва лицензия олиш лозим бўлмаган қурилиш, қурилиш-монтаж, ободонлаштириш, кенгайтириш, реконструкция ва модернизация қилиш, капитал ва жорий таъмирлаш ишлари билан барча турдаги қурилиш ташкилотлари шуғулланишлари мумкин.

Қурилиш ташкилотлари ва буюртмачилар ўртасида қурилиш ишларига доир пудрат шартномаларини тузишда ҳозирги пайтда тендер (танлов) усули кенг тарқалган. Чунончи, давлат бюджетидан марказлаштирилган тарзда молиялаштириладиган қурилиш объектлари (мактаблар, лицейлар, коллежлар, ҳарбий қисмлар, шифохоналар ва бошқалар) бўйича пудрат шартномаларини тузиш махсус «Ягона буюртмачи хизмати» инжиниринг компаниялари орқали танлов савдолари асосида амалга оширилмоқда. Ушбу танлов савдоларида барча мулкӣ ва ташкилий-ҳуқуқӣ турдаги қурилиш ташкилотлари қатнашиш ҳуқуқига эгадирлар. Бунинг учун улар инжиниринг компанияларига танлов савдосида қатнашиш бўйича оферталар (таклифлар)ни киритишлари ҳамда тегишли танлов ҳужжатларини тақдим этишлари лозим. Танлов савдосида қатнашиш учун қурилиш ташкилотлари «Ягона буюртмачи хизмати» инжиниринг компаниялари томонидан қўйилаётган қуйидаги талабларга мос келишлари лозим:

- ишлар (хизматлар)ни бажариш учун зарур бўлган меҳнат ресурслари ва мутахассисларга эга бўлишлари;
- танловга қўйилган объектга ўхшаш иншоотларда ишлаш тажрибаси ва кўникмаларига эга бўлишлари;
- шартнома тузиш юзасидан фуқоралик-муомала, ҳуқуқӣ лаёқат ва ваколатларга, ўзаро ишончга эга бўлишлари;
- танловга қўйилган объект қурилишини олиб бориш учун марказлаштириладиган маблағлардан ташқари ўз маблағларига эга бўлишлари;
- бюджет олдида боқиманда қарзларга эга бўлмаслиги;
- жорий мажмуриятлар бўйича тўлов қобилиятига эга бўлишлиги ва бошқалар.

«Ягона буюртмачи хизмати» инжиниринг компаниялари орқали танлов савдолари асосида амалга ошириладиган қурилиш ишларига доир пудрат шартномалари қурилиш ишлари режаларига киритилган ҳамда улар учун белгиланган тартибда тасдиқланган титул рўйхатларига мувофиқ ҳолда тузилади.

Бош пудратчи қурилиш ишларининг ҳажми ва хусусиятларига кўра инжиниринг компаниялари розилиги билан алоҳида ишларни амалга оширишлари учун ўзларининг субпудратчиларини белгилашлари ҳам мумкин. Ушбу ҳолда бош пудратчи ва субпудратчилар ўртасидаги муносабатлар тузилган субпудрат шартномалари асосида белгиланади.

Қуриладиган объектнинг лойиҳа-смета ҳужжатлари (титул рўйхати, ускуна, материал ва буюмларни етказиб бериш жадвали, молиялаштириш графиги ва бошқалар) тузилган пудрат шартномасининг таркибий элементлари

бўлиб ҳисобланади. Ушбу ҳужжатларга амал қилиш ва уларда кўрсатилган шартларни бекаму-кўст бажарилишини таъминлаш буюртмачилар ҳамда қурилиш ташкилотларининг бевосита мажбуриятлари ҳисобланади.

2. Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари

Қурилиш ташкилотлари ўз фаолиятини хўжалик ҳисоб-китоби асосида юритувчи, яъни ўзини-ўзи маблағ билан таъминловчи, олган даромадлари эвазига барча харажатларини қопловчи ва пировард натижада фойда олувчи корхоналар сифатида бухгалтерия ҳисобининг муҳим субъектлари бўлиб ҳисобланади. Қурилиш ташкилотлари хўжалик фаолиятининг турлари, уларни ташкил қилувчи жараён ва муомалалар, эришилган молиявий натижалар, шунингдек хўжалик фаолиятини олиб борилишини таъминловчи активлар, бу активларни ташкил топиш манбалари бухгалтерия ҳисоби объектларини ташкил этади. Бу объектларни кузатиш, улар тўғрисидаги ахборотларни назорат ва таҳлил қилиш ҳамда тегишли бошқарув қарорларини қабул қилиш мақсадида йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш ва фойдаланувчиларга етказиб бериш бухгалтерия ҳисобининг асосий функциялари бўлиб ҳисобланади.

Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари бевосита улар томонидан бажариладиган қурилиш, қурилиш-монтаж, жиҳозларни ўрнатиш, кенгайтириш, реконструкция қилиш, ободонлаш-тириш, капитал ва жорий таъмирлаш ишларининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Ушбу ишларни лойиҳа-смета ҳужжатларига мувофиқ олиб борилганлиги ва бунда белгиланган меъёр ва тартибларга амал қилинган-лигини назорат қилиш, қурилиш ишларига кетган сарф-харажатларни тўғри ва ўз вақтида ҳужжатлаштириш, улар асосида қурилиш жараёнлари синтетик ва аналитик ҳисобини юритиш, тугалланмаган қурилиш ишлари қийматини тўғри аниқлаш, тугалланган ишлар қийматини аниқ баҳолаш ва калькуляция қилиш, уларни ҳисобот даври даромадларига ҳисоблаш тамойилига асосан киритиш, ўзаро ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга ошишини таъминлаш бухгалтерия ҳисоби олдида турган энг муҳим вазифалардир.

Қурилиш ишларининг хусусиятлари қурилиш ташкилотларида уларнинг мулки ҳамда бу мулкни ташкил қилиш манбалари ҳисоби олдида ҳам муҳим вазифаларни кўяди. Чунончи, асосий воситалар ҳисоби ва ҳисобот тизими ушбу активлар таркибидаги қиммат турадиган махсус техника турли механик ва электр жиҳозлар, юк ташиш машиналари, махсус бино ва иншоотларнинг ҳолати ва ҳаракати, уларнинг иш фаолияти, амортизацияланиши ва бошқа жиҳатлари тўғрисида батафсил маълумотларни бериши лозим.

Қурилиш ишларининг белгиланган муддатларда бажарилиши тегишли қурилиш материалларининг қурилиш майдончаларига ўз вақтида келиб тушишига, улар бўйича тасдиқланган лимитнинг мавжудлиги, бутлиги ва сифатига бевосита боғлиқдир. Бундан ташқари келиб тушаётган материал-лар қийматини (таннархини) тўғри баҳолаш, улар ҳисобини баҳолашнинг у ёки бу усулда юритилиши қурилиш ишларининг таннархига, уларни бажаришдан

олинадиган даромадлар ва тўланадиган солиқларга, қурилиш ташкилотининг соф фойдасига бевосита таъсир кўрсатади. Буларнинг барчаси қурилиш ташкилотларида материаллар ҳисоби олдига улар қийматини тўғри баҳолаш, материаллар ҳолати ва ҳаракати устидан усликсиз назоратни олиб бориш, улар кирими ва чиқимига доир ҳужжатларни тўғри ва ўз вақтида расмийлаштириш, ушбу бойликлар омбор ва бухгалтерия ҳисоби регистрларини белгиланган тартибда юритишдек муҳим вазифани кўяди.

Қурилиш ишлари ҳажми ва қийматига кўра катта миқдорда маблағ талаб қиладиган фаолият ҳисобланади. Шу боис ҳам қурилиш ишларининг ўз вақтида ва сифатли бажарилиши уларни молиялаштирилиш манбаларининг мавжудлигига бевосита боғлиқдир. Қурилиш ишлари, одатда, буюртмачидан олинган олдиндан тўлов ва кейинги тўловлар, шунингдек пудратчи ташкилотнинг ўз маблағлари ёки улар томонидан олинган банк кредитлари эвазига амалга оширилади. Қурилиш ишларини молиялаштирилишининг ушбу хусусиятлари пудратчи ташкилотларда пул маблағларини махсус счётларда аккумуляция қилишни (тўплашни), улардан оқилона фойдаланишни, олдиндан тўлов ва кейинги тўлов суммаларини буюртмачилардан ўз вақтида келиб тушишини, банк кредитлари ва бошқа қарз маблағларни олиш ва қайтариш муомалаларини усликсиз назорат қилишни, уларни тўғри ва ўз вақтида расмийлаштиришни, пул маблағлари, дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳисобини белгиланган тартибларга риоя қилган ҳолда олиб боришни тақозо қилади.

Қурилиш ишлари бошқа ишлардан фарқли ўлароқ коллектив меҳнатга таянади, яъни уларни олиб боришда меҳнатни ташкил қилишнинг бригада шакли кенг қўлланилади. Мос равишда бажарилган иш ва хизматларга ҳақ тўлашда ҳам меҳнатнинг бригада шакли асос қилиб олинади. Қурилиш ишларининг яхлит бригада аъзолари томонидан бажарилиши жами ҳисобланган иш ҳақини, унга қўшимчаларни бригада аъзолари ўртасида уларнинг меҳнатдаги ҳақиқий иштирокига мос тарзда тўғри тақсимлаб чиқиш ва ҳисобини юритиш вазифасини кўяди.

Бозор иқтисодиёти шароитида қурилиш ташкилотлари, уларнинг таъсисчилари, инвесторлари ва бошқа иштирокчиларининг пировард мақсади бўлиб фойда олиш ҳисобланади. Қурилиш ташкилотлари ҳисоб тизими фойда кўрсаткичларини миллий пул бирлигида реал аниқлаш имконини бериши ва акс эттириши лозим.

3.Қурилиш ташкилотлари ҳисоб сиёсатининг хусусиятлари

Қурилиш ташкилотлари бошқа хўжалик юритиш субъектлари сингари республикамиз конун ҳужжатлари асосида ўзларининг ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқишлари ҳамда унга амал қилишлари лозим. Ушбу ҳисоб сиёсатида қурилиш ташкилоти раҳбарияти томонидан танлаб олинган бухгалтерия ҳисобининг ташкилий шакли, хўжалик фаолияти кўрсаткичлари, активлар, мажмуриятлар ва хусусий капитал элементларини тан олиш мезонлари, улар ҳисобини

юритишга асос бўлувчи ҳужжатлар тизими, ишчи счётлар режаси, бошланғич ҳужжатлар айланиши, архив иши, товар-моддий бойликларни инвентаризациясини ўтказиш жадвали, ҳисобни юритишга доир бошқа тартиб-қоидалар ва тамойиллар аниқ ифодаланган бўлиши лозим. Қурилиш ташкилотларининг ҳисоб сиёсати ички ва ташқи фойдаланувчиларга улар фаолияти тўғрисидаги ахборотларни тегишли шакл ва мазмунда йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш ва жамлаш ҳамда уларни ўз вақтида етказиб бериш талабларига жавоб бериши керак.

Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби республикамизнинг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» қонуни (7-модда)да кўрсатилган тўртта шакллардан бирида ташкил этилиши мумкин.

Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобини ташкилий шаклини белгилашда бу ташкилотларнинг катта-кичиклиги, уларнинг мақоми муҳим роль ўйнайди. Йирик қурилиш ташкилотларида бажариладиган ҳисоб-китоб ишлари ҳажми катта бўлганлиги учун бухгалтерия таркиби алоҳида бўлимлардан, масалан, моддий бойликлар ҳисоби бўлими, меҳнат ва унга ҳақ тўлаш ҳисоб-китоби бўлими, қурилиш ишлари ҳисоби бўлими, молиявий ҳисоб-китоблар бўлими ва бошқалардан ташкил топади. Бухгалтерия бўлимлари иш фаолиятига бош бухгалтер раҳбарлик қилади ва масъул ҳисобланади.

Микрофирмалар ва кичик корхоналар мақомидаги қурилиш ташкилотларида, одатда, махсус ҳисоб бўлинмаси ташкил қилинмайди. Уларда шартнома асосида ишга қабул қилинган бухгалтерга барча ҳисоб-китоб ишларини юритиш юклатилади.

Қурилиш ташкилотлари хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби ихтисослашган бухгалтерлик фирмаси ёки аудиторлик ташкилоти томонидан тузилган шартномага мувофиқ олиб борилганда, улар бухгалтерия ҳисобини республикамиз қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда олиб борилганлиги учун қурилиш ташкилотлари олдида шартнома шартларига асосан жавобгар ва масъул ҳисобланадилар.

Қурилиш ташкилотида бухгалтерия ҳисоби унинг раҳбарининг ўзи томонидан юритилганда у бухгалтерия ҳисобини республикамиз қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда олиб борилганлиги учун бевосита жавобгар ва масъул ҳисобланади.

Қурилиш ташкилотларининг ҳисоб сиёсатида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишнинг танлаб олинган шакли, шунингдек ушбу шаклда ҳисоб ишларининг бажарилишини тартибга солиб турувчи ички меъёрий ҳужжатлар тизими белгиланади. Бундай ички меъёрий ҳужжатлар бўлиб, одатда, бухгалтерия тўғрисида Низом, бош бухгалтер ва бухгалтерларнинг касбий маҳоратига қўйиладиган талаблар, бухгалтерлар ўртасида функционал мажбуриятларнинг тақсимооти, меҳнат шартномалари, ихтисослашган бухгалтерлик фирмалари ёки аудиторлик ташкилотлари билан тузилган шартномалар ҳисобланади.

Қурилиш ташкилотларида даромадлар, харажатлар ва якуний молиявий натижалари (фойда ва зарарлари) кўрсаткичларини тан олиш ва ҳисобини

юритишнинг бир канча усуллари мавжуд. Чунончи, даромадларни қурилиш ишлари ёппасига тугагандан сўнг, босқичма-босқич, қурилиш навбатлари бўйича тан олиш ва ҳисобга олиш мумкин. Қурилиш ташкилотлари томонидан бу усуллардан қайси бири танлаб олинганлиги ёки уларнинг ҳар бирини қайси турдаги ишлар учун қўлланилиши ҳисоб сиёсатида аниқ ифодаланган бўлиши лозим.

Бажарилган қурилиш ишларининг таннархи, шунингдек олинган фойда суммаси уларга сарфланган материаллар қийматини баҳолаш усулларига бевосита боғлиқ. Бундай усуллар бўлиб, республикамизнинг 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»га мувофиқ ФИФО, АВЭКО, идентификациялаш усуллари ҳисобланади. Белгиланган тартибга кўра қурилиш ташкилоти ушбу усулларнинг барчасидан фойдаланишлари мумкин. Бироқ, бир хил номдаги ТМЗлар бўйича бир вақтнинг ўзида баҳолашнинг турли усуллари қўллаш мумкин эмас. Шу боис ҳам, қурилиш ташкилотлари ўзларининг ҳисоб сиёсатида ТМЗлар қийматини баҳолашнинг танланган усуллари уларнинг турлари бўйича кўрсатишлари ҳамда унга амал қилишлари лозим.

Қурилиш ишларининг бир неча йилларга чўзилиб кетиши ҳисобот йилининг охирида тугалланмаган қурилишни инвентаризация қилиш ва қийматини баҳолашни, шунингдек унга сарфланган харажатларни тўғри тақсимлашни тақозо этади. Бу хусусият қурилиш ташкилотлари ҳисоб сиёсатида тугалланмаган қурилиш ҳажмини инвентаризация қилиб чиқиш, унинг қийматини баҳолаш тартибини аниқ белгилашни талаб қилади.

Қурилиш ишлари бўйича ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга оширилиши буюртмачи ташкилотларнинг тўлов қобилияти ва молиявий барқарорлигига бевосита боғлиқдир. Бозор иқтисодиёти шароитида буюртмачи корхоналар тўлов қобилиятини йўқотиш рискининг мавжудлиги қурилиш ташкилотларида даргумон дебиторлик қарзларни бевосита ёки ташкил қилинадиган махсус резерв эвазига ҳисобдан чиқариш усулларида бирини ҳисоб сиёсатида белгилаб қўйишни талаб этади.

Бажариладиган ишлар (хизматлар) қурилиш ташкилотлари бўлинма-ларида (қурилиш майдончалари, цехлар, омборлар ва бошқа жавобгарлик марказларида) турли бошланғич ҳужжатларни тузишни, улар айланишини ташкил қилишни, шунингдек бошланғич ҳужжатлар асосида тегишли ҳисоб регистрларини юритишни тақозо этади. Қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган бошланғич ҳужжатлар, уларни тузиш, тақдим этиш ва ишловдан ўтказиш тартиби тўғрисида кейинги бобларда алоҳида тўхталамиз.

Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби журнал-ордер, мемориал-ордер, бош-журнал ва ихчамлаштирилган шакллардан бирида қўлда ёки замонавий компьютерли технологияларга асосланган ҳолда юритилиши мумкин. Ҳозирги пайтда аксарият қурилиш ташкилотларида қўлланилаётган ҳисоб шакли бўлиб журнал-ордер шакли ҳисобланади. Бу шаклда ишлатиладиган ҳисоб регистрларининг счётлар бўйича тақсимооти 1.1-ва 1.2-жадвалларда келтирилган.

Қурилиш ташкилотларида қўлланиладиган журнал-ордерлар

Шакл т/р	Қайси счётларнинг кредити бўйича
1-с	5000 «Кассадаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар»
2-с	5100 «Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар» 5200 «Чет Эл валютасидаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар»
3-с	5500 «Банкдаги махсус счётлардаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар»
4-с	6800 «Қисқа муддатли кредитлар ва қарзларни ҳисобга олувчи счётлар» 7800 «Узоқ муддатли кредитлар ва қарзларни ҳисобга олувчи счётлар»
6-с	6000 «Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»
7-с	6970 «Ҳисобдор шахсларга бўлган қарзлар»
8-с	6100 «Ажратилган бўлинмалар, шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар» 6300 «Олинган бўнақларни ҳисобга олувчи счётлар» 6400 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар (турлари бўйича) 6600 «Таъсисчиларга бўлган қарзни ҳисобга олувчи қарзлар» 6900 «Турли кредиторларга бўлган қарзларни ҳисобга олувчи счётлар»
10-с	1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» 2000 «Асосий ишлаб чиқаришни ҳисобга олувчи счётлар» 2300 «Ёрдамчи ишлаб чиқаришни ҳисобга олувчи счётлар» 2500 «Умумишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олувчи счётлар» 2600 «Ишлаб чиқаришдаги яроқсизликларни ҳисобга олувчи счётлар» 2700 «Хизмат кўрсатувчи хўжаликларни ҳисобга олувчи счётлар» 3100 «Келгуси давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар» 3200 «Кечиктирилган харажатларни ҳисобга олувчи счётлар» 6500 «Суғурта ва мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарзни ҳисобга олувчи счётлар» 6700 «Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишларни ҳисобга олувчи Счётлар»
11-с	9030 «Ишлар бажаришдан ва хизматлар кўрсатишдан даромадлар 9200 «Асосий воситалар ва бошқа активларнинг чиқиб кетишини ҳисобга олувчи счётлар» 9300 «Асосий фаолиятнинг бошқа даромадларини ҳисобга олувчи счётлар» 9410 «Сотиш харажатлари» 9420 «Бошқарув харажатлари» 9430 «Бошқа операцион харажатлар»
12-с	8300 «Устав капиталини ҳисобга олувчи счётлар» 8400 «Қўшилган капитални ҳисобга олувчи счётлар» 8500 «Резерв капиталини ҳисобга олувчи счётлар» 8700 «Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)ни ҳисобга олувчи счётлар» 8800 «Мақсадли тушумларни ҳисобга олувчи счётлар» 8900 «Келгуси харажатлар ва тўловлар резервларини ҳисобга олувчи счётлар»
13-с	0100 «Асосий воситаларни ҳисобга олувчи счётлар» 0200 «Асосий воситалар эскиришини ҳисобга олувчи счётлар» 0400 «Номоддий активларни ҳисобга олувчи счётлар» 0500 «Номоддий активларни эскиришини ҳисобга олувчи счётлар»
15-с	6200 «Кечиктирилган мажбуриятлар (даромадлар)ни ҳисобга олувчи счётлар» 9800 «Солиқлар ва йиғимларни тўлаш учун фойдани ишлатилишини ҳисобга олувчи счётлар» 9900 «Якуний молиявий натижани ҳисобга олувчи счётлар»
16-с	0700 «Ўрнатилмаган асбоб-ускуналарни ҳисобга олувчи счётлар» 0810 «Капитал қуйилмаларни ҳисобга олувчи счётлар»

1.2-жадвал**Қурилиш ташкилотларида қўлланиладиган ёрдамчи ва ишлов қайдномалари**

Шакл тартиб рақами	Шакл номи	Қайси счётларнинг дебити бўйича
1-с	Қайднома	5000 «Кассадаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар»
2-с	Қайднома	5100 «Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларини ҳисобга олувчи Счётлар»
5-с	Қайднома	Олинадиган счётлар тўғрисида таҳлилий маълумотнома
6-с	Қайднома	Таъминотчи ва пудратчиларга тўланган бўнақлар (фактурасиз келган ва йўлдаги материаллар) тўғрисида таҳлилий маълумотномалар
7-с	Қайднома	Бюджетга олдиндан тўлов ва бошқа дебиторлик қарзлар тўғрисида таҳлилий маълумотнома
10-с	Қайднома	Моддий қийматликларнинг ҳаракати (пул ўлчови бирлигида)
15-с	Қайднома	Вақтинчалик бинолар, иншоотлар ва мосламаларнинг аналитик ҳисоби
16-с	Ишлов қайдномаси	Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш, улар таннархи ҳисоб-китобига доир таҳлилий маълумотномалар
РТ-2	Ишлов қайдномаси	Иш ҳақини тақсимланишининг ҳисоби
РТ-5с	Ишлов қайдномаси	Ҳисобланган иш ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар, уларнинг тақсимоти тўғрисидаги маълумотларни жамлаш
РТ-7	Ишлов қайдномаси	Асосий воситалар эскириши (амортизацияси)нинг тақсимоти

Қурилиш ташкилотлари ҳисоб сиёсатининг муҳим таркибий қисми бўлиб молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисобини юритиш учун тасдиқланган ишчи счётлар режаси ҳисобланади. Қурилиш ташкилотлари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ишчи счётлар режасида назарда тутилиши лозим бўлган айрим счётлар ва уларнинг юритилиш тартибига кейинги бобларда алоҳида тўхталамиз.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

- 1. Қурилиш ишлари**
- 2. Жиҳозларни ўрнатиш ишлари**
- 3. Кенгайтириш**
- 4. Реконструкция**
- 5. Модернизация**
- 6. Ободонлаштириш**
- 7. Таъмирлаш**
- 8. Қурилиш ташкилоти**
- 9. Бош пудратчи ташкилот**
- 10. Субпудратчи ташкилот**
- 11. Буюртмачи**
- 12. Пудрат шартномаси**
- 13. Тендер (танлов)**
- 14. Оферта қурилиш лойиҳаси**
- 15. Қурилиш сметаси**

16. Қурилиш ҳисоби

17. Қурилиш ташкилотининг ҳисоб сиёсати

Текшириш учун саволлар:

- 1. Қурилиш ташкилотларининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари деганда нимани тушунасиз?**
- 2. Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари қандай?**
- 3. Қурилиш ташкилотлари ҳисоб сиёсатининг хусусиятлари қандай?**

2-МАВЗУ: ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

- 1.Қурилиш ташкилотларида асосий воситаларнинг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши**
- 2.Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар ҳолати ва ҳаракатининг ҳисоби**
- 3.Қурилиш машиналари ва механизлари иш фаолиятининг ҳисоби**
- 4.Қурилиш машиналари ва механизларини эксплуатация қилиш харажатларининг ҳисоби**
- 5.Қурилиш ташкилотларида асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш усуллари қўллаш хусусиятлари**

1.Қурилиш ташкилотларида асосий воситаларнинг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши

Қурилиш ишларини турли меҳнат қуроллари ҳамда воситаларисиз амалга ошириб бўлмайди. Чунончи, ер ости ва устидаги, турли чуқурлик ва баландликлардаги ишларни бажариш учун қурилиш ташкилотларига ҳаракатланувчи кранлар, бульдозерлар, экскаваторлар, бетон қориш машиналари, бўёқ ва оҳак пуркагич аппаратлар, электр ранда ва арралар ҳамда бошқа шу каби махсус техника, машина ва механизмлар керак бўлади. Бундан ташқари, қурилишга керакли бўлган кўп микдордаги материалларни тайёрлаш, сақлаш ва уларни қурилиш майдончаларига ўз вақтида етказиб бериш турли таъминот, ишлаб чиқариш ва бошқа жараёнларнинг бажарилишини таъминловчи бинолар, иншоотлар, транспорт ва бошқа меҳнат воситаларига эга бўлишликни тақозо этади. Буларнинг барчаси қурилиш ташкилотларида асосий воситаларни муҳим аҳамиятга эга эканлигидан дарак беради. Бу, ўз навбатида, қурилиш ташкилотларида асосий воситалар ҳолати ва ҳаракати, улардан самарали фойдаланиш, меҳнат қуроллари ва воситаларининг эскириши ва

янгиланиши устидан узликсиз назоратни ўрнатиш, шунингдек улар ҳисобини ўз вақтида ва тўғри юритиш талабини қўяди.

Қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган асосий воситаларни бухгалтерия ҳисоби объекти сифатида турлича таснифлаш мумкин (2.1-жадвал).

Ишлаб чиқаришдаги иштирокига кўра қурилиш ташкилотларининг барча асосий воситаларини ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий воситаларига ажратиш мумкин. Ишлаб чиқариш асосий воситалари бўлиб, чунончи, бевосита қурилиш ишларини олиб боришда иштирок этадиган меҳнат қуроллари ва воситалари, масалан махсус қурилиш машиналари ва механизмлар, техника, транспорт воситалари, бино ва иншоотлар ҳисобланади. Ноишлаб чиқариш асосий воситаларига маъмурият биноси, офис мебеллари, компьютерлар, бошқарувга хизмат қиладиган транспорт воситалари, шунингдек бошқа ижтимоий-маданий мақсадларда фойдаланилаётган объектлар киради.

Ишлаб чиқаришни боришига таъсир кўрсатувчанлигига кўра қурилиш ташкилотларининг барча асосий воситалари ишлаб чиқаришга фаол ва нофаол таъсир кўрсатадиган асосий воситаларга бўлинади. Махсус қурилиш машиналари ва механизмлари, транспорт воситалари, айрим хўжалик инвентарлари ишлаб чиқаришга катта таъсир кўрсатадиган асосий воситалар ҳисобланади. Бино ва иншоотлар, мебел ва айрим жиҳозлар ишлаб чиқаришга бевосита фаол таъсир кўрсатмайдиган асосий воситаларга киради.

2.1-жадвал

Қурилиш ташкилотлари асосий воситаларининг таснифи

Таснифлаш белгиси	Асосий воситанинг тури
1.Ишлаб чиқаришдаги иштирокига кўра	• ишлаб чиқариш асосий воситалари • ноишлаб чиқариш асосий воситалари
2.Ишлаб чиқаришни боришига таъсир кўрсатувчанлигига кўра	• фаол таъсир кўрсатувчи асосий воситалар • нофаол таъсир кўрсатувчи асосий воситалар
3.Мулкӣ кимга тегишлигига кўра	• хусусий асосий воситалар • вақтинчалик фойдаланишга олинган асосий воситалар
4.Сотиб олиш ва келиб чиқиш манбаларига кўра	• сотиб олинган импорт асосий воситалар • сотиб олинган маҳаллий асосий воситалар • ўз кучи билан яратилган асосий воситалар • таъсис бадали сифатида киритилган асосий воситалар • бепул келиб тушган асосий воситалар
5.Сотиб олингандаги ҳолатига кўра	• буткул янги асосий воситалар • олдинлари фойдаланишда бўлган асосий воситалар
6.Реал ҳолатига кўра	• ишлатиладиган асосий воситалар • капитал таъмирлашдаги асосий воситалар • консервация қилинган асосий воситалар • захирадаги ўрнатилмаган жиҳозлар • сотишга тайёрланган асосий воситалар • тугатишга тайёрланган асосий воситалар • ижарага берилган асосий воситалар

7.Алоҳида ишларни бажаришга мўлжалланганлигига кўра	• махсус асосий воситалар • универсал асосий воситалар • аралаш мақсаддаги асосий воситалар
8.Тури ва кўринишига кўра	• ер ва ер участкалари • бино ва иншоотлар • машина ва механизмлар • офис мебеллари ва жиҳозлари • компьютерлар • транспорт воситалари • ишчи хайвонлар • кўп йиллик ўсимликлар • бошқа асосий воситалар

Мулкий кимга тегишлигига кўра қурилиш ташкилотлари асосий воситалари хусусий ва вақтинчалик фойдаланишга (ижарага) олинган асосий воситаларга бўлинади.

Сотиб олиш ва келиб чиқиш манбаларига кўра қурилиш ташкилотларининг асосий воситалари турли хил бўлади, масалан хорижий давлатлардан сотиб олинган (импорт) ва республикада ишлаб чиқарилган асосий воситалар, ўз кучи билан яратилган асосий воситалар, таъсис бадали сифатида киритилган асосий воситалар ва бепул келиб тушган асосий воситалар.

Сотиб олингандаги ҳолатига кўра қурилиш ташкилотлари асосий воситаларини янги ва олдинлари фойдаланишда бўлган асосий воситаларга бўлиш мумкин.

Реал ҳолатига кўра қурилиш ташкилотлари асосий воситалари ишлатилаётган (эксплуатациядаги), капитал таъмирлашдаги, консервация қилинган, захирадаги, сотишга ва тугатишга тайёрланган, ижарага берилган асосий воситаларга ажратилади. Сотишга ва тугатишга тайёрланган асосий воситалар алоҳида қисмларга ажратилган ҳолда сақланиши мумкин.

Алоҳида ишларни бажаришга мўлжалланганлигига кўра қурилишда қўлланилаётган асосий воситалар махсус, универсал ва аралаш мақсаддаги асосий воситаларга бўлинади. Кранлар, бетон қориш машиналари, темир ва тахта кесиш ва бурғулаш жиҳозлари, ковушли экскаваторлар, гредерлар ва шу каби айрим қурилиш техникалари махсус асосий воситалар ҳисобланади. Тракторлар, бульдозерлар, айрим транспорт воситалари, бино ва иншоотлар универсал характерга эга бўлади.

Тури ва кўринишига кўра қурилиш ташкилотларининг асосий воситалари бухгалтерия ҳисоби, молиявий ва статистика ҳисоботларини тузишда барча хўжалик юритиш субъектлари учун умумбелгиланган гуруҳларга ажратилади. Ушбу гуруҳлар ҳамда уларга кирувчи асосий воситалар бўлиб, чунончи, қуйидагилар ҳисобланади: ер ва ер участкалари; бино ва иншоотлар; машина ва ускуналар; офис мебеллари ва жиҳозлари; компьютерлар; транспорт воситалари; ишчи хайвонлар; кўп йиллик ўсимликлар; бошқа асосий воситалар.

Қурилиш ташкилотлари асосий воситаларини бошқа белгилари бўйича ҳам таснифлаш мумкин. Чунончи, солиқ солишга муносабатига кўра улар мол-мулк солиғига тортиладиган ва мол-мулк солиғига тортилмайдиган асосий воситаларга ажратилади. Амортизация қилинишига кўра улар Солиқ кодексида белгиланган турли меъёрлар бўйича эскириши ҳисобланадиган ва мос равишда турли муддатларда (5 йилдан 20 йилгача) хизмат кўрсатадиган асосий воситаларга бўлинади.

Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар таркибига киритилмайди:

- қийматидан қатъий назар хизмат муддати бир йилдан кам бўлган буюмлар – стол устига қўйиладиган калькуляторлар, ёритгичлар, ёзув ускуналари, тақвимномалар;

- вақтинчалик фойдаланиш учун қурилган йўлкалар ва бошқа мосламалар (нотитул иншоотлар).

Қурилиш ташкилотлари ўзларининг асосий воситалари қийматини 5-сон БҲМС «Асосий воситалар»да келтирилган тартибда баҳолашлари, шунингдек жорий ҳисобда уларни бошланғич (тикланган) қийматида, бухгалтерия балансида эса қолдиқ қийматида акс эттиришлари лозим.

Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати уларни сотиб олиш баҳолари (ўз кучи билан қуриш ёки ишлаб чиқариш таннари) ҳамда барча сотиб олиш, ташиб келтириш, расмийлаштириш, ўрнатиш, ишга туширишга доир қўшимча харажатлардан ташкил топади. Бошланғич қийматни топиш махсус «Асосий восита бошланғич қийматининг ҳисоб-китоби»ни тузиш асосида амалга оширилади. Ушбу ҳисоб-китобнинг яхлит шакли республикамизнинг ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатларида белгиланмаган. Уни қуйидаги шаклда тузиш мақсадга мувофиқ (2.2- жадвал).

2.2- жадвал
«Тасдиқлайман»
Раҳбар _____

Асосий восита бошланғич қийматининг ҳисоб-китоби
Номи- бетон қориш машинаси

Т/р	Ҳужжат		Операция мазмуни	Сумма	Корр. Счётлар	
	№	Сана			Дт	Кт
1	2	5.01.07	Минск заводи, машина қиймати	18000000	0820	6010
2	36	15.01.07	Божхона тўловлари	4200000	0820	6990
3	6	15.01.07	А.Хайдаровнинг аванс ҳисоботи	800000	0820	6970
4	41	15.01.07	«Рауф» брокерлик контораси	200000	0820	6990
5	25	15.01.07	Самарқанд темир йўл узели	600000	0820	6990
6	12	15.01.07	Автойўл	1200000	0820	6990
7	26	15.01.07	Самарқанд ДАН	50000	0820	6990
			Жами	25050000	0130	0820

Бош ҳисобчи _____

Ушбу ҳисоб-китоб сотиб олинган асосий воситаларни бошланғич қиймати бўйича кирим қилинишига, улар бўйича инвентар карточкаларни юритишга, шунингдек меҳнат қуроллари ва воситаларини жорий ҳисоб регистрлари ҳамда ҳисоботларда акс эттиришга асос бўлади.

2.Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар ҳолати ва ҳаракатининг ҳисоби

Қурилиш ташкилотлари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари асосий воситаларнинг синтетик ва аналитик ҳисобини республикамизнинг қонунлари ва қонун ости ҳужжатлари асосида олиб боришлари лозим.

21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га мувофиқ асосий воситаларнинг синтетик ҳисоби 0100 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари» тизимида очиладиган счётларда олиб борилади.

0110 «Ер» счётида қурилиш ташкилотлари ихтиёрига қонун ҳужжатларига мувофиқ мулк сифатида берилган ер участкалари акс эттирилади.

0120 «Бинолар, иншоотлар ва узатиш қурилмалари» счётида қуйидаги таркибдаги асосий воситалар ҳисоби юритилади:

• **бинолар** – бу ишлаб чиқариш, маъмурий бошқарув ва бошқа ижтимоий-маиший мақсадларда фойдаланиладиган бинолар (цехлар, омборлар, ювиниш хоналари, лаборатория, идора, гараж, ўт ўчириш депоси ва шу каби меҳнат шароитини яратиб берувчи, товар-моддий бойликлар бутлигини таъминловчи объектлар). Бинолар таркибига уларни нормал эксплуатация қилиш учун зарур бўлган барча коммуникациялар, яъни иситиш, вентилляция, сув ва газ таъминоти, лифт, ёнғинга қарши ва сигнализация қурилмалари, телефон алоқаси симлари тизимлари ҳам киритилади.

• **иншоотлар** – очик айвонлар, деворлар, сув миноралари, темир йўл шаҳобчалари, насос станциялари, цемент ва сув ҳавзалари ва сиғимлари, асфальтланган йўллар ва йўлкалар.

• **узатиш қурилмалари** – электр линиялар, газ, сув, буғ ўтказувчи қувурлар ва бошқалар.

0130 «Машина ва ускуналар» счётида ерга мустаҳкам ўрнатиладиган ва рельсда юритувчи кранлар ва электрокранлар, экскаваторлар, бульдозерлар, бетон қориш машиналари, транспортерлар, кўтариш-тушириш қурилмалари, гредерлар, бурғулаш, арралаш, рандалаш, темир-терсакларни кесиш, улаш, бўёқ, оҳак ва сув пуркаш аппаратлари ҳамда станоклари, иссиқлик печлари, компрессорлар, ўлчов тарозилари ва бошқа махсус машина ҳамда ускуналарнинг ҳисоби олиб борилади.

0140 «Мебел ва офис жиҳозлари» счётида шкафлар, стол ва стуллар комплекти, доскалар, сейфлар, ёзув машинкалари, факс, нусха кўчириш аппаратлари, уяли алоқа воситаларининг ҳисоби юритилади.

0150 «Компьютер ускунаси ва ҳисоблаш техникаси» счётида компьютерлар ва уларга ўрнатиладиган периферия қурилмалари (принтер, сканер, модем ва бошқалар)нинг ҳисоби олиб борилади.

0160 «Транспорт воситалари» счётида юк ва одам ташувчи автомашиналар, вагонлар, автобуслар, тракторлар, прицеплар ва бошқа транспорт воситалари ҳисобга олинади.

Асосий воситаларнинг аналитик ҳисоби 13-журнал-ордерда, шунингдек ҳар бир инвентар объектнинг коди (тартиб номери) бўйича карточкаларда ёки китобда (ОС-7 шакл «Асосий воситаларни ҳисобга олиш инвентар карточкаси», ОС-9 «Асосий воситаларнинг инвентар рўйхати») юритилади. Ушбу карточка ва китоблар асосий воситалар келиб тушганда очилади ва уларнинг бутун фойдали хизмат муддати даври давомида сақланади.

Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар янги капитал инвестицияларни киритиш, бепул олиниши, таъсис бадали сифатида қирим қилиниши эвазига кўпайиши, шунингдек уларнинг бошланғич қиймати қайта баҳолаш ҳисобидан ошиши мумкин.

Капитал инвестициялар – бу қурилиш ташкилотларининг янги объектларни қуришга, эски объектларни кенгайтириш, реконструкция ва модернизация қилишга, шунингдек асосий воситаларни сотиб олишга сарфлаган маблағлари мажмуаси. Халқаро стандартларда ва Ўзбекистон Республикасининг миллий стандартларида (5-сон БХМС) бу характердаги харажатлар асосий воситаларнинг бошланғич қийматини кўпайтирадиган харажатлар деб тан олинади.

Капитал инвестициялар характерига кўра ички инвестиция ҳисобланади, улар бевосита қурилиш ташкилоти қудратини оширишга йўналтирилган маблағлардир.

Қурилиш ташкилотлари ўз мақсадларидаги капитал инвестицияларни икки усулда амалга оширишлари мумкин: пудрат усулида ва хўжалик усулида. Ушбу усулларда амалга оширилган капитал инвестицияларнинг ҳисоби 0810 «Тугалланмаган қурилиш», 0820 «Асосий воситаларни сотиб олиш», 0890 «Бошқа капитал қуйилмалар» сётларида олиб борилади.

0810 «Тугалланмаган қурилиш» сётининг дебетида қурилиш ташкилотлари томонидан сарфланган капитал қуйилмалар тўғрисида маълумотлар жамланади, кредитида эса капитал инвестиция суммасини асосий воситаларнинг бошланғич қийматига киритилиши акс эттирилади. Сётнинг қолдиги дебет томонида бўлиб, у тугалланмаган қурилишга тўғри келадиган капитал қуйилмалар суммасини кўрсатади.

0820 «Асосий воситаларни сотиб олиш» сётининг дебетида таъминотчидан қабул қилинган асосий воситанинг қиймати, шунингдек уни ташиб келтириш, ўрнатиш, монтаж қилиш ва бошқа харажатлар акс эттирилади, кредитида эса сётнинг дебетида тўпланган суммани асосий воситаларнинг бошланғич қийматига киритилиши кўрсатилади. Дебет ва кредит оборотлари суммалари тенг бўлганлиги учун бу сёт сальдога эга бўлмайди.

0890 «Бошқа капитал қуйилмалар» счётида юқоридаги счётларга киритилмаган капитал инвестициялар, жумладан асосий воситаларни кенгайтиришга, реконструкция ва модернизациясига сарфланган капитал қуйилмалар ҳисобга олинади. Бу характердаги қуйилмаларнинг суммалари кенгайтириш, реконструкция ва модернизация қилиш далолатномалари асосида ҳаракатда бўлиб келган асосий воситаларнинг бошланғич қийматига киритилади.

Қурилиш ташкилотларига асосий воситалар юқори ташкилотдан, бошқа юридик ва жисмоний шахслардан бепул келиб тушиши ҳам мумкин. Бундай асосий воситалар шартномалар, счёт-фактуралар, қабул қилиш-топшириш далолатномалари асосида қабул қилинади. Ушбу ҳужжатлар асосида бепул олинган асосий воситаларга қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 8530 «Қайтариб бермаслик шарти билан олинган мол-мулк»

Бепул берилган асосий воситаларни ташиб келтириш харажатлари уларнинг бошланғич қийматига киритилади ва бу ҳисобда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

Дебет 0890 «Бошқа капитал қуйилмалар»

Кредит 6990 «Бошқа мажбуриятлар»

Бир вақтнинг ўзида:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 0890 «Бошқа капитал қуйилмалар»

Қурилиш ташкилотларига таъсис ҳужжатлари (устав, таъсис шартномаси)га асосан таъсисчилардан қабул қилинган асосий воситалар счёт-фактура ва қабул қилиш-топшириш далолатномаси билан расмийлаштирилади. Ушбу ҳужжатлар асосида қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 4610 «Устав капиталига улушлар бўйича таъсисчиларнинг қарзлари»

Чет эл инвесторларидан таъсис бадали сифатида корхона рўйхатдан ўтгандан кейинги саналарда келиб тушган асосий воситалар бўйича валюта курсини ўзгариши сабабли қўшилган капитал вужудга келади. Бундай ҳолда корхона рўйхатдан ўтган санадаги курс бўйича таъсисчидан қабул қилиб олинган асосий восита қийматига юқорида келтирилган ёзув берилади. Ҳақиқатда келиб тушган сана ва корхона рўйхатга олинган санадаги курслар ўртасидаги фарқ суммаси корхонанинг қўшилган капиталига олиб борилади ва унга қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 8420 «Устав капиталини шакллантиришдаги курс фарқлари»

Қурилиш ташкилотларида асосий воситаларни қайта баҳолаш икки усулда, яъни бозор баҳоларидан келиб чиққан ҳолда тўғридан тўғри эски қийматни бозор қийматигача етказиш ёки эски қийматни белгиланган коэффицентларга кўпайтириш йўли билан янги қийматга чиқиш усулларида амалга оширилади. Янги ва эски қийматлар ўртасидаги фарқ қайта баҳолаш қийматини ташкил этади. Ушбу сумма ижобий сон билан чиқса, у асосий воситаларнинг

қийматини оширилганлигини, манфий сон билан чиқса, у асосий воситалар қийматини пасайтирилганлигини билдиради. Қайта баҳолаш натижаси инвентаризация қайдномаси асосида ҳисобда акс эттирилади.

Асосий воситаларнинг қиймати оширилганда, янги ва эски бошланғич қийматлар ўртасидаги ижобий фарқ бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

Кредит 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»

Қайта баҳолашда мос равишда асосий воситанинг жамланган эскириш суммаси ҳам юқорида келтирилган икки усулнинг бири бўйича қайта ҳисобланади. Эскириш суммаси оширилганда унга қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»

Кредит 0211- 0290 «Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби счётлари»

Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати қайта баҳолашда пасайтирилганда янги ва эски қийматлар ўртасидаги салбий фарқ суммаси икки усулда ҳисобдан чиқарилади.

1-усул. Қурилиш ташкилотида олдиндан асосий воситаларни қайта баҳолаш натижасида резерв капитали шакллантирилган бўлса, у ҳолда пасайтирилган қиймат шу резерв капитали эвазига ҳисобдан чиқарилади. Бунда, мос равишда, қуйидаги ёзувлар қилинади:

а) бошланғич қийматлар ўртасидаги салбий фарқ суммасига:

Дебет 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»

Кредит 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

б) эскириш суммалари ўртасидаги салбий фарқ суммасига:

Дебет 0211- 0290 «Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби счётлари»

Кредит 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»

2-усул. Резерв капитали мавжуд бўлмаган ҳолда қўлланилади. Бу ҳолда қайта баҳолаш натижасида асосий воситаларнинг қийматлари ўртасидаги салбий фарқ суммаси қурилиш ташкилоти харажатиغا олиб борилади ва у ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

а) бошланғич қийматлар ўртасидаги салбий фарққа:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 0111- 0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»

б) эскириш суммалари ўртасидаги салбий фарққа (сторно ёзуви)

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 0211- 0290 «Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби счётлари»

Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар уларнинг сотилиши, тугатилиши, бепул берилиши, таъсис бадали сифатида киритилиши ва бошқа чиқимлари ҳисобидан камайиши мумкин. Ушбу операциялар ҳисобда қуйидаги бухгалтерия ўтқазмалари билан акс эттирилади (2.3-жадвал).

2.3-жадвал

**Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар чиқимиға доир
операцияларни счётларда акс эттириш**

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счет	Кредит счет	Асос бўлувчи ҳужжат
1.Асосий воситаларнинг сотилиши					
1	Асосий воситани сотиш қиймати (ҚҚСсиз)	500000	4010	9210	Шартнома, счёт-фактура
2	ҚҚС суммасига (агар корхона ҚҚС тўловчи ва солиқ солиш объекти мавжуд бўлса)	100000	4010	6410	Шартнома, счёт-фактура
3	Асосий воситанинг бошланғич қиймати	600000	9210	0111-0190	Шартнома, счёт-фактура
4	Жамланган эскиришни ҳисобдан чиқариш	500000	0211-0290	9210	Шартнома, счёт-фактура
5	Қайта баҳолаш бўйича резервни ҳисобдан чиқарилишига	50000	8510	9210	Ҳисоб-китоб
6	Сотишдан олинган фойда	550000	9210	9310	Ҳисоб-китоб
7	Сотишдан кўрилган зарар		9430	9210	Ҳисоб-китоб
2.Асосий воситаларнинг тугатилиши					
1	Асосий воситанинг бошланғич қиймати	6000000	9210	0111-0190	Тугатиш далолатномаси
2	Жамланган эскиришни ҳисобдан чиқариш	5000000	0211-0290	9210	Тугатиш далолатномаси
3	Қайта баҳолаш бўйича резервни ҳисобдан чиқарилишига	250000	8510	9210	Ҳисоб-китоб
4	Тугатиш харажатлари	100000	9210	6710, 6520, 6990	Тугатиш далолатномаси, кайдномалар
5	Тугатишдан олинган материаллар	200000	1090	9210	Тугатиш далолатномаси, кирим далолатномаси
6	Тугатишдан олинган фойда	-	9210	9310	Тугатиш далолатномаси
7	Тугатишдан кўрилган зарар	650000	9430	9210	Тугатиш далолатномаси
3.Асосий воситаларнинг бепул берилиши					
1	Асосий воситани бепул бериш қиймати	50000	4010	9210	Шартнома, счёт-фактура
2	Асосий воситанинг бошланғич қиймати	600000	9210	0111-0190	Шартнома, счёт-фактура
3	Жамланган эскиришни ҳисобдан чиқариш	500000	0211-0290	9210	Шартнома, счёт-фактура
4	Қайта баҳолаш бўйича резервни ҳисобдан чиқарилишига	50000	8510	9210	Ҳисоб-китоб
5	Бепул беришдан кўрилган зарар суммасина	50000	9430	4010	Шартнома, счёт-фактура
4.Асосий воситаларнинг таъсис бадали сифатида киритилиши					
1	Асосий воситани таъсис бадали сифатида берилган қиймати	700000	0610-0690	9210	Шартнома, счёт-фактура
2	Асосий воситанинг бошланғич	600000	9210	0111-	Шартнома, счёт-

	қийматига			0190	фактура
3	Жамланган эскиришни ҳисобдан чиқариш	500000	0211- 0290	9210	Шартнома, счё- т-фактура
4	Қайта баҳолаш бўйича резервни ҳисобдан чиқарилишига	50000	8510	9210	Ҳисоб-китоб
6	Олинган фойда	650000	9210	9310	Ҳисоб-китоб, счё-т-фактура

Умумдават солиқларини тўловчи қурилиш ташкилотларида сотилган асосий воситаларнинг сотиш қиймати (Сқ) қолдиқ қиймат (Ққ)дан катта бўлса ($Сқ > Ққ$), у ҳолда улар ҚҚС тўловчи ҳисобланади. Агар сотиш қиймати (Сқ) қолдиқ қиймат (Ққ)дан кичик бўлса ($Сқ < Ққ$) ёки улар ўзаро тенг бўлса ($Сқ = Ққ$), у ҳолда қурилиш ташкилотлари ҚҚС тўловчи ҳисобланмайдилар. Асосий воситаларни таъсис бадали сифатида киритилиши ҳам Солиқ кодексига мувофиқ ҚҚСга тортилмайди.

Асосий воситаларни сотишдан қўрилган зарарлар, агар бу асосий воситалар 3 йилдан кам ишлатилган бўлса, Солиқ кодексига мувофиқ (22–модда) фойда солиғи бўйича солиқ базасига қайта қўшилади.

Асосий воситаларни тугатиш уларнинг тўлиқ амортизация қилинганлиги ёки қилинмаганлигидан қатъий назар эксплуатация қилиш ҳолати йўқотилган ҳолларда амалга оширилади. Бунинг учун қурилиш ташкилоти раҳбари буйруғи билан ликвидация комиссияси тузилади. Ликвидация комиссияси таркибига корхона ходимларидан ташқари қизиқувчи органлар (хокимият ва бошқалар) вакиллари ҳам киритилиши мумкин. Комиссия ликвидация натижаларини махсус ликвидация далолатномаси (ОС-4 шакл) билан расмийлаштиради. Ушбу далолатнома ликвидация натижаларини бухгалтерия ҳисоби счётларида юқорида келтирилган тартибда акс эттиришга асос бўлади.

3.Қурилиш машиналари ва механизмлари иш фаолиятининг ҳисоби

Қурилиш ташкилотларида махсус машина ва механизмлар иш фаолиятини алоҳида ҳисобга олиб боришнинг объектив ва субъектив сабаблари мавжуд. Уларнинг асосийларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

биринчидан, махсус қурилиш машина ва механизмларининг қиммат туриши улардан унумли ва самарали фойдаланиш талабини қўяди;

иккинчидан, қурилиш машина ва механизмларидан қурилиш ишларини бажаришда фақат тегишли босқичларда ва мақсадларда ишлатилиши улар иш фаолиятини ҳар бир қурилиш объекти бўйича ҳисобини олиб боришни тақозо этади;

учинчидан, уларнинг қурилиш майдончаларига етказиб келиниши, ўрнатилиши ва ишлатилиши маълум техника ва меҳнат хавфсизликлари шартларига қатъий амал қилишни, махсус тайёргарликни, касбий маҳоратни, шунингдек бу мақсадлар учун қўшимча сарф-харажатларни талаб қилади.

Таъкидлаш жоизки, республикамизда қурилиш машиналари ва механизмлари иш фаолиятини ҳисобга олиш учун махсус меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган эмас. Қурилиш ташкилотларида бугунги кунда қурилиш машиналари ва механизмлари иш фаолиятининг ҳисобига доир дастлабки ҳужжатлар, уларни тузиш, ишловдан ўтказиш собиқ СССР даврида тасдиқланган меъёрий ҳужжатларга асосланилган ҳолда амалга оширилмоқда.

Қурилиш машина ва механизмлари иш фаолиятини акс эттирувчи бошланғич ҳужжатлар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- кўтариш крани иши ҳақида билдирги (ЭСМ -1 шакл);
- қурилиш машинаси йўл варақаси (ЭСМ-2 шакл);
- қурилиш машинаси ва механизми иши тўғрисида билдирги (ЭСМ-3 шакл);
- қурилиш машинаси ва механизми иши тўғрисида билдирги-наряд (ЭСМ-4 шакл);
- қурилиш машинаси (механизми) иши ҳисоби картаси (ЭСМ-5 шакл);
- қурилиш машиналари (механизмлари) иши ҳисоби журнали (ЭСМ-6 шакл);
- бажарилган ишлар (хизматлар) тўғрисида маълумотнома (ЭСМ-7 шакл).

ЭСМ-1 шакл, ЭСМ-2 шакл, ЭСМ-3 шаклдаги ҳужжатлар балансида махсус қурилиш машиналари ва механизмларига эга бўлган ва улар ёрдамида бошқа ташкилотларга хизмат кўрсатишга ихтисослашган қурилиш ташкилотларида қўлланилади.

Кўтариш крани иши ҳақида билдиргида (ЭСМ -1 шакл) унинг қайси объектда ишлагани ва бажарган ишининг турлари, миқдори, сарфлаган вақти ва бошқа маълумотлар келтирилади. Ушбу билдирги асосида кўтариш крани томонидан бажарилган ишнинг қиймати тўғрисида маълумотнома тузилади. Маълумотнома бош пудратчи томонидан имзоланади ва унинг муҳри билан тасдиқланади. Ушбу ҳужжат бош пудратчи ва кўтариш кранида ишларни бажарган ихтисослашган қурилиш ташкилоти ўртасида ҳисоб-китобларни амалга оширишга асос бўлади.

Қурилиш машинаси йўл варақаси (ЭСМ-2 шакл) машинистга объектга етказиш олдидан тўлдирилади. Унда машинанинг номи, техник маълумотлари, машинистнинг исми-шарифи, унга берилган топшириқлар, топшириқни бажаришга киришиш ва уни якунлаш муддатлари кўрсатилади.

Қурилиш машинаси ва механизми иши тўғрисида билдирги (ЭСМ-3 шакл)да худди (ЭСМ -1 шакл)дагидек бошқа қурилиш машиналари (бетон қориш, экскаватор, бульдозер, гредер ва ш у кабилар) томонидан ҳар бир объектда бажарилган ишларнинг турлари, миқдори, сарфлаган вақти ва бошқа маълумотлар келтирилади. Ушбу билдирги қурилиш машиналари томонидан бажарилган ишнинг қиймати тўғрисида маълумотномани тузишга асос бўлади. Бу маълумотнома ҳам бош пудратчи томонидан имзоланади, унинг муҳри билан тасдиқланади ҳамда бош пудратчи ва ихтисослашган қурилиш ташкилоти ўртасида ҳисоб-китобларни амалга оширишга асос бўлади.

ЭСМ-4 шакл, ЭСМ-5 шакл ва ЭСМ-6 шаклдаги ҳужжатлар ўз балансида қурилиш машиналари ва механизмлари бўлган барча турдаги қурилиш ташкилотларида қўлланилади.

Қурилиш машинаси ва механизми иши тўғрисида билдирги-наряд (ЭСМ-4 шакл) натурал ўлчов бирликларида ўлчанадиган топшириқлар ва бажарилган ишларни расмийлаштириш ва ҳисобга олиш учун қўлланилади. Бу билдирги қурилиш ташкилотида қурилиш машиналари ва механизмлари учун масъул бўлган шахс томонидан бир нусхада тузилади ва машинистлар қўлига топширилади. Топшириқлар ва ишлар ҳақиқатда бажарилгач, буюртмачи корхона билдиргида топшириқ ва ишларни қабул қилиб олганлигини имзолайди ва муҳр билан тасдиқлайди. Ушбу билдирги нафақат бажарилган ишларни ҳисобга олишга, балки машинистларга иш ҳақини ҳисоблаш учун ҳам асос бўлиб ҳисобланади.

ЭСМ-5 шакл ва ЭСМ-6 шаклдаги ҳужжатлар йирик ва кичик қурилиш машина ва механизмларининг ҳар кунлик иш фаолиятини ҳисобга олиш ва назорат қилиш учун ишлатилади.

Бажарилган ишлар (хизматлар) тўғрисида маълумотнома (ЭСМ-7 шакл) махсус қурилиш машиналари ва механизмлари томонидан бажарилган ишларни тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади. У пудратчи ва буюртмачилар (бош пудратчи ва субпудратчилар) ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун асос бўлувчи счёт-фактураларга илова қилинади.

Қурилиш машиналари ва механизмлари томонидан бажарилган ишлар ушбу техника ёрдамида хизмат кўрсатишга ихтисослашган ташкилотлар учун даромад олишнинг асосий манбаи ҳисобланади. Бундай ташкилотларда қурилиш машиналари ва механизмлари томонидан бажарилган ишлар уларни тасдиқловчи ҳужжатлар (ЭСМ-7, счёт-фактура) асосида ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

Кредит 9030 «Бажарилган иш ва хизматлардан олинган даромадлар»

Қурилиш, қурилиш монтаж ва бошқа ишларни олиб бораётган пудратчи ташкилотларда қурилиш машиналари ва механизмлари томонидан бажарилган ишлар қиймати умумпудрат ишининг таркибий қисми ҳисобланади ва унинг таннарига киритилади.

4.Қурилиш машиналари ва механизларини эксплуатация қилиш харажатларининг ҳисоби

21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га мувофиқ пудратчи ташкилотлар қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатлари ҳисобини 2500 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида олиб боришлари лозим. Қурилиш ташкилотлари ушбу мақсадда ўзларининг ишчи счётлар режасида махсус счётни, масалан, 2510 «Қурилиш машиналарини сақлаш ва эксплуатация қилиш харажатлари» счётини очишлари ҳам мумкин. Ушбу счётга қурилиш машина ва

механизмларининг турлари ёки гуруҳлари бўйича алоҳида аналитик счётларни очиш мақсадга мувофиқ. Бу счётларнинг дебитида қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилишга доир барча харажатлар гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида тўпланади, кредитида эса сарфланган харажатларни ҳисобдан чиқарилиши, яъни уларнинг тегишли объект таннарига киритилиши акс эттирилади.

Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатлари ўз ичига қуйидаги моддаларни олади:

- қурилиш машиналари ва механизмларини бошқарувчи ходимлар (машинистлар, ҳайдовчилар)га ҳисобланган иш ҳақи;
- иш ҳақига нисбатан ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- материал харажатлари (ёқилғи, мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар, хўжалик материаллари ва ш у кабилар);
- амортизация харажатлари;
- жорий ва капитал таъмирлаш;
- турли хизматлар (электр энергия, сув, газ, иситиш, буғ, транспортировка, ижара ва бошқа хизмат турлари).

Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатациясига доир ушбу турдаги харажатлар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади (2.4-жадвал):

2.4-жадвал

Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатларини счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	Ҳисобланган иш ҳақи -кран машинистига -бульдозер ҳайдовчисига -буёқ пуркагич аппарати Ходимларига	400000 200000 300000	2521 2522 2523	6710 6710 6710	Ҳисоб-тўлов қайдномаси
2	Ҳисобланган ижтимоий суғуртага ажратма (ҳисобланган иш ҳақи суммасидан 24 % микдорида) -кран машинистига -бульдозер ҳайдовчисига -буёқ пуркагич аппарати Ходимларига	96000 48000 72000	2521 2522 2523	6520 6520 6520	Ҳисоб-китоб
3	Сарфланган материаллар -кран учун -бульдозер учун -буёқ пуркагич аппарати учун	300000 100000 100000	2521 2522 2523	1010- 1090	Материал ҳисоботи
4	Ҳисобланган амортизация -кран учун -бульдозер учун -буёқ пуркагич аппарат учун	150000 80000 50000	2521 2522 2523	0230 0230 0230	Ҳисоб-китоб
5	Ижара ҳақи суммасига (бульдозер ковуши учун)	100000	2522	6910	Ҳисоб-китоб

6	Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари (кран бўйича)	1000000	2521	2310	Ҳисоб-китоб
7	Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатларининг ҳисобдан чиқарилишига -кран учун -бульдозер учун -бўёқ пуркагич аппарати учун	1946000 528000 522000	2010 2010 2010	2521 2522 2523	Ҳисоб-китоб

Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатлари, одатда, улар ҳисобот даврида қайси объектда ишлатилган бўлса, ўша объект таннархига киритилади. Агар ҳисобот даврида қурилиш машиналари ва механизмларидан бир нечта объектларда фойдаланилган бўлса, у ҳолда ушбу харажатлар қурилиш объектлари ўртасида махсус ҳисоб-китоб асосида тақсимлаб чиқилади. Харажатларни қурилиш объектлари ўртасида тақсимлаб чиқиш қуйидаги кетма-кетликда амалга оширилади:

(1) дастлаб ҳисобот даврида қурилиш машиналари ва механизмларига сарфланган жами харажатлар уларнинг ҳар бири бўйича юқорида келтирилган бухгалтерия ёзувлари асосида топиб олинади;

(2) қурилиш машиналари ва механизмларининг ҳисобот даврида барча объектларда ишлаган жами иш вақти (машина/соат) билдирги-нарядлар ва маълумотномалар асосида топилади;

(3) машина ва механизмларнинг 1 соатлик ишига тўғри келадиган харажат суммаси топилади, бунинг учун жами харажатлар жами ишланган машина/соат миқдорида бўлинади;

(4) бир соатга тўғри келувчи харажатларни машина ва механизмларни ҳар бир қурилиш объектида ҳақиқатда ишлаган вақтига кўпайтириш йўли билан улар таннархига киритиладиган харажатлар суммаси топилади.

Мисол. Айтайлик, юқорида келтирилган жадвалдаги харажатлар қурилиш ташилотидида қурилиш ишлари олиб борилган учта объектга тааллуқлидир. Кўтариш кранининг иш вақти 240 соат ва у «А» объектга тегишли, бульдозернинг ишлаган жами иш вақти 200 соат, шундан: «А» объектга –96 соати, «Б» объектга 64 соати ва «В» объектга 40 соати тегишли. Бўёқ пуркагич аппаратида фойдаланиш вақти 150 жами соат, унинг 86 соат «Б» объектга ва 64 соати «В» объектга тегишлидир.

Ушбу маълумотларга ва юқорида изоҳи берилган тартибга асосан қурилиш машиналари ва меҳанизмларини эксплуатация қилиш харажатлари қурилиш объектлари бўйича қуйидагича тақсимот қилинади (2.5-жадвал).

**Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш
харажатларининг қурилиш объектлари ўртасидаги
тақсимооти**

Машина ва механизм тури	Вақт сарфи, соат	Харажат, сўм		Шундан объект бўйича					
		Жами	1 соат- лик	А		Б		В	
				Вақт, соат	Сумма, сўм	Вақт, соат	Сумма, сўм	Вақт, соат	Сумма, сўм
Кран	240	1946000	8103,3	240	1946000	-	-	-	-
Бульдозер	200	528000	2640	96	253440	64	168960	40	105600
Бўёқ пуркаш аппарати	150	522000	3265,5	-	-	86	280833	64	241167
Жами	590	2996000	х	336	2199440	150	449793	104	346767

Ушбу тақсимот асосида аниқланган харажатлар мос равишдаги қурилиш объектлари таннархига киритилади ва 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётига очилган тегишли аналитик счётларда акс эттирилади.

**5.Қурилиш ташкилотларида асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш
усулларини қўллаш хусусиятлари**

Қурилиш ташкилотлари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари асосий воситалари бўйича уларнинг эскиришини 5-сон БХМС «Асосий воситалар»да назарда тутилган усуллар бўйича умумбелгиланган амортизация меъёрлари асосида ҳисоб-китоб қилишлари лозим. Асосий воситалар турлари ёки гуруҳлари бўйича эскириш ҳисоблашнинг танлаб олинган усуллари, шунингдек қўлланиладиган амортизация меъёрларининг аниқ миқдорларини қурилиш ташкилотлари ўзларининг ҳисоб сиёсатида белгилаб олишлари мумкин. Қуйида қурилиш ташкилотлари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда уларда эскириш ҳисоблаш усулларини айрим асосий воситалар турлари бўйича қўллаш тартибига тўхталамиз.

Бир маромда эскириш ҳисоблаш усули. Бу усулни қўллаш чекланмаган. Лекин, уни қурилиш ишларини олиб борилишига фаол таъсир ўтказмайдиган асосий воситалар бўйича қўллаш, одатда, мақсадга мувофиқ бўлади. Чунончи, бу усулни бино ва иншоотлар, мебель ва офис жиҳозлари, компьютерлар бўйича қўллаш мумкин.

Ушбу усулнинг моҳияти шундаки, унда асосий воситанинг амортизацияланадиган қиймати бўлиб: (1) бошланғич қиймат ёки чамаланган тугатиш қиймати чегириб тошлангандан кейин қолган бошланғич қиймат ҳисобланади; (2) йиллик амортизация суммаси амортизациялана-диган қийматни белгиланган йиллик амортизация меъёрига кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш, ойлик амортизация суммаси эса йиллик амортизация суммасини 12 га бўлиш йўли билан топилади.

Мисол. Бинонинг бошланғич қиймати 10000000 сўм дейлик. Тугатиш қиймати 1-ҳолатда 10 фоиз миқдорида белгиланган, 2-ҳолатда эса кўзда тутилмаган. Йиллик амортизация меъёри – 5 фоиз.

Демак, бинонинг амортизацияланадиган қиймати 1-ҳолатда 9000000 сўмни ($10000000 - 10000000 \cdot 10\%$), 2-ҳолатда эса 10000000 сўмни ташкил этади. Йиллик амортизация суммаси 1-ҳолатда 450 минг сўмни ($9000000 \cdot 5\%$), 2-ҳолатда эса 500000 сўмни ($10000000 \cdot 5\%$) ташкил этади. Ойлик амортизация суммаси 1-ҳолатда 37500 сўмни ($450000/12$), 2-ҳолатда эса – 41667 сўмни ($500000/12$)ни ташкил қилади. Бу усулга кўра қурилиш ташкилотида 20 йилдан сўнг 1-ҳолатда бинонинг 9000000 сўмлик бошланғич қиймати тўлиқ тикланади, 1000000 сўмлик қиймати тикланмасдан қолади. 2-ҳолатда эса бинонинг қиймати 20 йилдан сўнг тўлиқ тикланади.

Иш ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усули. Бу усулни, одатда, қурилиш ишларини олиб борилишига фаол таъсир ўтказадиган асосий воситалар бўйича қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунончи, уни қурилиш машиналари ва механизмлари, транспорт воситалари бўйича қўллаш мумкин. Ушбу усулда асосий воситанинг амортизацияланадиган қиймати бўлиб ҳам бошланғич қиймат ёки чамаланган тугатиш қиймати чегириб тошлангандан кейин қолган бошланғич қиймат ҳисобланади. Йиллик амортизация суммаси амортизацияланадиган қийматни 1 бирлик бажариладиган ишга тўғри келадиган амортизация меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади.

Мисол. Краннинг бошланғич қиймати 40000000 сўм дейлик. Тугатиш қиймати 1-ҳолатда 5 фоиз, яъни 2000000 сўм белгиланган, 2-ҳолатда эса кўзда тутилмаган. Краннинг иш фаолияти унинг фойдали хизмат муддатида (айтайлик, 10 йил ичида) ишлаган вақт миқдори билан ўлчанади. Ушбу вақт миқдори 20000 соат, краннинг ҳақиқатда ишлаган вақти билдирги-наряд бўйича биринчи йилда 3000 соат, дейлик.

Юқоридаги маълумотлар асосида кран бўйича амортизация қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Биринчи ҳолатда. (1) 1 соатлик амортизация меъёри 1900 сўм ($38000000/20000$); (2) биринчи йилда ҳисобланадиган амортизация суммаси 5700000 сўм ($1900 \cdot 3000$).

Иккинчи ҳолатда. (1) 1 соатлик амортизация меъёри 2000 сўм ($40000000/20000$); (2) биринчи йилда ҳисобланадиган амортизация суммаси 6000000 сўм ($2000 \cdot 3000$).

Қурилиш машиналари ва механизмлари бўйича ҳисоб-китоб қилинган эскириш суммаси қурилиш ташкилотларида уларнинг қайси объектларда ишлаганлигига қараб ўша объектларнинг таннарихига киритилади.

Эскиришни иш ҳажмига мутаносиб равишда ҳисоблаш усулини транспорт воситалари бўйича қўллашда иш бирлиги бўлиб, улар томонидан бажарилган юк айланмаси (т/км), босиб ўтилган йўл (км) ёки нарядда бўлган иш вақти (соат) ҳисобланади.

Эскиришни ҳисоблашнинг кумулятив усули. Ушбу усулда асосий воситанинг амортизацияланадиган қиймати бўлиб ҳам бошланғич қиймат ёки чамаланган тугатиш қиймати чегириб тошлангандан кейин қолган бошланғич

қиймат ҳисобланади. Йиллик амортизация суммаси амортизацияланадиган қийматни амортизация меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади. Амортизация меъёри сифатида хизмат йиллари сонини хизмат йиллари сонларининг йиғиндисига нисбати олинади. Фақат ушбу нисбат бирлик қўлланишда тескари ҳолда ишлатилади.

Мисол. Краннинг бошланғич қиймати 40000000 сўм дейлик. Тугатиш қиймати 1-ҳолатда 5 фоиз, яъни 2000000 сўм белгиланган, 2-ҳолатда эса кўзда тутилмаган. Краннинг хизмат муддатида 10 йил. Хизмат йиллари сонлари йиғиндиси 55 ($1+2+3+4+5+6+7+8+9+10$), мос равишда амортизация ҳисоблашда меъёр сифатида олинган сонлар нисбати: 1-йил учун $10/55$; 2-йил учун $9/55$, 3-йил учун $8/55$ ва шу тарзда 10-йил учун $1/55$.

Юқоридаги маълумотлар асосида кран бўйича амортизация қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Биринчи ҳолатда. 1-йил учун 6909090 сўм ($38000000 \cdot 10/55$; 2-йил учун 6218182 ($38000000 \cdot 9/55$) ва шу тарзда 10-йилда 690909 ($38000000 \cdot 1/55$).

Иккинчи ҳолатда. 1-йил учун 7272727 сўм ($40000000 \cdot 10/55$; 2-йил учун 6545454 ($40000000 \cdot 9/55$) ва шу тарзда 10-йилда 727273 ($40000000 \cdot 1/55$).

Кўриниб турибдики, кумулятив усул юқорида келтирилган иккита усулдан фарқли ўлароқ асосий воситаларни тезлаштирилган ҳолда амортизация қилинишига олиб келади. Ўзбекистон Республикасининг солиқ кодексига мувофиқ кумулятив усулни қўллаш мол-мулк солиғини кам тўлашга олиб келади, чунки ушбу солиқ базаси бўлиб асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати ҳисобланади. Бироқ, кумулятив усул бўйича ҳисобланган амортизация суммаси, агар у бир маромда ҳисоблаш усулида ҳисобланган эскириш суммасидан катта бўлса, у ҳолда ўртадаги фарқ суммаси даромад (фойда) солиғи базасига қайта қўшилади.

Эскиришни қолдиқ қийматдан ҳисоблаш усули. Ушбу усулда асосий воситанинг амортизацияланадиган қиймати бўлиб бошланғич қиймат ҳисобланади. Йиллик амортизация суммаси белгиланган йиллик амортизация меъёрининг икки баравари миқдорида топилади. Чунончи, биринчи йилда у бошланғич қийматдан, кейинги йиллардан бошлаб эса йил охирига қолган қолдиқ қийматдан ҳисобланади. Хизмат муддатининг охириги йилида амортизация суммаси тугатиш қийматидан ташқари бўлган миқдорда ҳисобланади.

Мисол. Краз юк ташиш машинасининг бошланғич қиймати 12000000 сўм дейлик. Тугатиш қиймати 200000 сўм. Хизмат муддати 5 йил, йиллик амортизация меъёри 20 %.

Юқоридаги маълумотлар асосида КРАЗ юк ташиш машинаси бўйича амортизация ушбу усулда қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади (2.6-жадвал).

2.6-жадвал

Юк ташиш машиналари бўйича эскиришни қолдиқ қийматдан ҳисоблаш усули

Йиллар	Амортизация- ланадиган қиймат	Амортизация меъёри, %	Йиллик амортизация суммаси	Жамланган амортизация суммаси	Қолдиқ қиймат
1	12000000	40	4800000	4800000	7200000
2	7200000	40	2880000	7680000	4320000
3	4320000	40	1728000	9408000	2592000
4	2592000	40	1036800	10444800	1555200
5	1555200	-	1355200	11800000	200000

Қурилиш ташкилотларида ишлаб чиқариш мақсадидаги барча асосий воситаларнинг ҳисобланган эскириши суммасини бевосита асосий ишлаб чиқариш счётига олиб бориб бўлмайди. Бунга сабаб шундаки, ишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситалар қурилиш ташкилоти томонидан олиб борилаётган барча қурилиш ишларига бир вақтнинг ўзида хизмат қилиши мумкин. Шу боис, ишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситаларга ҳисобланган амортизация суммалари дастлаб 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётида ёки 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида алоҳида очилган аналитик счётларда акс эттирилади.

Ҳисобот оyi охирида юқоридаги счётларда акс эттирилган амортизация ажратмалари қурилиш ишлари олиб борилаётган объектлар ўртасида махсус ҳисоб-китоб асосида тақсимланади. Амортизация харажатларини қурилиш объектлари ўртасида тақсимлаб чиқиш турли усулларда амалга оширилиши мумкин. Улар ичида энг кенг тарқалганлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

(1) амортизация суммасини ҳар бир объект бўйича олинган соф тушумнинг жами соф тушумдаги ҳиссасига қараб тақсимлаш;

(2) амортизация суммасини асосий воситаларнинг ҳисобот даврида ҳар бир объектда ишлаган иш вақти (бажарган иши)ни жами ишлаган иш вақтидаги (ёки жами бажарган ишларидаги) ҳиссасига қараб тақсимлаш;

3) амортизацияси суммаси қурилиш ташкилотлари ҳисоб сиёсатида белгиланган бошқа тартибларда тақсимлаш.

Ушбу маълумотларга ва юқорида изоҳи берилган тартибга кўра ишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситалар амортизацияси тақсимотини қуйидагича ҳисоб-китоб қилиш мумкин (2.7-жадвал). Бундай тақсимот маълумотлари РТ-7 шаклдаги ишлов қайдномасида ўз аксини топади.

2.7-жадвал

20__ йил _____ оyi учун амортизация ажратмаларини қурилиш объектлари ўртасида тақсимлаш ҳисоб-китоби

№	Асосий воситалар гурухи	Жами амортиза- ция суммаси	Шу жумладан объектлар бўйича					
			А		Б		В	
			%	Сумма	%	сумма	%	сумма

1	Бино ва иншоотлар	200000	15	30000	25	50000	60	120000
2	Машина ва асбоб-ускуналар	600000	100	600000	-	-	-	-
3	Юк ташиш транспортлари	300000	10	30000	30	90000	60	180000
4	Автобуслар	150000	20	30000	40	60000	40	60000
5	Бошқа асосий воситалар	400000	5	20000	80	320000	15	60000
	Жами	1650000		710000		520000		420000

Юқорида келтирилган тақсимот асосида аниқланган амортизация харажатлари мос равишдаги қурилиш объектлари таннархига киритилади ва 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётига очилган аналитик счётларда акс эттирилади.

МАЗЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

Қурилиш машиналари ва ускуналари
 Транспорт воситалари
 Капитал инвестиция
 Қўтариш крани иши ҳақида билдирги
 Қурилиш машинаси йўл варақаси
 Қурилиш машинаси ва механизми иши тўғрисида билдирги
 Қурилиш машинаси ва механизми иши тўғрисида билдирги-наряд
 Бажарилган ишлар (хизматлар) тўғрисида маълумотнома
 Қурилиш машиналарини сақлаш ва эксплуатация қилиш харажатлари
 Қурилиш машиналари ва механизмларига ҳисобланган эскириш (амортизация) суммаси

Текшириш учун саволлар:

1. Қурилиш ташкилотларида асосий воситаларнинг таснифи?
2. Асосий воситаларнинг бошланғич қийматининг ҳисоб-китоби?
3. Капитал инвестициялар деганда нимани тушунаси?
4. Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатлари ўз ичига қандай моддаларни олади?
5. Қурилиш машиналари ва механизмларига ҳисобланган эскириш нечта усулга амалга оширилади?

3-МАЗЗУ: Қурилиш материалларини ҳисобга олиш хусусиятлари

Режа:

1. Қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган материалларнинг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши.

2.Қурилиш ташкилотларида материаллар ҳаракатини ҳужжатлаштириш ва уларнинг омбор ҳисоби.

3.Қурилишга сарфланган материаллар тўғрисида ҳисоботни тузиш ва унга ишлов бериш тартиби.

4.Қурилиш ташкилотларида материалларнинг синтетик ва аналитик ҳисоби

5.Қурилиш ташкилотларида материаллар инвентаризацияси хусусиятлари ва уни натижаларининг ҳисоби

1.Қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган материалларнинг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши.

Қурилиш, қурилиш-монтаж ва бошқа ишларни белгиланган муддатларда тугатилиши ва буюртмачиларга топширилишида муҳим омиллардан бири бўлиб қурилиш ташкилотларида турли хилдаги ҳамда тегишли миқдордаги материалларнинг мавжудлиги ҳисобланади. Уларга қурилиш материаллари, ёқилғи, мойлаш материаллари, хўжалик инвентарлари ва бошқалар киради.

Қурилиш ташкилотларининг моддий таъминот бўлимлари материалларни ўз вақтида ва керакли миқдорда келиб тушишини таъминлашлари, моддий жавобгар шахслар эса уларнинг бутлигини ва сифатини бузмасдан сақлашлари ҳамда қурилиш майдончаларига талаб қилинган муддатларда ва миқдорларда етказиб беришлари лозим.

Қурилиш ташкилоти бухгалтериясига материалларнинг ҳолати ва ҳаракати устидан узликсиз назоратни олиб бориш, уларни тўғри ва ўз вақтида тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилганлигини таъминлаш, бу бойликларнинг синтетик ва аналитик ҳисобини юритиш, улар тўғрисидаги ахборотларни фойдаланувчиларга ўз вақтида бериш каби муҳим вазифалар юклатилади.

Қурилиш ташкилотларида фойдаланиладиган материалларни турли белгилари бўйича таснифлаш ва тавсифлаш мумкин. Материаллар ҳисобини тўғри юритишда, айниқса, уларни қуйидаги белгилари бўйича таснифлаш муҳим аҳамият касб этади.

Ишлаб чиқаришда тутган ўрнига кўра қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган материаллар асосий ва ёрдамчи материалларга бўлинади.

Асосий материаллар деганда объектларни қуриш, монтаж қилиш, кенгайтириш, реконструкция қилиш, таъмирлаш ва ободонлаштириш каби ишларни бажаришда бош ролни ўйновчи материаллар тушунилади. Уларга цемент, ғишт, тахта, болар, арматура, труба, линолеум, мармар, гранит, мих, ойна, оҳак, бўёқ, гипс ва шу каби кўплаб бошқа материаллар киради. Ушбу материалларсиз қурилиш ишларини олиб бориб бўлмайди. Шу боис ҳам ушбу асосий материалларнинг мавжудлиги, уларнинг бутлиги, ҳаракати устидан узликсиз назоратни олиб бориш бухгалтерия ҳисоби олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Ёрдамчи материаллар деганда қурилиш ишларида бош ролни ўйнамайдиган, лекин уларнинг бажарилишида қўшимча тарзда ишлатиладиган материаллар тушунилади. Бундай материаллар бўлиб, масалан, пегментлар,

цинка, тўл, ёқилғи, мойлаш материаллари, ўров материаллари ва шу кабилар ҳисобланади.

Кўриниши, жисми ва номланишига кўра қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган материалларни кўплаб турларга ажратиш мумкин, масалан, темир ва ёғоч материаллари, шиша материаллар, суюқ ва қаттиқ жисмли материаллар ва бошқалар.

Сақлаш усулига кўра қурилиш ташкилотларида материалларни очик ва ёпиқ усулларда сақланадиган материалларга бўлиш мумкин. Масалан, ғишт, темир, труба, тош ва шу каби материаллар очик кўринишда турли майдончаларда сақланади. Цемент, оҳақ, гипс, лак, бўёқлар ва бошқа шу каби материаллар ёмғир ва қор тегмайдиган, намиқмайдиган жойларда, шунингдек махсус сақлаш мосламаларида (цистерна, бочка ва бошқаларда) сақланади.

Сақлаш муддатига кўра қурилиш материаллари муддати чегараланган ва муддати чегараланмаган турларга бўлинади. Масалан, цемент, оҳақ, гипс, бўёқлар ва шу каби айрим материаллар маълум муддатлардан кейин ўз сифатини йўқотади. Шу боис улар белгиланган муддатгача сақланиши лозим. Кўпчилик қурилиш материаллари ўз сифатини узок муддатларда йўқотмайди, масалан мрамор, гранит, темир-терсаклар, ёғоч, болар ва шу кабилар. Бироқ, моддий жавобгар шахслар ушбу материалларнинг сифатига салбий таъсир кўрсатадиган, масалан занглаш, эрозия, қуриб қолиш, намиқиш, шишиб кетиш, ёрилиш каби салбий ҳолатларга йўл қўймасликлари лозим.

Кимга тегишлишига кўра қурилиш ишларида ишлатилаётган материалларни пудратчи қурилиш ташкилотнинг ва буюртмачи ташкилотнинг материалларига бўлиш мумкин. Биринчи турдаги материаллар асосида бажарилган ишлар пудратчи ташкилотнинг ўз материаллари асосида бажарилган ҳисобланса, иккинчи турдаги ишлар эса буюртмачилар материаллари асосида бажарилган ишлар ҳисобланади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам сарфланган материаллар қурилиш объектининг қийматига (таннархига) киритилади. Агар қурилиш ишлари буюртмачиларнинг берган материаллари асосида бажарилган бўлса, у ҳолда уларнинг қиймати ўзаро ҳисоб-китоблар суммасига киртилмайди.

Ишлаб чиқилганлигига кўра қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган материаллар ўзи ишлаб чиққан ва ўзи ишлаб чиқмаган материалларга бўлинади. Чунончи, қурилиш ташкилотининг ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинмалари томонидан ишлаб чиқилган ва қурилиш объектларида ишлатилган ғишт, блок, эшик, рамка, турли мослама ва конструкциялар ўз ишлаб чиқаришидан олинган қурилиш материаллари ҳисобланади. Сотиб олинган, буюртмачилардан, таъсисчилардан ва бошқа ташқи шахслардан келиб тушган материаллар ўзи ишлаб чиқмаган материаллар ҳисобланади.

Вужудга келтирган мамлакатига кўра қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган материаллар маҳаллий материаллар ва хриждан келтирилган материалларга бўлинади.

Материаллар ҳисобини тўғри юритишнинг муҳим шартларидан бири бўлиб улар қийматини тўғри баҳолаш ҳисобланади. Республикамизнинг 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»га мувофиқ қурилиш ташкилотларида

материалларнинг ҳисоб баҳоси бўлиб уларнинг таннархи ҳисобланади. Қурилиш материалларининг таннархи уларнинг келиб тушиш манбасига кўра турли элементлардан ташкил топади. Чунончи, сотиб олинган материалларнинг таннархи ўз ичига уларнинг сотиб олиш баҳоларидаги қийматини ҳамда сотиб олишга доир барча қўшимча харажатлар (ташиб келтириш, божхона тўловлари, сертификатлаш, брокерларнинг хизмат ҳақлари ва бошқалар)ни олади. Сотиб олишда тўланган қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) суммасини материаллар қийматига қўшиш ёки қўшмаслик қурилиш ташкилотининг бу солиқнинг тўловчиси ёки тўловчиси эмаслигига боғлиқ. ҚҚС тўловчи қурилиш ташкилотларида таъминотчиларга (божхонага) тўланган ҚҚС суммаси материаллар қийматига киритилмайди, балки бюджетга тўланадиган ҚҚС суммасини топишда камайтиришга олиб борилади. Ихчамлаштирилган солиқ режимида фаолият кўрсатаётган қурилиш ташкилотларида сотиб олишда таъминотчиларга (божхонага) тўланган ҚҚС суммаси бевосита материаллар қийматига (таннархига) киритилади.

Ўз ишлаб чиқаришидан олинган материаллар таннархи уларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча моддий, меҳнат ва бошқа харажатлардан ташкил топади. Бунда бир бирлик материалнинг ўртача таннархи калькуляция қилиш йўли билан қурилиш материалларини ишлаб чиқишга сарфланган харажатларнинг жами суммасини жами ишлаб чиқилган материалларнинг миқдорига бўлиш орқали топилади.

Таъсисчилардан олинган ҳамда беғараз (бепул) келиб тушган материалларнинг таннархи деганда уларнинг шартномаларда кўрсатилган баҳолардаги қиймати тушунилади.

Турли манбалардан олинган материаллар омборларда ва қурилиш майдончаларида ФИФО, АВЭКО ёки бир ўзини идентификациялаш усулларида бири асосида ҳисобланган қиймати (таннархи) бўйича ҳисобдан чиқариб борилади.

ФИФО усулда қурилиш материалларининг чиқими (қурилиш ишларига сарфи ва бошқа чиқимлари) уларнинг келиб тушиш кетма-кетлигидаги қиймати (таннархи) бўйича амалга оширилади. Масалан, 20__ йил 1 май ҳолатига омборда 10 тонна ҳар бир тоннасининг кирим баҳоси 80000 сўм бўлган жами 800000 сўмлик цемент мавжуд бўлган, май ойида уларнинг тушуми қуйидагича бўлган дейлик:

Ҳужжат		Миқдори, т.	Баҳоси	Суммаси
№	Сана			
125	5 май	30	85000	2550000
142	15 май	20	90000	1800000

Май ойида 55 тонна цемент қурилиш ишларига сарфланган бўлса, у ҳолда цементнинг қурилиш таннархига киритилган қиймати ФИФО усул

бўйича 4700000 сўмни ($10 \cdot 80000 + 30 \cdot 85000 + 15 \cdot 90000$), 1 июн ҳолатига омборда қолган цементнинг қиймати 450000 сўмни ($5 \cdot 90000$) ташкил этади.

АВЭКО усулида материалларнинг бош қолдиғи ва кирими асосида уларнинг ўртача баҳоси аниқланади. Кейин ушбу ўртача баҳо сарфланган ва қолдиқ материалларга кўпайтирилиб, мос равишда уларнинг қурилиш қиймати (таннархи)га киритилган ҳамда қолдиқда қолган қисмларининг қиймати топилади. Юқоридаги маълумотларга кўра 1 тонна цементнинг АВЭКО усул бўйича ўртача баҳоси 85833,33 сўмни [$(800000 + 2550000 + 1800000) : (10 + 30 + 20)$], қурилишга сарфланган цементнинг қиймати 4720833 сўмни ($55 \cdot 85833,33$), ой охирида қолган цементнинг қиймати эса 429167 сўмни ($5 \cdot 85833,33$)ни ташкил қилади.

Материаллар қийматини баҳолашнинг бир ўзини идентификация қилиш усули, одатда, якка (индивидуал) тарзда яратилган ва ўз аналогига эга бўлмаган материалларга (мосламалар, конструкцияларга) тааллуқлидир. Бундай материаллар қайси баҳоларда олинган бўлса, ўша баҳоларда ҳисобдан чиқарилади.

2. Қурилиш ташкилотларида материаллар ҳаракатини ҳужжатлаштириш ва уларнинг омбор ҳисоби

Қурилиш ташкилотларида материаллар ҳаракатини ҳужжатлаштириш уларнинг келиб тушиш манбаларига, ташиб келтириш шартлари ва усулларига, шунингдек нима мақсадларда чиқим қилинганлиги ва бошқа ҳолатларга бевосита боғлиқдир. Ушбу мақсадларда қўлланиладиган бошланғич ҳужжатлар тўғрисидаги умумий маълумотлар 3.1-жадвалда келтирилган. Қуйида материаллар ҳаракатига доир айрим асосий бошланғич ҳужжатларни тузиш ва улардан фойдаланиш тартибларига қисқача тўхталамиз.

Қурилиш ташкилотларига материаллар асосан таъминотчилардан, бош пудратчи ва субпудратчилардан, буюртмачилардан, таъминот-савдо корхоналаридан келиб тушади. Материаллар таъсисчилардан уларнинг устав капиталидаги улуши сифатида, шунингдек бошқа юридик ва жисмоний шахслардан беғараз молиявий ёрдам сифатида олиниши ҳам мумкин.

Таъминотчилардан (қурилиш материаллари комбинатлари, заводлар, таъминот-савдо корхоналари ва бошқалардан) қурилиш материаллари шартномалар асосида сотиб олинади. Қурилиш ташкилоти таъминотчилардан материалларни олиш учун ўзининг ишончли вакили (экспедитор) номига ишончнома беради. Бу вакил қурилиш материалларини таъминотчидан қабул қилиб олиш, уни юклаш, жўнатиш, етказиб келишга масъул шахс ҳисобланади. Таъминотчи корхона қурилиш ташкилоти вакили кўлига юклаб жўнатилган материаллар бўйича счё-т-фактура ва унга илова қилинадиган юк-транспорт ҳужжатларини (ТТН, темир йўл накладной, вагон спецификацияси, сифат сертификати ва бошқаларни) тақдим этади.

3.1-жадвал

**Қурилиш ташкилотларида материаллар ҳисоби учун қўлланиладиган
бошланғич ҳужжатлар
классификатори**

№	Бошланғич ҳужжат номи	Тузувчи шахслар	Фойдаланувчилар	Тақдим этиш мuddати
1	Ишончнома	Бухгалтерия	Бухгалтерия, Таъминот бўлими	Олингандан сўнг 10 кун ичида
2	Материалларни қабул қилиш далолатномаси (М -7 шакл)	Омбор мудир	Бухгалтерия, Таъминот бўлими	Жорий ойнинг охирги куни
3	Омборга кириш қилиш ордери (М-4 шакл)	Омбор мудир	Бухгалтерия, Таъминот бўлими	Жорий ойнинг охирги куни
4	Лимит-забор варақаси (М-8 шакл)	Омбор мудир	Бухгалтерия, участка бошлиқлари, мастерлар	Жорий ойнинг охирги куни
5	Талабнома (М- 11 шакл)	Участка бошлиқлари, мастерлар	Бухгалтерия участка бошлиқлари, мастерлар	Ҳар куни
6	Ички алмашув накладной (М-15 шакл)	Омбор мудирлари	Бухгалтерия, бошқа бўлинмалар	Ҳар куни
7	Счёт-фактура	Сотиш бўлими	Бухгалтерия, бошқа бўлинмалар	Ҳар куни
8	Инвентарларни ҳисобдан чиқариш тўғрисида далолатнома	Участка бошлиқлари, мастерлар	Бухгалтерия, бошқа бўлинмалар	Жорий ойнинг охирги куни
9	Материаллар ҳаракати тўғрисида ҳисобот (М-19)	Омбор мудирлари	Бухгалтерия, бошқа бўлинмалар	Жорий ойнинг охирги куни
10	Қурилишда асосий материаллар сарфи тўғрисида ҳисобот (М-29)	Участка бошлиқлари, мастерлар	Бухгалтерия, бошқа бўлинмалар	Жорий ойнинг охирги куни

Материалларнинг буюртмачилардан, бош пудратчи ва субпудратчи ташкилотлардан олиниши ҳам юқорида келтирилган тартибга ўхшаш тарзда ҳужжатлаштирилади. Қурилиш материалларини таъсисчилардан кириш қилиниши таъсис шартномаси, баҳолар келишуви баённомасига мувофиқ тузилган счёт-фактуралар ва уларга илова қилинган ҳужжатлар асосида амалга оширилади.

Қурилиш ташкилотиди келиб тушган материаллар раҳбарнинг фармойишига кўра омборларга ёки бевосита қурилиш майдончаларидаги махсус жойларга миқдор ва сифат жиҳатдан қабул қилинади. Ташиб келтиришда турли қўшимча харажатлар қилинган материаллар бўйича қурилиш ташкилоти бухгалтерияси махсус «Кириш далолатномаси»ни тузади. Ушбу ҳужжат материалларни сотиб олиш қиймати (таннарихи) бўйича ҳисобга олиш учун асос бўлади.

Қурилиш ташкилотларида келиб тушган материалларнинг омбор ҳисоби партион, навли ёки қолдиқ усуллар бўйича олиб борилади. Бунинг учун мос равишдаги партион карталар, карточкалар ёки китоблар очилади. Ушбу омбор ҳисоби регистрларига кирим қилинган материалларнинг миқдори, нархи, суммаси ва бошқа белгилари тўғрисидаги маълумотлар счёт-фактуралар ва кирим далолатномалари асосида ёзилади.

Омборлардан материаллар қурилиш майдончаларига талабномалар, ички накладнойлар, лимит-забор қайдномалари асосида берилади. Бу ҳужжатлар икки нусхада тузилади ҳамда масъул ходимлар (бош инженер, ҳисобчи), шунингдек материалларни берган ва олган моддий жавобгар шахслар томонидан имзоланади.

Қурилиш майдончаларида омборлардан олинган материаллар учун моддий жавобгар шахслар бўлиб мастерлар, прораблар ёки бригадирлар ҳисобланади. Ушбу моддий жавобгар шахслар бўйнидаги материалларнинг қурилиш ишларига сарфланиши махсус ҳисобот (М-29 шакл) билан расмийлаштирилади. Ишлатилмаган материаллар қурилиш майдончаларидан омборларга ички накладнойлар билан қайтарилади.

Материалларнинг четга чиқиб кетиши (сотилиши, бепул берилиши, таъсис бадали сифатида киритилиши), шунингдек яроқсиз ҳолатга келганлиги учун ҳисобдан чиқарилиши фақат қурилиш ташкилоти раҳбарининг рухсати билан амалга оширилади. Ушбу ҳолларда материалларнинг омбордан чиқиб кетиши счёт-фактуралар билан икки нусхада расмийлаштирилади.

Яроқсиз ҳолатга келган материалларнинг ҳисобдан чиқарилиши далолатномалар билан расмийлаштирилади.

Материалларнинг омборлардан берилиши ва бошқа барча чиқимлари тўғрисидаги маълумотлар гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида партион карталар, карточкалар ёки омбор китобига қайд этилади.

Қурилиш ташкилотларида омбор мудирлари материалларнинг ҳолати ва ҳаракати бўйича ҳисоб сиёсатида белгиланган муддатларда материал ҳисоботларини тузадилар.

Таъкидлаш жоизки, республикамизда қурилиш ташкилотлари учун материал ҳисоботининг яхлит шакли тасдиқланган эмас. Қурилиш ташкилотларида ҳозирги кунда ҳам собиқ совет тизими даврида ушбу мақсадлар учун тасдиқланган махсус ҳисобот шаклидан (М-19 шакл) фойдаланиб келинмоқда. Бироқ, қурилиш ташкилотлари амалиётида бу ҳисоботни айнан тасдиқланган шаклда тузилмаётганлигини, аксинча уни турли ўзгартирилган кўринишларда тузиш ҳолатларини учратиш мумкин. Чунончи, айрим қурилиш ташкилотларида материаллар ҳисоботи фақат соний кўринишда, бошқаларда эса соний-суммовий кўринишда тузилмоқда.

Материаллар ҳисоботини (М-19 шакл) соний-суммовий кўринишда қуйидагича юритиш тавсия этилган (3.2-жадвал).

МАТЕРИАЛЛАР ҲАРАКАТИ ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТ
200 __ йил _____ ойи учун

№	Материал номи	Ўл-чов бирл.	Баҳо	Бош қолдиқ		Кириш		Чиқим		Охириги қолдиқ	
				Сони	Сумма	Сони	Сумма	Сони	Сумма	Сони	Сумма
1	Цемент	т	80000	2	160000	10	900000	6	510000	6	550000
2	Кум	Куб. м	3000	3	9000	10	35000	8	27077	5	16923
	Жами				169000		935000		537077		566923

Ҳисоботни ушбу кўринишда юритишга ҳозирги кунда қурилиш ташкилотида материалларни ҳисобдан чиқаришда қабул қилинган баҳолаш усуллари катта таъсир кўрсатади. Чунончи, ФИФО усулини қўллаш ушбу ҳисоботни бир қанча варақлардан иборат бўлишига олиб келади. Чунки, бу усулга кўра материаллар номи бир хил бўлсада, лекин сотиб олиш нархлари турлича бўлганлиги учун алоҳида қаторларда кўрсатилади.

АВЭКО усулини қўллаш ҳисобот варақлари сонини камайишига олиб келади. Чунки, бунда материаллар номи бир хил бўлганлиги учун, уларнинг баҳосидан қатъий назар, бир қатордан ёзилади. Бу усулда материаллар ҳолати ва чиқимининг суммавий миқдори ҳисоботда ўртача баҳоларда кўрсатилади.

Материаллар ҳисоботи икки нусхада тузилади. Унинг биринчи нусхаси барча кириш ва чиқим ҳужжатлари билан биргаликда бухгалтерияда қолади, бухгалтер томонидан текширилган ва раҳбар томонидан тасдиқланган иккинчи нусхаси эса омбор мудирига қайтарилади.

Қурилиш ташкилоти бухгалтериясида материаллар ҳисоботи ва унга илова қилинган бошланғич ҳужжатлар ишлаб чиқариш заҳираларининг синтетик ва аналитик ҳисобини юритишга асос бўлиб ҳисобланади.

3.Қурилишга сарфланган материаллар тўғрисида ҳисоботни тузиш ва унга ишлов бериш тартиби

Қурилишга сарфланган бевосита материал харажатлар тўғрисида ахборотларни ўзида мужассамлаштирувчи асосий ҳужжат бўлиб «Қурилишда асосий материаллар сарфи тўғрисида ҳисобот» (М-29 шакл) ҳисобланади. Бу ҳисоботнинг шакли ва уни тузиш тартиби собиқ СССР Марказий статистика бошқармасининг 1982 йил 24 ноябрдаги 613-сон буйруғи билан тасдиқланган. Қуйида ҳозирги вақтда ҳам қурилиш ташкилотларида қўлланилаётган мазкур ҳисоботнинг мазмунига қисқача тўхталамиз.

М-29 шаклли ҳисобот иккита бўлимдан иборат. Унинг биринчи бўлими «Материалларга бўлган меъёрий талаб ва бажарилган ишлар ҳажми», иккинчи бўлими эса «Асосий материаллар ҳақиқий сарфини ишлаб чиқариш меъёрлари бўйича аниқланган сарфлар билан таққосланиши» деб аталади.

Трест, бошқарма _____
 Қурилиш ташкилоти раҳбари _____

**Қурилишда асосий материаллар сарфи тўғрисида
ҳисобот**

Ишнинг боланиш санаси _____

Ишнинг тугаш санаси _____

I. Материалларга бўлган меъёрий талаб ва бажарилган ишлар ҳажми

Т/р	Иш тури ва материал Номи	Ўлчов бирлиги	Бир бирлик ишга материал- нинг меъёрий сарфи	Иш ҳажми ва материал- га бўлган меъёрий Талаб	Шу жумладан йил бошига ҳақиқатда бажарилган иш ҳажми	Ойлар бўйича бажарилган иш ҳажми ва материаллар- нинг меъёрий сарфи			
						Ян- варь	Фев- раль	...	Де- кабрь
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

**II. Асосий материаллар ҳақиқий сарфини ишлаб чиқариш меъёрлари
бўйича аниқланган сарфлар билан таққосланиши**

Мате- риал, конструк- ция ва буюм номи	Ўлчов бир- лиги	Йил бошидан бошлаб				_____ ой			
		Чиқим		Меъёр- дан чет- ланиш (+,-)	Тан- нархга кири- тилсин	Чиқим		Меъёр- дан чет- ланиш (+,-)	Тан- нархга кири- тилсин
		Меъёр бўйича	Ҳақи- қатда			Меъёр бўйича	Ҳақи- қатда		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Прораб (мастер) _____

Текширдим: ИЧБ инженери _____ Бухгалтер _____

Бош инженер _____

Ҳисоботнинг 1-бўлими икки қисмдан (чап ва ўнг қисмдан) иборат. Унинг чап қисмида (1- 6-устунлар) бажариладиган қурилиш ишларининг турлари, ўлчов бирлиги, ҳажми, бир бирлик ишга кетадиган материалларнинг меъёрий сарфи, материалларга бўлган жами меъёрий талаб ва йил бошига ҳақиқатда бажарилган ишларнинг ҳажми кўрсатилади. Ҳисоботнинг ўнг қисмида (7-10-устунлар) ҳисобот ойлари бўйича ҳақиқатда бажарилган ишларнинг ҳажми ва материалларнинг меъёр бўйича сарфи кўрсатилади. Ушбу ҳисоботнинг биринчи қисми, одатда, йил бошига қурилиш ишлари бошланиши олдида тўлдирилади, иккинчи қисми эса қурилиш ишлари бажарилаётган даврда ойма-ой тўлдириб борилади.

М-29 шаклли ҳисоботнинг 1-бўлимини тузиш ва тўлдириб бориш бевосита қурилиш ташкилотининг ишлаб чиқариш бўлимининг функцияси ҳисобланади. Бу бўлимда ҳисоботнинг дубликати қурилиш ишлари бошлангандан то уни яқунлангунгача сақланади. Қурилиш ишлари олдидан тайёрланган ҳисоботнинг икки нусхаси қурилиш ишлари бўйича масъул ва моддий жавобгар шахсларга (прораб, мастер)ларга берилади.

Ҳисоботнинг 2-бўлими қурилиш майдончаларидаги моддий жавобгар шахслар (прораб, мастер) томонидан тўлдирилади. Бу бўлимда қурилиш ишларини бажаришга ҳақиқатда кетган материаллар сарфи, ушбу сарфларни белгиланган меъёрдаги сарфлардан четланишлари (тежалганлиги ёки кўп сарфланганлиги) тўғрисидаги маълумотлар ойма-ой кўрсатилади. Материаллар ҳақиқий сарфларининг меъёрий сарфлардан кам қисми ҳисоботда минус ишораси билан, кўп қисми эса плюс ишораси билан ёзилиши керак. Меъёрдан четланишлар бўлмаганда, ҳисоботнинг мос равишдаги сатрларига тире белгиси қўйилади. Материаллар сарфида белгиланган меъёрларга нисбатан йўл қўйилган четланишлар бўйича моддий жавобгар шахслар (прораб, мастер) батафсил тушунтириш хати ёзишлари, унда четланишларни қандай сабабларга кўра юз берганлигини асослаб беришлари лозим. Ушбу тушунтириш хати ҳисоботга илова қилинади.

Моддий жавобгар шахслар (прораб, мастер) томонидан тузилган ва имзоланган М-29 шаклли ҳисобот барча гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатлар билан бирга дастлаб қурилиш ташкилотининг ишлаб чиқариш бўлимида, сўнгра бухгалтерияда текширишдан ўтади. Ишлаб чиқариш бўлимининг масъул ходими (инженер) ҳақиқатда сарфланган материаллар миқдорини бўлимда қолган дубликатдаги меъёрларга мослигини, шунингдек меъёрдан четланишларнинг асослигини текширади. Бухгалтерияда ҳақиқатда сарфланган материалларнинг миқдори гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатларда тўғри кўрсатилганлиги, шунингдек материаллар сарфининг М-19 ҳисобот чиқимидаги маълумотларга мос келишлиги текширилади. Кўрсатилган маълумотлар тўлиқ асосга эга бўлмаган ҳолларда масъул инженер ва бухгалтер томонидан ҳисоботга тузатишлар киритилади. Ҳисобот бу ходимлар томонидан тўлиқ тузатилгандан сўнг имзоланади.

Материаллар белгиланган меъёрларга нисбатан кам сарфланган ҳолларда қурилиш ишлари таннархига ҳақиқатда сарфланган миқдорда қўшилиши лозим. Материалларнинг белгиланган меъёрлардан ортиқ сарфланиши ҳолларида қўшимча сарфлар қурилиш ишлари таннархига фақат қурилиш ташкилоти раҳбарининг рухсати билан киритилади. Чунончи, раҳбар материаллар сарфининг қурилиш таннархига олиб бориладиган миқдорини ҳисоботнинг «**Таннархга киритилсин**» номли устунчаларида (мос равишда 6,10- ва бошқа устунчаларда) белгилайди ва шундан сўнг ҳисоботни ўз имзоси билан тасдиқлайди.

М-29 ҳисоботининг юқорида келтирилган қисқача шарҳидан кўриниб турибдики, у қурилиш ташкилотлари бошқарувида муҳим аҳамият касб этади. Чунончи, бу ҳисобот қурилиш ташкилоти раҳбарияти ва ишлаб чиқариш бўлими томонидан қурилишга сарфланиши керак бўлган аниқ материаллар

меъёрий миқдорининг мавжудлиги устидан узликсиз назоратни олиб борилишига, ҳақиқатда сарфланган материаллар миқдорини белгиланган меъёрдан четланиш сабаблари ва айбдорларини топишга ҳамда тегишли қарорларни қабул қилишга имкон беради. Бухгалтерияда М-29 шаклли ҳисобот сарфланган материаллар қийматини бажарилган қурилиш ишларининг ҳақиқий таннарихига киритишга, материаллар сарфи ҳисобини юритишга асос бўлади.

4.Қурилиш ташкилотларида материалларнинг синтетик ва аналитик ҳисоби

Қурилиш ташкилотларида материалларнинг синтетик ҳисоби 21-сон БХМСга мувофиқ 1000 «Материаллар ҳисоби счётлари» тизимида очиладиган куйидаги счётларда юритилиши лозим:

- 1010 «Хом-ашё ва материаллар»;
- 1020 «Сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмлар»
- 1030 «Ёқилғи»;
- 1040 «Эҳтиёт қисмлар»;
- 1050 «Қурилиш материаллари»;
- 1060 «Идиш ва идишбоп материаллар»;
- 1070 «Четга қайта ишлаш учун берилган материаллар»;
- 1080 «Инвентар ва хўжалик жиҳозлари»;
- 1090 «Бошқа материаллар»

Ушбу актив счётларнинг дебетида материал бойликларнинг ҳисобот давр бошидаги қолдиғи ва ҳисобот даврида турли манбалардан кирим қилиниши ва бошқа сабаблар эвазига кўпайиши, кредитида эса уларнинг қурилиш ишларига сарфланиши ва бошқа турли чиқимлари (сотилиши, бепул берилиши ва шу кабилар) эвазига камайиши акс эттирилади.

Материал бойликларнинг кирими ва чиқими юқорида номлари зикр этилган счётларда ҳисоб баҳосида акс эттирилади. Ҳисоб баҳоси бўлиб уларнинг сотиб олиш қиймати (ҳақиқий таннарихи), режа таннарихи, ўртача баҳо ва бошқалар ҳисобланади. Материаллар бўйича танлаб олинган ҳисоб баҳосининг аниқ тури қурилиш ташкилоти ҳисоб сиёсатида белгиланади.

Қурилиш ташкилотлари материаллар киримини иккита усулда олиб боришлари мумкин: (1) бевосита усул; (2) билвосита усул.

Материаллар ҳисобининг бевосита усулида уларнинг барча манбалардан кирим қилиниши материаллар ҳисоби счётларининг (1010-1090 счётлар) дебетида тўғридан-тўғри акс эттирилади. Ушбу усулда материалларнинг турли манбалардан келиб тушиши ва улар киримини 1010-1090 счётларда акс эттириш тартиби 3.3-жадвалда келтирилган.

3.3-жадвал

**Материаллар киримини счётларда акс эттириш
(бевосита усул)**

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи хужжат
1	Таъминотчилардан сотиб олинганда: -материаллар қийматига (ҚҚСсиз) - ҚҚС суммасига (агар корхона ҚҚС тўловчи бўлса)	5000000 1000000	1010- 1090 4410	6010 6010	Шартнома, счёт-фактура
2	Ички тизим корхоналаридан олинганда: -материаллар қийматига (ҚҚСсиз) - ҚҚС суммасига (агар корхона ҚҚС тўловчи бўлса)*	5000000 1000000	1010- 1090 4410	6110- 6120 6110- 6120	Шартнома, счёт-фактура
3	Бепул келиб тушганда	600000	1010- 1090	8530	Шартнома, счёт-фактура
4	Таъсисчилардан келиб тушганда	500000	1010- 1090	4610	Шартнома, счёт-фактура
5	Сотиб олишга доир қўшимча харажатларга	50000	1010- 1090	6990	Шартнома, Счёт-фактура, Кирим далолатномаси
6	Ўз ишлаб чиқариш цехларидан кирим қилинганда	2550000	1010- 1090	2310	Кирим далолатномаси
7	Асосий воситаларни тугатишдан олинган материалларга	60000	1090	9210	Тугатиш далолатномаси
8	Материалларнинг ички алмашувига	2000000	1010- 1090	1010- 1090	Накладной

Материаллар ҳисобининг билвосита усулида уларнинг таъминотчи ташкилотлардан харид қилиниши, ўз цехларидан кирим қилиниши тўғрисидаги маълумотлар дастлаб 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш» счётининг дебетида тўпланади. Бунда материалларнинг келиб тушиш манбаларини ифодаловчи счётлар (6010, 6990, 2310 ва бошқалар) кредитланади. Материаллар бойликларнинг омборларга кирим қилиниши 1510 счётнинг кредитида ва 1010-1090 счётларнинг дебетида акс эттирилади. Бу усулда материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ва харид қиймати ўртасидаги фарқ суммаси ҳисобот даврида алоҳида 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётида ҳисобга олинади. Ҳисобот даври охирида материаллар қийматидаги фарқ суммалари қуйидагича ҳисобдан чиқарилади:

(1)келиб тушган мате­рал бойликларнинг харид баҳосидаги қиймати (таннархи) ҳисоб баҳосидан паст бўлганда:

Дебет 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш»

Кредит 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар»

* Агар қурилиш ташкилоти ихчамлаштирилган ягона солиқ тўловчиси ҳисобланса, у ҳолда таъминотчиларга тўланган ҚҚС ҳам материаллар қийматига киритилади ва унга алоҳида ушбу мазмундаги бухгалтерия ёзуви қилинмайди.

(2) келиб тушган материал бойликларнинг харид баҳосидаги қиймати (таннархи) ҳисоб баҳосидан юқори бўлганда:

Дебет 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар»

Кредит 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш»

1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётида тўпланган материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ва харид қиймати ўртасидаги фарқ суммаси харажатларни акс эттирувчи счётларнинг (2010, 2310, 2510, 9410, 9420, 9430) дебетиға сарфланган материалларнинг ҳисоб баҳосига мутаносиб тарзда қўшимча ёзув ёки қизил ёзув (сторно) асосида ҳисобдан чиқарилади.

Материалларнинг қурилиш ишларига сарфланиши, шунингдек уларнинг сотилиши, бепул берилиши, бошқа корхоналарга таъсис бадали сифатида киритилиши, иш ҳақи ва моддий ёрдам сифатида берилиши, шунингдек турли бошқа чиқимлари гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида ҳисобда қуйидагича акс эттирилади (3.4-жадвал).

3.4-жадвал

Қурилиш ташкилотларида материалларнинг ишлатилиши ва бошқа чиқимларини счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	Материалларнинг ишлаб чиқаришга сарфланиши	3000000	2010, 2310, 2510	1010- 1090	М-29 шаклли ҳисобот, материал ҳисоботи
2	Материалларнинг сотилиши: -сотиш қийматиға (ҚҚСсиз) - ҚҚС суммасига (агар корхона ҚҚС тўловчи бўлса) - материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилинишиға -сотишдан олинган фойдаға -сотишдан қўрилган зарарға	500000 100000 400000 100000 -	4010, 4010 9210 9220 9430	9220 6410 1010- 1090 9320 9220	Шартнома, счёт-фактура ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи
3	Материалларнинг бепул берилиши: -бериш қийматиға (ҚҚСсиз) -ҚҚС суммасига (агар корхона ҚҚС тўловчи бўлса) -материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилинишиға -сотишдан қўрилган зарарға	500000 100000 500000 600000	4010 4010 9220 9430	9220 6410 1010- 1090 4010	Шартнома, счёт-фактура, ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи
4	Таъсис бадали сифатида берилиши: -киритиш қийматиға (ҚҚСсиз) -ҚҚС суммасига (агар корхона ҚҚС тўловчи бўлса) -материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйнидан	500000 100000 500000	0610- 0690 0610- 0690 9220	9220 6410 1010-	Шартнома, счёт-фактура, ҳисоб- китоблар, материал

	соқит қилинишига			1090	ҳисоботи
5	Материалларнинг иш ҳақи ва моддий ёрдам сифатида берилиши: -бериш қиймати (ҚҚСсиз) -ҚҚС суммасига (агар корхона ҚҚС тўловчи бўлса) -материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилинишига	500000 100000 500000	6710 6710 9220	9220 6410 1010-1090	Ариза, счё-т-фактура, ҳисоб-китоблар, материал ҳисоботи

Қурилиш ташкилотларида материалларнинг аналитик ҳисоби моддий жавобгар шахслар бўйича ҳисоб баҳосида 10-с қайдномасида юритилади. Бу қайднома 3 та бўлимдан иборат. Унинг 1-бўлими сотиб олинган материалларнинг ҳақиқий таннархи ҳамда уларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ўртасидаги четланиш суммасининг ҳисоби учун мўлжалланган. Ушбу четланишни ҳисоб-китоб қилиш ва улар ҳисобини 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётида юритиш учун 10-с қайдномасига материалларнинг кирими тўғрисидаги маълумотлар 6-с журнал-ордер ва бошқа журнал-ордерлар ёзувлари асосида кўрсатилади. Материаллар ва улар қийматидаги фарқларнинг бош қолдиғига доир маълумотлар қайдноманинг 2-ва 3-бўлимларидан олинади. Шундан сўнг, материаллар ва улар қийматидаги фарқларнинг бош қолдиқлари ва кирими тўғрисидаги маълумотлар асосида (мос равишда уларнинг ҳақиқий таннархи ҳамда ҳисоб баҳосидаги қийматлари бўйича) харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқ суммаси ва фоизи аниқланади.

Материалларнинг харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқнинг ўртача фоизи (**Ўф**) қуйидагича топилади:

$$\text{Ўф} = \frac{\Phi_o + \Phi_d}{M_o + M_d} \times 100 \%$$

Бу ерда:

Φ_о ва **Φ_д** – материалларнинг харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқнинг мос равишда ой бошига қолдиғи ва кирим қилинган қисмига тўғри келувчи суммаси (ёки 1610 «Материаллар қиймати ўртасидаги фарқ» счётининг мос равишдаги бош қолдиғи ва дебет обороти суммалари);

М_о ва **М_д** – материалларнинг ҳисоб баҳосидаги ой бошига бўлган бош қолдиғи ва киримининг қиймати (ёки 1000 «Материаллар» счётининг ҳисоб баҳоси бўйича мос равишдаги бош қолдиғи ва дебет оборот суммалари).

Материаллар сарфига тўғри келадиган уларнинг харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқ суммаси (**Φс**) қуйидагича топилади:

$$\Phi_c = M_c * \text{Ўф} / 100 \%$$

Бу ерда: **Мс** – материаллар чиқимининг ҳисоб баҳосидаги қиймати

Мисол: 1050 «Қурилиш материаллари» счётининг ҳисоб баҳосида қиймати ой бошига 10000000 сўм, 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётининг дебет қолдиги 250000 сўм. Ҳисобот ойида кирим қилинган материалларнинг қиймати (ҚҚСсиз): (а) ҳисоб баҳосида 15000000 сўм; (б) ҳақиқий таннарни (харид қиймати) бўйича 16000000 сўм. Ҳисобот ойида қурилишга сарфланган материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати 20000000 сўм.

Ушбу мисолда келтирилган маълумотлар бўйича:

(1) материалларнинг харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқнинг ўртача фоизи 5 фоизга тенг бўлади:

$$\text{Ўф} = (250000 + 1000000) / (10000000 + 15000000) * 100\% = 5\%;$$

(2) қурилишга сарфланган материалларга тўғри келадиган уларнинг харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқ суммаси 1000000 сўмга тенг бўлади:

$$\text{Фс} = 20000000 * 5\% / 100\% = 1000000 \text{ сўм.}$$

10-с қайдноманинг 2-ва -3 бўлимларида ҳар бир моддий жавобгар шахс бўйича материалларнинг бошланғич ва охири қолдиги, шунингдек уларнинг кирим ва чиқими ҳисоб баҳоларида акс эттирилади. Чунончи, бу бўлимларда материалларнинг чиқими уларнинг ҳисобдан чиқарилиш йўналишларини ифодаловчи синтетик счётлар ҳамда аналитик счётларнинг аниқ моддалари бўйича кўрсатилади. Қайдноманинг материаллар чиқимини ифода этувчи йиғма маълумотлари корреспонденцияланадиган синтетик ҳамда аналитик счётлар бўйича 10-с журнал-ордерга ўтказилади. Бу журнал-ордерда қурилиш ишларига сарфланган материалларнинг қиймати материаллар ҳаракати ва сарфи тўғрисидаги ҳисоботларда (М-19 ва М-29 шаклли ҳисоботлар) кўрсатилган харажат объектлари бўйича тақсимлаб чиқилади.

Қурилиш ташкилотларида таъминотчилар билан сотиб олинган материаллар бўйича ҳисоб-китобларнинг синтетик ва аналитик ҳисоби 6-с журнал-ордерда юритилади. Ушбу журнал-ордерга ёзувлар хронологик тарзда таъминотчилардан олинган материалларга гувоҳлик берувчи счёт-фактуралар асосида амалга оширилади.

Қурилиш ташкилотлари қурилиш ишларини буюртмачиларнинг ўзлари тақдим этган материаллар ҳамда ўрнатишга мўлжалланган ускуналар асосида ҳам бажаришлари мумкин. Агар ушбу бойликларни буюртмачи томонидан берилиши қурилиш ишлари шартномаларида кўзда тутилган бўлса, у ҳолда улар қурилиш ташкилотларида балансдан ташқари 003 «Қайта ишловга қабул қилинган материаллар» ва 005 «ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар» счётларида ҳисобга олинади. Бу счётларга ёзувлар фақат бир томонлама қилинади. Чунончи, материаллар ва ускуналарнинг буюртмачилардан олиниши ушбу счётларнинг дебитида, сарфланиши эса кредитида акс эттирилади.

Қурилиш ташкилотларида буюртмачилардан қурилиш ишларида фойдаланиш учун олган материаллар ва ускуналар бўйича материал ҳисоботи алоҳида юритилади. Бу материаллар ва ускуналар фақат буюртмачиларга

тегишли қурилиш ишларига сарфланади. Олинган материаллар ва ускуналарнинг сарфи М-29 шаклли ҳисобот ва унга илова қилинган ҳужжатлар билан тасдиқланади.

Буюртмачилардан олинган материаллар ва ускуналарнинг қиймати қурилиш ишларининг умумий смета қийматига киритилади, яъни улар пудратчи ва буюртмачи ўртасида тузиладиган «Қурилиш ишларини топшириш-қабул қилиш далолатномаси»да (КС 2-шакл) ҳамда «Бажарилган ишлар қиймати ва харажатлар тўғрисида маълумотнома»да (КС-3 шакл) буюртмачилар томонидан тақдим этилган материаллар ва ускуналар қиймати алоҳида қаторларда кўрсатилади, бироқ улар ўзаро-ҳисоб китобларда тўлов суммасига киритилмайди.

5.Қурилиш ташкилотларида материаллар инвентаризацияси хусусиятлари ва уни натижаларининг ҳисоби

Қурилиш ташкилотларида материалларни инвентаризация қилиш, унинг натижаларини аниқлаш, ҳужжатли расмийлаштириш ва ҳисобга олиш республикамизда қабул қилинган БҲМС 19 «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтқазил»да келтирилган тартиб-қоидаларга мувофиқ амалга оширилиши лозим.

Ушбу стандартга асосан қурилиш ташкилотларида товар-моддий бойликларнинг режали инвентаризацияси ҳар йили камида бир марта ўтқазилади. Моддий бойликларни ўғирлаш ва талон-тарож қилиш ҳолатлари аниқланганда, фавқулотдаги ҳодисалар юз берганда, шунингдек бошқа кутилмаган воқеалар содир бўлганда режадан ташқари инвентаризациялар ўтқазилиши мумкин.

Товар-моддий бойликлар инвентаризацияси қурилиш раҳбарининг буйруғи билан тасдиқладиган доимий ва ишчи инвентаризация комиссиялари томонидан ўтқазилади.

Инвентаризацияда моддий бойликларнинг мавжуд ҳолати уларни санаш, тортиш, ўлчаш ва шу каби бошқа усуллар ёрдамида аниқланади. Санаш, тортиш, ўлчаш учун моддий бойликлар дастлаб бунга имкон бериш ҳолатига келтирилади. Чунончи:

- тахталар энининг ўлчов бирлигига (20мм, 30 мм, 40мм, 50 мм) қараб тахлаб чиқилади;
- боларлар уларнинг узунлиги ва диаметрига қараб гуруҳланади;
- михлар уларнинг узунлигига қараб гуруҳларга ажратилади;
- шифер ва тунукалар уларнинг эни ҳамда бўйининг размерига қараб ажратилади;
- ғишлар квадрат ҳолатига келтирилган ҳолда тахланади;
- ҳавзада сақланаётган цемент ҳавза юзасини аниқлаш учун бир текисга келтирилади;
- трубалар ва арматуралар диаметрига қараб сараланади;

- кум ва шағал уларни кубометр ҳолда ўлчаш ҳолатига келтирилади;
- курилиш майдончаларида ишлатилаётган ҳар хил вақтинчалик нотитул мосламалар (қолиплар, конструкциялар, йўлкалар, деворлар, ювиниш ва санитария хоналари) уларнинг ўлчамлари, баҳоланган қийматига қараб гуруҳларга ажратилади;

- буюртмачига тегишли бўлган материаллар ва ўрнатишга мўлжалланган ускуналар алоҳида жойларга тахланади.

Худди шу тарзда бошқа материаллар ҳам уларнинг реал миқдорини аниқлашга имкон берувчи ҳолатга келтирилади.

Инвентаризация комиссияси аъзоси материал бойликларнинг аниқланган реал миқдорини инвентаризация варақларига (Инв-3 шакл) ёзиб боради. Инвентаризация варақларининг ҳар бир бети комиссия аъзолари томонидан имзоланади. Инвентаризация якунлангач, бухгалтерияда инвентаризация варақалари маълумотлари ва материаллар ҳисоби карточкалари ёки китоблари маълумотлари таққосланиб, инвентаризация натижалари аниқланади. Бундай таққослаш натижалари «Таққослаш қайдномаси» (Инв-19 шакл) билан расмийлаштирилади. Ушбу қайдномага бухгалтер ва моддий жавобгар шахс имзо қўяди, у раҳбар томонидан тасдиқланади.

Тасдиқланган таққослаш қайдномаси маълумотлари инвентаризация натижаларини ҳисобга олишга асос бўлиб ҳисобланади.

Бир хил номдаги, лекин қиймати бўйича ўзаро фарқ қиладиган материаллар, конструкциялар, мослама ва буюмлар бўйича раҳбарнинг рухсати билан камомадларни ортиқчалар билан қопланишига рухсат этилади. Бунда ҳисобда материалларнинг фақат қийматлари бўйича фарқ камомад ёки ортиқча сифатида акс эттирилади.

Инвентаризацияда материаллар бўйича аниқланган ортиқчалар курилиш ташкилотининг фойдасига олиб борилади ва улар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 1000 «Материаллар ҳисоби счётлари» (мос счётлар)

Кредит 9390 «Бошқа операцион даромадлар».

Материаллар бўйича аниқланган камомадлар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

(1) аниқланган камомаднинг умумий суммасига:

Дебет 5910 «Камомадлар ва бойликларнинг бузилишидан йўқотишлар»

Кредит 1000 «Материаллар ҳисоби счётлари» (мос счётлар).

(2) моддий жавобгар шахс бўйнига олиб борилган камомад суммасига:

Дебет 4730 «Моддий зарарларни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзи»

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларнинг бузилишидан йўқотишлар»

(3) корхона зарарига олиб борилган камомад суммасига:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларнинг бузилишидан йўқотишлар».

Инвентаризация аниқланган камомадлар моддий жавобгар шахслардан нақд пул ёки уларнинг иш ҳақларидан ушлаб қолиш йўли билан ундириб олинади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Асосий қурилиш материаллари**
- 2. Қурилиш материаллари таннарни**
- 3. Қийматдан четланиш**
- 4. Талабнома**
- 5. Лимит-забор варағи**
- 6. Қурилиш материаллари сарфи тўғрисида ҳисобот**
- 7. Инвентаризация**
- 8. Материаллар ҳисоби**

Такрорлаш учун саволлар:

- 1. Материаллар ҳисобини тўғри киритишда қандай белгилар бўйича таснифланади?**
- 2. Қурилиш ташкилотларида материаллар ҳаракатини ҳужжатлаштириш ва уларнинг омбор ҳисоби?**
- 3. Қурилишга сарфланган материаллар тўғрисида ҳисобот тузиш тартиби?**
- 4. Материаллар ҳисобининг бевосита ва билвосита усули?**

4-МАВЗУ: ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА МЕҲНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ БЎЙИЧА ҲИСОБ - КИТОБЛАР ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

- 1. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларни ташкил қилиш асослари**
- 2. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларнинг синтетик ва аналитик ҳисоби**
- 3. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларининг тақсимооти**

1. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларни ташкил қилиш асослари

Қурилиш ташкилотлари томонидан қурилиш ишларини бажариш уларда турли ихтисосликка эга бўлган мутахассислар жамосини шакллантиришни, шунингдек мос равишда улар меҳнати ҳамда меҳнатига ҳақ тўлаш тизимларини ташкил қилишни тақозо этади.

Қурилиш ташкилотларида ишловчи ходимлар иккита гуруҳга бўлинади: (1) асосий ходимлар; (2) асосий бўлмаган ходимлар.

Асосий ходимлар деганда қурилиш ташкилотларининг штат жадвалида белгиланган лавозимларни эгаллаб турган ходимлар тушунилади. Бундай ходимлар таркибига инженер-лойиҳачилар, инженер-қурувчилар, прораблар, мастерлар, механиклар, электриклар, слесарлар, ганчкорлар, пардозловчилар, тахтага ишлов берувчи ва улардан турли тайёр мосламалар ясовчи усталар,

ғишт терувчилар, омбор мудирлари, таъминотчилар ва шу каби бошқа ходимлар киради.

Асосий бўлмаган ходимлар деганда индивидуал меҳнат шартномасига кўра алоҳида ишларни бажариш учун вақтинчалик ишга олинган ходимлар тушунилади.

Қурилиш ташкилотларида ходимларни ишга олиш ва ишдан бўшатиш, улар билан меҳнат шарномаларини тузиш ҳамда уни бекор қилиш республикамиз қонун ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Қурилиш ташкилотларининг ходимлар бўлими ишга қабул қилинган ходимлар ҳисобини белгиланган тартибда юритади. Қурилиш ишлари олиб борилаётган жойларда ходимларнинг ишга келиши, улар томонидан бажарилган ишларнинг дастлабки ҳисоби регистрлари (ишга чиқиш ҳисоби табели, нарядлар, ҳисоботлар, маълумотномалар, далолатномалар)ни тузиш ҳамда юритиш участка бошлиқлари (прораблар, мастерлар, бригадирлар)га юклатилади.

Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш вақтбай ва ишбай шаклларда амалга оширилади. Ушбу шаклларнинг қўлланилиши қурилиш ташкилотининг ички меъёрий ҳужжатлари (жамоа ва индивидуал меҳнат шартномалари) билан тартибга солинади.

Иш ҳақи ҳисоблашнинг вақтбай шакли асосан маъмурий-бошқарув ҳамда инженер-техник ходимлар учун қўлланилади. Ушбу шаклда меҳнатга ҳақ тўлаш учун асос бўлиб қурилиш ташкилоти раҳбари томонидан тасдиқланган штат жадвали, тариф разряди, тариф разряди бўйича белгиланган маош, ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган вақти ҳисоби табели ҳисобланади.

Маъмурий-бошқарув ҳамда инженер-техник ходимларга ҳисобот ойида ҳисобланадиган асосий иш ҳақи уларга белгиланган маошни шу ойдаги иш кунлари сонига бўлиш ва ҳақиқатда ишлаган кунлари сонига кўпайтириш йўли билан топилади. Ҳисобот ойида тўлиқ ишлаган ходимларга асосий иш ҳақи белгиланган маош миқдорида ҳисобланади.

Меҳнат ва жамоа шартномаларида маъмурий-бошқарув ҳамда инженер-техник ходимларга эришилган ютуқлар учун қўшимча тарзда мукофатлар бериш ҳам кўзда тутилади. Шу боис, вақтбай шакл бошқачасига вақтбай-мукофатли шакл ҳам деб аталади. Ходимларга бериладиган мукофатнинг миқдори қурилиш ташкилоти раҳбарининг буйруғи билан белгиланади.

Иш ҳақи ҳисоблашнинг ишбай шакли бевосита қурилиш ишларини олиб боровчи ходимлар учун қўлланилади. Бундай ходимларга ишчилар, махсус машина ва механизмларни бошқарувчи машинистлар, транспорт воситаларининг ҳайдовчилари, мастерлар, прораблар, бригадирлар ва бошқалар киради. Ушбу шаклда меҳнатга ҳақ тўлаш учун асос бўлиб қурилиш ташкилоти раҳбари томонидан тасдиқланган штат жадвали, тариф разряди, тариф разряди бўйича белгиланган маош, бир бирлик иш учун тасдиқланган меҳнат ҳақи меъёри (расценка), ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган вақти ҳисоби табели, бажарилган иш ҳажми тўғрисида ҳисоботлар, билдирги-нарядлар, маълумотномалар ва далолатномалар ҳисобланади.

Курилиш ишлари, одатда, жамоа, яъни бригада томонидан бажарилади. Бажарилган ишлар яхлит жамоанинг (бригаданинг) меҳнати сифатида тавсифланади. Мос равишда ҳисобланган иш ҳақи ҳам жами жамоа (бригада) учун ҳисобланган иш ҳақи ҳисобланади. Иш ҳақини ҳисоблашнинг бундай тизими адабиётларда «аккорд», «аккорд-наряд» тизими, деб ҳам эътироф этилади.

Аккорд тизимда ҳисобланган асосий иш ҳақи, мукофатлар ва бошқа қўшимчалар дастлаб жами бригада учун яхлит тарзда белгиланади. Иш ҳақининг жами миқдори бригада томонидан ҳақиқатда бажарилган ишнинг ҳажмини, бир бирлик иш учун белгиланган меҳнат ҳақи меъёрига (расценкага) кўпайтириш йўли билан аниқланади. Корхона раҳбари буйруғи билан белгиланган мукофат ва бошқа қўшимча тўловлар ҳам яхлит бригадага тегишли ҳисобланади.

Асосий ва қўшимча иш ҳақлари бригада аъзоларининг ўртасида уларнинг умумий бажарилган ишдаги ҳиссасига, яъни меҳнатда иштирок коэффиценти (МИК)га қараб тақсимланади. Ушбу коэффицент бригада кенгаши мажлиси қарори билан белгиланади ва махсус баённома кўринишида бухгалтерияга тақдим этилади.

Мисол. Бригада аъзоларига декабрь ойида «А» объектда бажарган ишлари учун наряд асосида 500000 сўм иш ҳақи ҳисобланган, шунингдек 300000 сўм мукофат белгиланган. Бригада аъзоларининг таркиби, эгаллаган лавозимлари, разрядлари, табел бўйича ишлаган вақти, бригада кенгаши йиғилишининг қарори бўйича белгиланган меҳнатда иштирок этганлик коэффицентлари 4.1-жадвалда келтирилган.

4.1-жадвал

Бригада аъзоларининг меҳнатда иштирок коэффиценти асосида ишлаган вақтининг ҳисоб-китоби

№	Фамилия, исми шарифи	Лавозими	Разряди	Ишлаган вақти, соат	Меҳнатда иштирок коэффиц. (МИК)	МИК билан ҳисобланган Иш вақти
1	Давиров Д	Бригадир	6	175	1,3	227,5
2	Халиков А.	Ишчи	5	175	1	175
3	Ширинов Б	Ишчи	3	175	1,1	192,5
4	Жабборов С	Ишчи	3	140	0,7	98
5	Олимов А	Ишчи	2	154	0,9	138,6
	Жами			819		831,6

Юқоридаги маълумотлар асосида дастлаб МИК билан ҳисобланган бир бирлик иш вақтига тўғри келадиган асосий иш ҳақи ва мукофат суммаси топиб олинади. Бизнинг мисолимизда бу кўрсаткич:

(1) асосий иш ҳақи бўйича $601,25$ сўм ($500000 / 831,6$);

(2) мукофат бўйича $360,75$ сўм ($300000 / 831,6$).

Ушбу маълумотлар асосида асосий иш ҳақи ва мукофат пулининг бригада аъзолари ўртасидаги тақсимои ҳисоб-китоби қуйидагича амалга оширилади (4.2-жадвал):

4.2-жадвал

Бригада аъзолари ўртасида асосий ва қўшимча иш ҳақларини тақсимлаш ҳисоб-китоби

№	Фамилия, исми шарифи	МИК билан ҳисобланган иш вақти	МИК билан ҳисобланган бир бирлик иш вақтига тўғри келувчи		Ҳисобланган		Жами ҳисобланди
			иш ҳақи	мукофат	иш ҳақи	мукофат	
1	Давиров Д	227,5	601,25	360,75	136784	82071	218855
2	Халиков А.	175	601,25	360,75	105219	63131	168350
3	Ширинов Б	192,5	601,25	360,75	115741	69444	185185
4	Жабборов С	98	601,25	360,75	58923	35354	94277
5	Олимов А	138,6	601,25	360,75	83333	50000	133333
	Жами	831,6			500000	300000	800000

Қурилиш ташкилотларида вақтинчалик меҳнат лайоқатини йўқотганлик учун бериладиган нафақа, меҳнат таътили ва бошқа тўловлар (моддий ёрдам, компенсациялар) умумбелгиланган тартибга асосан ҳисоб-китоб қилинади.

Қурилиш ташкилотларида ҳисобланган иш ҳақидан ушланмалар бошқа хўжалик юритувчи субъектлардаги каби мажбурий ва ихтиёрий ушланмаларга бўлинади. Мажбурий ушланмаларга ходимлар иш ҳақидан ундириладиган даромад солиғи, 2,5 фоизлик пенсия фондига ушланма, 1 фоизлик жамғариб бориладиган пенсия таъминоти счётига ушланма, суд ижро ҳужжатлари асосида амалга ошириладиган ушланмалар, берилган бўнак ва бошқалар киради. Ихтиёрий ушланмаларга ходимларнинг аризасига кўра ушланадиган турли тўловлар, хайриялар киради. Республикамиз қонунларига кўра иш ҳақидан ушланмаларнинг жами миқдори ходимлар ойлик иш ҳақининг 50 фоизидан ошиб кетмаслиги лозим. Иш ҳақидан ундириладиган барча ушланмаларнинг ҳисоб-китоблари умумбелгиланган тартибларда амалга оширилади.

Қурилиш ташкилотлари бошқа корхоналар сингари иш ҳақини беришнинг бўнакли ва бўнаксиз тизимларини қўллайдилар. Бўнакли тизим қўлланилганда ойнинг биринчи ярми тугагач, ходимларга ойлик иш ҳақининг 50 фоизигача миқдорда бўнак қайдномалар асосида берилади. Бўнаксиз тизим қўлланилганда иш ҳақи фақат ҳисобот оyi тугагач қайдномалар асосида берилади.

Қурилиш ташкилотлари бухгалтерияси меҳнатга ҳақ тўлашга доир барча ҳисоб-китоб маълумотларини иш ҳақи китобида, ходимларнинг шахсий варақаларида ёки ҳисоб-тўлов қайдномаларида мужассамлаштиради. Ушбу регистрларда келтирилган маълумотлар иш ҳақи бўйича ҳисоб-китобларнинг синтетик ва аналитик ҳисобини юритишга асос бўлади.

2. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларнинг синтетик ва аналитик ҳисоби

Қурилиш ташкилотлари меҳнатга ҳақ тўлаш ҳисоб-китобларнинг синтетик ҳисобини 6700 «Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоблашишларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган 6710 «Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоблашишлар» ва 6720 «Депонентланган иш ҳақи» счётларида юритишлари лозим.

Ушбу пассив счётларнинг бош ва охириги қолдиқлари мос равишда ҳисобот ойининг боши ва охирида қурилиш ташкилотининг ўз ходимлари олдидаги тўланмаган иш ҳақи ҳамда депонентланган иш ҳақи бўйича қарзини кўрсатади. Бу счётларнинг кредитида мос равишда қурилиш ташкилотининг иш ҳақи бўйича қарзини кўпайиши, дебитида эса ушбу қарзнинг камайиши қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади (4.3-жадвал).

4.3-жадвал

Қурилиш ташкилотларида иш ҳақи бўйича ҳисоб-китобларни счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	Қурилиш ишлари учун ҳисобланган бевосита иш ҳақи суммасига	3000000	2010	6710	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
2	Ёрдамчи ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган иш ҳақи суммасига	1500000	2310	6710	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
3	Умумишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган иш ҳақи суммасига	1000000	2510	6710	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
4	Капитал инвестицияларга киритилган иш ҳақи суммасига	2000000	0810-0890	6710	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
5	Ўз асосий воситаларини тугатиш учун ҳисобланган иш ҳақи суммасига	100000	9210	6710	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
6	Корхона ҳисобидан ҳисобланган меҳнатга лаёқасизлик кунлар учун ҳисобланган нафақа, моддий ёрдам ва компенсациялар суммасига	500000	9430	6710	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
7	Резерв ҳисобидан ҳисобланган меҳнат таътили суммасига	600000	8910	6710	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
8	Маъмурий-бошқарув ходимларига ҳисобланган иш ҳақи суммасига	1200000	9420	6710	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
9	Сотиш харажатларига олиб борилган иш ҳақи суммасига	300000	9410	6710	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
10	Иш ҳақидан ушланган даромад солиғи суммасига	2100000	6710	6410	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
11	1 фоизлик жамланиб боровчи пенсия таъминотига ушланма суммасига	104000	6410	6990	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
12	2,5 фоизлик пенсия фондига ушланма суммасига	250000	6710	6520	Ҳисоб-тўлов кайдномаси

13	Суд ижро ҳужжатлари асосидаги ушланмаларга	120000	6710	6990	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
14	Етказилган зарарларнинг ушланишига	25000	6710	4730	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
15	Аризага мувофиқ турли тўловлар учун ушланмаларга	265000	6710	6990	Ҳисоб-тўлов кайдномаси
16	Депонент қилинган иш ҳақи суммасига	500000	6710	6720	Депонент ҳисоби карточкалари
17	Кассадан берилган иш ҳақи ва депонент ҳақи суммасига	4500000	6710, 6720	5010	Тўлов кайдномаси, чиқим касса ордери

Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларнинг аналитик ҳисоби қурилиш ташкилотларининг алоҳида олинган жавобгарлик марказлари (қурилиш объектлари, қурилиш ишлари турлари, харажат моддалари) бўйича 10-с журнал-ордерда олиб борилади.

3. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларининг тақсимооти

Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлашга кетган сарф-харажатларни иккита гуруҳга ажратиш мумкин: (1) қурилиш ишлари таннархига киритиладиган харажатлар; (2) қурилиш ишлари таннархига киритилмайдиган харажатлар.

Қурилиш ишлари таннархига киритиладиган меҳнат ҳақи харажатлари. Бу гуруҳга кирувчи харажатлар, ўз навбатида, яна икки турга бўлинади: (1) қурилиш ишлари таннархига олиб бориладиган бевосита меҳнат ҳақи харажатлари; (2) қурилиш ишлари таннархига олиб бориладиган билвосита меҳнат ҳақи харажатлари.

Қурилиш ишлари таннархига олиб бориладиган бевосита меҳнат ҳақи харажатларига аниқ қурилиш иши учун уни олиб борган ишчи ходимларга ҳисобланган тўғридан-тўғри меҳнат ҳақлари киритилади. Битта қурилиш объекти бўйича ҳисобланган меҳнат ҳақи харажатлари бошқа қурилиш объектига доир меҳнат ҳақи харажатларига киритилиши мумкин эмас. Бундай харажатлар бухгалтерияда 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счёти доирасида ҳар бир қурилиш ишлари объекти учун очилган мос аналитик счётларда акс эттирилиши лозим.

Қурилиш ишлари таннархига олиб бориладиган билвосита меҳнат ҳақи харажатларига барча қурилиш объектларига тааллуқли бўлган ҳамда улар ўртасида тақсимланиши лозим бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари киради. Бундай харажатлар бўлиб, жумладан, қурилиш машина ва механизмларининг бошқарувчиларига (машинистларга) ҳисобланган иш ҳақи, ёрдамчи автохўжалик ходимларига ҳисобланган иш ҳақи ва шу кабилар ҳисобланади. Ушбу турдаги ёрдамчи хўжаликлар ҳисобот ойида турли қурилиш объектларига хизмат кўрсатганлиги учун ҳисобланган иш ҳақи харажатларини у ёки бу қурилиш

объекти таннархига тўғридан-тўғри олиб бориб бўлмайди. Шунинг учун бу ҳўжаликлар бўйича ҳисобланган иш ҳақ харажатлари дастлаб 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» ва 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётларида тўпланади, сўнгра эса ҳисоб сиёсатида белгиланган тартибга кўра тегишли қурилиш ишлари ўртасида тақсимланади ҳамда мос равишда уларнинг таннархига киритилади.

Ҳисобот ойда меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларини қурилиш ишлари ўртасида қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади (4.4-жадвал). Ушбу маълумотлар РТ-2 ҳамда РТ-5с шаклли ишлов қайдномаларида ўз акини топади.

4.4-жадвал

20__йил _____ ойи учун меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларини қурилиш объектлари ўртасида тақсимлаш ҳисоб-китоби

№	Харажат счётлари	Жами амортизация суммаси	Шу жумладан объектлар бўйича					
			А		Б		В	
			%	сумма	%	сумма	%	Сумма
1	2010 «Асосий ишлаб чиқариш»	6000000		3000000	-	2000000	-	1000000
2	2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»	2000000	50	1000000	20	400000	30	600000
3	2510 «Умум-ишлаб чиқариш харажатлари»	3000000	10	300000	30	900000	60	1800000
	Жами	11000000	-	4300000	-	3300000	-	3400000

Қурилиш ишлари таннархига киритилмайдиган меҳнат ҳақи харажатлари. Бу харажатларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1.Капитал инвестициялар таркибига кирадиган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари. Бундай харажатлар бўлиб ҳўжалик усулида олиб борилган капитал инвестицияларга доир меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари ҳисобланади. Улар қурилиш ташкилотларида 0800 «Капитал қуйилмалар» счётининг дебитида акс эттирилади ҳамда капитал қурилиш, реконструкция, кенгайтириш ва модернизация ишлари якунлангач, мос равишда, асосий воситаларнинг бошланғич (тикланган) қийматига киритилади.

2.Асосий воситаларни тугатишдан олинadиган даромадлар ҳисобидан қопланадиган иш ҳақи харажатлари. Бу турдаги харажатлар 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» счётининг дебитида акс эттирилади. Тугатишдан даромад кўрилмаганда тугатиш учун ҳисобланган иш ҳақи харажатлари қурилиш ташкилотлари учун кўшимча зарар олиб келади ва у, мос равишда, 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётига ёпилади.

3.Давр харажатларига киритиладиган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари. Ушбу харажатлар бўлиб бажарилган қурилиш ишларини сотиш (9410 счёт), маъмурий-бошқарув (9420 счёт), шунингдек бошқа операцион харажатларга (9430 счёт) киритилган иш ҳақи харажатлари ҳисобланади. Улар қурилиш ташкилотининг сотишдан олган ялпи фойдаси ҳисобидан қопланади ва мос равишда 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ёпилади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Асосий ходимлар**
- 2. Асосий бўлмаган ходимлар**
- 3. Аккорд тизим**
- 4. Меҳнатда иштирок коэффиценти**

Текширув учун саволлар:

- 1. Қурилиш ташкилотларида ишловчи ходимлар нечта гуруҳга бўлинади?**
- 2. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлашга кетган сарф-харажатларни нечта гуруҳга ажратилади?**
- 3. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлашга кетган сарф-харажатларни нечта гуруҳга ажратилади?**

5-МАВЗУ: ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИ ВА ҚУРИЛИШ ИШЛАРИ ТАННАРХИНИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

- 1. Қурилиш ташкилотларида асосий ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби**
- 2. Қурилиш ташкилотларида ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби**
- 3. Қурилиш ташкилотларида умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва уларнинг тақсимооти**
- 4. Қурилиш ишлари таннархини калькуляция қилиш усуллари**

1. Қурилиш ташкилотларида асосий ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби

Қурилиш ташкилотларида пудрат шартномаларига кўра бажарилаётган қурилиш ишлари уларнинг асосий ишлаб чиқаришини ташкил қилади. Ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар эса бажарилган қурилиш ишларининг таннархини ташкил этади.

Қурилиш ишлари таннархига кирадиган харажатларнинг таснифи, гуруҳлари ва аниқ моддаларининг таркиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида низом»га мувофиқ бўлиши лозим.

Ушбу низомга кўра қурилиш ишлари таннархига кирадиган асосий ишлаб чиқариш харажатлари бевосита ва билвосита (устама) харажатларга бўлинади.

Ушбу турдаги харажатлар иқтисодий моҳиятига кўра бешта гуруҳга ажратилади ва уларнинг таркибига қуйидаги харажат моддалари киритилади (5.1-жадвал).

5.1-жадвал

Қурилиш ишлари таннархига киритиладиган асосий ишлаб чиқариш харажатлари

Харажат гуруҳи	Харажат моддалари	Бошланғич ҳужжатлар ва ҳисоб регистрлари
Бевосита материал харажатлари	Қурилиш ишларига бевосита сарфланган қурилиш материаллари, ярим фабрикатлар ва буюмлар, ёқилғи ва мойлаш материаллари, хўжалик инвентарлари ва бошқа материаллар	• Материал ҳисоботи (М-19) • Материал сарфи ҳисоботи (М-29) 10-с журнал-ордер
Бевосита меҳнат ҳақи харажатлари	Қурилиш ишларини бевосита олиб борган қурилиш бригадалари аъзоларига ҳисобланган асосий иш ҳақи ва мукофатлар	• Нарядлар • Табеллар • Ҳисоб-тўлов қайдномалари • 10-с журнал-ордер
Бевосита меҳнат ҳақи фондидан ижтимоий суғуртага ажратмалар	Қурилиш ишларини бевосита олиб борган қурилиш бригада аъзолари иш ҳақи фондидан ижтимоий суғуртага ажратмалар	• Ижтимоий суғуртага ажратма ҳисоб-китоби 10-с журнал-ордер
Амортизация ажратмалари	Қурилиш ишларини олиб боришда бевосита иштирок этган асосий воситалар, номоддий активлар бўйича ҳисобланган эскириш суммаси	• Амортизация ҳисоб-китоби • 10-журнал-ордер
Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари (билвосита устама харажатлар)	1. Асосий ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган материаллар қийматидаги фарқлар 2. Асосий ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган турли хизматлар (лойиҳалаштириш, сертификатлаш ва транспорт хизматлари, газ, сув ва электр қуввати билан таъминлаш, таъмирлаш ва бошқа хизматлар) 3. Асосий ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган меъёردаги йўқотишлар 4. Асосий ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган ёрдамчи ишлаб чиқариш ва умумишлаб чиқариш харажатлари 5. Асосий ишлаб чиқариш харажатларига ҳисобдан чиқарилган келгуси давр харажатлари 6. Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	• Счёт-фактуралар • Далолатномалар • Бухгалтерия ҳисоб-китоблари • 10-с журнал-ордер • Бошқа ҳужжатлар ва регистрлар

Курилиш ташкилотларида асосий ишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ҳисоби 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётида олиб борилади. Ушбу счёт доирасида ҳар бир курилиш объекти харажатлари ҳисоби учун алоҳида аналитик счётлар очилади.

2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счёти доирасида аналитик счётларнинг очилиши, юритилиши ҳамда ёпилиши мисол тариқасида 5.2-жадвалда келтирилган.

5.2-жадвал

2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счёти

20__ йил _____ ойи учун

Аналитик счёт - «Дўстлик комплекси»

Дебет				Кредит			
№	Операция мазмуни (харажат моддаси)	Корр. Счёт	Сумма	№	Операция мазмуни	Корр. счёт	Сумма
Бош қолдиқ			65000000	7	Топширил- ган курилиш ишининг таннархи	9130	78900000
1	Материал сарфи	1030, 1610	6000000 500000				
2	Иш ҳақи	6710	3000000				
3	Ижтимоий суғурта	6520	720000				
4	Амортизация	0200	180000				
5	Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари	2310	1500000				
6	Умумишлаб чиқариш харажатлари	2510	2000000				
Жами			13900000		Жами		78900000
Охириги қолдиқ			0				

5.2-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётининг дебетида курилиш ишларининг ой бошига ва охирига бўлган қолдиғи, яъни тугалланмаган курилиш қиймати (таннархи), ой мобайнида курилиш ишларига кетган ҳақиқий сарф-харажатлар кўрсатилади. Ушбу сётнинг кредитида буюртмачиларга топширилган курилиш ишларининг таннархи (сотиш таннархи) акс эттирилади.

Курилиш ишлари буюртмачиларга босқичма-босқич тошширилган ҳолларда курилиш ташкилотларида ҳисобот даври охирига тўғри келадиган тугалланмаган курилиш қиймати (таннархи) инвентаризация йўли билан аниқланади. Инвентаризация қайдномасида кўрсатилган тугалланмаган ишлаб чиқариш қиймати (таннархи) 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётига очилган аналитик счёт (курилиш объекти)да ҳисобот даври охиридаги қолдиқ сифатида кўрсатилади. Бу ҳолда буюртмачиларга топширилган ишлар босқичининг ҳақиқий таннархи (сотиш таннархи) объект учун очилган 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётининг бош қолдиғига унинг дебет оборот суммасини кўшиш ҳамда ҳисобот даври охирига кўрсатилган қолдиқни айириш йўли билан топилади.

Асосий ишлаб чиқариш харажатлари синтетик ва аналитик ҳисобининг асосий регистри бўлиб 10-с журнал-ордер ҳисобланади. Ушбу журнал-ордер

хар бир қурилиш объекти (аналитик счёт) бўйича очилади. Шунингдек, қурилиш ташкилоти бухгалтерияси барча олиб борилган қурилиш ишлари харажатлари тўғрисидаги маълумотларини жамлаш учун йиғма 10-с журнал-ордерни ҳам юритади. Ушбу йиғма журнал-ордерда асосий ишлаб чиқариш харажатларига доир ҳисоб маълумотларини аналитик счётлар (қурилиш объектлари) бўйича йиғиш тартиби кўргазмали тарзда 5.3-жадвалда келтирилган.

5.3-жадвал

Асосий ишлаб чиқариш харажатларининг йиғма ҳисоби

Харажат моддалари счётлари	Жами		Шу жумладан қурилиш объектлари бўйича					
			А (2010)		Б (2020)		В (2030)	
	Дт	Кт	Дт	Кт	Дт	Кт	Дт	Кт
Бош қолдиқ	85000000		65000000		15000000		5000000	
1000	9000000		6000000		2000000		3000000	
1610	900000		500000		100000		300000	
6710	4500000		3000000		1000000		500000	
6520	1080000		720000		240000		120000	
6010	110000		-		60000		50000	
6990	175000		-		100000		75000	
0200	265000		180000		60000		25000	
0500	40000		-		40000		-	
2310	2550000		1500000		800000		250000	
2510	3100000		2000000		700000		400000	
3190	75000		-		75000		-	
Жами	23795000	8862000	13900000	78900000	5175000		4720000	9720000
Охирги қолдиқ	20175000		0		20175000		0	

Йиғма 10-с журнал-ордер маълумотлари қурилиш ташкилотида 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счёти бўйича бош китобни юритишга асос бўлади. Чунончи, бош китобнинг дебетида корреспонденцияланувчи счётлар бўйича келтирилган маълумотлар йиғма 10-с журнал-ордерда барча қурилиш объектлари (аналитик счётлар) бўйича келтирилган мос равишдаги харажат моддалари суммаларининг йиғиндисига тенг келиши лозим.

2. Қурилиш ташкилотларида ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби

Қурилиш ташкилотларида ёрдамчи ишлаб чиқариш деганда қурилиш ишларининг олиб борилишида бевосита ва билвосита иштирок этадиган ёрдамчи ҳамда хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш бўлинмаларининг фаолияти тушунилади. Уларга, чунончи, қуйидагилар киради:

(1) қурилиш материаллари, деталлари, конструкция ва мосламаларини тайёрлаш цехлари (ёғоч материаллар, темир-терсаклар, бетон, ғишт плиталари,

гранит тошлар, битум, асфальт ва шу каби бошқа материалларга ишлов бериш цехлари ёки устахоналари);

(2) энергиянинг турли хиллари (электр энергияси, буғ ва бошқалар) билан таъминлаш бўйича хизматларни кўрсатувчи бўлинмалар;

(3) транспорт хизматларини кўрсатувчи бўлинмалар (автохўжалик, гараж, устахоналар);

(4) таъмирлаш ишларини олиб боровчи бўлинмалар;

(5) қурилиш ишларини лойиҳалаштириш, тажриба конструкторлик ишларини олиб боровчи бўлинмалар.

(6) қурилиш ишлари билан банд ходимларга маиший, тиббий, санитария-гигиена, оақатланишни ташкил қилиш бўйича хизматларни кўрсатиш бўлинмалари.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг йиғма синтетик ҳисоби бош китобда 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётида олиб борилади. Ушбу счётнинг дебетида ва кредитланадиган корреспонденцияланувчи сётларда (1000, 6710, 6520, 0200, 6000, 6990 ва бошқалар) мос равишда ёрдамчи ишлаб чиқаришга кетган материал, иш ҳақи, ижтимоий суғурта, амортизация, турли хизматлар ва бошқа сарф-харажатлар тўғрисидаги маълумотлар жамланади. 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётининг кредитида ёрдамчи ишлаб чиқаришдан олинган тайёр маҳсулотлар, ярим тайёр маҳсулотлар, қурилиш материаллари, конструкциялар, мослама ва буюлар, шунингдек кўрсатилган хизматларга кетган жами сарф-харажатларнинг ҳисобдан чиқарилиши акс эттирилади. Махсус қурилиш конструкциялари ва мосламаларини ясаш цехлари бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш мавжуд бўлиши мумкин. Бу ҳолларда 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» счёти қолдиққа эга бўлади. Қолган ҳолларда ушбу счётнинг дебетида тўпланган сумма мос равишдаги бошқа сётларга ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётининг ёпилиши қуйидаги бухгалтерия ёзувлари билан акс эттирилади:

(1) ёрдамчи ишлаб чиқаришдан тайёр маҳсулотлар олинганда:

Дебет 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулотлар»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

(2) ёрдамчи ишлаб чиқаришдан ярим тайёр маҳсулотлар олинганда:

Дебет 2110 «Ярим тайёр маҳсулотлар»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

(3) ёрдамчи ишлаб чиқаришдан қурилиш материаллари, конструкциялар, мосламалар, хўжалик жиҳозлари олинганда:

Дебет 1000 «Материаллар»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

(4) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг капитал инвестиция сифатида тан олинганда:

Дебет 0890 «Бошқа капитал қуйилмалар»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

(5) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари суммасини асосий ишлаб чиқариш харажатларига киритилганда:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

(б) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларини давр харажатлари ҳисоби счётларига ўтказилганда:

Дебет 9400 «Давр харажатларини ҳисобга олиб боровчи счётлар»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг асосий ишлаб чиқариш харажатларига ҳисобдан чиқарилиши унинг алоҳида моддаларини аниқ қурилиш объектлари таннархига бевосита олиб бориш ёки ҳисоб сиёсатида келтирилган тартибга мувофиқ тақсимлаш йўли билан амалга оширилади. Уларни тақсимлаб чиқиш тартиби ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг айрим моддалари бўйича олдинги бобларда ёритилган.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ва улар тақсимотининг аналитик ҳисоби ҳар бир ёрдамчи ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўлинмалари бўйича 10-с журнал-ордерда алоҳида юритилади.

3. Қурилиш ташкилотларида умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва уларнинг тақсимоти

Қурилиш ташкилотлари ўзларининг ҳисоб сиёсатида белгиланган тартибга мувофиқ умумишлаб чиқариш харажатига эга бўлган харажатлар ҳисобини 2500 «Умумишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга оловчи счётлар» тизимида алоҳида олиб боришлари мумкин. Ушбу счётлар тизимида очиладиган махсус счётларда, чунончи, қуйидаги харажатлар акс эттирилади:

а) қурилиш машиналари ва ускуналарини сақлаш ҳамда уларни эксплуатация қилиш харажатлари;

б) ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлган асосий воситалар ва номоддий активларнинг амортизация ажратмалари;

в) ишлаб чиқаришга доир асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари;

г) ишлаб чиқаришдаги мол-мулкни суғурталаш харажатлари;

д) ишлаб чиқариш биноларини иситиш, ёритиш ва сақлаш харажатлари;

е) ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланиладиган мол-мулкни ижарага олиш харажатлари;

ж) ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатишда банд бўлган ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган меҳнат ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар;

з) умумишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Ҳисобот оғи мобойнида 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётининг дебетиди ва мос равишдаги бошқа счётларнинг кредитиди номлари юқорида зикр этилган харажат моддалари бўйича маълумотлар жамланади. Ой охирида ушбу счётнинг дебетиди тўпланган харажатлар қурилиш ташкилоти ҳисоб сиёсатида келтирилган тартибга мувофиқ асосий ишлаб чиқариш (2010 счёт) ва ёрдамчи ишлаб чиқариш (2310 счёт) харажатларига олиб борилади. Умумишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш тартибини уларнинг алоҳида моддалари, чунончи, қурилиш машиналари ва ускуналарини сақлаш ҳамда уларни эксплуатация қилиш харажатлари, ишлаб чиқаришга тааллуқли бўлган

асосий воситалар ва номоддий активларнинг амортизация ажратмалари мисолида 2-бобда кўриб чиққан эдик. Худди шунга ўхшаш ёки қабул қилинган бошқа тартибларга кўра умумишлаб чиқариш харажатларининг қолган моддалари ҳам мос равишдаги қурилиш объектлари ўртасида тақсимланиши лозим.

Умумишлаб чиқариш харажатлари ва улар тақсимотининг аналитик ҳисоби умумишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўлинмалари бўйича 10-с журнал-ордерда алоҳида моддалари бўйича юритилади.

4. Қурилиш ишлари таннархини калькуляция қилиш усуллари

Қурилиш ташкилотларида қурилиш ишларининг режа таннархи, норматив таннархи ва ҳақиқий таннархи ҳисоб-китоб қилинади. Режа ёки норматив таннарх, одатда, қурилиш ишлари бошланишидан олдин ҳисоб-китоб қилинади. Ҳақиқий таннарх қурилиш ишлари якунланганда ва буюртмачиларга топширилаётганда аниқланади.

Қурилиш ишларининг режа, норматив ва ҳақиқий таннархини калькуляция қилиш бир қанча мақсадларда, чунончи: (1) қурилиш ишларига кетиши керак бўлган ва ҳақиқатда кетганган сарф-харажатлар суммасини; (2) тугалланмаган қурилиш қиймати (таннархи)ни; (3) қурилиш ишлари сотиш таннархини; (4) сотишдан кутилаётган ва ҳақиқатда олинган якуний молиявий натижа (фойда ёки зарар) суммасини аниқлаш учун амалга оширилади. Шунингдек, қурилиш ишлари ҳақиқий таннархини калькуляция қилиш режа таннарх ёки норматив таннархга нисбатан юз берган четланишларни аниқлашга, ушбу четланишлар бўйича тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишда муҳим аҳамият касб этади. Шу боис ҳам, қурилиш ишлари ҳақиқий таннархини калькуляция қилиш қурилиш жараёнини ҳисобга олишнинг якуний босқичида бажариладиган зарур ишлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Қурилиш ишларининг ҳақиқий таннархи турли усулларда калькуляция қилиниши мумкин. Амалиётда энг кенг тарқалган усуллар бўлиб буюртмали, жараёнли ва ҳиссали (тугалланиш фоизи) усуллари ҳисобланади.

Буюртмали усулда бажарилган ҳар бир қурилиш иши харажат объекти сифатида қаралади. Унинг ҳақиқий таннархини калькуляция қилиш қурилиш объектига (буюртмага) очилган 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётида тўпланган ҳисоб маълумотлари асосида объект (иш) буюртмачига топширишгандан кейин амалга оширилади. Ушбу счётнинг дебитида алоҳида корреспонденцияланувчи счётлар бўйича кўрсатилган йиғма маълумотлар буюртмага очилган калькуляция карточкасининг тегишли харажат моддаларини тўлдиришга асос бўлади (5.4-жадвал).

**Қурилиш ишлари ҳақиқий таннархи ва уни режа (норматив)
таннархдан четланиши ҳисоби калькуляцион карточкаси**

Объект – «Дўстлик комплекси»

№	Харажат моддаси	Режа (норматив) Бўйича	Ҳақиқатда	Четланиш (+,-)
1	Материал харажатлари	35300000	35750000	+450000
2	Иш ҳақ харажатлари	25000000	24650000	-350000
3	Ижтимоий суғурта	6250000	6162500	-87500
4	Амортизация ажратмалари	1600000	1475500	-124500
5	Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари	6100000	5460000	-640000
6	Умумишлаб чиқариш харажатлари	5750000	5402000	-348000
7	Жами таннарх	80000000	78900000	-1100000
8	Шартнома қиймати	120000000	120000000	0
9	Шундан ҚҚС	20000000	20000000	0
10	Ялпи фойда	20000000	21100000	+1100000
11	Давр харажатлари	8000000	8600000	+600000
13	Қурилишга доир солиқгача фойда суммаси	12000000	12500000	+500000

Калькуляцион карточканинг алоҳида устунчаларида харажат моддалари бўйича уларнинг режа ёки норматив миқдори ҳамда юз берган четланишлар кўрсатилади. Карточка маълумотлари қурилиш иши харажатларини қай даражада тўғри режалаштирилганлиги ёки улар бўйича нормативларнинг тўғри белгиланганлигига баҳо беришга, режа ёки нормативлардан четланишларнинг сабаблари, айбдорлари ва бошқа жиҳатларини аниқлашга, шунингдек тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишга имкон беради.

Жараёнли усул қурилиш ишларини ташкил қилувчи маълум жараёнлар, чунончи лойиҳалаштириш, қуришга тайёрлаш, объектни қуриш, жиҳозларни ўрнатиш, синаш ва топшириш каби жараёнлар таннархини аниқлашда қўлланилади. Ҳар бир жараёнга кетган ҳақиқий сарф-харажатлар мажмуаси унинг ҳақиқий таннархини ташкил этади. Ушбу ҳақиқий таннарх суммаси кейинги жараён учун тугалланмаган қурилиш қиймати бўлиб ҳисобланади. Қурилиш ишларини буюртмачиларга жараёнлар бўйича топшириш пудрат шартномаларида кўзда тутилган ҳолларда тугалланган жараённинг ҳақиқий таннархи буюртмали усулда келтирилган тартибда калькуляция қилинади. Ушбу калькуляция маълумотлари топширилган жараён қийматини сотиш таннархи сифатида ҳисобга олиш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Ҳиссали усул (ёки тугалланиш фоизи усули) пудрат шартномаларига кўра қурилиш ишларини буюртмачиларга тугалланиш фоизига кўра топшириш кўзда тутилганда қўлланилади. Қурилишнинг тугалланиш фоизи ҳисобот оининг

охирида жами ҳақиқатда кетган сарф-харажатларни қурилиш ишларининг смета таннархига бўлиш ва 100 фоизга кўпайтириш орқали топилади. Ушбу ҳисоб-китоб асосида топилган қурилиш ишларининг ҳақиқий таннархи буюртмачиларга топширилган ишларнинг таннархи (сотиш таннархи) сифатида ҳисобга олинади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

Қурилиш ишлари таннархи

Қурилиш ишларининг режа таннархи калькуляцияси

Қурилиш ишларининг ҳақиқий таннархи калькуляцияси

Буюртмали усул

Жараёнли усул

Ҳиссали усул (ёки тугалланиш фоизи усули)

Калькуляцион карточка

Текшириш учун саволлар:

- 1. Қурилиш ишлари таннархига қандай харажатлар киради?**
- 2. Қурилиш ташкилотларида ёрдамчи ишлаб чиқаришга нималар киради?**
- 3. Қурилиш ташкилотларида умумишлаб чиқаришга нмалар киради?**
- 4. Қурилиш ишлари таннархи калькуляция қилиш усуллари?**

6-МАВЗУ: ҚУРИЛИШ ИШЛАРИНИ БАЖАРИШДАН ОЛИНГАН ДАРОМАДЛАР ВА УЛАРГА ДОИР ҲИСОБ-КИТОБЛАРНИНГ ҲИСОБИ

Режа:

- 1. Қурилиш ишларини бажаришдан олинган даромадларнинг ҳисоби**
- 2. Қурилиш ишлари бўйича буюртмачилар билан ҳисоб-китобларнинг ҳисоби**
- 3. Қурилиш ишларини бажаришда бош пудратчи ва субпудратчилар ўртасидаги ҳисоб-китобларнинг ҳисоби**

1. Қурилиш ишларини бажаришдан олинган даромадларнинг ҳисоби

Қурилиш ишларини бажаришдан олинган даромадлар қурилиш ташкилотларида фойда олишнинг асосий манбаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Республикамизнинг 2-сон БҲМС «Асосий хўжалик фаолиятдан олинган даромадлар»га мувофиқ қурилиш ишларидан олинган даромадларни тан олиш ва бухгалтерия ҳисобида акс эттириш учун улар қуйидаги шартларга жавоб бериши лозим:

биринчидан, қурилиш ташкилоти томонидан даромадга эгалик қилиш ҳуқуқи бажарилган қурилиш ишларининг буюртмачиларга топширилган-лигига гувоҳлик берувчи тегишли ҳужжатлар билан тасдиқланган бўлиши;

иккинчидан, олинган даромаднинг суммаси аниқ бўлиши;

учинчидан, бажарилган ишлардан келиб тушган ёки келиб тушадиган тушум қурилиш ташкилотининг активларини кўпайишига ёки унинг мажбуриятларини камайишига олиб келишига тўлиқ ишонч бўлиши;

тўртинчидан, буюртмачи қабул қилиб олган қурилиш иши учун пудратчи олдидаги мажбурияти суммасини сўзсиз тасдиқлаши.

Қурилиш ташкилотларида қурилиш ишларини бажаришдан олинган даромадларни тасдиқловчи асосий ҳужжат бўлиб «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» ҳисобланади. Ушбу ҳужжат пудратчи ва буюртмачи томонидан имзолангандан сўнг расмий кучга эга бўлади.

«Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» собиқ КС-2 шакл «Бажарилган ишларни қабул қилиш тўғрисида далолатнома» ва КС-3 шакл «Бажарилган ишлар ва харажатлар тўғрисида маълумотнома» ўрнига киритилган ягона ҳужжатдир. У камида икки нусхада тузилади. Маълумотнома–счёт-фактуранинг бир нусхаси пудратчида қолади, иккинчи нусхаси эса буюртмачига топширилади. Инвесторларнинг талабларига кўра уларга ҳам ушбу ҳужжатнинг алоҳида нусхалари тақдим этилади. Маълумотномани тузишга асос бўлиб бажарилган ишлар ҳисоби журнали (КС-6 шакл) маълумотлари ҳисобланади. Ушбу журнал қурилиш ташкилотида ҳар бир объект бўйича юритилади. Журналда қурилиш ишларини бошланиш ва якунланиш санаси, уларни бориш жараёни, кетма-кетликда бажарилган технологик ишларнинг ўлчамлари, белгиланган меъёр ва расценкалар бўйича аниқланган қиймати ва бошқа жиҳатлари тўғрисидаги маълумотлар жамланади.

БАЖАРИЛГАН ИШЛАР (ҚИЛИНГАН ХАРАЖАТЛАР) ҚИЙМАТИ ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТНОМА – СЧЁТ-ФАКТУРА

Пудратчи _____	(давр) Буюртмачи _____
Манзили _____	Манзили _____
Телефон _____	Телефон _____
Ҳисоб рақам _____	Ҳисоб рақами _____
СТИР _____	СТИР _____
ХХТУТ _____	ХХТУТ _____

Объект номи ва манзили _____

Шартнома _____

Жами шартнома қиймати _____

Ҳисобот даври _____ **дан** _____ **гача**

Ҳужжат № ва санаси

Т/р	Ишга тушириладиган комплекс, босқич, объект, бажариладиган иш тури, жиҳозлар, харажатлар	Ўлчов бирлиги	Иш ва харажатларнинг ҳажми (натурал кўрсаткичларда)		Шартномавий жорий баҳолардаги қиймати (минг сўмда)	
			Жами	Шу жумладан жорий йилга иш	Жами	Шу жумладан

				грфиги бўйичв		жорий йилга		
1	2	3	4	5	6	7		
Бажарилган ишлар								
Иш бошидан бошлаб			Йил бошидан бошлаб ҳисобот ойи Билан бирга			Шу жумладан ҳисобот ойида		
Натур. кўр- Саткич	Жами иш ҳажмига нисбатан фоиз	Жорий шартнома баҳоларда (минг сўм)	Натурал кўр- саткич	Жами иш ҳажмига нисбатан фоиз	Жорий шартнома баҳоларда (минг сўм)	Натурал кўр- саткич	Жами иш ҳажмига нисбатан фоиз	Жорий шартнома баҳоларда (минг сўм)
8	9	10	11	12	13	14	15	16

Пудратчи ташкилот раҳбари _____

Пудратчи ташкилот бош ҳисобчиси _____

М.Ў.

Буюртмачи ташкилот вакили _____

М.Ў.

Бажарилган қурилиш ишлари пудратчи, буюртмачи, инвесторлар ва бошқа қизиқувчи органлар вакиллари киритилган таркибдаги комиссия томонидан қабул қилинади. Қурилиш ишларини қабул қилиб олиш объект лойиҳасида кўрсатилган талаблар, меъёрлар ва тартиблар асосида уларни кузатиш, ўлчаш, синаб кўриш, сифатини аниқлаш ҳамда тегишли мутахассисларнинг хулосалари асосида амалга оширилади.

Қурилиш ташкилотларида бажарилган қурилиш ишларидан олинadиган даромадларнинг ҳисоби уларни тан олишнинг усулига бевосита боғлиқ бўлади. Ушбу усуллар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- 1.Тўлиқ тугалланиш усули;
- 2.Тугалланиш фоизи усули;
- 3.Босқичли усул;

Тўлиқ тугалланиш усулида бажарилган ишлардан олинган даромадлар қурилиш ишлари тўлиқ якунланган ва буюртмачига топширилгандан сўнг юқорида номлари зикр этилган далолатнома ва маълумотномалар асосида тан олинади. Қурилиш ишлари тўлиқ якунланмагунча унга сарфланган барча харажатлар тугалланмаган қурилиш сифатида ҳисобга олиб борилади. «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида бажарилган ишлардан олинган даромад суммасига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4010 «Олинадиган счётлар»

Кредит 9030 «Бажарилган иш ва хизматлардан даромад»

Тугалланиш фоизи усули қўлланилганда дастлаб яхлит қурилиш объектининг тугалланиш фоизи аниқланади. Бу кўрсаткич жами кетган сарф-харажатларни қурилиш объектининг смета таннархига бўлиш ва 100 фоизга кўпайтириш йўли билан топилади. Топилган тугалланиш фоизи қурилиш ишининг тугалланган қисмига тўғри келувчи даромад қисмини топишга асос бўлади. Қурилишнинг тугалланган қисмига тўғри келувчи даромад унинг жами

смета бўйича келишув қийматини (ҚҚС сиз) тугалланиш фоизига кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш орқали топилади.

Мисол. *Айтайлик, қурилиш объектининг шартнома қиймати 60000000 сўм, шундан ҚҚС (20 %) 10000000 сўм. Демак, қурилиш объекти бўйича соф тушумнинг шартнома қиймати 50000000 сўм (60000000 – 10000000). Қурилиш объектининг смета бўйича таннархи 35000000 сўм. Қурилишнинг тугалланган қисмининг ҳақиқий таннархи 28000000 сўм.*

Юқоридаги маълумотларга кўра:

(1) қурилишнинг тугалланиш фоизи – 80,0 % ($28000000 / 35000000$);

(2) қурилишнинг тугалланган қисмига тўғри келувчи ялпи тушум – 48000000 сўм ($60000000 * 80 \% / 100 \%$);

(3) қурилишнинг тугалланган қисмига тўғри келувчи соф тушум (даромад) - 40000000 сўм ($50000000 * 80 \% / 100 \%$);

(4) қурилишнинг тугалланган қисмига тўғри келувчи ҚҚС суммаси 8000000 сўм ($48000000 - 40000000$).

Даромадларни тугалланиш фоизи асосида тан олиш усулида қурилишнинг тугалланган қисмининг қиймати ва тугалланиш фоизи пудратчи ҳамда буюртмачилар томонидан имзоланган «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» билан тасдиқланади. Ушбу ҳужжат асосида қурилиш ташкилотида бажарилган қурилиш ишларидан олинган даромад ҳамда ҚҚС суммаларига юқорида келтирилган мос равишдаги бухгалтерия ёзувлари берилади.

Босқичли усул қурилиш объектининг таркибий қисмларини босқичма-босқич топшириш ҳолларида қўлланилади. Бу усулни қўллашнинг асосий шартларидан бири бўлиб қурилиш лойиҳаси ва қурилиш лойиҳа-смета ҳужжатларида унинг алоҳида олинган таркибий қисмларининг шартнома қиймати ҳамда смета таннархини алоҳида белгиланганлиги ҳисобланади. Бундай ҳолатларда қурилиш объектининг алоҳида олинган таркибий қисми (босқичи)га доир даромад ва таннарх тўғрисидаги маълумотлар «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» ҳамда КС-6 шаклдаги ҳисоб регистрлари билан тасдиқланади. Ушбу ҳужжатлар асосида қурилиш ишининг алоҳида босқичини бажаришдан олинган даромад ва ҚҚС суммаларига юқорида келтирилган мос равишдаги бухгалтерия ёзувлари берилади.

Қурилиш ташкилотларида бажарилган қурилиш ишларидан олинган даромадларнинг аналитик ҳисоби 16-с ишлов қайдномасида юритилади. Ушбу ишлов қайдномасида таҳлилий маълумотлар буюртмачилар ҳамда улар учун бажарилган қурилиш ишларининг турлари бўйича мужассамлаштирилади.

2. Қурилиш ишлари бўйича буюртмачилар билан ҳисоб-китобларнинг ҳисоби

Қурилиш ташкилотлари томонидан олиб бориладиган пудрат ишларини молиялаштиришнинг асосий манбаи бўлиб буюртмачиларнинг маблағлари ҳисобланади. Қурилиш ишларининг белгиланган муддатларда бошланиши,

олиб борилиши ва тугатилиши бевосита буюртмачилар томонидан шартнома шартларида кўзда тутилган тўловларни ўз вақтида амалга оширилишига боғлиқ. Шунингдек, бажарилган ишлар учун ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга оширилиши қурилиш ташкилотларининг молиявий ҳолатига, чунончи, уларнинг ўз мажбуриятлари бўйича тўлов қобилиятига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Шу боис ҳам қурилиш ташкилотларида буюртмачилар билан бўладиган ҳисоб-китоблар устидан доимий назоратни олиб бориш, уларни ўз вақтида амалга ошишини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Қурилиш ташкилотлари бажариладиган ва ҳақиқатда бажарилган ишлар бўйича ўз буюртмачилари билан учта турдаги ҳисоб-китобларни олиб боришлари мумкин. Булар:

- (1) бўнак сифатида олинган пул маблағлари бўйича ҳисоб-китоблар;
- (2) қурилиш ишлари учун олинган материаллар бўйича ҳисоб-китоблар;
- (3) бажарилган ишлар учун якуний ҳисоб-китоблар.

Қурилиш ишларининг бошланиши олдидан буюртмачилар шартномада белгиланган шартларга кўра қурилиш ишлари лойиҳа-смета қийматининг камида 15 фоиз миқдорини пудратчи ташкилот счётига олдиндан тўлов, яъни бўнак сифатида ўтказиб беришлари лозим. Қурилиш ташкилотларида буюртмачилар билан олинган бўнаклар бўйича ҳисоб-китоблар 6310 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнаклар» счётида ҳисобга олинади. Қурилиш ташкилоти счётига буюртмачилардан келиб тушган бўнак суммаси бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Кредит 6310 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнаклар»

Олинган бўнаклар буюртмачилар томонидан ҳақиқатда бажарилган ишлар учун якуний ҳисоб-китоблар қилинишида камайтиришга олиб борилади. Ушбу камайтириш бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6310 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнаклар»

Кредит 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинган счётлар»

Қурилиш ишларини бажариш буюртмачиларнинг материаллари асосида амалга оширилиши мумкин. Республикамизнинг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра буюртмачиларнинг пудратчиларга қурилиш ишлари учун берган материаллари буюртмачилар учун бошқа активларни сотиш сифатида (Дебет 4010 Кредит 9220, 6410), пудратчи ташкилотлар учун эса сотиб олиш операцияси сифатида (Дебет 1050, 4410 Кредит 6010) тан олинади. Бундай ҳолатларда қурилиш ташкилотларида буюртмачилардан олинган материаллар учун кредиторлик қарзларини бажарган ишлари учун вужудга келган дебиторлик қарзлари билан қоплашлари таъқиқланади. Ушбу мазмундаги бартер операцияларига фақатгина инқирозга учраган ҳолларда суд қарори асосида ўзаро қарзларни қоплаш мақсадида рухсат этилиши мумкин. Суд қарорига асосан пудратчилар ва буюртмачилар ўртасидаги ўзаро қопланган қарзлар суммаси бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»

Кредит 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинган счётлар»

Қурилиш ташкилотларининг буюртмачилар билан ҳисоб-китобларининг аналитик ҳисобига доир маълумотлар турли регистрларда ўз аксини топади. Чунончи, буюртмачилар билан якуний ҳисоб-китоблар тўғрисидаги барча тахлилий маълумотлар 5-с ва 16-с қайдномаларида, олинган бўнақлар 8-с журнал-ордер ва 2-қайдномада, олинган материаллар бўйича ҳисоб-китоблар 6-с журнал-ордер ва 10-с қайдномада келтирилади.

3. Қурилиш ишларини бажаришда бош пудратчи ва субпудратчилар ўртасидаги ҳисоб-китобларнинг ҳисоби

Қурилиш ишлари икки томонламали ҳамда кўп томонламали (уч ва ундан кўп томонлар иштирокидаги) шартномалар асосида амалга оширилиши мумкин. Икки томонламали шартномада, одатда, пудратчи ва буюртмачи иштирок этади. Кўп томонламали шартномаларда эса бош пудратчи, субпудратчилар ва буюртмачи иштирок этади.

Иккинчи турдаги шартнома шартларига кўра пудратчи қурилиш ишларининг алоҳида таркибий қисмларини субпудратчиларни жалб қилиш йўли билан бажариш ҳуқуқига эга бўлиши мумкин. Бу ҳолда субпудратчини жалб этган пудратчи ташкилот бош пудратчи ҳисобланади. Бош пудратчи қурилиш ишлари учун буюртмачи олдида яхлит тарзда масъул ва жавобгар ҳисобланади. Буюртмачи шартнома шартига кўра ўз талабларини фақат бош пудратчига қўяди. Бош пудратчи, ўз навбатида, тузилган субпудрат шартномаларига кўра талабларини субпудратчилар олдида қўяди. Алоҳида ишларни бажариш бўйича субпудратчилар буюртмачининг ўзи томонидан танланган ҳолларда, одатда, бош пудратчи субпудратчилар томонидан бажарилган ишлар учун буюртмачи олдида жавобгар ҳисобланмайди.

Кўп томонламали шартномаларда мос равишда бош пудратчи ва субпудратчиларнинг буюртмачи билан ҳисоб-китоблари ҳам турлича белгиланиши ҳамда амалга оширилиши мумкин. Жумладан, буюртмачи бош пудратчи ва субпудратчилар билан ҳисоб-китобларни алоҳида-алоҳида амалга ошириши ёки субпудратчилар билан бўладиган барча ҳисоб-китоблар фақат бош пудратчи орқали бажарилиши мумкин.

Бош пудратчининг субпудратчилар билан ҳисоб-китоблари уларнинг яхлит бир тизимга кириш ёки кирмаслигига ҳам боғлиқ. Яхлит бир тизимни ташкил қилувчи бош пудратчи ва субпудратчи ташкилотлар ўртасида бажариб берилган ишлар бўйича ўзаро ҳисоб-китоблар бош пудратчида 6100 «Ажратилган бўлинмалар, шўба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларда ҳисобга олинади. Бир тизимни ташкил этмайдиган бош пудратчи ҳамда субпудратчи ташкилотлар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларнинг ҳисоби бош пудратчи ташкилотда 6010 «Таъминотчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» счётида олиб борилади.

Бош пудратчи субпудратчи ташкилот томонидан бажарилган ишларни «Бажарилган ишларни қабул қилиш тўғрисида далолатнома» (КС-2 шакл) ва «Бажарилган иш қиймати ва харажатлар тўғрисида маълумотнома» (КС- 3

шакл) асосида қабул қилиб олади. Ушбу ҳужжатлар асосида субпудратчи ташкилот томонидан бажарилган ишлар бош пудратчида қуйидаги ёзувлар билан тугалланмаган қурилиш таннархига киритилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»,

6100 «Ажратилган бўлинмалар, шўба ва қарам хўжалик

жамиятларига тўланадиган счётлар»

Субпудратчига бажарилган иш учун тўловнинг ўтказиб берилиши бош пудратчида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»,

6100 «Ажратилган бўлинмалар, шўба ва қарам хўжалик

жамиятларига тўланадиган счётлар»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Бош пудратчида субпудратчилар билан ўзаро ҳисоб-китобларнинг аналитик китоби 6-с журнал-ордерда уларнинг ҳар бири бўйича алоҳида юритилади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Қурилиш ишларидан олинган даромад**
- 2. «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура»**
- 3. Тўлиқ тугалланиш усули**
- 4. Тугалланиш фоизи усули**
- 5. Босқичли усул**

Текшириш учун саволлар:

- 1. Қурилиш ташкилотларида бажарилган қурилиш ишларидан олинадиган даромадларнинг ҳисоби нечта усулдан иборат?**
- 2. Қурилиш ташкилотлари бажариладиган ва ҳақиқатда бажарилган ишлар бўйича ўз буюртмачилари билан нечта турдаги ҳисоб-китобларни олиб боришлари мумкин?**
- 3. Кўп томонламали шартномаларда кимлар қатнашади?**

7-МАВЗУ: ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА ЯКУНИЙ МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР, СОЛИҚЛАР ВА МАЖБУРИЙ ТЎЛОВЛАРНИНГ ҲИСОБИ

Режа:

- 1. Қурилиш ташкилотларида якуний молиявий натижаларнинг ҳисоби**
- 2. Қурилиш ташкилотларини солиққа тортишнинг хусусиятлари ва уларнинг ҳисоби**
- 3. Қурилиш ташкилотларида мажбурий ажратмалар, йиғимлар ва ушланмаларнинг ҳисоби**

1. Қурилиш ташкилотларида якуний молиявий натижаларнинг ҳисоби

Қурилиш ташкилотларининг якуний молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар бўлиб улар олган фойда (ёки зарар) ҳисобланади. Бу кўрсаткичларнинг шаклланиши ва ҳисобга олиниши республикамызда «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом», шунингдек 1, 2, 3 ва 21- сонли БҲМСлар билан тартибга солинган.

Ушбу меъерий ҳужжатларга мувофиқ қурилиш ташкилотлари фаолиятининг якуний молиявий натижаларини ифодаловчи фойда (зарар)лар қуйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланади.

1. СОТИШДАН ФОЙДА (Фс) ЁКИ ЗАРАР (Зс). Бу кўрсаткич қуйидагича топилади:

$$\text{Фс (Зс)} = \text{Ст} - \text{Тс}$$

Бу ерда: **Ст** – соф тушум, **Тс** – сотиш таннарихи.

Қурилиш ташкилотларининг соф тушуми улар томонидан бажарилган қурилиш ишларидан олинган даромадлардан, шунингдек ўзлари ишлаб чиқарган тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлардан иборат бўлади. Бажарилган қурилиш ишларидан олинган даромадлар ҳисобига олдинги бобда батафсил тўхталган эдик. Қуйида қурилиш ташкилотлари томонидан ишлаб чиқилган тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар ҳисобини юритиш тартибига қисқача тўхталамиз.

Қурилиш ташкилотларида ишлаб чиқилган тайёр маҳсулотлар деганда махсус сотиш учун ишлаб чиқарилган турли хилдаги конструкциялар, мосламалар, деталлар, қурилиш материалларидан ясалган плиталар, цементли ғишт-блоклар, эшик, дөреза ва шу каби тўлиқ тайёр ҳолга келтирилган бошқа буюмлар тушунилади. Ушбу тайёр маҳсулотлар субпудратчиларнинг ва бошқа ташкилотларнинг буюртмалари асосида, шунингдек аҳоли учун эркин сотувга чиқариш мақсадларида ишлаб чиқарилади.

Тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш қурилиш ташкилотларининг махсус цехлари ёки ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинмалари томонидан амалга оширилади. Тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришга доир харажатларнинг ҳисоби 2000 «Асосий ишлаб чиқаришни ҳисобга олувчи счётлар» ёки 2300 «Ёрдамчи ишлаб чиқаришни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларда олиб борилади. Ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар қурилиш ташкилотининг ҳисоб сиёсатида белгиланган ҳисоб баҳосида 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулотлар» счётида ҳисобга олинади. Ҳисоб баҳоси бўлиб тайёр маҳсулотларнинг якка ўзини идентификациялаш (ёки буюртмали) усулда аниқланган режа (норматив) таннарихи ёки ҳиқикий таннарихи ҳисобланади.

Ҳисобот оyiда ишлаб чиқаришдан олинган тайёр маҳсулотларнинг омборларга ҳисоб баҳоларида кйрим қилинишига бухгалтерияда қуйидагича ёзув қилинади:

Дөбет 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулотлар»

**Кредит 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» ёки
2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»**

Ой охирида ишлаб чиқариш харажатларининг ҳақиқий суммаси аниқлангандан сўнг тайёр маҳсулотларнинг турлари бўйича уларнинг бир бирлигига тўғри келадиган ҳақиқий таннархи калькуляция қилиш йўли билан топилади. Омборларга қабул қилинган тайёр маҳсулотларнинг ҳисоб баҳоларидаги қиймати ва уларнинг ҳақиқий таннархи бўйича қиймати ўртасидаги фарқ суммасига юқоридаги бухгалтерия ёзуви кўшимча тарзда (агар уларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймат ҳақиқий таннархдан паст бўлган бўлса) ёки кизил ёзув (сторно) усулида (агар уларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймат ҳақиқий таннархдан юқори бўлган бўлса) берилади.

Тайёр маҳсулотлар субпудратчи ва бошқа ташкилотларга шартномаларда кўрсатилган сотиш баҳоларида жўнатилади. Сотилган тайёр маҳсулотларга счё-т-фактура асосида қуйидаги бухгалтерия ёзувлари берилади:

(1) сотиш баҳосидаги қийматига (ҚҚСсиз):

Дебет 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счё-тлар»

Кредит 9010 «Тайёр маҳсулотларни сотишдан даромадлар»

(2) ҚҚС суммасига:

Дебет 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счё-тлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар»

Тайёр маҳсулотларнинг аҳолига нақд пулга сотилишига кирим касса ордери асосида қуйидаги бухгалтерия ёзувлари берилади:

(1) сотиш баҳосидаги қийматига (ҚҚСсиз):

Дебет 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари»

Кредит 9010 «Тайёр маҳсулотларни сотишдан даромадлар»

(2) ҚҚС суммасига:

Дебет 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар»

Нақд ва нақдсиз пулга сотилган тайёр маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархи бўйича ҳисобдан чиқарилишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 9110 «Сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннархи»

Кредит 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулотлар»

Сотилган тайёр маҳсулотлар бўйича харидорлар билан ҳисоб-китобларнинг аналитик ҳисоби 5-с қайдномада уларнинг ҳар бири бўйича алоҳида-алоҳида юритилади.

2.АСОСИЙ ФАОЛИЯТДАН ФОЙДА (Фаф) ёки ЗАРАР (Заф). Ушбу кўрсаткич қуйидагича топилади:

$$\text{Фаф (Заф)} = \text{Фс (Зс)} - \text{Дх} + \text{Бод}$$

Бу ерда: **Дх**- давр харажатлари; **Бод** – асосий фаолиятдан олинган бошқа операцион даромадлар.

Қурилиш ташкилотларининг давр харажатлари деганда улар томонидан бажарилган қурилиш ишлари, ишлаб чиқилган тайёр маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматларни сотиш, маъмурий-бошқариш ва бошқа операцион фаолиятга доир харажатлар тушунилади. Ушбу харажатлар маълум ҳисобот

даврида юз беради, шунинг учун улар ҳисобот даври харажатлари деб ҳам аталади.

21-сон БХМСга мувофиқ қурилиш ташкилотларида давр харажатларининг ҳисоби 9410 «Сотиш харажатлари», 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари», 9430 «Бошқа операцион харажатлар» ва 9440 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» счётларида олиб борилади. Ушбу счётларда акс эттириладиган харажатларнинг таркибий элементлари «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»да келтирилган. Чунончи, қурилиш ташкилотларида сотиш харажатларининг асосий моддаларига реклама харажатлари, маҳсулот, иш ва хизматларни сотиш билан боғлиқ сафар харажатлари, и шва хизматларни сотишга оид ходимларга ҳисобланган иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, тайёр маҳсулотларни сотишга тегишли асосий воситаларнинг эскириши (амортизацияси) суммаси, транспорт харажатлари ва бошқалар киради. Сотиш харажатлари 9410 «Сотиш харажатлари» счётининг дебетида ва бу харажатларнинг аниқ турини ифодаловчи бошқа счётларнинг (масалан, 1000, 5010, 5110, 6710, 6520, 6990 ва шу кабилар) кредитида акс эттирилади.

Маъмурий-бошқарув харажатларига қурилиш ташкилотининг бошқарув аппарати ходимларига ҳисобланган иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, амортизация харажатлари, сафар харажатлари, телефон алоқаси ва бошқа шу каби бошқарув билан боғлиқ харажатлар киради. Маъмурий-бошқарув харажатлари 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари» счётининг дебетида ва аниқ харажатларни ифодаловчи бошқа счётларнинг (0200, 0500, 1000, 5010, 5110, 6710, 6520, 6990) кредитида акс эттирилади.

9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётида йил мобайнида қурилиш ташкилотларининг умумхўжалик фаолиятига доир давр харажатлари (моддий ёрдам, компенсациялар, мол-мулк солиғи, ер солиғи, сув солиғи, пенсия фондига, йўл фондига, мактабларни ривожлантириш фондига мажбурий ажратмалар, мулкни сотишдан ва беришдан кўрилган зарарлар ва бошқа шу каби операцион харажатлар) акс эттирилади. Бунда операцион харажатларнинг аниқ моддаларини ифодаловчи бошқа счётлар (1000, 5010, 5110, 6400, 6710, 6520, 6990, 9210, 9220) кредитланади.

«Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» счётининг дебетида йил мобайнида қурилиш ташкилотларининг келгуси фаолиятини ривожлантиришга сарфланган давр харажатлари (янги ишлаб чиқаришни ва янги технологияларни ўзлаштиришга, бошқарув тизимини яхшилашга сарфланган ва бошқа шу каби операцион харажатлар) акс эттирилади. Ушбу турдаги давр харажатлари солиқ қонунчилигига кўра келгуси 10 йил ичида бир маромда солиқ базасидан махсус ҳисоб-китоб асосида чиқариб борилади. Келгусида солиқ базасидан чегириб бориладиган харажатлар бу счётнинг дебетида ва бошқа счётларнинг (масалан, 1000, 5110, 5010, 6010, 6710, 6520, 6990 ва шу кабилар) кредитида акс эттирилади.

Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатларини ўзгариши тўғрисидаги маълумотлар махсус балансдан ташқари 012 «Келгусида

солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» счётида белгиланган муддатда кўрсатиб борилади.

Қурилиш ташкилотларининг асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларига уларнинг асосий воситалари, номоддий активлари, материалларини сотишдан фойда, ўндирилган жарималар, воз кечилган кредиторлик қарзлари, қисқа муддатли ижарадан даромадлар, беғараз қайтарилмайдиган молиявий ёрдам, хизмат кўрсатувчи хўжаликлар даромадлари, инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар, ўтган йилларнинг фойдаси кабилар киради.

21-сон БҲМСга мувофиқ қурилиш ташкилотлари асосий фаолиятидан олинган қўшимча даромадлар 9300 «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларда ҳисобга олинади. Чунончи:

• **9310 «Асосий воситаларнинг чиқиб кетишидан фойда»** счётининг кредитида ўз асосий воситаларини сотишдан ва бошқа чиқимларидан олинган фойда суммаси акс эттирилади. Бунда 9210 «Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши» счёти дебетланади.

• **9320 «Бошқа активларнинг чиқиб кетишидан фойда»** счётининг кредитида материаллар, хўжалик инвентарлари ва номоддий активларни сотишдан ҳамда бошқа чиқимларидан олинган фойда суммаси акс эттирилади. Бунда 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши» счёти дебетланади.

• **9330 «Ўндирилган жарималар, пеня ва устамалар»** счётининг кредитида турли хўжалик шартномалари шартларининг бузилиши натижасида, шунингдек кўрсатилган зарарларнинг қопланиши эвазига олинган даромад (фойда) суммаси акс эттирилади. Бунда мос равишда жаримани келиб тушганлиги, ушланганлиги ёки ҳисобланганлигини акс эттирувчи счётлар, масалан 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари», 5110 «Ҳисоб-китоб счёти», 6710 «Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишлар», 4860 «Даъволар бўйича олинadиган счётлар» дебетланади.

• **9340 «Ўтган йиллар фойдаси»** счётининг кредитида ҳисобот йилда аниқланган ўтган йилларнинг фойдаси акс эттирилади. Бундай фойда бўлиб, масалан, муддатида олдин ҳисобдан чиқариб юборилган дебиторлик қарзларнинг тикланган ёки келиб тушган суммаси, ортиқча ҳисоблаб юборилган харажатларни камайтирилиши ва бошқалар ҳисобланади. Бунда мос равишда ўтган йиллар фойдасини тикланганлигини кўрсатувчи счётлар, масалан 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари», 5110 «Ҳисоб-китоб счёти», 4000 «Олинadиган счётлар» дебетланади.

• **9350 «Қисқа муддатли ижарадан даромадлар»** счётининг кредитида қисқа муддатли ижарадан олинган даромад суммаси 4820 «Қисқа муддатли ижара бўйича олинadиган тўловлар» счёти билан корреспонденциялашган ҳолда акс эттирилади.

• **9360 «Кредитор ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан даромадлар»** счётининг кредитида муддатида (3 йилдан ошiq муддатда) ундириб олинмаган қарзларни қурилиш ташкилоти фойдасига ўтқазишдан

олинган даромадлар мос равишда кредиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар (6010, 6110, 6710, 6720, 6900 ва бошқалар) билан корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади.

• **9370 «Хизмат кўрсатувчи хўжаликлар даромадлари»** счётининг кредитида асосий фаолиятга хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан (соғлиқни сақлаш бўлинмаси, сарторошхона, кутубхона, болалар боғчаси, сауна, санаторийлар, ошхона, меҳмонхона, спорт комплекслари ва бошқалар) олинган даромадлар акс эттирилади. Бунда олинган ёки ҳисобланган даромадларни акс эттирувчи счётлар, масалан, 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари», 5110 «Ҳисоб-китоб счёти», 4890 «Бошқа дебиторлар қарзлари» счётлари дебетланади.

• **9380 «Текин қайтарилмайдиган молиявий ёрдам»** счётининг кредитида турли юридик ва жисмоний шахслардан қайтариб бермаслик шарти билан олинган молиявий ёрдам суммалари акс эттирилади. Бунда олинган ёрдамнинг турини акс эттирувчи счётлар, масалан, 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари», 5110 «Ҳисоб-китоб счёти», 0100 «Асосий воситаларни ҳисобга олувчи счётлар счёти», 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» ва бошқа счётлар дебетланади.

• **9390 «Бошқа операцион даромадлар»** счётининг кредитида юқорида келтирилган счётларга олиб борилмаган бошқа операцион даромадлар, масалан инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар, турли қоплама суммалар ва бошқалар акс эттирилади. Бунда мос равишда ТМЗ ва пул маблағларини акс эттирувчи счётлар (0100, 1000, 2800, 2900, 5000 ва бошқалар) дебетланади.

Қурилиш ташкилотларида асосий фаолиятдан олинган қўшимча даромадларнинг аналитик ҳисоби уларнинг турлари ва бошқа бошқарув учун зарур сегментлари бўйича 11-с журнал-ордерда олиб борилади.

3.УМУМХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИДАН ФОЙДА (Фух) ЁКИ ЗАРАР (Зух). Ушбу кўрсаткич қуйидагича топилади:

$$\text{Фух (Зух)} = \text{Фаф (Заф)} + \text{Фмф} - \text{Змф}$$

Бу ерда: **Фмф** – молиявий фаолиятдан олинган фойда;

Змф - молиявий фаолиятдан кўрилган зарарлар.

21-сон БҲМСга мувофиқ қурилиш ташкилотлари молиявий фаолиятидан олинган даромадлар 9500 «Молиявий фаолиятдан даромадларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларда ҳисобга олинади. Бу счётларнинг кредитида молиявий фаолиятга доир даромадлар, яъни роялти, дивиденд ва фоиз кўринишидаги даромадлар, валюталар курслари фарқидан даромадлар, узоқ муддатли ижарадан даромадлар ва қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар ҳисоблаш тамойилига мувофиқ акс эттирилади.

Роялти кўринишидаги даромадлар деганда қурилиш ташкилотларининг номоддий активларини, масалан қурилиш бўйича лойиҳалар, меъёр ва тартиблар (стандартлар тўплами), лицензиялар ва бошқаларни ижарага беришдан ва ҳамкорликда фойдаланишдан олинган даромадлар тушунилади. Ушбу даромадларни ҳисобланиши 4850 «Олинадиган роялти» счётининг дебитида ва 9510 «Роялти кўринишидаги даромадлар» счётининг кредитида акс эттирилади.

Дивидендлар – бу қурилиш ташкилотининг акцияларга киритилган молиявий инвестициялари учун ҳисобланган даромад. Ушбу даромадни ҳисоблашга асос бўлиб ўзга акциядорлик жамиятларининг қурилиш ташкилотига дивиденд ҳисобланганлиги тўғрисидаги ёзма хабарномаси ҳисобланади. Ушбу хабарномада жами ҳисобланган дивиденд суммаси, ундан ушланган дивиденд солиғи суммаси ва тўланадиган дивиденд суммаси акс эттирилади. Агар хабарномада дивиденд солиғини ушланмаганлиги уқтирилган бўлса, у ҳолда ушбу солиқни дивиденд олган қурилиш ташкилоти тўлаши лозим. Ҳисобланган дивиденд кўринишидаги даромадлар 4840 “Олинадиган дивидендлар” счётининг дебетида ва 9520 “Дивиденд кўринишидаги даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

Фоизлар кўринишидаги даромадлар деганда қурилиш ташкилотининг бошқа юридик шахсларга берган қарзлари ва кредитлари учун ҳисобланган фоизлар тушунилади. Ушбу фоизлар суммаси тузилган шартномалар асосида ҳисобланади. Фоиз кўринишида ҳисобланган даромадлар 4830 “Олинадиган фоизлар” счётининг дебетида ва 9530 “Фоизлар кўринишидаги даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

Валюталар курслари фарқидан даромадлар деганда қурилиш ташкилотининг валюта счётида сақланаётган чет валютаси ва чет эл валютасидаги дебиторлик қарзлар бўйича ҳисобланган ижобий курслар фарқи тушунилади. Ушбу даромад ҳар ойнинг охирида 5210 “Мамлакат ичидаги валюта счётлари”, 5220 “Чет элдаги валюта счётлари”, 4000 “Олинадиган счётлар”, 4300 “Таъминотчи ва пудратчиларга берилган бўнақларни ҳисобга олувчи счётлар” ва бошқа чет эл валютасида ҳисоби юритилган дебиторлик қарзлар счётлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Марказий банки эълон қилган курслар асосида ҳисобланади. Ҳисобланган ижобий курслар фарқи юқорида келтирилган счётларнинг дебетида ва 9540 “Валюталар курслари фарқидан даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

Узоқ муддатли ижарадан даромадлар деганда мулкни бир йилдан кўп муддатга ижарага беришдан олинган даромадлар тушунилади. Ушбу даромаднинг суммаси тузилган лизинг (ижара) шартномаси асосида ҳисобланади. Ҳисобланган даромад суммаси 4830 “Олинадиган фоизлар”, 6230 “Бошқа муддати узайтирилган даромадлар” счётларининг дебетида ва 9550 “Узоқ муддатли ижарадан даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар деганда узоқ ва қисқа муддатли инвестициялар қийматини ошириш натижасида вужудга келган даромадлар тушунилади. Бундай даромадлар қайта баҳолаш далолатномалари асосида ҳисобланади. Ҳисобланган даромад суммаси 0600 “Узоқ муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар”, 5800 “Қисқа муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар”нинг дебетида ва 9560 “Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

Қурилиш ташкилотларида молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг аналитик ҳисоби уларнинг турлари ва бошқа бошқарув учун зарур сегментлари бўйича 11-с журнал-ордерда олиб борилади.

21-сон БҲМСга мувофиқ қурилиш ташкилотларида молиявий фаолиятга доир харажатларнинг ҳисоби қуйидаги счётларда олиб борилади:

• **9610 «Фоиш кўринишидаги харажатлар»** - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида ва 6920 «Ҳисобланган фоишлар» счётининг кредитида йил мабойнида олинган қарзлар ва кредитларга доир ҳисобланган харажатлар акс эттирилади.

• **9620 «Валюталар курслари фарқидан зарарлар»** - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида йил мабойнида баланснинг валюта моддаларини ифодаловчи счётларга доир операциялар бўйича курслар ўртасидаги салбий фарқдан кўрилган зарарлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебитида ва бу зарарларни ифодаловчи счётларнинг (4010, 4310, 5020, 5210, 5220, 6010, 6310 ва бошқа счётлар) кредитида акс эттирилади.

• **9630 «Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш бўйича харажатлар»** - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида йил мабойнида қурилиш ташкилоти томонидан акция ва бошқа қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебитида ва бошқа счётларнинг (масалан, 1000, 5110, 5010, 6710, 6520, 6990) кредитида акс эттирилади.

• **9690 «Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар»** - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида йил мабойнида қурилиш ташкилотининг молиявий фаолиятга доир бошқа харажатлари, масалан молиявий инвестицияларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар ва бошқа харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебитида ва бошқа счётларнинг (0600, 5800, 6990) кредитида акс эттирилади.

4.СОЛИҚҚАЧА ФОЙДА (Фст) ЁКИ ЗАРАР (Зст). Бу кўрсаткич қуйидагича топилади:

$$Фст (Зст) = Фух (Зух) + Фф - Фз$$

Бу ерда: **Фд** –фавкулотдаги фойда; **Фз** – фавкулотдаги зарарлар.

21-сон БҲМСга мувофиқ қурилиш ташкилотларида фавкулотдаги даромадларнинг ҳисоби 9710 «Фавкулотдаги фойда» счётининг кредитида, фавкулотдаги зарарларнинг ҳисоби 9720 «Фавкулотдаги зарарлар» счётининг дебитида ҳисобга олинади. Фавкулотда олинган ёки ҳисобланган фойданинг турларини кўрсатувчи счётлар, масалан 0100, 0400, 0700, 1000, 2800, 2900 ва бошқа счётлар дебетланади. Фавкулотдаги ҳодисалардан кўрилган зарарларнинг аниқ моддаларини кўрсатувчи счётлар, масалан, 0100, 0400, 0700, 1000, 2900 ва бошқа счётлар кредитланади.

5.СОФ ФОЙДА (Сф) ЁКИ СОФ ҚОПЛАНМАГАН ЗАРАРЛАР (Сз).

$$Сф (Сз) = Фст (Зст) - Дс - Аж$$

Бу ерда: **Дс** – даромаддан олинаниган солиқлар (фойда солиғи, инфраструктурани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ тўлови);

Аж – фойдадан бошқа ажратмалар.

21-сон БҲМСга мувофиқ қурилиш ташкилотларида ҳисобот йилнинг фойдаси (зарари)ни топиш барча даромад ва харажатларни 9900 «Якуний

молиявий натижа» счётида акс эттириш ва ушбу счётнинг дебет ва кредит оборотлари суммасини таққослаш йўли билан амалга оширилади. Жумладан, даромадларни акс эттирувчи барча счётлар (9010-9030, 9310-9390, 9510-9590, 9710)нинг кредитида тўпланган сумма йил охирида 9900 «Якуний молиявий натижа» счётнинг кредитига, харажатларни акс эттирувчи барча счётлар (9110-9130, 9410-9440, 9610-9690, 9720)нинг, шунингдек фойданнинг ишлатилишини акс эттирувчи счётлар (9810-9820)нинг дебетида тўпланган сумма йил охирида 9900 «Якуний молиявий натижа» счётининг дебетига ўтказилади, яъни:

Дебет 9010-9030, 9310-9390, 9510-9590, 9710 **Кредит** 9900

Дебет 9900 **Кредит** 9110-9130, 9410-9440, 9610-9690, 9720, 9800

Қурилиш ташкилотларининг ҳисобот йилида эришган соф фойдаси йил якуни билан ҳисобот йилнинг тақсимламаган фойдасини акс эттирувчи счётга қуйидагича ўтказилади:

Дебет 9910 «Якуний молиявий натижа»

Кредит 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)».

Қурилиш ташкилотларининг ҳисобот йилида кўрган зарари йил якуни билан бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)».

Кредит 9910 «Якуний молиявий натижа»

Қурилиш ташкилотларида якуний молиявий натижаларнинг аналитик ҳисоби 15-с журнал-ордерда олиб борилади.

2. Қурилиш ташкилотларини солиққа тортишнинг хусусиятлари ва уларнинг ҳисоби

Республикаимизнинг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра қурилиш ташкилотлари ташкилий-ҳуқуқий мақомига кўра умумдавлат солиқларини ёки ихчамлаштирилган ягона солиқ тўловини тўловчилари бўлиб ҳисобланадилар. Ихчамлаштирилган ягона солиқ режимида фаолият кўрсатиши учун, биринчи бобда таъкидланганидек, қурилиш ташкилотлари кичик бизнес субъектларига киритиш мезонлари талабларига мос келиши лозим. Кичик бизнес субъектларига кирувчи қурилиш ташкилотлари умумдавлат солиқларини тўловчилари сифатида ҳам фаолият кўрсатиш ҳуқуқига эгадирлар.

Қурилиш ташкилотлари тўлайдиган умумдавлат солиқларини бухгалтерия ҳисоби объекти сифатида турлича таснифлаш мумкин (7.1-жадвал).

7.1-жадвал

Қурилиш ташкилоти тўлайдиган солиқларнинг тавсифи

т/р	Солиқнинг номи	Бюджет тури	Бевосита / билвосита-лиги	Тўғри/ эгри солиқлиги	Олиб бориладиган счётларининг тури
1	ҚҚС	респуб-	бил-	эгри	Олинадиган счётларни

		лика	восита		ҳисобга олувчи счётлар
2	Фойда солиғи	респуб-лика	Бевосита	тўғри	Даромаднинг ишлатили-шини ҳисобга олувчи счётлари
3	Мол-мулк солиғи	маҳал-лий	Бевосита	тўғри	Давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар
4	Ер солиғи	маҳал-лий	Бевосита	тўғри	Давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар
5	Сув солиғи	респуб-лика	Бевосита	тўғри	Давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар
6	Инфраструк-турани ривож-лантириш солиғи	маҳал-лий	Бевосита	тўғри	Даромаднинг ишлатили-шини ҳисобга олувчи счётлар
7	Дивиденд солиғи	респуб-лика	билвосита	эгри	Дивиденд бўйича ҳисоб-китобларни ҳисобга олувчи счётлар
8	Ходимлар даромадидан солиқ	респуб-лика	билвосита	эгри	Иш ҳақ бўйича ҳисоб-китобларни ҳисобга олувчи счётлар

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, қурилиш ташкилотлари тўлайдиган солиқлар бевосита ва билвосита ёки, мос равишда, тўғри ва эгри солиқларга, республика бюджетига ва маҳаллий бюджетга тўланадиган солиқларга, олинадиган счётлар, харажатлар, даромадларни ишлатилиши ҳамда ходимлар ва таъсисчилар билан ҳисоб-китобларни ҳисобга олувчи счётларга олиб бориладиган солиқларга бўлинади.

Бевоситалар солиқлар ёки тўғри солиқлар деганда қурилиш ташкилотларининг молиявий хўжалик фаолияти кўрсаткичларига бевосита таъсир кўрсатадиган солиқлар тушунилади. Ушбу солиқлар харажатларни кўпайтириш ёки олинган даромаднинг бир қисmini ундириш ҳисобидан пировард натижада эришиладиган соф фойда суммасини камайтиришга олиб келадиган солиқлар ҳисобланади. Давлатимиз солиқ сиёсати негизида бу солиқ турлари юқини доимий камайтириб бориш, уларнинг рағбатлантириш ролини ошириш ётади.

Билвоситалар солиқлар ёки эгри солиқлар деганда қурилиш ташкилотларининг молиявий хўжалик фаолияти кўрсаткичларига бевосита таъсир кўрсатмайдиган солиқлар тушунилади. Ушбу солиқлар сотилган маҳсулот, товар, иш ва хизматлар баҳоси устига бюджет фойдаси учун қўйиладиган устамалардир. Дивиденд ва ходимлар даромадларидан ундириладиган солиқларнинг эгри солиқлар гуруҳига киришига сабаб шундаки, улар қурилиш ташкилотлари харажатларини кўпайтириш ёки олинган соф фойдани камайтиришга олиб келмайди. Қурилиш ташкилотлари дивиденд ва ходимлар даромадидан солиқларни бюджетга ўтказиб беришда беғараз хизмат кўрсатувчилар бўлиб ҳисобланади.

Қурилиш ташкилотларида бевосита ва билвосита солиқларни ҳисоб-китоб қилиш, уларни бюджетга ўтказиб бериш республикаимиз Солиқ кодексида

белгиланган умумий тартибларга асосан амалга оширилади. Шу билан бирга қурилиш ишларининг узоқ муддатларда олиб борилиши, уларни бош пудратчи ва субпудратчилар томонидан ўз кучлари билан ҳамда ҳамкорликда бажарилиши, даромаднинг босқичма-босқич ёки ёппасига топшириш усулларида бири бўйича тан олинishi, шунингдек бошқа жиҳатлар айрим солиқларнинг ҳисоб-китоб қилинишида ўзига хос хусусиятлар борлигидан дарак беради. Қуйида қурилиш ташкилотларида ҚҚС, даромад (фойда) солиғи ва ягона солиқ тўловини ҳисоб-китоб қилиш ҳамда уларни ҳисобга олишдаги хусусиятларга тўхталамиз.

ҚҚС ҳисоб-китоби ва ҳисоби. Узоқ давом этадиган ишлаб чиқариш циклига эга бўлган қурилиш, қурилиш-монтаж, таъмирлаш-қурилиш, ишга тушириш-созлаш каби ишларни бажарувчи пудратчи ташкилотларда ҚҚС бўйича солиқ солиш объекти бўлиб бажарилган ва буюртмачилар томонидан тасдиқланган ҳисоб-китоб ҳужжатларига киритилган ишларнинг шартномавий нархлардаги қиймати ҳисобланади.

Қурилиш ишлари пудратчи ёки субпудратчи ташкилотлар томонидан пудратчи (субпудратчи) ва буюртмачилар тақдим этган материаллар асосида бажарилганда, ушбу материалларнинг қиймати киритилган ҳолда бажарилган ҳамда тасдиқланган ишларнинг қиймати солиқ солиш объекти ҳисобланади. Бунда қурилиш ишларига сарфланган моддий ресурслар бўйича тўланган ҚҚСнинг суммаси ишни бажарган пудратчи ташкилотларда бюджет олдидаги тўловларни камайтиришга олиб борилади.

Пудратчи ташкилотлар субпудратчи ташкилотларга моддий-техника ресурсларини (қурилиш-монтаж ишларини бажариш учун зарур материаллар, конструкциялар, буюмлар, намунавий асбоб-ускуналар, аппаратуралар, стандартлаштирилмаган технологик ва энергетик асбоб-ускуналар, шу жумладан махсус материалларни) бир объект қурилиши доирасида сотганида, уларга ҚҚСни киритмасдан, қўлланадиган нарх ва тарифлардан келиб чиққан ҳолда сотиладиган моддий-техника ресурсларининг қиймати солиқ солинадиган айланма ҳисобланади.

Марказлаштирилган манбалар (бюджет пул маблағлари, давлат бюджети таркибида консолидацияланадиган давлат мақсадли жамғармалари маблағлари (бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасидан ташқари), ҳукумат қарорлари билан белгиланадиган бошқа манбалар) ҳисобидан молияланадиган объектларни “ишдан игнасиғача” қуриш чоғида тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича харажатлар объект фойдаланишга топширилишига қадар пудратчининг балансида қайд этилади ва пудратчида ҚҚС бўйича солиқ солинадиган айланмага киритилмайди.

Тугалланмаган қурилиш бўйича харажатлар пудратчида объектни лойиҳада назарда тутилган ишларнинг барча ҳажмини бажариш, шу жумладан махсус ва ишга тушириш-созлаш ишлари, объектни технологик ва муҳандислик ускуналари билан бутлаш бўйича фойдаланишга топшириш далолатномасига кўра ҚҚС бўйича солиқ солинадиган айланмага киритилиши керак. Бунда, пудратчида тугалланмаган қурилиш харажатлари бўйича камайтиришга олиб бориладиган ҚҚСнинг суммаси бўлиб, ушбу харажатларни солиқ солинадиган

айланмага киритилиши чоғида счёт-фактуралар бўйича олинган солиқ суммаси ҳисобланади.

Пудратчи ташкилотларда бажарилган ва буюртмачиларга топширилган қурилиш ишларига тўғри келадиган ҚҚС суммаси белгиланган ставка (20 фоиз) бўйича иккита усулда қуйидаги формулалар асосида аниқланади:

(1) - усул. Солиққа тортиладиган айланма ҚҚСсиз белгиланганда:

$$С_{кқс} = С_{ай} \times С / 100 \quad (1)$$

бунда: **С_{кқс}** - буюртмачилардан ундириладиган солиқ суммаси;

С_{ай} - солиққа тортиладиган айланма;

С - қўшилган қиймат солиғи ставкasi.

(2)-усул. Солиққа тортиладиган айланмада ҚҚС ҳам ҳисобга олинганда:

$$С_{кқс} = Т_{к} \times С / (С + 100) \quad (2)$$

бунда: **Т_к** - қўшилган қиймат солиғи ҳам ҳисобга олинган қурилиш ишлари қиймати.

Мисол: Бажарилган ва буюртмачига топширилган қурилиш ишининг қиймати бажарилган ишлар тўғрисида маълумотнома-счёт-фактура бўйича ҚҚС билан биргаликда 240 млн. сўм, дейлик.

Ушбу мисол бўйича сотишдан олинган ҚҚС суммаси (2)-формулага асосан топилади ва у 40 млн. сўмни $(240 \times 20 \% / 120 \%)$ ташкил этади. Бу ҳолда бажарилган қурилиш ишининг ҚҚСсиз сотиш қиймати 200 млн. сўмдан $(240 - 40)$ иборат бўлади.

ҚҚС суммаси қурилиш ишининг ҚҚСсиз сотиш қийматидан (1)-формула бўйича ҳисобланганда ҳам 40 млн. сўмни $(200 \times 20 \% / 100 \%)$ ташкил этади.

Пудратчи ташкилотларда бажарилган қурилиш ишларига тўғри келадиган ҚҚС суммаси «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура»да алоҳида қаторда кўрсатилади. ҚҚС суммаси буюртмачилардан олинадиган счётларнинг жами суммасига киритилади. Ҳисобланган ҚҚС суммасига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4010 «Олинадиган счётлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Пудратчи ташкилотларда бюджетга тўланадиган ҚҚС суммаси бажарилган ишларга тўғри келувчи ҚҚС суммасидан таъминотчилар (субпудратчилар)га товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ҳамда счёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС суммасини айириш йўли билан топилади.

21-сон БҲМСга мувофиқ таъминотчилар (субпудратчилар)га товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ва счёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС суммаси ҳисобот даври мобайнида 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари» счётининг дебитида тўпланади. Бунда 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар», 6100 «Ажратилган бўлинмалар, шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар», 6990 «Бошқа мажбуриятлар» счётлари кредитланади.

Ҳисобот даври тугагандан кейинги ойнинг 15 санасигача пудратчи ташкилотлар давлат солиқ органларига ҚҚС ҳисоб-китобини белгиланган шаклда тақдим этишлари лозим. Ушбу ҳисоб-китоб асосида 4410 «Бюджетга

солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари» счётининг дебитида тўпланган сумма камайтиришга олиб борилади ҳамда унга қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари»

Олдинги ҳисобот даври учун камайтиришга олиб борилган ҚҚС суммасининг ҳисобот даври учун камайтиришга олиб борилган солиқ суммасидан ортиқ бўлган суммаси вужудга келган ҳолларда кўрсатилган ортиқча сумма ҳисобот давридан кейинги даврда камайтиришга олиб борилади. Камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммаси ҳисобланган ҚҚС суммасидан ортиқ бўлганида, унда бундай ортиқча сумма (манфий сальдо) қурилиш ташкилотига унинг солиқлар ва йиғимлар бўйича қарзи бўлмаган тақдирда қонунда белгиланган тартибда қайтарилади. Бунда ушбу ортиқча сумма қурилиш ташкилотининг шахсий счётида ортиқча тўлов сифатида эмас, балки манфий сальдо сифатида ҳисобга олинади. Ортиқча тўланган ҚҚС суммасининг қурилиш ташкилотига қайтарилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари»

Пудратчи ташкилотларни бюджетга ҚҚС бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Даромад (фойда) солиғи ҳисоб-китоби ва унинг ҳисоби. Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра қурилиш ташкилотларида бошқа хўжалик юритиш субъектларидаги каби даромад (фойда) солиғини ҳисоб-китоб қилиш учун «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»да номлари келтирилган фойда (зарар) кўрсаткичларидан ташқари солиққа тортиш мақсадида яна иккита қуйидаги фойда кўрсаткичи ҳисоблаш йўли билан топилади. Булар:

- **Солиққа тортиладиган даромад (Стд)**

$$\text{Стд} = \text{Фст (Зст)} + \text{Стх} + \text{Сбх} + \text{Бом} - \text{Гр} - \text{Счх} - \text{Д} - \text{Ф}$$

Бу ерда: **Стх** – солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар;

Сбх – ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекин келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар;

Счх – солиқ базасидан ҳисобот даврида чегириладиган харажатлар;

Бом – беғараз олинган мулк;

Гр – олинган грант ва субсидиялар;

Д – олинган дивидендлар;

Ф – олинган фоизлар

• **Солиққа тортиладиган фойда (Стф)** – бу солиққа тортиладиган даромаддан фойда (даромад) солиғини ҳисоблаш учун имтиёз сифатида

чегириб ташланадиган харажатларни айиргандан кейин қоладиган фойда суммаси, яъни :

$$\text{Стф} = \text{Стд} - \text{И}$$

Бу ерда : **И** – имтиёз сифатида солиққа тортиладиган даромаддан чегириладиган харажатлар.

Солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар деганда «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»га мувофиқ молиявий натижаларни шакллантиришда солиққача фойда суммасини камайтиришга олиб борилган, ҳисоботда сотиш таннари, давр харажатлари ва молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибида акс эттирилган харажатлар (масалан, меъёрдан ортиқ ишлаб чиқаришдаги йўқотишлар, меъёрдан ортиқ вакиллик харажатлари, моддий ёрдам ва компенсациялар, уяли алоқа хизматлари харажатлари, қурилиш ташкилотининг асосий воситалари ва бошқа активларини сотиш ва бошқа чиқимларидан кўрилган зарарлар ва бошқалар) тушунилади. Бундай харажатларнинг тўлиқ рўйхати Низомнинг 1-илоvasида келтирилган. Солиқ қонунчилига асосан қурилиш ташкилотлари солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатларни Низомда келтирилган тартибга мувофиқ мустақил ҳисоблашлари, уларнинг суммасини фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатишлари лозим.

Ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекинда келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар деганда 9440 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган харажатлар» счётада акс эттирилган харажатлар тушунилади. Ушбу харажатлар фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатилади.

Солиқ базасидан чегириладиган харажатлар деганда Низомга келтирилган 2-иловага мувофиқ ўтган ҳисобот йилида солиқ базасидан чегирилмаган, лекинда кейинги ҳисобот давридан бошлаб 10 йил муддат мобайнида солиқ базасидан чегирилиб бориладиган харажатлар тушунилади. Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига асосан қурилиш ташкилотлари солиқ базасидан чегириладиган харажатларни Низомда келтирилган тартибга мувофиқ махсус ҳисоб-китоб ёрдамида мустақил ҳисоблашлари ва маълумотнома билан тасдиқлашлари, уларнинг суммасини фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатишлари лозим.

Беғараз олинган мулк деганда бошқа юридик ва жисмоний шахслардан ҳақи тўланмаслик шарти билан олинган мулк (асосий воситалар, номоддий активлар, ўрнатишга мўлжалланган жиҳозлар, материаллар) тушунилади.

Грантлар деганда қурилиш ташкилотига давлат (ҳукумат) ҳамда нодавлат, чет эл, халқаро ташкилот ва фондлар томонидан маълум мақсадлар учун берилган беғараз, гуманитар пул маблағлари ёки моддий техник ёрдам суммаси тушунилади. Грант маблағлари қатъий белгиланган мақсадлар учун ишлатилади.

Олинган дивидендлар ва фоизлар Солиқ қонунчилигига мувофиқ алоҳида 10 фоизлик дивиденд солиғига тортилиши муносабати билан фойда (даромад) солиғини ҳисоблашда чегириб ташланади. Шунинг учун уларнинг

суммалари фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатилади. Ушбу даромадлардан дивиденд солиғини ундирилганлиги тўғрисида маълумотлар уларни берган юридик шахсларнинг маълумотномалари билан тасдиқланиши лозим.

Фойда (даромад) солиғи бўйича имтиёзлар сифатида солиққа тортиладиган даромад суммасидан чегириб ташланадиган харажатларнинг турлари, имтиёз меъёрлари Солиқ кодекси ва фойда (даромад) солиғини ҳисоблаш ва тўлаш бўйича йўриқномада очиб берилган.

Фойда (даромад) солиғи (Нф) суммаси корхонанинг солиққа тортиладиган фойдаси суммасини (**Стф**) солиқ меъёрига (**См**) кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади, яъни:

$$НФ = СТФ * СМ : 100\%$$

Ҳисоб-китоб асосида ҳисобланган даромад (фойда) суммаси бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9810 «Даромад(фойда) солиғи бўйича харажатлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Пудратчи ташкилотларни бюджетга даромад (фойда) солиғи бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Ягона солиқ тўловининг ҳисоб-китоби ва ҳисоби. Микрофирма ва кичик корхоналар мақомидаги қурилиш ташкилотлари учун ягона солиқ тўлови ягона солиқ, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси, Республика йўл жамғармаси ва Мактаб таълимини ривожлантириш жамғармасига мажбурий ажратмаларни тўлаш ўрнига жорий этилган. Ушбу солиқни тўловчи қурилиш ташкилотларида материаллар (ишлар, хизматлар) харид қилинганда таъминотчи ва субпудратчи ташкилотларга тўланган ҚҚС суммаси материал бойликлар (ишлар, хизматлар) қийматига киритилади.

Ягона солиқ тўловини тўловчи қурилиш ташкилотлари ихтиёрий тарзда рўйхатдан ўтган жойидаги давлат солиқ хизмати органларига навбатдаги чорак бошланишига қадар бир ойдан кечиктирмай, янги барпо этилаётган микро ва кичик корхона мақомидаги қурилиш ташкилотлари эса - фаолиятни амалга оширишни бошлашга қадар топшириладиган ариза асосида қўшилган қиймат солиғини тўлашлари мумкин. Ягона солиқ тўлови тўловчилари томонидан қўшилган қиймат солиғини тўлашдан бош тортиш навбатдаги йил бошланишига қадар бир ойдан кечиктирмасдан рўйхатдан ўтган жойидаги давлат солиқ хизмати органларига тақдим этиладиган ариза асосида навбатдаги йилнинг бошидангина амалга оширилади.

Ягона солиқ тўловини тўлаш объекти бўлиб қурилиш ташкилотларининг барча фаолият турларидан олган ялпи тушуми ҳисобланади. Ягона солиқ тўлови суммаси ялпи тушум суммасини ушбу солиқнинг белгиланган меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади. Бунда, ихтиёрий тарзда қўшилган қиймат солиғини тўловчилар учун ягона солиқ тўлови суммаси бюджетга тўланадиган

қўшилган қиймат солиғи суммасига, бироқ ягона солиқ тўлови суммасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорига камаяди.

Ягона солиқ тўловига тортиладиган ялпи тушум таркибига қуйидагилар киритилади:

1. Ўз кучлари билан бажарилган қурилиш, қурилиш-монтаж, таъмирлаш-қурилиш, ишга тушириш-созлаш, лойиҳалаш-қидирув ишларининг ҳажми.

2. Асосий фаолиятдан бошқа даромадлар, яъни: а) ундирилган ёки қарздор эътироф этган жарималар, пенялар, неустойкалар ҳамда хўжалик шартномаларининг шартларини бузганлик учун бошқа жазо турлари; б) ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллар даромадлари; в) рента даромади, қурилиш ташкилоти ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, бошқа хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан тушумлар; г) асосий воситалар ва бошқа мол-мулкни сотишдан даромадлар; д) кредиторлик ва депонентлик қарзини қонун билан белгиланган тартибда ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар; е) товар-моддий бойликларини қўшимча баҳолаш; ж) текин молиявий ёрдам, шу жумладан, текинга олинган мол-мулк; з) қисқа муддатли ижарадан даромадлар; и) илгари чиқариб ташланган харажатларни қоплаш тариқасида олинган даромадлардан ташқари бошқа операцион даромадлар;

3. Молиявий фаолиятдан даромадлар, яъни: а) олинган роялти ва капитал трансферти; б) Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва ундан ташқарида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида улушли иштирок этишдан олинган даромадлар, акциялар бўйича дивидендлар ҳамда облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар бўйича даромадлар; в) мол-мулкни узоқ муддатли ижара (лизинг)га беришдан даромад (маржа); г) чет эл валютасидаги операциялар бўйича курсдаги фарқдан даромадлар (мусбат ва манфий курс фарқлари ўртасидаги сальдо), бунда манфий курс фарқи суммаси мусбат курс фарқи суммасидан ошиб кетган ҳолда ошиб кетиш суммаси ягона солиқ тўловини ҳисоблаб чиқаётганда солиқ солинадиган базани камайтирмайди; д) қимматли қоғозлар, шуъба корхоналар ва ҳоказоларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашларни ўтказишдан даромадлар; е) молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар;

4. Фавқулодда даромадлар.

Солиқ солинадиган ялпи тушум ҳисоблаб чиқиладиганда қуйидагилар ялпи тушумдан чиқариб ташланади:

а) ихтёрий равишда ўз аризасига кўра қўшилган қиймат солиғи тўловчилар учун қўшилган қиймат солиғи суммаси;

б) давлат субсидиялари суммаси;

в) давлат облигациялари ва бошқа давлат қимматли қоғозлари бўйича даромадлар;

г) тўлов манбаида солиқ тўланганлигини тасдиқлайдиган ҳужжатлар (маълумотнома) мавжудлигида дивидендлар ва фоизлар.

Ягона солиқ тўлови ҳар чоракда ўсиб боровчи якун билан ҳисоб-китобни топшириш муддатидан кечиктирмай тўланади.

Ягона солиқ тўлови бўйича ҳисоб-китобларнинг бухгалтерия ҳисоби 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз» счётида юритилади. Белгиланган тартибда

ҳисоблаб чиқилган ягона солиқ тўлови бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 9820 «Фойдадан ҳисобланган бошқа солиқлар ва йиғимлар бўйича харажатлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Пудратчи ташкилотларни бюджетга ягона солиқ тўлови бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

3. Қурилиш ташкилотларида мажбурий ажратмалар, йиғимлар ва ушланмаларнинг ҳисоби

Умумдават солиқларини тўловчи қурилиш ташкилотлари солиқ тўловларидан ташқари давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли фондларига турли ажратма ва ушланмаларни амалга оширадилар (7.2-жадвал).

7.2-жадвал

Қурилиш ташкилотларининг 2010 йилда тўлайдиган мажбурий ажратмалари, ушланмалари ва тўловлари

Мақсадли фондлар тури	Мажбурий ажратма тури		Мажбурий ушланма ва тўлов турлари	
	Ажратма базаси	Ставка	Ушланма (тўлов) базаси	Ставка
Пенсия фонди	1.Бажарилган ишлардан олинган соф тушум 2.Ҳисобланган иш ҳақи фонди	1,0 % 25,0 %	1. Ҳисобланган иш ҳақи фонди	4,0 %
Йўл фонди	1.Бажарилган ишлардан олинган соф тушум	1,5 %	1.Сотиб олинган автотранспортнинг харид қийматидан ⁴ а) енгил автомобиллар бўйича б) юк ташиш машиналари ва автобуслар бўйича	Энг камида 6 % Энг камида 20 %
Мактаб таълимини ривожлантириш фонди	1.Бажарилган ишлардан олинган соф тушум	1 %		

⁴ Автомобилларнинг фойдаланиш муддатига қараб ҳар бир от кучи учун энг кам иш ҳақиға нисбатан белгиланган фоизда ҳисобланган суммадан кичик бўлган тақдирда

Давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларнинг ҳисоб-китоблари тасдиқланган шаклларда тузилади ва белгиланган муддатларда давлат солиқ идораларига тақдим этилади. Ушбу ҳисоб-китоб маълумотлари давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларни бухгалтерия ҳисобида акс эттиришга асос бўлади.

Пенсия фонди, Республика йўл фонди ва мактаб таълимини ривожлантириш фондига бажарилган ишлардан олинган соф тушумга нисбатан мос равишда белгиланган ставкаларда ҳисобланган мажбурий ажратмалар суммаси ҳисобот ойида ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Пенсия фондига ҳисобот даврида ҳисобланган иш ҳақи фондига нисбатан белгиланган ставкада ҳисобланган мажбурий ажратма суммаси ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет Харажат счётлари (2010, 2310, 2510, 9410, 9420, 9210, 0810)

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Ходимларга ҳисобланган иш ҳақидан пенсия фондига 4 фоизлик ставкада мажбурий ушланманинг ушлаб қолиниши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6710 «Ходим билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар»

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Республика йўл фондига сотиб олинган янги автотранспорт воситалари учун тўланган мажбурий йиғим суммаси 5-сон БХМС «Асосий воситалар»га мувофиқ уларнинг бошланғич қийматига киритилади ва ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 0820 «Асосий воситаларни сотиб олиш»

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларнинг ўтказиб берилиши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Ягона солиқ тўлови режимида фаолият кўрсатаётган қурилиш ташкилотлари юқорида номлари келтирилган мажбурий ажратмаларнинг тўловчилари ҳисобланмайдилар.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Қурилишда сотишдан олинган фойда (зарар)**
- 2. Қурилишда давр харажатлари**
- 3. Қурилишда асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар**
- 4. Асосий фаолиятдан олинган фойда (зарар)**
- 5. Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда (зарар)**
- 6. Солиққача фойда (зарар)**
- 7. Соф фойда (зарар)**
- 8. Роялти кўринишидаги даромадлар**
- 9. Дивидендлар**

- 10.Фоишлар кўринишидаги даромадлар
- 11.Валюталар курслари фарқидан даромадлар
- 12.Узоқ муддатли ижарадан даромадлар
- 13.Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар
- 14.Фоиш кўринишидаги харажатлар
- 15.Валюталар курслари фарқидан зарарлар
- 16.Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш бўйича харажатлар
- 17.Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар
- 18.Бевоситалар солиқлар ёки тўғри солиқлар
- 19.Билвоситалар солиқлар ёки эгри солиқлар
- 20.Солиққа тортиладиган фойда
- 21.Беғараз олинган мулк
- 22.Грантлар
- 23.Ягона солиқ тўлови
- 24.Мажбурий ажратмалар
- 25.Мажбурий ушланмалар

Текшириш учун саволлар

1. Қурилиш ташкилотлари фаолиятининг якуний молиявий натижаларини ифодаловчи фойда (зарар) лар қандай кўрсаткичлар билан тавсифланади?
2. Қурилиш ташкилотларининг давр харажатлари деганда нимани тушунасиш?
3. Роялти кўринишидаги даромадлар деганда нимани тушунасиш?
4. Бевосита солиқлар ва билвосита солиқлар деганда нимани тушунасиш?
5. Мажбурий ажратмалар ва мажбурий ушланмалар деганда нимани тушунасиш?

8-МАВЗУ: ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА ҲИСОБОТ

Режа:

1. Қурилиш ташкилотларида ҳисоботларнинг турлари ва уларни тақдим этиш муддатлари
- 2.Қурилиш ташкилотларида молиявий ҳисобот шакллари тўлғазиш хусусиятлари

1. Қурилиш ташкилотларида ҳисоботларнинг турлари ва уларни тақдим этиш муддатлари

Қурилиш ташкилотларида, бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари, ҳисоб жараёнининг якуний босқичи бўлиб молиявий ва статистик ҳисоботларни тузиш ҳисобланади. Ушбу ҳисоботлар республикада миллий валютада минг сўм бирлигида тузилади.

Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида қонун (16-модда)га мувофиқ қурилиш ташкилотларининг молиявий ҳисоботи ўз ичига қуйидагиларни олади:

- бухгалтерия баланси;
- молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот;
- асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот;
- пул оқимлари тўғрисида ҳисобот;
- хусусий капитал тўғрисида ҳисобот;
- изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришлар.

Кичик бизнес субъектлари ҳисобланган қурилиш ташкилотларига молиявий ҳисоботни ихчамлаштирилган тарзда тузиш ва тақдим этишга рухсат этилади. Ушбу ихчамлаштирилган молиявий ҳисобот ўз ичига бухгалтерия баланси, молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот ҳамда изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришларни олади.

Қурилиш ташкилотларида барча ҳўжалик юритувчи субъектларидагидек ҳисобот даври бўлиб тақвим йилнинг 1 январидан 31 декабригача бўлган давр ҳисобланади. Тақвим йилининг 1 октябридан кейин давлат рўйхатидан ўтган қурилиш ташкилотлари учун биринчи ҳисобот йили бўлиб давлат рўйхатидан ўтган санадан келгуси йилнинг 31 декабригача бўлган давр ҳисобланади. Ушбу даврда юз берган ҳўжалик жараёнлари биринчи ҳисобот йилига доир, деб тан олинади ва мос равишда шу даврнинг молиявий ҳисоботига киритилади.

Қурилиш ташкилотларининг молиявий ҳисоботи қуйидагиларга мажбурий тарзда тақдим этилади:

- солиқ идораларига;
- таъсис ҳужжатларига мувофиқ мулк эгаларига;
- давлат статистика органларига;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа органларга.

Молиявий ҳисоботни тақдим этиш муддатлари уларнинг ташкилий-ҳуқуқий мақомига боғлиқ. Чунончи, хорижий инвестициялар иштирокидаги қурилиш ташкилотлари фақат йиллик йиллик молиявий ҳисоботни тузадилар ва уни кейинги йилнинг 25 мартигача тақдим этадилар. Акциядорлик жамияти, маъсулияти чекланган жамият ва хусусий корхоналар мақомидаги қурилиш ташкилотлари йиллик молиявий ҳисоботни кейинги йилнинг 15 февралигача тақдим этишлари лозим.

Кичик бизнес субъектларига қирувчи қурилиш ташкилотлари молиявий ҳисоботни фақат ҳисобот йили якуни бўйича тақдим этадилар. Ушбу мақомга эга бўлмаган бошқа турдаги ташкилотлар (хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналардан ташқари) йиллик ҳисоботдан ташқари чораклик ҳисоботларни ҳам тузишлари ва уларни чоракликдан кейинги ойнинг 25 санасигача тегишли органларга тақдим этишлари керак.

Қурилиш ташкилотлари уларнинг мақоми ва ташкилий шаклларига қараб молиявий ҳисоботдан ташқари турли статистика ҳисоботларини ҳам тузадилар. Чунончи, кичик бизнес субъектлари ҳисобланган қурилиш ташкилотлари ҳар чоракда 1-МБ шаклда «Микрофирма ва кичик корхонанинг ҳисоботи»ни тузишлари ва статистика органларига тақдим этишлари лозим.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 24 сентябрда қабул қилинган «Қурилиш соҳасида ҳисоботни янада такомиллаштириш чора-

тадбирлари тўғрисида»ги 409-сон қарори билан қурилиш ташкилотлари учун статистика ҳисоботларининг бирхиллаш-тириладиган ва қисқартириладиган шакллариининг янги рўйхати, уларни тузиш ва тақдим этиш муддатлари тасдиқланган. Ушбу статистика ҳисоботларининг бирхиллаштирилган айрим шакллариининг рўйхати 8.1-жадвалда келтирилган.

8.1-жадвал

Капитал қурилишдаги статистик ҳисоботнинг бирхиллаштирилган шакллари рўйхати

Т/р	Статистика ҳисоботи шакллариининг номи	Шаклнинг тартиб рақами	Даврий-лиги	Кирилган ўзгартириш ва қўшимчалар
1	Якка тартибда қурилган уй-жой биноларини ишга тушириш тўғрисида ҳисобот	1-ЯТУЖҚ	йиллик	Собиқ шакли сақланиб қолади
2	Ижтимоий соҳа объектларининг ишга туширилиши ва қурилиш ишларининг бажарилиши тўғрисида ҳисобот	1-КС	йиллик	Шакллар мазмуни Ўз.Р. Президентининг 2003 йил 6 майдаги 3240-сон Фармони ва Фармонни бажариш юзасидан қабул қилинган Ҳукумат қарорларига мувофиқ тўлдирилади
3	Қурилиш ишларининг бажарилиши тўғрисида ҳисобот	1-КС	ойлик	
4	Лойиҳа-қидирув ишлари қиймати тўғрисида ҳисобот	4-КС	йиллик	
5	Тугалланмаган қурилишлар аҳволи тўғрисида ҳисобот	8-КС	йиллик	
6	Атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиат ресурсларидан оқилона фойдаланишга йўналтирилган асосий капиталга киритилган инвестициялар тўғрисида ҳисобот	18-КС	йиллик	Янгидан киритилган (молиялаштиришнинг марказлаштирилган манбалари ҳисобига қурилаётган объектлар бўйича тақдим этилади)
7	Харид қилинган асосий қурилиш материаллари, қисмлар, конструкциялар ва ускуналар нархи тўғрисида ҳисобот	9-КС	ойлик	
8	Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура		ойлик	2-КС ва 3-КС шакллар ўрнига янгидан киритилган

Қурилиш ташкилотларида юқорида келтирилган жадвалдаги статистика ҳисоботларини тузиш бухгалтерияга юклатилади. Уларни тузишга асос бўлиб бажарилган ишлар, уларга кетган сарф-харажатлар, сотиб олинган материаллар,

конструкциялар, ускуналарга гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатлар, шунингдек ҳисоб регистрлари маълумотлари ҳисобланади.

2.Қурилиш ташкилотларида молиявий ҳисобот шакллари тўлғазиш хусусиятлари

Қурилиш ташкилотларида молиявий ҳисобот шакллари тўлғазишда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 2002 йил 27 декабрда 140-сон буйруқ билан тасдиқланган «Молиявий ҳисобот шакллари тўлғазиш бўйича тартиб»га асосланилади. Қуйида ушбу тартибга асосланилган ҳолда молиявий ҳисобот шакллари алоҳида моддаларини тўлғазиш хусусиятларига тўхталамиз.

Бухгалтерия баланси (1-шакл)

Асосий воситалар номли 012-сатрда қурилиш ташкилотлари балансида бўлган асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати акс эттирилади. Ушбу сатрда, чунончи қуйидагилар кўрсатилади:

- асосий воситаларнинг мос равишда бошланғич қийматини ҳамда жамланган эскиришини акс эттирувчи счётлар (0110-0199 ва 0210-0290)нинг давр охиридаги қолдиқлари суммаларининг фарқи;

- белгиланган тартибга кўра асосий воситалар таркибига киритилган узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситаларнинг, чунончи лизинг бўйича сотиб олинган қурилиш машиналари ва ускуналарининг қолдиқ қиймати (мос равишда 0310 ва 0299 счётлар қолдиқлари ўртасидаги фарқ суммаси);

- титулли вақтинчалик бино ва иншоотларнинг қолдиқ қиймати. Ушбу активларга кирувчи бино ва иншоотларнинг рўйхати, уларнинг бошланғич қиймати, жамланган эскириш суммаси ва қолдиқ қиймати қурилиш ташкилоти ҳисоб сиёсатида аниқ ифодаланган бўлиши лозим, жумладан, уларнинг қолдиқ қиймати мос равишда 0120 ва 0220 счётлар таркибида очилган аналитик счётлар қолдиқлари фарқи суммасидан иборат бўлиши керак.

Капитал қўйилмалар номли 100-сатрда қурилиш ташкилотларининг ўз мақсадларида хўжалик ёки пудрат усулларида олиб борган тугалланмаган капитал инвестицияларининг қиймати кўрсатилади.

Ишлаб чиқариш захиралари номли 150-сатрда омборларда (қурилиш майдончаларида) сақланаётган қурилиш материаллари, конструкциялар, деталлар, ўрнатиладиган жиҳозларнинг ҳисоб сиёсатида белгиланган ҳисоб баҳоларидаги қиймати акс эттирилади. Ушбу сатр суммаси 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очилган барча счётлар қолдиқларининг йиғиндисига, шунингдек барча моддий жавобгар шахсларнинг ҳисобот даври охирига тузган материал ҳисоботи (М-19-шакл) қолдиқлари йиғиндисига тенг бўлиши лозим. Агар материалларни сотиб олиш ва тайёрлаш алоҳида олинган 1510 счётда, улар қийматидаги фарқлар махсус 1610 счётда юритилган бўлса, ушбу счётларнинг қолдиқлари мос равишда баланснинг бу сатри суммасида ҳисобга олиниши керак.

Тайёр маҳсулотлар номли 170-сатрда сотиш учун ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар (эшик, дөреза, ғишт, детал, мосламалар ва бошқа шу каби маҳсулотлар)нинг ҳақиқий таннархи кўрсатилади.

Келгуси давр харажатлари номли 190-сатрда қурилиш ташкилотларининг ҳисобот даврида бажарилган ишлар таннархи ва давр харажатларига тегишли бўлмаган харажатлари акс эттирилади. Ушбу сатрда қурилиш ташкилотлари ўзларининг қуйидаги харажатларини акс эттиради:

- келгуси даврда бажариладиган ишлар учун олинган рухсатнома (лицензия) тўловлари;
- келгусида жорий этилиши мумкин бўлган лойиҳаларни ишлаб чиқаришга доир харажатлар;
- келгуси йилда чоп этиладиган махсус меъёрий-техник адабиётлар учун қилинган сарфлар;
- келгуси йил учун ўтказиб қўйилган ижара тўловлари;
- мавсумий характерга эга бўлган ишлар учун олдиндан тўловлар, чунончи, қурилиш машиналари ва ускуналарини консервация қилиш харажатлари;
- янги қурилиш учун кадрларни жалб этиш ва тайёрлаш харажатлари;
- олдиндан ҳисобланган меҳнат таътили харажатлари;
- келгуси йил учун газета ва журналлар обунаси учун тўловлар;
- бошқа келгуси давр харажатлари.

Жами дебиторлик қарзлар номли 210-сатрда қурилиш ташкилотига ҳисобот даври охирига қарздор шахсларнинг жами қарзлари кўрсатилади. Жами дебиторлик қарзлар уларнинг алоҳида турлари бўйича баланснинг мос сатрларида (220, 240, 250, 260, 270, 290, 300, 310) кўрсатилади. Ушбу сатрларни тўлғазишга асос бўлиб дебиторлик қарзларнинг алоҳида турларни акс эттирувчи счётларнинг охириги қолдиқлари ҳисобланади.

Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) номли 450-сатрда қурилиш ташкилотининг йил охиридаги жами тақсимламаган фойдаси (қопланмаган зарари) кўрсатилади. Ушбу сумма ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) ва ҳисобот йилнинг соф фойдаси (қопланмаган зарари) суммаларидан ташкил топади. Қопланмаган зарарлар баланснинг ушбу сатрида минус ишораси билан кўрсатилади.

Мақсадли тушумлар номли 460-сатрда қурилиш ташкилотининг турли мақсадларда олинган грантлари, дотациялари, субсидиялари ҳамда солиқлар бўйича мақсадли имтиёзлар суммалари акс эттирилади.

Жами узоқ муддатли мажбуриятлар номли 490-сатрда қурилиш ташкилотларининг бир йилдан кўп муддатга олган кредитлари ва қарзлари бўйича мажбуриятларининг жами суммаси кўрсатилади. Жами узоқ муддатли мажбуриятлар уларнинг алоҳида турлари бўйича баланснинг мос сатрларида (500-590) кўрсатилади. Ушбу сатрларни тўлғазишга асос бўлиб узоқ муддатли кредиторлик қарзларнинг алоҳида турларни акс эттирувчи счётларнинг охириги қолдиқлари ҳисобланади.

Жами жорий мажбуриятлар номли 600-сатрда қурилиш ташкилотларининг бир йилдан кам бўлган муддатга олган кредитлари, қарзлари ва бошқа мажбуриятларининг жами суммаси кўрсатилади. Жами жорий

мажбуриятлар уларнинг алоҳида турлари бўйича баланснинг мос сатрларида (610-760) кўрсатилади. Ушбу сатрларни тўлғазишга асос бўлиб жорий кредиторлик қарзларнинг алоҳида турларни акс эттирувчи счётларнинг охириги қолдиқлари ҳисобланади.

Қурилиш ташкилотлари баланс валютасининг жами суммаси активда ва пасивда алоҳида сатрларда (мочс равишда 390-сатр ва 780-сатр) кўрсатилади.

Қурилиш ташкилотларининг ўзларига тегишли бўлмаган активлар ва пасивлар балансда «Балансдан ташқари счётларда ҳисобга олинган қийматликларнинг мавжудлиги тўғрисида маълумот»да 790-920-сатрларда кўрсатилади. Бундай актив ва пасивларга, чунончи қуйидагилар киради:

- қисқа муддатга ижарага олинган асосий воситалар (790-сатр);
- қайта ишлашга қабул қилинган материаллар (810-сатр);
- ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар (830-сатр);
- ссуда шартномаси бўйича олинган мулклар (890-сатр);
- келгуси даврларда солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажатлар (900-сатр);
- вақтинчалик солиқ имтиёзлари (910-сатр);
- фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари (920-сатр).

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот (2-шакл)

Ушбу ҳисоботнинг асосий мақсади бўлиб қурилиш ташкилотларининг ҳисобот даврларидаги даромадлари, харажатлари, фойда ва зарарлари тўғрисидаги йиғма маълумотларни акс эттириш ҳисобланади. Чунончи, бундай маълумотлар ҳисоботда мос равишда ўтган йилнинг ва ҳисобот йилнинг мос даврлари учун кўрсатилади. Бу тартиб мос ҳисобот даврлардаги ўзгаришлар тенденцияларини ўрганиш учун муҳим ахборот манбаи ҳисобланади.

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тузишга асос бўлиб қурилиш ташкилотларининг барча даромадлари ва харажатлари, фойда, уни ишлатилиши ҳисоби учун мўлжалланган вақтинчалик (транзит) счётларнинг маълумотлари ҳисобланади. Ҳисоботнинг алоҳида сатрлари қуйидаги тартибда шакллантирилади.

Сатр коди	Сатр номи	Сатрни тўлдириш тартиби
010	Маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишдан туган соф тушум	Бажарилган қурилиш ишлари, тайёр маҳсулотларни сотишдан тушган соф тушум ҳисоби учун мўлжалланган 9010,9030 счётларнинг кредит обороти суммалари йиғиндисидан қайтарилган маҳсулотлар (иш, хизматлар) суммаларини, берилган чегирмалар суммаларини (9040 ва 9050-счётларнинг дебет оборот суммалари) айириш орқали топилади ва даромадлар устунчасида кўрсатилади.
020	Сотилган маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларнинг таннари	Бажарилган қурилиш ишлари ва сотилган маҳсулотлар таннари ҳисоби

		учун мўлжалланган 9110,9130, 9140, 9150 счётларнинг дебет обороти суммалари йигин-диси харажатлар устунчасида кўрсатилади.
030	Маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари)	010 ва 020-сатрлар суммалари-нинг фарқи ёзилади. Ижобий фарқ олинган фойдани кўрсата-ди ва у даромадлар устунчасига ёзилади. Салбий фарқ сотишдан кўрилган зарарни ифодалайди ва у харажатлар устунчасига ёзи-лади.
040	Давр харажатлари, жами	050, 060, 070, 080- сатрларнинг суммалари йигиндиси кўрсати-лади
	Шу жумладан:	
050	Сотиш харажатлари	Сотиш харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган 9410 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
060	Маъмурий харажатлар	Маъмурий харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9420 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устун-часида кўрсатилади
070	Бошқа операцион харажатлар	Бошқа операцион харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9430 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
080	Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари	Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган 9440 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
090	Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	Асосий фаолиятга доир бошқа даромадлар ҳисоби учун мўлжал-ланган 9310 – 9390 счётларнинг кредит оборот суммалари йигиндиси даромадлар устунчасида кўрсатилади
100	Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари)	030 сатр – 040 сатр + 090 сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсати-лади
110	Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами	120, 130, 140, 150, 160-сатрлар суммаларининг йигиндиси
	Шу жумладан:	
120	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар ҳисоби учун мўлжал-ланган 9520 счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
130	Фоишлар кўринишидаги даромадлар	Фоишлар кўринишидаги даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9530 счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
140	Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар	Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9550 счётнинг кредит оборот суммаси

		даромадлар устунчасига ёзилади
150	Валюта курси фаркидан даромадлар	Валюта курси фаркидан даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9540 счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
160	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари ҳисоби учун мўлжалланган 9510, 9560, 9590 счётларнинг кредит оборот суммалари йиғиндиси даромадлар устунчасига ёзилади
170	Молиявий фаолият бўйича харажатлар	180, 190, 200, 210 сатрлар суммаларининг йиғиндиси харажатлар устунчасига ёзилади
	Шу жумладан:	
180	Фоизлар кўринишидаги харажатлар	Фоизлар кўринишидаги харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9610 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
190	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар кўринишидаги харажатлар	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар кўринишидаги харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9610 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
200	Валюта курси фаркидан зарарлар	Валюта курси фаркидан зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9620-счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
210	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9630, 9690 счётлар-нинг дебет оборот суммалари йиғиндиси харажатлар устунчасига ёзилади
220	Умумхўжалик фаолияти фойдаси (зарари)	100–сатр+110-сатр–170-сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
230	Фавкулотдаги фойда ва зарарлар	Фавкулотдаги фойда ҳисоби учун мўлжалланган 9710 счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ва фавкулотдаги зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9720 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
240	Даромад(фойда) солиғини тўлагунга қадар фойда (зарар)	220-сатр (+ -) 230-сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
250	Даромад(фойда) солиғи	Даромад(фойда) солиғи фойдани ишлатилиши ҳисоби учун мўлжалланган 9810 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
260	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар ҳисоби учун мўлжалланган 9820,9830 счётларнинг дебет оборот суммалари

		харажатлар устунчасига ёзилади
270	Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари)	240 –сатр – 250-сатр – 260-сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади

Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот (3-шакл)

Бу ҳисоботнинг асосий мақсади – қурилиш ташкилоти асосий воситалари, шунингдек улар эскиришининг ҳолати ва ҳаракати тўғрисида йиғма маълумотларни бериш. Ҳисобот 12 та устунчадан иборат, унинг 1 ва 2-устунчаларида асосий воситаларни гуруҳларининг номи ва сатр рақамлари кўрсатилади. 3, 4, 5, 6-устунчаларида асосий воситаларнинг давр бошидаги қолдиғи, ҳисобот давридаги кирими ва чиқими, давр охиридаги қолдиғининг суммалари бошланғич қиймат бўйича кўрсатилади. Ҳисоботнинг 7, 8, 9, 1-сатрлари асосий воситалар бўйича жамланган эскиришнинг давр бошидаги қолдиғи, унинг ҳисобот давридаги кўпайиши ва камайиши, давр охиридаги қолдиғи суммаларини кўрсатишга мўлжалланган.

Ҳисоботнинг 11 ва 12-сатрларида мос равишда йил бошига ва йил охирига асосий воситаларнинг қолдиқ қиймат кўрсатилади. Ҳисоботнинг 010-сатридан то 160-сатригача юқорида келтирилган маълумотлар асосий воситаларнинг алоҳида гуруҳлари бўйича берилади. 170-сатрда ушбу маълумотлар барча асосий воситалар бўйича жамлаб кўрсатилади. Ҳисоботнинг 171- 172-сатрларида қурилиш ташкилотлари асосий воситаларининг ҳолати ва ҳаракатига доир маълумотлар ишлаб чиқаришдаги иштирокига кўра гуруҳланиб кўрсатилади.

Ҳисоботда асосий воситаларга сарфланган кейинги инвестициялар, шу жумладан тугалланмаган қурилиш тўғрисидаги ахборотлар ҳам маълумот тариқасида келтирилади (180,181,182,183,190-сатрлар).

Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисоботни тузишга асос бўлиб 0100 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари», 0200 «Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби счётлари», 0300 «Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситалар ҳисоби счётлари», 0800 «Капитал қуйилмалар ҳисоби счётлари»ининг маълумотлари ҳисобланади.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот (4-шакл)

Ҳисоботнинг асосий мақсади бўлиб қурилиш ташкилоти ҳисобот даврида юз берган пул оқимлари (қирим ва чиқим), шунингдек пул маблағларининг давр боши ва охиридаги ҳолати тўғрисида йиғма маълумотларни акс эттириш ҳисобланади.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот икки бўлимдан иборат. Унинг биринчи бўлимида миллий валютадаги пул маблағларининг ҳолати ва ҳаракати, иккинчи бўлимида эса чет эл валютасидаги пул маблағларининг ҳолати ва ҳаракати

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг расмий эълон қилган курси бўйича миллий валютада акс эттирилади.

Ҳисоботда пул оқимларини акс эттирувчи кўрсаткичлар қурилиш ташкилоти пул оқимлари тўғрисидаги маълумотларни қуйидаги фаолият турлари бўйича ифода этади:

1. Асосий (операцион) фаолият бўйича. Бу бўлимда бажарилган қурилиш ишлари, сотилган тайёр маҳсулот учун тушумлар, товар-моддий бойликлар, иш ва хизматлар учун таъминотчи ва пудратчиларга тўланган тўловлар, ходимлар номидан тўланган даромад солиғи ва бошқа тўловлар, ижтимоий суғурта бўйича тўловлар, шунингдек асосий фаолиятга доир бошқа турдаги тўланган пул маблағлари мос равишда кирим ва чиқим устунчаларида (010-050 сатрлар) акс эттирилади. Чет эл валютасидаги асосий фаолиятга доир пул маблағларининг кирим ва чиқими маълумотноманинг 261, 262, 264, 271, 273-устунчаларида кўрсатилади.

2. Инвестиция фаолияти бўйича. Ушбу бўлимда асосий воситалар ва номоддий активлар, шунингдек узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни сотиб олиш ҳамда сотишга доир пул оқимлари мос равишда кирим ва чиқим устунчаларида (060-100 сатрлар) кўрсатилади.

3. Молиявий фаолият бўйича. Бу бўлимда олинган ва тўланган фоизлар, олинган ва тўланган дивидендлар, акцияларни ва бошқа қимматли қоғозларни сотишдан олинган тушумлар, хусусий акцияларни сотиб олишга сарфланган пул маблағлари, узоқ ва қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар бўйича пул тушумлари ва тўловлари, узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича пул тушумлари ва тўловлари, молиявий фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари мос равишда кирим ва чиқим устунчаларида (110-180 сатрлар) кўрсатилади. Чет эл валютасидаги молиявий фаолиятга доир пул маблағларининг кирим ва чиқими маълумотноманинг 263, 272- устунчаларида кўрсатилади.

Ҳисоботда даромад (фойда) ва бошқа солиқ тўловлари алоҳида бўлимда (190-210 сатрлар) кўрсатилади.

Ҳар бир бўлимдан кейин ҳисоботнинг алоҳида сатрларида фаолият тури бўйича соф пул кирими/чиқими кўрсатилади. Бу қурилиш ташкилотида ҳар бир фаолият бўйича ҳисобот даврида кўпроқ киримга ёки чиқимга эришганликни аниқлашга имкон беради.

Ҳисоботнинг алоҳида сатрида (220-сатр) қурилиш ташкилотининг молиявий-хўжалик фаолиятининг жами соф пул кирим/чиқими барча фаолият турлари бўйича биргаликда кўрсатилади. Бунинг учун барча фаолият турлари бўйича пул тушумлари ва тўловларининг гуруҳланган суммалари (050,100, 180, 210-сатрлар)нинг фарқи (+,-) мос равишда кирим ёки чиқим устунида акс эттирилади.

Ҳисоботнинг охириги иккита сатрида (230 ва 240-сатрлар) мос равишда ҳисобот даврининг боши ва охирида мавжуд пул маблағларининг қолдиқ суммалари кўрсатилади. Бунда 240-сатрда кўрсатилган пул маблағларининг охириги қолдиғи 230-сатрда кўрсатилган пул маблағларининг бош қолдиғи ва

220-сатрда кўрсатилган ҳисобот давридаги пул маблағларининг соф кирим/чиқим суммалари йиғиндиси ёки айирмасига тенг бўлиши лозим.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот пул маблағлари ҳисоби учун мўлжалланган счётлар (5000, 5100, 5200, 5500, 5600, 5700) маълумотлари асосида тузилади.

Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот (5-шакл)

Ушбу ҳисоботнинг асосий мақсади фойдаланувчиларга қурилиш ташкилотининг хусусий капиталининг ҳолати ва унинг ўзгариши тўғрисида пул ўлчов бирлигидаги маълумотларни бериш ҳисобланади.

Ҳисобот тўққизта устунчадан иборат. Унинг 1 ва 2-устунларида ҳисоботнинг кўрсаткичлари ва уларга бирикитилган сатрларнинг рақамлари кўрсатилади. Ҳисоботнинг 3-8 устунлари хусусий капиталнинг алоҳида турларининг ҳолати ва ҳаракатига доир маълумотларни акс эттиришга мўлжалланган.

Ҳисоботнинг ҳар бир сатрида хусусий капиталнинг ҳолати, кўпайиши ва камайиши, шунингдек турли бошқа маълумотлар кўрсатилади. Ушбу маълумотлар хусусий капиталнинг элементларини ҳисоби учун мўлжалланган счётлардан (8300, 8400, 8500, 8600, 8700, 8800) олинади.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида маълумотнома (2а- шакл)

Ушбу маълумотноманинг асосий мақсади – қурилиш ташкилотининг ҳисобот даври охирига бўлган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотларни турли белгилари бўйича гуруҳлаб кўрсатиш. Маълумотнома 12 та устунчадан иборат. Унинг 2- устунида дебиторлар ва кредиторларнинг номи, 3-устунчада жами умумий қарзлар, 4-устунчада жами қарзлардан муддати ўтгани кўрсатилади. Маълумотноманинг 5-12 –устунчалари қурилиш ташкилотига тааллуқли бўлмаган сабаблар бўйича вужудга келган қарзлар тўғрисида ахборотларни беришга мўлжалланган, жумладан:

5- ва 6- устунчаларда бундай қарзларнинг мос равишда жами ва муддати ўтган суммаси;

7- ва 8- устунчаларда ҳукумат қарорига асосан олдиндан ҳақ тўламай бажарилган қурилиш ишлари бўйича қарзларнинг мос равишда жами ва муддати ўтган суммаси;

9-ва 10- устунчаларда давлат ресурслари ва жамғармаларидан кўзга тутилган хом-ашё ва материаллар бўйича ўтқазилган банк тўловларининг мос равишда жами ва муддати ўтган суммаси;

11- устунчада ҳукумат қарори бўйича кечиктирилган қарзлар;

12-устунчада қонун ҳужжатларига мувофиқ билдирилган даъволар бўйича суд жараёнида кўриб чиқиладиган ёки ҳужжалик суди томонидан кредиторлардан ундириш тўғрисида қарор чиққан қарзлар суммаси кўрсатилади.

Маълумотномада кўрсатилган дебиторлик қарзларнинг умумий суммаси бухгалтерия балансининг 110 ва 210- сатрларидаги суммаларига (алоҳида бўлинмаларнинг қарзларидан ташқари), шунингдек кредиторлик қарзларнинг умумий суммаси бухгалтерия балансининг 491 ва 601-сатрларидаги суммаларига мос келиши шарт.

Молиявий ҳисоботга ёзилган тушунтириш хатида қурилиш ташкилотининг ҳисоб сиёсатидаги ўзгаришларнинг сабаблари, молиявий-хўжалик фаолиятида мавжуд салбий жиҳатлар, жумладан хўжалик фаолиятини зарар билан якунлашга олиб келган сабаблар очиб берилади. Бундай тушунтиришлар молиявий ҳисобот фойдаланувчиларини қўшимча маълумотлар билан таъминлашда, шунингдек ҳисобот асосида тўғри бошқарув қарорлар қабул қилинишида муҳим аҳамият касб этади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Молиявий ҳисобот**
- 2. Ҳисобот даври**
- 3. Бухгалтерия балансининг мақсади**
- 4. Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот**
- 5. Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот**
- 6. Пул оқимлари тўғрисида**
- 7. Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот**
- 8. Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотнома**
- 9. Тушунтириш хати**

Текшириш учун саволлар:

- 1. Молиявий ҳисобот шакллари нечта шаклдан иборат?**
- 2. Қурилиш ташкилотларида ҳисобот даври қачон ҳисобланади?**

II-БЎЛИМ

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

9-Мавзу: Қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асослари

10-Мавзу: Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситалар ҳисобининг хусусиятлари

11-Мавзу: Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари ҳисобининг хусусиятлари

12-Мавзу: Дехқончилик ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш

13-Мавзу: Чорвачилик ишлаб чиқариш харажатлари ва ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш

14-Мавзу; Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби

15-Мавзу: Қишлоқ хўжалик корхоналарида молиявий натижалар кўрсаткичлари, солиқлар, мажбурий ажратмалар ва тўловларнинг ҳисоби

16-Мавзу: Қишлоқ хўжалиги корхоналарида молиявий ҳисобот шакллари тўлғазиш хусусиятлари

**9-МАВЗУ: ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИДА
БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ**

АСОСЛАРИ

Режа:

- 1. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари**
- 2. Қишлоқ хўжалик корхоналари ҳисоб сиёсатининг характерли хусусиятлари**
- 3. Қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари**

1. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари

Қишлоқ хўжалиги республикамиз халқ хўжалигининг етакчи тармоқларидан бири бўлиб келган ва у шундай тармоқлардан бири бўлиб қолмоқда. Бунинг негизда турли сабаблар ётади. Чунончи:

биринчидан, республикамиз аҳолисининг 60 фоизи қишлоқ жойларда яшайди. Бу, ўз навбатида, қишлоқ хўжалигини қишлоқ жойларда яшовчи аҳолини иш билан таъминлайдиган асосий соҳа эканлигини билдиради;

иккинчидан, мамлакатимизнинг иқлим шароити ва табиий ресурслари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тез етиштириш имконини беради;

учинчидан, 26 миллиондан ортиқ аҳолиси бўлган республикамизда одамларнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган талабини маҳаллий шароитлардан келиб чиқиб ҳал этиш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан бири ҳисобланади;

тўртинчидан, қишлоқ хўжалиги мамлакатимизнинг кун сайин ривожланиб бораётган енгил ва озиқ овқат саноати тармоқлари корхоналарини арзон ва сифатли маҳаллий хом- ашё ва материаллар билан таъминлашнинг асосий манбаи ҳисобланади.

бешинчидан, республикамизда етиштирилаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг кўпчилик тури бошқа мамлакатларда етарлича эмаслиги, қишлоқ хўжалигини нафақат ички мақсадлардаги, балки экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган тармоққа айлантириш имконини беради.

Қишлоқ хўжалиги тармоғини республикамизда ривожлантириш сабаблари ва имкониятлари нафақат юқоридагилар билан чегараланади. Улар тўғрисида жуда ҳам кўп изоҳларни бериш мумкин. Бу изоҳлар қишлоқ хўжалигига оид махсус фанларда атрофлича ёритилган. Шу боис ҳам, юқоридаги изоҳлар билан чекланган ҳолда, қуйида қишлоқ хўжалик корхоналарининг бухгалтерия ҳисобининг муҳим субъектлари сифатидаги ташкилий-ҳуқуқий мақомларига, улар фаолиятининг ҳисоб объектлари сифатидаги хусусиятларига тўхталамиз.

Режали иқтисодиётдан бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётга ўтиш республикамизда қишлоқ хўжалик тармоғининг қуйи бўғинини ташкил қилувчи субъектларнинг ташкилий ва ҳуқуқий мақомида турли ўзгаришларга

олиб келди. Илгарилари асосан давлат ва жамоа хўжаликларидан иборат бўлган қишлоқ хўжалик корхоналари мустақиллик йилларида кўп ўзгаришларни ўз бошидан ўтказди. Чунончи, давлат хўжаликлари тугатилди, уларнинг ўрнига ширкат хўжаликлари, қишлоқ хўжалик кооперативлари, агрофирмалар, деҳқон-фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари, фермер хўжаликлари, шунингдек уларнинг уюшмалари ташкил қилинди.

Давлатимизнинг қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш борасидаги ҳозирги сиёсати негизида энг устувор йўналиш сифатида ерни деҳқонларга, фермерларга бериш, шу асосда деҳқон хўжаликлари ва фермер хўжаликларини ривожлантириш ётади. 2006 йил охирига келиб республикада фермер хўжаликларининг сони 190 мингга етди, уларда 1,4 миллион киши меҳнат қилди. Фермер хўжаликлари ҳиссасига республикада етиштирилаётган пахтанинг 86 фоизи, бошоқли дон экинларининг 75 фоизи тўғри келди. Биргина 2006 йилнинг ўзида 666 та ширкат хўжаликларини қайта ташкил этиш ҳисобидан 74 мингга фермер хўжалиги тузилди⁵. 2007 йил 1-чорак якунига келиб фермер хўжаликлари сони яна 25,1 мингга кўпайди⁶.

2008 йилдан бошлаб республикада фермер хўжаликларини бирлаштириш асосида қайта ташкил қилиш тадбирлари амалга оширила бошланди. Олиб борилган ташкилий тадбирлар асосида кичик фермер хўжаликлари сони қисқариб, уларнинг ўрнига 109,3 мингга яқин янги фермер хўжаликлари ташкил этилди. 2008 йилнинг якунига кўра фермер хўжаликлари ҳиссасига республикада етиштирилаётган пахтанинг 99,2 фоизи, бошоқли дон экинларининг 81,4 фоизи, картошканинг 18,1 фоизи, сабзавотларнинг 35 фоизи, узумнинг 55,2 фоизи тўғри келди⁷.

Қишлоқ хўжалик корхоналарини бухгалтерия ҳисоби субъектлари сифатида турлича таснифлаш мумкин. Ушбу таснифий белгилар ичида қишлоқ хўжалик корхоналарининг турлари, соҳаси, ихтисослашганлиги, ходимларининг сони, солиқ тўлаш режими муҳим ўрин тутди.

Турларига кўра қишлоқ хўжалик корхоналари фермер хўжаликларига, деҳқон-фермер хўжаликларига, ширкат хўжаликларига, агрофирмаларга бўлинади.

Соҳасига кўра қишлоқ хўжалик корхоналари деҳқончилик ва чорвачилик, шунингдек ушбу соҳаларнинг ҳар иккаласига ҳам доир бўлган корхоналарга бўлинади.

Ихтисослашганлигига кўра қишлоқ хўжалик корхоналари деҳқончилик ва чорвачиликнинг турли йўналишидаги корхоналарга бўлинади. Масалан, чорвачилик соҳасидаги қишлоқ хўжалик корхоналари қорамолчилик, қўйчилик, йилқичилик, чўчқачилик, паррандачилик ва бошқа шу каби соҳаларга ихтисослашган. Деҳқончилик соҳасидаги қишлоқ хўжалик корхоналари

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2007 йил, 13 февраль, № 31 (4184).

⁶ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил биринчи чорак якунларига бағишланган мажлиси материаллари. //Халқ сўзи, 2007 йил, 13 февраль, № 31 (4184).

⁷ Статистическое обозрение Узбекистана за 2009 год.

боғдорчилик, ғаллачилик, тамакичилик ва бошқа йўналишлардаги хўжаликларга бўлинади. Агрофирмалар ҳам қишлоқ хўжалигининг у ёки бу соҳасига, шунингдек аралаш соҳаларга доир корхоналар ҳисобланади.

Ходимларининг сонига кўра қишлоқ хўжалик корхоналари микрофирмалар, кичик корхоналар, ўрта ва йирик корхоналарга бўлинади. Республикамизнинг қонун ҳужжатларига кўра қишлоқ хўжалик тармоғида микрофирмалар тоифасига кирувчи корхоналар бўлиб ходимларининг сони 20 тагача бўлган, кичик корхоналар бўлиб ходимларининг сони 50 тагача бўлган корхоналар ҳисобланади. Ўрта ва йирик қишлоқ хўжалик корхоналари ходимлари сонининг аниқ миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланмаган.

Солиқ тўлаш режимига кўра қишлоқ хўжалик корхоналари умумбелгиланган ва ихчамлаштирилган солиқ режимларида ишловчи корхоналарга бўлинади. Республикамизнинг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштирувчи ҳамда уларни қайта ишловчи қишлоқ хўжалик корхоналари фақат ягона ер солиғини тўловчилари бўлиб ҳисобланадилар. Сотиб олинган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш фаолияти, шунингдек савдо, воситачилик, хизмат кўпсатиш ва бошқа фаолият турлари билан шуғулланувчи қишлоқ хўжалик корхоналари ушбу фаолият турлари бўйича ходимларининг сонига қараб умумбелгиланган солиқлар ёки ихчамлаштирилган солиқ тўловини ҳам тўлайдилар.

Қишлоқ хўжалик қорхоналарида юритиладиган бухгалтерия ҳисобининг энг муҳим объектлари бўлиб уларнинг фаолият турлари, хўжалик жараёнлари ва операциялари, маблағлар, маблағларни ташкил топиш манбалари, даромад, харажат, фойда ва зарарлар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалик қорхоналари фаолияти асосий ва асосий бўлмаган фаолият турларига бўлинади. Уларнинг асосий фаолиятига бевосита қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш билан боғлиқ фаолият, асосий бўлмаган фаолиятига эса қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришга бевосита алоқаси бўлмаган молиявий, инвестиция ва бошқа фаолият турлари киради.

Қишлоқ хўжалик қорхоналарининг қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш бўйича фаолияти икки турга – деҳқончилик ва чорвачиликка бўлинади. Ушбу фаолият турлари махсус лицензия талаб қилмайдиган фаолият ҳисобланади.

Деҳқончилик – бу бевосита инсон ва жонли ҳайвонлар томонидан истеъмол қилинадиган, ишлаб чиқаришга моддий асос бўлиб ҳисобланадиган ўсимликлар, экинлар, хом-ашё ва материалларни етиштириш (ишлаб чиқиш) билан боғлиқ жараёнлар мажмуаси.

Чорвачилик деганда маҳсулот ва насл берадиган барча жонли ҳайвонларни етиштириш билан боғлиқ жараёнлар мажмуаси тушунилади.

Деҳқончилик ва чорвачилик соҳаларининг бухгалтерия ҳисоби объектлари сифатидаги хусусиятларига қуйидагиларни киритиш мумкин.

Биринчидан, деҳқончилик ва чорвачилик фаолиятлари турли жараёнлардан ташкил топади. Чунончи, деҳқончилик ўз ичига ерни шудгорлаш ва экишга тайёрлаш, уруғни экишга тайёрлаш, уруғлик қадаш, экинни парваришлаш (суғориш, яганалаш, чилпиш, дефолиация қилиш), ҳосилни териб

олиш ва топшириш каби хўжалик ишларини бажаришни талаб қилади. Чорвачилик молларнинг туғилганлигидан (сотиб олинганлигидан) бошлаб, то уларни хўжалик балансида турган даври ичида парваришлаш, маҳсулот (насл) олиш, маҳсулотни топширишгача бўлган жуда ҳам хилма-хил бўлган хўжалик жараёнларини бажаришни тақозо этади. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида юз бераётган ушбу жараёнлар сон ва сифат жиҳатдан турли ўлчов бирликларида ўз аксини бухгалтерия ҳисобида топади.

Иккинчидан, деҳқончилик ва чорвачилик бошқа ишлаб чиқариш турларидан ўзларининг давомийлиги, шунингдек мавсумийлиги билан фарқ қилади. Мисол учун пахтани етиштириш фаолияти ерни экишга тайёрлашдан тортиб, то ҳосилни йиғиштириб олгунга қадар камида 7-8 ой мобайнида олиб борилади. Бузоқни катта она моллар таркибига ўтказиш унинг биринчи туғишига етиб келганигача қадар бўлган даврни (одатда, камида икки-уч йил) ўз ичига олади, хўкизчани катта моллар таркибига ўтказиш энг камида 18 ой ёки 1,5 йил давом этади. Демак, деҳқончилик ва чорвачиликнинг давомийлик характериға эға бўлишлиги уларға қилинаётган сарфларни ва олинадиган маҳсулотлар даврларини бир-бириға мос эмаслигини кўрсатади. Чунончи, маҳсулотни етиштиришға кетадиган жонли ва буюмлашган меҳнат сарфлари тўхтовсиз, бутун йил мобайнида давом этади, ҳосилни йиғиштириб олиш эса йилнинг маълум давриға тўғри келади. Бу ўз навбатида деҳқончилик ва чорвачиликда тугалланмаган ишлаб чиқариш жараёнини ҳисобот йили ойлари бўйича, шунингдек келгуси давр учун узлуксиз ҳисобға олиб бориш заруратини туғдиради. Аксарият қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришнинг мавсумий характерға эға бўлиши меҳнат, моддий ва молиявий ресурслардан нотекис фойдаланишға, шунингдек мавсумий заҳираларни яратишни зарурат қилиб қўяди.

Учинчидан, қишлоқ хўжалик корхоналарида етиштирилган маҳсулотлар асосий ва қўшимча маҳсулотларға бўлинади. Таннархни калькуляция қилиш объекти бўлиб асосий маҳсулот ҳисобланади. Лекин қилинган харажатлар ҳам асосий, ҳам қўшимча маҳсулотға тегишли бўлади. Шу боис ҳам, харажатларни асосий ва қўшимча маҳсулотлар ўртасида тақсимлаш, улар ҳар бирининг режа ва ҳақиқий таннархларини, кириш қийматини ва сотиш баҳоларини тўғри аниқлаш зарурати туғилади. Чунончи, бу ишлар ҳар бир маҳсулот тури бўйича индивидуал ёндашишни талаб қилади.

Тўртинчидан, қишлоқ хўжалик корхоналарида етиштирилган маҳсулотлар мавсум давомида фақат режа таннархида кириш қилиб борилади. Уларнинг ҳақиқий таннархи, эришилган молиявий натижалар фақат қишлоқ хўжалик тақвим йили тугагандан кейингина, бухгалтерия ҳисобида барча турдаги даромад ва харажатлар тўлиқ акс этиштирилгандан сўнг аниқланади.

Бешинчидан, етиштирилган маҳсулотларнинг тез бузилишға мойиллиги, махсус сақлаш жойларини талаб этиши, ишлатилиш мақсади ва бошқа жиҳатлари уларни турли усулларда кириш қилишни ва харидорларға жўнатишни тақозо этади. Масалан, терилган пахта бевосита даладан пахта пунктларига топширилади. Худди шундай тез бузиладиган мева-сабзавотлар, полиз экинлари, чорвачилик маҳсулотлари уларни қайта ишлаш корхоналарига

бевосита даладан (фермалардан) юклатилади. Ғалла қишлоқ хўжалик корхонасининг омборларига ёки тўғридан-тўғри ғалла қабул тайёрлов корхоналарига топширилади. Тез бузилмайдиган мевалар, полиз экинлари, чорвачилик маҳсулотлари қишлоқ хўжалик корхоналарининг махсус сақлаш жойларига кириш қилинади.

Олтинчидан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини этиштириш қишлоқ хўжалик корхоналарида бу соҳа бўйича ихтисосликка эга бўлган мутахассислардан иборат бўлган меҳнат жамоаларини шакллантиришни шунингдек улар меҳнатига ҳақ тўлашни турли шаклларда ҳамда тизимларда ташкил этишни тақозо этади. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ўзига хос мутахассисларига агрономлар, зоотехниклар, ветеринарлар, мироблар, чўпонлар, сут соғувчилар, тракторчилар, ишчилар ва бошқалар киради. Қишлоқ хўжалиги асосан жамоа меҳнатига таянади. Шу боис ҳам бу тармоқ корхоналарида меҳнат ва унга ҳақ тўлашнинг бригада шакли кенг қўлланилади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, қишлоқ хўжалиги ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ишлаб чиқариш тармоғи ҳисобланади. Бу тармоқнинг хусусиятлари қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия ҳисобини ташкил этишнинг ўзига хос жиҳатларини ҳам белгилайди. Шу боис ҳам, қишлоқ хўжалигига мутахассис тайёрловчи олий таълим муассасаларида қишлоқ хўжалигида бухгалтерия ҳисоби махсус фан сифатида ўрганилади.

Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари ушбу тармоқ корхоналарида умумбелгиланган ҳамда тармоқ аҳамиятига эга бўлган тартиб-қоидаларга асосланган ҳисоб сиёсатини шакллантиришни, шунингдек ушбу ҳисоб сиёсатига қатъий амал қилиш вазифасини кўяди.

2. Қишлоқ хўжалик корхоналари ҳисоб сиёсатининг характерли хусусиятлари

Қишлоқ хўжалик корхоналари ҳисоб сиёсатининг характерли хусусиятлари бевосита бухгалтерия ҳисобининг ташкилий ва услубий жиҳатларида, уларда қўлланиладиган счётлар режасида, хўжалик муомалаларини ҳужжатли расмийлаштирилишида, ҳисоб маълумотларини қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш ва фойдаланувчиларга узатишда, молиявий ҳисобот шакллари моддаларини тўлғазиш тартибида ҳамда бошқа жиҳатларида ёрқин намоён бўлади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг ташкилий шаклига ушбу хўжаликларнинг катта-кичиклиги бевосита таъсир кўрсатади. Йирик қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия ҳисоби махсус бўлинмани, яъни бухгалтерияни ташкил қилиш йўли билан олиб борилади. Кичик қишлоқ хўжалик корхоналарида махсус бухгалтерияни тузиш зарурати бўлмайди. Уларда ҳисоб ишлари меҳнат шартномаси асосида ишга олинган ягона бухгалтер томонидан юритилади. Кичик фермер хўжаликларида ҳисоб-китоб ишларини бевосита хўжалик раҳбарининг ўзи ҳам олиб бориши мумкин. Шунингдек, уларда бухгалтерия ҳисоби тузилган шартнома асосида профессионал хизматларни кўрсатувчи аудиторлик ташкилотлари томонидан ҳам юритилиши республикамиз қонунчилиги ҳужжатларида таъқиқланмаган.

Қишлоқ хўжалиги тармоғининг хусусиятлари ушбу тармоқ корхоналарида юз бераётган жараёнлар, хўжалик муомалаларини тизимли равишда акс эттиришга мўлжалланган бухгалтерия ҳисоби счётлар режасини қўллашни тақозо этади. Чунончи, уларда олиб борилаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини этиштириш фаолияти умумбелгиланган тартибдаги 2000 «Асосий ишлаб чиқаришни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида махсус «Дехқончилик» ва «Чорвачилик» каби счётларни назарда тутишни тақозо этади. Ушбу счётлар таркибида, ўз навбатида, алоҳида олинган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоби учун мўлжалланган счётлар очилиши ҳам мумкин. Қишлоқ хўжалик корхоналари «Дехқончилик» ва «Чорвачилик» счётларида акс эттириладиган харажатларнинг таркибини белгилашда республикамызда амалда бўлган «Маҳсулот (иш, хизма)ларнинг ишлаб чиқари ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»да келтирилган тартибларга амал қилишлари лозим. Қишлоқ хўжалик корхоналарида муҳим аҳамиятга эга бўлган ушбу счётларнинг очилиши, юритилиши ва ёпилиши тартибларига кейинги бобларда алоҳида тўхталамиз.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг узлуксизлиги, этиштирилган маҳсулотларнинг таннархи, уларни сотишдан олинган молиявий натижалар қишлоқ хўжалик корхоналарида таъминот ва сотиш жараёнларини тўғри ташкил этилганлигига, ишлаб чиқариш заҳираларининг ўз вақтида олинганлигига, уларни тегишли миқдорда мавжудлигига, бутлиги, сифати, сотиб олиш қиймати (таннархи) ҳамда бошқа жиҳатларига бевосита боғлиқдир. Бу хусусиятлар қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳиралари ҳолати, кирими, сарфи ва бошқа чиқимлари устидан узлуксиз тизимли назорат ўрнатишни талаб қилади. Бунинг учун ишчи счётлар режасида ишлаб чиқариш заҳиралари ҳисоби учун мўлжалланган махсус счётларни назарда тутиш, уларда материаллар ҳолати ва ҳаракатига доир маълумотларни узлуксиз, ҳужжатли асосда жамлаш муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалик корхоналарининг бу хусусиятлари уларнинг ишчи счётлар режасида «Уруғликлар», «Ўғит», «Ем-хашак» «Дори-дармонлар» ва бошқалар шу каби махсус счётларни очиш ҳамда юритишни тақозо этади.

Этиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг таннархига сарфланган материаллар қийматини (таннархини) баҳолаш усуллари (ФИФО, АВЭКО) ҳам катта таъсир кўрсатади. Қишлоқ хўжалик корхоналари ўзларининг ҳисоб сиёсатида ушбу иккала усулдан танлаб олинганини ёки уларнинг ҳар иккаласини қайси турдаги ишлаб чиқариш заҳиралари бўйича қўллаш тартибини белгилаб олишлари лозим.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида, юқорида таъкидлаб ўтганимыздек, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини этиштиришнинг узоқ давомийлиги ҳамда мавсумийлиги тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматини ҳисоб-китоб қилиш ва инвентаризациядан ўтқазишнинг аниқ тартибини белгилашни тақозо этади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳаққоний таннархини улар кирими пайтида аниқлаш имконининг мавжуд эмаслиги ҳисоб сиёсатида улар кирими ҳисобини йил мобайнида режа ёки норматив таннархи бўйича олиб бориш, йил охирида

эса маҳсулотларнинг ҳаққоний таннархи аниқ бўлгач, улар ҳолати ва ҳаракатига доир бухгалтерия ёзувларига тузатишлар киритиш тартибини ўрнатиш талабини қўяди.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг даромади асосан этиштирилган маҳсулотларни сотишдан олинади. Маҳсулотларни сотиш давлат томонидан қатъий белгиланган нархларда, шунингдек эркин бозор нархларида амалга оширилади. Давлат томонидан қатъий белгиланган нархлар айрим маҳсулотлар бўйича, масалан пахта, ғалла, пилла, тамаки ва бошқа умумдавлат аҳамиятига молик қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бўйича белгиланади. Шунингдек, уларга давлатга топшириш режасидан ортиқ этиштирилган маҳсулотларни (пахта ва пилладан ташқари) эркин нархларда нақд ва нақд пулсиз, шунингдек меҳнат ҳақи эвазига натурал тўлов сифатида бериш рухсат этилади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишнинг ушбу хусусиятлари сотишдан олинган даромадларни ҳисоблаш тамойилига асосан тан олиш, уларни тўғри ва ўз вақтида ҳужжатли расмийлаштириш ҳамда тегишли счётларда акс эттириш тартибларига қатъий амал қилиш талабини қўяди.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ўзларининг асосий воситалари, жорий активлари, хусусий капитал ва мажбуриятларининг таркиби, уларни шакллантириш тартиби бўйича ҳам, бир томондан, бошқа хўжалик юритувчи субъектлардан фарқли жиҳатларга эга. Чунончи, асосий подани шакллантириш, ёш молларни асосий подага ўтказиш, техника ва транспорт воситаларини дала ишлари, терим мавсумларига тайёрлаш, хусусий мулкни устав капиталига киритиш, олинган фойдани ишлатиш, пайчилар ўртасида тақсимлаш кабилардаги хусусиятлар қишлоқ хўжалик корхоналарининг ҳисоб сиёсатида улар ҳисобини юритиш тартибларини аниқ ифодалашни тақозо этади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида юз бераётган хўжалик операцияларини ҳужжатли расмийлаштириш турлича ўзига хос хусусиятларга эга. Жумладан, тракторларда ерни шудгор қилиш, пахта қаторларига техника ёки қўл меҳнатида ишлов бериш, уруғлик қадаш, минерал ўғитлаш, ем-хашакларни молларга озуқа рационни ҳамда белгиланган озуқа кунлари бўйича сарфлашдаги хусусиятлар ушбу операцияларни расмийлаштириш учун мўлжалланган бошланғич ҳужжатлар классификаторини қишлоқ хўжалик корхоналари ҳисоб сиёсатининг таркибий элементи сифатида ишлаб чиқишни ҳамда уларга тўлиқ амал қилиш талабини қўяди.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ўзларининг ҳисоб сиёсатида бухгалтерия ҳисобининг умумбелгиланган шаклларида бирини танлаб олишлари мумкин. Бундай шакллар бўлиб бухгалтерия ҳисобининг мемориал-ордер, журнал-ордер, компьютерлаштирилган шакл, соддалаштирилган шакллар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигининг хусусиятларини эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ўзларининг 2008 йил 21 январдаги 1, 1/2-сон қарори билан махсус «Фермер хўжаликларида бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган тизимини ташкил этиш тўғрисида низом»ни тасдиқладилар. Ушбу низом Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2008 йил 26 мартда 1781-сон билан рўйхатга олинди. Ушбу Низомга мувофиқ фермер хўжаликлари учун махсус

молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби намунавий сўҳтлар режаси тасдиқланди. Фермер хўжаликларида бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган шакли қуйидаги шакллар бўйича юритилиши мумкин:

- а) бухгалтерия ҳисобининг оддий шакли;
- б) бухгалтерия ҳисобининг комбинациялашган шакли.

Фермер хўжалиги ўзининг ишлаб чиқариш ва бошқарув талабларидан келиб чиққан ҳолда ушбу тавсия этилган иккита шаклдан бирини мустақил танлайдилар.

Низомга мувофиқ фермер хўжаликларида бухгалтерия ҳисобининг танланган шаклидан қатъий назар, ҳисобот даврининг хўжалик операциялари хронологик тартибда «Хўжалик операцияларини қайд этиш журнали»да рўйхатга олиб борилади. Хўжалик операцияларини қайд этиш журнали китоб шаклида юритилади, унда хўжалик операцияларининг қайд этилиши ва ҳисоби ҳисобот даври учун ойлар ёки чораклар кесимида юритилади. Бунда, хўжалик операцияларини қайд этиш журнали тикилган ва рақамланган бўлиши шарт. Хўжалик операцияларини қайд этиш журналининг сўнгги варағида фермернинг имзоси билан "Мазкур журналда варақ рақамланган" деб ёзилади ва муҳр билан тасдиқланади. Варақлар сони ёзув билан ёзилади.

Бухгалтерия ҳисобининг оддий шаклида фермер хўжаликларида хўжалик операциялари ҳисобини юритиш учун махсус "Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китоби" регистри қўлланилади. Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида операциялар ҳисоби бутун ҳисобот йили давомида юритилади. Бунда, хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китоби тикилган ва рақамланган бўлиши шарт. Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобининг сўнгги варағида фермернинг имзоси билан "Мазкур Китобда варақ рақамланган" деб ёзилади ва муҳр билан тасдиқланади. Варақлар сони ёзув билан ёзилади.

Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида хўжалик операциялари натижалари активларни, мажбуриятларни, хусусий капитални, даромадлар, харажатлар, фойда ва зарарларни ҳисобга олувчи сўҳтларда акс эттирилади.

Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида ёзувлар тизимли тартибда «Хўжалик операцияларини қайд этиш журнали»да келтирилган маълумотлар асосида амалга оширилади.

Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китоби комбинациялашган регистр ҳисобланади, унда фермер хўжаликлари томонидан қўлланиладиган барча сўҳтлар мавжуд бўлади ва уларнинг ҳар бирида хўжалик операциялари ҳисобини юритиш имкониятини яратади. Бунда, баланснинг тегишли моддаларининг мазмунини асослаб бериш учун у етарли даражада батафсил бўлиши лозим. Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида ҳар бир қўлланилаётган бухгалтерия сўҳти учун аниқ бухгалтерия сўҳтлари бўйича ўтган йилларнинг тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, хўжалик операцияларининг кутилаётган ҳажмидан келиб чиққан ҳолда, маълум бетлар ажратилади.

Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китоби "20__ йил " __ " ____ даги қолдиқ" қаторида активларнинг, мажбуриятларнинг ва хусусий

капиталнинг ҳар бир тури бўйича ҳисобот даврининг бошида мавжуд бўлган қолдиқ суммаси ёзуви билан очилади. Актив счётларнинг қолдиғи ушбу счётларнинг дебитида, пассив счётлар бўйича қолдиқ эса ушбу счётлар кредитида ёзилади.

Ҳар бир қаторда тегишли бухгалтерия счёти бўйича ёзувлар хўжалик операцияларини қайд этиш журналида келтирилган бухгалтерия ёзувлари (проводкалари) маълумотлари асосида позиция усулида хронологик кетма-кетликда амалга оширилади.

Ҳар бир ойнинг (чоракнинг) охирида хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида яқун чиқарилади ва унга асосан фермер хўжалиги фаолиятининг натижаси аниқланади.

Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида юритилган активлар, мажбуриятлар ва хусусий капитални ҳисобга олувчи счётларнинг қолдиқлари 1-сонли шакл «Бухгалтерия баланси»га ўтказилади.

Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида юритилган даромадлар ва харажатларни ҳисобга олувчи счётларнинг ҳисобот давридаги айланмаси 2-сонли шакл «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»га ўтказилади.

Бухгалтерия ҳисобининг комбинациялашган шаклини юритишда бухгалтерия ҳисобининг қуйидаги ҳисоб қайдномаларидан фойдаланилади:

- а) асосий воситалар ва номоддий активларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- б) молиявий инвестицияларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- в) капитал қўйилмаларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- г) товар-моддий захираларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- д) боқувдаги ва ўстиришдаги ҳайвонларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- е) харидор ва буюртмачилар билан ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- ж) бошқа дебиторлик қарзларини ҳисобга олиш қайдномаси;
- з) пул маблағларини ҳисобга олиш қайдномаси;
- и) мол етказиб берувчи ва пудратчилар билан ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- к) ҳисобдор шахслар билан ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- л) меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- м) бошқа мажбуриятларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- н) хусусий капитални ҳисобга олиш қайдномаси;
- о) ҳисобот даври харажат (сарф)ларини ҳисобга олиш қайдномаси;
- п) деҳқончилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот чиқишини ҳисобга олиш қайдномаси;
- р) чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот чиқишини ҳисобга олиш қайдномаси;
- с) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ва хизматларини ҳисобга олиш қайдномаси;
- т) соф фойда (зарар)ни ҳисоблаш қайдномаси;
- у) хўжалик операцияларини ҳисобга олиш жамланма қайдномаси.

Алоҳида объектлар ҳисоби учун мўлжалланган ушбу қайдномаларнинг юритилиш тартибига кейинги бобларда алоҳида тўхталамиз.

3. Қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари

Давлатимиз томонидан иқтисодий эркинлаштириш ва модернизация қилиш борасида олиб борилаётган тадбирлар бевосита қишлоқ хўжалигига ҳам дахлдордир. Дехқончилик ва чорвачилик соҳалари моддий техника базасини янги техника ва технологиялар киритиш асосида яхшилаш, мавжуд ишлаб чиқариш қувватларини модернизациялаш, кенгайтириш ва реконструкция қилиш, сув таъминоти ва ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бухгалтерия ҳисоби олдида ушбу ишларга кетган сарф-харажатларни тўғри ва ўз вақтида ҳужжатлаштириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш жараёнлари синтетик ва аналитик ҳисобини юритиш, тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматини тўғри аниқлаш, сотилган маҳсулотлар таннархини аниқ калькуляция қилиш, уларни ҳисобот даври даромадларига ҳисоблаш таъминоти асосан киритиш, ўзаро ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга ошириш каби муҳим вазифаларни қўяди.

Қишлоқ хўжалигининг хусусиятлари фермер хўжаликларида уларнинг мулкни ҳамда бу мулкни ташкил қилиш манбалари ҳисоби олдида ҳам муҳим вазифаларни қўяди. Чунончи, асосий воситалар ҳисоби ва ҳисобот тизими ушбу активлар таркибидаги қиммат турадиган қишлоқ хўжалиги техникаси, омборхоналар, махсус бино ва иншоотларнинг ҳолати ва ҳаракати, уларнинг иш фаолияти, амортизацияланиши ва бошқа жиҳатлари тўғрисида батафсил маълумотларни бериши лозим.

Қишлоқ хўжалиги ишларининг белгиланган муддатларда бажарилиши тегишли хом ашё ва материалларнинг ўз вақтида келиб тушишига, улар бўйича тасдиқланган лимитнинг мавжудлиги, бутлиги ва сифатига бевосита боғлиқдир. Бундан ташқари келиб тушаётган материаллар қийматини (таннархини) тўғри баҳолаш, улар ҳисобини баҳолашнинг у ёки бу усулда юритилиши етиштирилаётган маҳсулотларнинг таннархига, уларни сотишдан олинadиган даромадларга, фермер хўжаликларининг соф фойдасига бевосита таъсир кўрсатади. Буларнинг барчаси қишлоқ хўжалиги корхоналарида материаллар ҳисоби олдида улар қийматини тўғри баҳолаш, материаллар ҳолати ва ҳаракати устидан усликсиз назоратни олиб бориш, улар кими ва чиқимида доир ҳужжатларни тўғри ва ўз вақтида расмийлаштириш, ушбу бойликлар омбор ва бухгалтерия ҳисоби регистрларини белгиланган тартибда юритишдек муҳим вазифани қўяди.

Қишлоқ хўжалиги ишлари бошқа ишлардан фарқли ўлароқ коллектив меҳнатга таянади, яъни уларни олиб боришда меҳнатни ташкил қилишнинг бригада шакли кенг қўлланилади. Мос равишда бажарилган иш ва хизматларга ҳақ тўлашда ҳам меҳнатнинг бригада шакли асос қилиб олинади. Қишлоқ хўжалик ишларининг яхлит бригада аъзолари томонидан бажарилиши жами ҳисобланган иш ҳақини, унга қўшимчаларни бригада аъзолари ўртасида

уларнинг меҳнатдаги ҳақиқий иштирокига мос тарзда тўғри тақсимлаб чиқиш ва ҳисобини юритиш вазифасини қўяди.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ўз фаолиятини юритишда хўжалик ҳисоби тамойилига асосланувчи субъектлар ҳисобланади, яъни улар ўзини ўзи маблағ билан таъминлашлари, олган даромадлари эвазига харажатларини тўлиқ қоплашлари ва пировардида фойда олишлари лозим. Бу тамойилга амал қилиш талаби бухгалтерия ҳисоби тизими олдида даромадлар, харажатлар ва якуний молиявий натижалар кўрсаткичларини миллий пул бирлигида тизимли акс эттиришдек муҳим вазифани қўяди.

Қишлоқ хўжалик корхоналари бошқа корхоналар сингари давлатимизнинг солиқ қонунчилигида назарда тутилган солиқлар ва ажратмаларнинг тўловчилари ҳисобланади. Бухгалтерия ҳисоби тизими қишлоқ хўжалик корхоналари томонидан тўланадиган тегишли солиқлар ва мажбурий ажратмаларни тўғри ҳисобланиши, уларни ўз вақтида бюджетга ўтказиб берилишига хизмат қилиши лозим.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Қишлоқ хўжалиги**
- 2. Фермер хўжалиги**
- 3. Дехқон-фермер хўжалиги**
- 4. Дехқончилик**
- 5. Дехқончилик жараёни**
- 6. Чорвачилик**
- 7. Чорвачилик жараёни**
- 8. Қишлоқ хўжалиги корхонасининг ҳисоб сиёсати**

Текшириш учун саволлар:

- 1. Қишлоқ хўжалик корхоналари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш бўйича нечта турга бўлинади?**
- 2. Қишлоқ хўжалик корхоналарида ҳисоб сиёсати қандай юритилади?**
- 3. Фермер хўжалигида бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган шакли нечта шакллари бўйича юритиш мумкин?**
- 4. Қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари?**

10-МАВЗУ: ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИДА АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

- 1. Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситаларнинг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши**
- 2. Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситалар ҳаракатини ҳужжатлаштириш ва ҳисоби**
- 3. Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий подани шакллантириш ва улар қиримининг ҳисоби**

4. Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг хусусиятлари ва ҳисоби

1. Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситаларнинг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши

Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситаларни таснифлаш, тавсифлаш, баҳолаш ҳамда ҳисобини юритиш халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун белгиланган умумий тартибларга асосланади. Шу билан бирга асосий воситаларнинг ўзига хос таркиби, уларнинг мақсади, ишлатилиши ва бошқа жиҳатлари улар ҳисобида айрим ўзига хос хусусиятлар мавжудлигидан дарак беради. Бу хусусиятлар қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситалар ҳисобига ўзига хос вазифаларни ҳам юклайди.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситалар ҳисобининг вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- асосий воситаларни бошқарув, назорат, ҳисоб ва ҳисобот талабларидан келиб чиқиб, тегишли гуруҳларга ажратиш, ҳар бир гуруҳга бўйича унга қирувчи асосий воситалар таркибини аниқ белгилаш;
- қирим қилинган асосий воситаларнинг бошланғич қиймати, тикланган қиймати ва қолдиқ қийматини аниқ ҳисоб-китоб қилиш;
- асосий воситалар ҳарактига доир операцияларни тўғри ва ўз вақтида тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш;
- асосий воситалар эскириши, уларга доир кейинги сарфларни мазмун ва моҳиятидан келиб чиқиб тегишли счётларда ҳисобга олиш;
- асосий воситалар ҳолати ва ҳаракатини ҳисоб ва ҳисоботда тўғри акс эттириш;
- асосий воситаларнинг мавжудлиги ва бутлигини таъминлаш, самарали фойдаланишни назорат қилиш мақсадида уларни белгиланган муддатларда инвентаризация қилиш;
- яроқсиз ҳолга келган, самара бермайдиган асосий воситаларни ўз вақтида ҳисобдан чиқариш ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида барча асосий воситаларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

(1) қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига мўлжалланган асосий воситалар — омборлар, шийпонлар, машина ва асбоб-ускуналар, қишлоқ хўжалиги техникаси, транспорт воситалари, ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, хўжалик инвентарлари;

(2) қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига мўлжалланмаган асосий воситалар — маъмурият биноси, офис мебелли ва жиҳозлари, компьютерлар, бошқарувга хизмат қиладиган енгил автомобиллар, ижтимоий-маданий соҳа объектлари ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситаларни гуруҳлашда ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар алоҳида гуруҳга ажратилади. Ушбу гуруҳга ишчи кучи сифатида ишлатиладиган ҳамда маҳсулдор ҳайвонлар (от, туя, хўкиз, таналар,

эшаклар, она моллар) киради. Бу гуруҳга кирувчи асосий воситаларнинг ҳисоби махсус 0170 «Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар» счётида юритилади. Қолган гуруҳга кирувчи асосий воситаларнинг ҳисоби, барча тармоқлардаги сингари, 21-сон БҲМСда назарда тутилган мос равишдаги счётларда олиб борилади.

Қишлоқ хўжалик ташкилотларида асосий воситалар қийматини баҳолаш 5-сон БҲМС «Асосий воситалар»га мувофиқ умумбелгиланган тартибда амалга оширилади. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситаларнинг ҳисоб баҳоси бўлиб уларнинг бошланғич қиймати ҳисобланади. Бухгалтерия балансида асосий воситалар уларнинг қолдиқ қийматида акс эттирилади.

Ўз хўжалигида боқилган, шунингдек четдан харид қилинган маҳсулдор ва ишчи ҳайвонларни асосий воситаларга кирим қилишда бошланғич қиймат бўлиб уларни парваришlashга (сотиб олиш)га кетган жами харажатларнинг биргаликда олинган қиймати (таннархи) ҳисобланади.

Асосий воситалар таркибига киритиладиган кўп йиллик экинлар (мевали боғлар, тоқзорлар, чой плантациялари, ихота ўрмонлари ва шу кабилар)нинг бошланғич қиймати, уларнинг ёшидан қатъий назар, ниҳоллар қиймати ҳамда ниҳолларни экиш, парвариш қилиш ва ўстиришга сарфланган харажатлардан ташкил топади.

Ерларни яхшилашга йўлланган капитал қўйилмалар, чунончи, ботқоқ ерларни қуриштириш, шўрни қувишга қилинган инвестициялар жорий йилда сарфланган тегишли харажатларнинг ҳақиқий миқдори бўйича баҳоланади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида бошқа турдаги асосий воситаларнинг бошланғич қиймати умумбелгиланган тартибларга кўра аниқланади.

Кирим қилинган асосий воситаларга улар бўйича яқка тартибда ёки гуруҳ бўйича юритиладиган ҳисоб карточкалари (китоби) очилади. Ушбу ҳисоб карточкалари (китоби) асосий воситаларнинг қишлоқ хўжалик корхоналарида фойдали хизмат муддати давомида сақланади. Уларга асосий воситаларнинг бошланғич қиймати, эскириши ва қолдиқ қийматини ўзгаришига доир, шунингдек жорий ва капитал таъмирланишига оид маълумотлар ёзиб борилади.

2. Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситалар ҳаракатини ҳужжатлаштириш ва ҳисоби

Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситаларнинг кирими ва чиқимини расмийлаштиришда давлат органлари томонидан тасдиқланган бошланғич ҳужжатларнинг намунавий шаклларида фойдаланилади. Чунончи, янги қурилишдан олинган асосий воситалар, ёрдамчи хўжаликлардан олинган кўп йиллик ўсимликларнинг ниҳоллари қабул қилиш-топшириш далолатномалари билан расмийлаштирилади.

Молларни бир гуруҳидан иккинчи гуруҳга ўтказишга «Гуруҳдан гуруҳга ўтказиш далолатномаси» тузилади.

Таъминотчилардан нақд пулсиз ҳисоб-китоб йўли билан сотиб олинган асосий воситалар счёт- фактуралар асосида кирим қилинади.

Чорва молларини, кўп йиллик ўсимликларни аҳолидан бозорларда нақд пулга сотиб олиш кирим квитанциялари билан расмийлаштирилади. Уларнинг

сотиб олиш баҳолари бозорлар маъмуриятининг ўртача баҳолар тўғрисидаги маълумотномалари билан тасдиқланади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарига асосий воситаларни таъсисчилардан кирим қилиниши таъсис шартномаларида кўрсатилган баҳоларда амалга оширилади ва счё-т-фактуралар билан расмийлаштирилади.

Бошқа жисмоний ва юридик шахслардан бепул олинган асосий воситалар шартномаларда кўрсатилган баҳоларда счё-т-фактуралар асосида кирим қилинади.

Барча кирим қилинган асосий воситалар тегишли моддий жавоғар шахсларга бириктирилади. Моддий жавоғар шахслар бўлиб бригадирлар, ферма мудирлари, чўпонлар, шийпон мудирлари, омбор мудирлари ва бошқа масъул шахслар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарига кирим қилинган асосий воситаларнинг синтетик ҳисоби 0100 «Асосий воситаларни ҳисобга олувчи счё-тлар» тизимида уларнинг алоҳида гуруҳлари учун очилган счё-тларда юритилади. Қишлоқ хўжалик корхоналарида ушбу счё-тларни юритиш тартиби биринчи бўлимда қурилиш ташкилотлари мисолида келтирилган тартибга тўлиқ ўхшайди.

Қишлоқ хўжалик корхоналари балансидан асосий воситалар турли сабабларга кўра чиқарилиши мумкин. Чунончи, уларни балансдан чиқариш тўлиқ эскирганлиги, фойдаланишга яроқсиз ҳолатга келганлиги, табиий офат, касаллиги ва бошқа сабабларга кўра ўлганлиги, катта ёшли маҳсулдор ва ишчи ҳайвонларни бракка чиқариш, боқувдаги моллар таркибига ўтқазиш, шунингдек асосий воситаларни сотиш натижасида содир бўлиши мумкин.

Асосий воситаларни фойдаланишга яроқсизлигини аниқлаш ҳамда уларни ҳисобдан чиқаришни тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш мақсадларида махсус комиссиялар тузилади. Яроқсиз ҳолатга келган асосий воситалар тугатиш ва ҳисобдан чиқариш далолатномалари асосида балансдан чиқарилади.

Асосий воситаларни нақд пулсиз ҳисоб-китоблар асосида сотиш, бепул бериш, таъсис бадали сифатида киритиш счё-т-фактура билан расмийлаштирилади.

Асосий воситаларни балансдан чиқаришга доир операциялар ҳисоби биринчи бўлимда қурилиш ташкилотлари мисолида кўриб чиқилган тартибларга тўлиқ ўхшайди. Сотилган асосий воситаларнинг сотиш қиймати уларнинг қолдиқ қийматига мос келмаган ҳолларда олинган молиявий натижа (фойда ёки зарар) аниқланади. Олинган фойда 9310 «Асосий воситаларнинг чиқиб кетишидан фойда» счё-тида, кўрилган зарар эса 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счё-тида ҳисобга олинади.

Ҳозирги шароитда қишлоқ хўжалик техникалари, чунончи қиммат турувчи хориждан олинган комбайнлар, тракторлар, шунингдек кўп йиллик мевали боғлар, тоқзорлар узоқ муддатли ижарага бериш йўли билан ҳам сотилмоқда ва ҳисобдан чиқарилмоқда. Ушбу операциялар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади (10.1-жадвал).

10.1-жадвал

**Қишлоқ хўжалик техникалари ва кўп йиллик ўсимликларни узоқ
муддатли ижарага сотиб олиш шарти билан берилишига доир
операцияларни счётларда акс эттириш**

№	Операциянинг мазмуни	Корр.счёт		Асос
		Дт	Кт	
1	Асосий воситанинг бошланғич қийматида ҳисобдан чиқарилишига	9210	0160, 0180	Шартнома, счёт фактура
2	Асосий восита бўйича ҳисобланган жамланган эскириш суммасини ҳисобдан чиқарилишига	0260, 0280	9210	Шартнома, счёт фактура
3	Асосий восита бўйича узоқ муддатли ижарага берилган мулкнинг келишув қийматидаги дебиторлик қарз суммасига	0920	9210	Шартнома, счёт фактура
4	Ижарага берилган мулк бўйича узоқ муддатли қарзнинг жорий қисмига	4810	0920	Шартнома, счёт фактура, ҳисоб-китоб
5	Ижарага берилган мулк бўйича ҳар ойда шарнома асосида ҳисобланадиган фоиз суммасига	4830	9530	Шартнома, счёт фактура, ҳисоб-китоб
6	Ижара бўйича узоқ муддатли қарзнинг жорий қисми суммасини келиб тушиши ёки нақд олинishiга	5110, 5010	4810	Банк кўчирмаси, кирим касса ордери
7	Ижара бўйича фоиз суммасини келиб тушиши ёки нақд олинishiга	5110, 5010	4820	Банк кўчирмаси, кирим касса ордери

Асосий воситалар таркибидан катта ёшли маҳсулдор ва ишчи ҳайвонларнинг, боғлар ҳамда тоқзорларнинг маҳсулдорликни камайиши, касалланиши, лат ейиши, ўлиши натижасида балансдан чиқарилишига тегишли ветеринария ва агрономия хулосалари олинади. Агар ушбу асосий воситалар суғурталанган бўлса, уларни балансдан чиқариш натижасида кўрилган зарарлар суғурта тушуми ҳисобидан қопланади. Суғурта ташкилотининг қоплаш бўйича ўз бўйнига олган қарзига қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 4890 «Бошқа дебиторлик қарз»

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

Суғурта тўловининг келиб тушишига:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Кредит 4890 «Бошқа дебиторлик қарз»

3. Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий подани шакллантириш ва улар киримининг ҳисоби

Қишлоқ хўжалик корхоналари томонидан олиб бориладиган капитал инвестицияларнинг муҳим турларидан бири бўлиб асосий подани шакллантиришга қилинган капитал сарфлар ҳисобланади.

Асосий подани шакллантиришга капитал инвестициялар деганда молларни ёш ҳайвонлар гуруҳидан катта ҳайвонлар гуруҳига ўтказишгача уларни ўстириш ва парваришlashга қилинган харажатлар, шунингдек катта ҳайвонларни четдан харид қилиш, ташиб келтириш ва бу билан боғлиқ барча бошқа харажатларнинг мажмуаси тушунилади.

Асосий подани шакллантиришга йўналтирилган капитал инвестицияларнинг ҳисоби 0840 «Асосий подани шакллантириш» счётида юритилади. Ушбу счётада, чунончи, қуйидаги харажатлар ҳисобга олинади:

-асосий подага ўтказиладиган хўжаликдаги ёш маҳсулдор ва ишчи ҳайвонларни ўстириш бўйича харажатлар;

-асосий пода учун харид қилинган катта ёшдаги ва ишчи ҳайвонларнинг сотиб олиш қиймати;

-ҳайвонларни етказиб келиш билан боғлиқ сарфлар;

-бошқа шахслардан текинга олинган катта ёшдаги ҳайвонларни хўжаликка олиб келиш билан боғлиқ сарфлар.

Ёш ҳайвонлар асосий подага ўтказилгунга қадар 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги ҳайвонлар» счётида ҳисобга олинади. Ҳисобот даврида уларни асосий подага ўтказиш ҳақиқий вазнига кўра режа таннархи бўйича амалга оширилади Ўстиришдаги ва боқувдаги молларни асосий подага ўтказиш махсус далолатнома билан расмийлаштирилади. Тузилган далолатнома асосида бухгалтерияда қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 0840 «Асосий подани шакллантириш»

Кредит 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар»

Бир пайтнинг ўзида асосий подага ўтқазилган ёш моллар мос равишда уларнинг гуруҳларига қараб ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

- ишчи ҳайвонлар гуруҳига ўтқазилган молларга:

Дебет 0170 «Ишчи ҳайвонлари»

Кредит 0840 «Асосий подани шакллантириш»

- маҳсулдор ҳайвонлар гуруҳига ўтқазилган молларга:

Дебет 0171 «Маҳсулдор ҳайвонлари»

Кредит 0840 «Асосий подани шакллантириш»

Ҳисобот йили охирида ўстиришдаги ва боқувдаги молларнинг ҳақиқий таннархи аниқ бўлгач, уларнинг асосий пода таркибига кирим қилинган режа таннарихидан фарқи топилади. Ушбу фарқ суммасига мос равишда қўшимча ёзув ёки сторно усулларида бири бўйича юқоридаги бухгалтерия ёзувлари берилади. Айнан шу йўл билан асосий подани шакллантириш харажатлари, кирим қилинган ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар қиймати уларнинг ҳаққоний таннарихига етказилади.

Асосий подани четдан харид қилиш йўли билан шакллантириш харажатлари бевосита 0840 «Асосий подани шакллантириш» счётининг дебетида тўпланади. Чунончи, асосий подага киритиладиган молларни бошқа кишлок хўжалик корхоналаридан тузилган шартномалар асосида сотиб олинишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 0840 «Асосий подани шакллантириш»

Кредит 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»

Сотиб олишга доир сарфланган қўшимча ҳақлар, масалан тендерда катнашиш, воситачилик, транспорт хизматлари ҳақлари суммасига қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 0840 «Асосий подани шакллантириш»

Кредит 6990 «Бошқа мажбуриятлар»

Асосий пода аҳолидан бевосита бозорлардан ҳам нақд пулга сотиб олиниши мумкин. Бу операциялар ҳисобда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади.

1. Асосий подани сотиб олиш учун кассадан ҳисобдор шахсга бўнак суммасини берилишига:

Дебет 4290 «Ходимга берилган бошқа бўнақлар»

Кредит 5010 «Касса»

2. Ҳисобдор шахсга берилган бўнак суммасини капитал инвестиция сифатида тан олинishiга

Дебет 0840 «Асосий подани шакллантириш»

Кредит 4290 ««Ходимга берилган бошқа бўнақлар»

3. Бир вақтнинг ўзида сарфланган капитал инвестицияларни кирим қилинган ишчи ва маҳсулдор ҳайвонларнинг бошланғич қийматига киритилишиг:

Дебет 0170 «Ишчи ҳайвонлари»

Кредит 0840 «Асосий подани шакллантириш»

Асосий подани шакллантиришга қилинган капитал сарфларнинг аналитик ҳисобини турли мақсадларда турлича юритиш мақсадга мувофиқ. Чунончи, бундай аналитик ҳисоб қилинган харажатларни ишчи ва маҳсулдор ҳайвонларнинг турлари бўйича (йирик шохли ҳайвонлар, чўчқалар, қўйлар, отлар ва бошқалар) ахборотларни олиш имконини бериши керак.

Таъкидлаш жоизки, қишлоқ хўжалик корхоналарининг айрим ҳайвонларни сотиб олишга сарфлаган маблағлари асосий подани шакллантириш харажатлари сифатида тан олинмайди. Чунончи, паррандалар, қуёнлар, қимматбағо мўйнали ҳайвонлар, асаларилар, қўриқчи итлар ва бошқа шу каби ҳайвонлар, уларнинг қийматидан қатъий назар, асосий пода таркибида ҳисобга олинмайди. Улар жорий активлар таркибига киритилади ва мос равишда 1100 «Ўстиришда ва боқувда моллар» счётида ҳисобга олинади.

4. Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг хусусиятлари ва ҳисоби

Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситалар, бошқа тармоқ корхоналари сингари, амортизацияланадиган ва амортизацияланмайдиган асосий воситаларга бўлинади.

Республикамизда қабул қилинган 5-сон БҲМС «Асосий воситалар»га мувофиқ қишлоқ хўжалик корхоналарида амортизация ҳисобланмайдиган асосий воситаларга қуйидагилар киритилади:

- мулк сифатида сотиб олинган ер участкалари;
- маҳсулдор ҳайвонлар;

• қийматидан қатъий назар ўстиришдаги ва боқувдаги моллар гуруҳига киритиладиган моллар (паррандалар, қуёнлар, асаларилар, қимматбаҳо мўйнали ҳайвонлар, қўриқчи итлар ва бошқа шу каби ҳайвонлар);

- тўлиқ амортизацияланган асосий воситалар;
- белгиланган тартибларга кўра консервация қилинган асосий воситалар;
- кутубхона фонди;
- музей экспонатлари ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг бошқа асосий воситалари умумбелгиланган тартибда, шунингдек ҳисоб сиёсатида кўрсатилган тартибларга кўра амортизацияланади. Чунончи, қишлоқ хўжалик корхоналарида йиллик амортизация бино ва иншоотлар бўйича йиллик 5 фоиз, қишлоқ хўжалик техникаси ва асбоб-ускуналари, офис мебелли ва жиҳозлари, юк ташиш машиналари, автобуслар бўйича 15 фоиз, компьютер техникаси, енгил автомобиллар ва йўлларда ишлатиладиган автотрактор техникаси бўйича 20 фоиз, сув чиқариш насослари, электродвигателлар, генераторлар, трубопроводлар бўйича 8 фоиз миқдорида ҳисобланади. Демак, қишлоқ хўжалик корхоналарида ушбу асосий воситалари бўйича эскириш ҳисоблаш меъёрлари ва тартиби барча бошқа тармоқлар учун белгиланган тартибга тўлиқ ўхшайди. Бироқ, ишчи ҳайвонлар, кўп йиллик ўсимликлар каби асосий воситалар эскириш ҳисоблаш масаласида турли мунозалар туғдирадиган, шунингдек ўзига хос ёндашишларни талаб қиладиган асосий воситалар ҳисобланади.

Республикамиз Солиқ кодексига мувофиқ ишчи ҳайвонлар ва кўп йиллик ўсимликлар йилига 10 фоиз меъёрида амортизация қилинадиган асосий воситалар гуруҳига киради. Лекин, ушбу асосий воситаларнинг фойдали хизмат муддатини айнан ўн йил қилиб белгилаш жуда ҳам нисбийдир. Одатда, ишчи ҳайвонлар ўн йил ҳам хизмат қилмасликлари ёки ундан бир неча бор кўп муддатда хизмат қилишлари мумкин. Кўп йиллик ўсимликларнинг қарийб ярим аср, ҳаттоки бир асргача ҳосил берадиган турларининг борлиги ҳам сир эмас. Шу боис ҳам ишчи ҳайвонлар ва кўп йиллик ўсимликлар бўйича амортизация ҳисоблаш бўйича белгиланган муддатларни энг кам хизмат муддати сифатида эътироф этилиши мақсадга мувофиқдир.

Чорва молларини, одатда, бир вақтнинг ўзида ҳам ишчи ҳайвонлар ҳам маҳсулдор ҳайвонлар бўлиб ҳисобланади. Масалан, от ёки туяни юк ташиш бўйича ишчи ҳайвон, насл ёки маҳсулот (гўшт, сут) беришига кўра маҳсулдор ҳайвон, деб аташ мумкин. Шу боис ҳам, қишлоқ хўжалик корхоналарида ишчи ҳайвонлар бўйича амортизация ҳисобини тўғри юритишнинг муҳим шартларидан бири бўлиб ушбу гуруҳга кирувчи ҳайвонларнинг таркиби ва рўйхатини аниқ белгилаш ҳисобланади.

Кўп йиллик ўсимликлар ҳам экилганлигидан ҳосил бермайди. Улар одатда, 2-3 йилдан кейин ҳосилга киради. Шу боис ҳам, ушбу асосий воситалар бўйича амортизацияни уларни парваришлаш бошлангандан кейин қайси муддатдан бошлаб ҳисобланиш вақтини аниқ белгилаш муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида, бошқа тармоқлардан фарқли ўлароқ, кўпчилик асосий воситалар, айниқса тракторлар, прицеплар, сув қувурлари ва насослари, генераторлар, юк ташиш машиналари, ишчи ҳайвонлар ҳисобот даври давомида ҳам чорвачилик, ҳам деҳқончилик соҳаларига хизмат кўрсатиши мумкин. Тракторлар, прицеплар ва юк ташиш транспортлари ишлаб чиқариш соҳаларидан ташқари этиштирилган маҳсулотларни хариддорларга юклаб жўнатиш ва сотишга ҳам хизматларни кўрсатадилар. Бу хусусият бухгалтерия ҳисобида асосий воситалар бўйича ҳисобланган эскириш суммаларини мос равишдаги соҳалар, бу соҳаларда этиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари харажатлари ҳамда сотишга доир харажатлар ўртасида тақсимлаб чиқиш заруриятини туғдиради.

Асосий воситалар бўйича ҳисобланган эскириш суммаларини тақсимлаш ва улар ҳисобини тегишли счётларга олиб бориш қуйидаги кетма-кетликда амалга оширилади.

Биринчидан, қишлоқ хўжалик корхонасининг у ёки бу соҳасига бевосита алоқадор асосий воситаларга ҳисобланган амортизация суммаси мос равишдаги «Деҳқончилик» ва «Чорвачилик» счётларига олиб борилади. Бунда ушбу соҳа харажатларига олиб борилган эскириш суммасини ифодаловчи суммага асосий воситаларнинг мос равишдаги гуруҳлари бўйича эскириши ҳисоби учун мўлжалланган счётлар (0210-0290) кредитланади.

Иккинчидан, қишлоқ хўжалик корхонасининг ҳар иккала ишлаб чиқариш соҳасига ҳамда сотиш жараёнига хизмат қилувчи асосий воситалар бўйича ҳисобланган эскириш суммаси дастлаб 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида тўпланади. Шундан сўнг, ҳисоб сиёсатида кўрсатилган тартиб-қоидаларга, масалан асосий воситаларни алоҳида олинган соҳаларга кўрсатган хизматларига кетган вақтига кўра жами ҳисобланган эскириш суммаси мос равишда «Деҳқончилик», «Чорвачилик», «Давр харажатлари» счётларига олиб борилади.

Учинчидан, қишлоқ хўжалик корхоналарининг ҳар бир соҳаси бўйича «Деҳқончилик» ва «Чорвачилик» счётларига олиб борилган амортизация суммалари уларда этиштирилган маҳсулотларнинг турлари ўртасида таннархни калькуляция қилишга асос қилиб олинган тартиб-қоидаларга кўра тақсимлаб чиқилади. Масалан, «Деҳқончилик» харажатларига олиб борилган амортизация харажатлари пахта, бошоқли дон, полиз экинлари ва бошқа шу каби маҳсулотлар ўртасида бўлиб чиқилади. Худди шундай тартибда чорвачилик соҳасига тўғри келувчи амортизация харажатлари бу соҳада этиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, масалан, гўшт, сут, тухум, жун ва шу кабилар ўртасида тақсимланади.

Умумишлаб чиқариш харажатларига киритилган амортизация ажратмалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари»

Кредит 0200 «Асосий воситалар эскиришини ҳисобга олувчи счётлар».

Ҳисобланган ва умумхўжалик харажатларига киритилган амортизация харажатларининг мос равишда тегишли ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнлари

харажатларига тақсимот асосида киритилишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 2011 «Деҳқончилик»,
2012 «Чорвачилик»,
9410 «Сотиш харажатлари
Кредит 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари».

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

1. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига мўлжалланган асосий воситалар
2. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига мўлжалланмаган асосий воситалар
3. Қишлоқ хўжалик техникаси
4. Ишчи ва наслдор ҳайвонлар
5. Кўп йиллик ўсимликлар
6. Ерни ва бошқа асосий воситаларни ободонлаштиришга сарфланган маблағлар
7. Асосий воситалар ҳисобланмайдиган ҳайвонлар
8. Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонларнинг ҳисоб қиймати
9. Кўп йиллик ўсимликларнинг ҳисоб қиймати
10. Ҳайвонларни гуруҳдан-гуруҳга ўтказиш далолатномаси
11. Асосий подани шакллантиришга капитал инвестициялар

Текшириш учун саволлар:

1. Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситаларни нечта турга ажратиш мумкин?
2. Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситалар ҳаракатини ҳужжатлаштириш қандай амалга оширилади?
3. Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий подани шакллантириш қандай амалга оширилади?
4. Қишлоқ хўжалик корхоналарида амортизацияланмайдиган асосий воситаларга нималар киради?

11-МАВЗУ: ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЗАҲИРАЛАРИ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

1. Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларининг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши
2. Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳиралари ҳаракатини ҳужжатлаштириш ва уларнинг омбор ҳисоби
3. Ишлаб чиқариш заҳираларининг синтетик ҳисоби
4. Ўстиришдаги ва боқувдаги молларнинг ҳисоби

1.Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларининг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳиралари деганда деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини этиштиришнинг моддий негизини ташкил этувчи хом-ашё ва материаллар тушунилади. Характерлиси шундаки, қишлоқ хўжалик корхоналарининг бир соҳасидан олинган асосий ва қўшимча маҳсулотлар уларнинг бошқа соҳаси учун хом-ашё ва материал бўлиб ҳам ҳисобланади. Чунончи, деҳқончилик соҳасида этиштирилган бошоқли донлар, беда, маккапоя, турли хас ва хашаклар чорвачилик учун ишлатиладиган ишлаб чиқариш заҳиралари бўлиб ҳисобланади. Ўз навбатида, чорвачиликдан олинган қўшимча маҳсулотлар, масалан, нури деҳқончиликда минерал ўғитлар сифатида ишлатилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналари бухгалтериясига ишлаб чиқариш заҳиралари ҳисоби бўйича қуйидаги вазифалари бажариш юклатилади:

- ишлаб чиқариш заҳираларини турли белгилари бўйича тўғри таснифлаш ва тавсифлаш;
- уларнинг кирим ва чиқим қийматларини тўғри шакллантириш;
- ишлаб чиқариш заҳираларининг ҳолати ва ҳаракати устидан узликсиз назоратни олиб бориш;
- ишлаб чиқариш заҳиралари ҳаракатига доир операцияларни тўғри ва ўз вақтида тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш;
- ишлаб чиқариш заҳиралари бўйича моддий жавобгар шахслар томонидан материал ҳисоботларини белгиланган муддатларда тузиш ва тақдим этилишини таъминлаш;
- ишлаб чиқариш заҳиралари бўйича инвентаризацияларни белгиланган муддатларда ўтказиш ҳамда улар натижаларида ўз вақтида тегишли счётларда акс эттириш;
- ишлаб чиқариш заҳиралари синтетик ва аналитик ҳисобини юритиш;
- ишлаб чиқариш заҳиралари ҳолати ва ҳаракати тўғрисидаги ахборотларни фойдаланувчиларга ўз вақтида етказиш.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ишлаб чиқариш заҳираларини турли белгилари бўйича таснифлаш ва тавсифлаш мумкин.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида тутган ўрнига кўра қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш заҳиралари асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқариш заҳираларига бўлинади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида **асосий ишлаб чиқариш заҳираларига** деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларни этиштиришда ишлатиладиган уруғликлар, минерал ўғитлар, ем-хашак, дори-дармонлар ва шу каби бошқа материаллар киради. Ушбу ишлаб чиқариш заҳираларисиз деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини этиштириб бўлмайди.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш заҳираларига деҳқончилик ва чорвачиликда ишлатиладиган турли хўжалик материаллари, эҳтиёт қисмлар, ёқилғи, мойлаш

материаллари, идиш ва идишбоп материаллар, пленкалар, ўров материаллари ва шу кабилар киради.

Сақлаш усулига кўра қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлатиладиган ишлаб чиқариш заҳиралари очик ва ёпик усулларда сақланадиган материалларга бўлинади. Уруғликлар, минерал ўғитлар, дориланган дон, доридармонлар махсус жойларида ва мосламаларда сақланади. Ёнтоқ, каррак, сомон, беда ва шу каби ем-хашаклар очик жойларда, усти ёпик айвонларда, шунингдек омборларда сақланади.

Келиб тушиши манбаларига кўра қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлатиладиган ишлаб чиқариш заҳиралари уларнинг ўзлари томонидан этиштирилган ҳамда четдан сотиб олинган гуруҳларга ажратилади. Ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинмалари томонидан ўз мақсадларида ишлаб чиқилган кўк масса, маккапоя, сомон, арпа, буғдой, уруғликлар ўз ишлаб чиқаришидан олинган материаллар ҳисобланади. Таъминотчилардан, таъсисчилардан ва бошқа ташқи манбалар келиб тушган ишлаб чиқариш заҳиралари ўзи ишлаб чиқмаган материаллар ҳисобланади.

Ишлаб чиқилган мамлакатига кўра деҳқончилик ва чорвачилик соҳаларида қўлланиладиган ишлаб чиқариш заҳиралари маҳаллий ва хориждан келтирилган ишлаб чиқариш заҳираларига бўлинади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлатиладиган ҳар бир ишлаб чиқариш заҳирасини номи, нави, ҳосилдорлиги ва бошқа жиҳатлари бўйича таснифлаш ҳамда ҳисобга олиш зарурати ҳам мавжуд. Бу, чунончи, уруғлик ва ўғитларга бевосита тегишли. Олинадиган маҳсулотнинг ҳосилдорлиги ушбу ишлаб чиқариш заҳираларининг аниқ навларига, сепилган минерал ўғитларнинг турига бевосита боғлиқдир. Масалан, ғаллачиликда ишлатиладиган уруғликнинг «Элита» нави бошқа навларга нисбатан ҳосилдорликни кўпроқ беради. Картошканинг айрим маҳаллий навлари 60-70 центнергача ҳосил берса, унинг голландия нави республикамизнинг иқлим шароитида гектарига 400 центнергача ҳосил бериши мумкин. Худди шундай чигитнинг турли навлари пахтани тез ёки кеч пишишига, шунингдек ҳар чанокдан турлича миқдорда ҳосил олинишига олиб келади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларига турли мақсадларда ишлатиладиган хўжалик инвентарлари ва анжомлари ҳам киради. Бундай ишлаб чиқариш заҳиралари бўлиб, чунончи деҳқончилик ва чорвачиликда кўп ишлатиладиган кетмон, курак, паншаха, тирнагичлар, халатлар, қўлқоплар, фартуклар, самавар, қозон, ўчоқ, коса ва товоқлар, бидонлар, флягалар, халталар, ип, арқон, тўл, брезент ва шу каби кўплаб бошқа турдаги хўжалик инвентарлари ва анжомлари ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларининг муҳим турларидан бири – бу ўстиришдаги ва боқувдаги моллардир. Чорвачилик ишлаб чиқаришида ушбу ишлаб чиқариш заҳиралари, бир томондан ишлаб чиқариш натижаси, иккинчи томондан эса, бевосита унинг махсус йўналиши ҳисобланади. Шу боис ҳам қишлоқ хўжалик корхоналарида ўстиришдаги ва боқувдаги моллар ҳисобининг хусусиятларига дарсликнинг кейинги қисмларида алоҳида тўхталамиз.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг муҳим вазифаларидан бири бўлиб ишлаб чиқариш заҳиралари қийматини тўғри баҳолаш ҳисобланади. Республикаимизнинг 4-сон БХМС «Товар-моддий заҳиралар»га мувофиқ ишлаб чиқариш заҳираларининг ҳисоб баҳоси бўлиб уларнинг таннархи ҳисобланади. Ишлаб чиқариш заҳираларининг таннархи уларнинг келиб тушиш манбасига кўра турли элементлардан ташкил топади. Чунончи, сотиб олинган ишлаб чиқариш заҳираларининг таннархи ўз ичига уларнинг сотиб олиш баҳоларидаги қийматини ҳамда сотиб олишга доир барча қўшимча харажатлар (ташиб келтириш, божхона тўловлари, сертификатлаш, брокерларнинг хизмат ҳақлари ва бошқалар)ни олади. Сотиб олишда таъминотчиларга тўланган қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) суммаси ҳам қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳиралари қийматига қўшилади. Чунки, улар этиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш бўйича қўшилган қиймат солиғини тўловчилари бўлиб ҳисобланмайдилар. Ўз ишлаб чиқаришидан олинган ишлаб чиқариш заҳираларининг таннархи уларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча моддий, меҳнат ва бошқа харажатлардан ташкил топади. Бунда ишлаб чиқариш заҳиралари бир бирлигининг ўртача таннархи калькуляция қилиш йўли билан топилади.

Таъсисчилардан, шунингдек бепул олинган ишлаб чиқариш заҳираларининг таннархи уларнинг шартномаларда кўрсатилган баҳолардаги қийматидан ташкил топади.

Турли манбалардан келиб тушган ишлаб чиқариш заҳиралари қишлоқ хўжалик корхоналарида, бошқа тармоқ корхоналаридагидек, ФИФО ёки АВЭКО усуллардан бири асосида ҳисобланган қиймати (таннархи) бўйича ҳисобдан чиқариб борилади.

2. Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳиралари ҳаракатини ҳужжатлаштириш ва уларнинг омбор ҳисоби

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларини таъминотчилардан сотиб олиниши, таъсисчилардан таъсис бадали сифатида кирим қилиниши, бошқа юридик ва жисмоний шахслардан бепул олиниши халқ хўжалигининг бошқа тармоқ корхоналаридагидек счё-т-фактуралар, шунингдек уларга илова қилинадиган турли ҳужжатлар (ТТН, вагон спецификацияси, сифат сертификати, ўлчов-таҳлил қайдномалари, далолатномалар ва бошқалар) билан расмийлаштирилади.

Ишлаб чиқариш заҳираларини аҳолидан нақд пулга сотиб олиниши ҳисобдор шахсларнинг бўнак ҳисоботларига киритилган турли квитанциялар, далолатномалар, чеклар, бозорлар маъмуриятлари томонидан берилган маълумотномалар билан тасдиқланади.

Ишлаб чиқариш заҳираларини чикими қуйидаги ҳужжатлар билан расмийлаштирилади:

- счё-т-фактура — ишлаб чиқариш заҳираларининг турли бошқа корхоналарга ва ходимларга сотилишида;

- лимит – забор картаси, талабнома, накладной – ишлаб чиқариш заҳираларининг сарфланишида.

- минерал, органик ва бактериологик ўғитлар, захарли химикатлар ва гербицидларни ҳисобдан чиқариш далолатномаси – минерал ва бошқа ўғитлар, захарли химикатлар ва гербицидларнинг сарфланишида.

-товар-транспорт накладной – ўсимликчилик маҳсулотлари тайёрлов ташкилотига жунатиш (сотиш)да;

- накладной – ишлаб чиқариш заҳираларининг ички хўжалик эҳтиёжи учун фойдаланишда;

- ем-хашак сарфлаш қайдномаси – чорва молларини озуклантириш учун ем-хашак сарфлаш вақтида;

- уруғлик ва экиш материалларини сарфлаш далолатномаси –уруғлик ва кўчат материалларини сарфлашда.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларининг сақланишини таъминлаш учун омбор хўжалиги ташкил этилади. Омборлар умумий ва махсус омборларга бўлинади. Умумий омборларда корхона эҳтиёжи учун зарур бўлган инвентарлар, қоп-қанорлар, идишлар ва бошқа материал бойликлар сақланади. Махсус омборлар маълум турдаги заҳираларни сақлаш учун ташкил этилади, масалан, ёқилғи омбори, ўғитлар омбори ва х.к.

Омбор хўжалигини ташкил этилиши, тегишли ускуналар билан жиҳозланиши учун корхона раҳбари масъул ҳисобланади. Омборда сақланадиган заҳиралар учун омбор мудирининг моддий-жавобгар шахс ҳисобланади. Омбор мудирининг омбор хўжалиги ҳисобини юритади. Бундай ҳисоб регистрлари бўлиб “Омбор ҳисоби дафтари” ёки “Омбор ҳисоби карточкаси” ҳисобланади. Ушбу ҳисоботлар ишлаб чиқариш заҳиралари қирими ва чиқимини акс эттирувчи ҳужжатлар асосида юритилади.

3. Ишлаб чиқариш заҳираларининг синтетик ҳисоби

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларининг синтетик ҳисоби 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида қириб чиқарилади. Чунончи:

-1010 “Хом-ашё ва материаллар” счётида ўз ишлаб чиқаришида қайта ишлаш учун мўлжалланган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳисобга олиб борилади;

-1020 “Сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмлар” счётида сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмлар ҳисобга олиб борилади;

-1030 “Ёқилғи” счётида қишлоқ хўжалик корхонасининг транспорти ва техникаси учун зарур бўлган барча турдаги (қаттиқ ва суюқ) ёқилғилар ҳисобга олиб борилади;

-1040 “Эҳтиёт қисмлар” счётида қишлоқ хўжалик техникаси учун сотиб олинган барча турдаги эҳтиёт қисмлар ҳисобга олинади;

-1050 “Қурилиш материаллари” счётида қишлоқ хўжалиги корхонасида турли мақсадларда ишлатиш учун сотиб олинган қурилиш материаллари ҳисобга олинади;

-1060 “Идиш ва идишбоп материаллар” счётида барча турдаги идишлар ва идиш материаллари (қоплар, бочкалар ва бошқалар) ҳисобга олинади;

-1070 “Четга қайта ишлаш учун берилган материаллар” счётида қайта ишлаш учун бошқа ташкилотларга берилган материаллар ҳисобга олиб борилади;

-1080 “Инвентар ва хўжалик жиҳозлари” счётида қишлоқ хўжалиги корхонасидаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари ҳисобга олиб борилади;

-1090 “Бошқа материаллар” счётида ем-хашаклар, уруғлик, ўғитлар, асосий воситаларни тугатишдан олинган металллом, эскирган шиналар, қайта ишланган мойлар ва бошқа материаллар ҳисобга олиб борилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳиралари кирими ва чиқими юқорида номлари зикр этилган счётларда ҳисоб баҳосида акс эттирилади. Ҳисоб баҳоси бўлиб уларнинг сотиб олиш қиймати (ҳақиқий таннархи), режа таннархи, ўртача баҳо ва бошқалар ҳисобланади. Ишлаб чиқариш заҳираларини танлаб олинган ҳисоб баҳосининг аниқ тури қишлоқ хўжалик корхонаси ҳисоб сиёсатида белгиланади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳиралари киримининг ҳисоби бошқа ташкилотлардаги сингари бевосита ва билвосита усуллардан бири бўйича олиб борилади. Чунончи, бевосита усулда уларнинг барча манбалардан кирим қилиниши материаллар ҳисоби счётларининг (1010-1090 счётлар) дебетида тўғридан-тўғри акс эттирилади. Бунда материалларнинг келиб тушиш манбаларини акс эттирувчи счётлар (6010, 4290, 5010, 4610 ва бошқалар) кредитланади.

Билвосита усулда қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларининг таъминотчилардан, ўзининг ишлаб чиқаришидан кирим қилиниши дастлаб 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш» счётининг дебетида акс эттирилади. Бунда материалларнинг келиб тушиш манбаларини ифодаловчи счётлар (6010, 6990, 2310 ва бошқалар) кредитланади. Материаллар бойликларнинг омборларга кирим қилиниши 1510 счётнинг кредитида ва 1010-1090 счётларнинг дебетида акс эттирилади. Бу усулда материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ва харид қиймати ўртасидаги фарқ суммаси ҳисобот даврида алоҳида 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётида ҳисобга олинади. Ҳисобот даври охирида материаллар қийматидаги фарқ суммалари қуйидагича ҳисобдан чиқарилади:

(1) келиб тушган материал бойликларнинг харид баҳосидаги қиймати (таннархи) ҳисоб баҳосидан паст бўлганда:

Дебет 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш»

Кредит 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар»

(2) келиб тушган материал бойликларнинг харид баҳосидаги қиймати (таннархи) ҳисоб баҳосидан юқори бўлганда:

Дебет 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар»

Кредит 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш»

1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётида тўпланган материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ва харид қиймати ўртасидаги фарқ суммаси харажатларни акс эттирувчи счётларнинг (2010, 2310, 2510, 9410, 9420, 9430) дебетига сарфланган материалларнинг ҳисоб баҳосига мутаносиб тарзда қўшимча ёзув ёки қизил ёзув (сторно) асосида ҳисобдан чиқарилади.

Ишлаб чиқариш заҳираларининг қишлоқ хўжалик ишларига сарфланиши, шунингдек уларнинг сотилиши, бепул берилиши, бошқа корхоналарга таъсис бадали сифатида киритилиши, иш ҳақи ва моддий ёрдам сифатида берилиши, шунингдек турли бошқа чиқимлари гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида ҳисобда қуйидагича акс эттирилади (11.1-жадвал).

11.1-жадвал

Қишлоқ хўжалик корхоналарида материалларнинг ишлатилиши ва бошқа чиқимларини счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	Материалларнинг ишлаб чиқаришга сарфланиши	5000000	2010, 2310, 2510	1010- 1090	Материал ҳисоботлари, далолатнома- лар
2	Материалларнинг сотилиши: -сотиш қиймати - материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилинишига -сотишдан олинган фойдага -сотишдан қўрилган зарарга	500000 400000 100000 -	4010, 9210 9220 9430	9220 1010- 1090 9320 9220	Шартнома, счёт-фактура ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи
3	Материалларнинг бепул берилиши: -бериш қиймати -материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилинишига -сотишдан қўрилган зарарга	500000 500000 500000	4010 9220 9430	9220 1010- 1090 4010	Шартнома, счёт-фактура, ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи
4	Таъсис бадали сифатида берилиши: -киритиш қиймати --материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилинишига	500000 500000	0610- 0690 9220	9220 1010- 1090	Шартнома, счёт-фактура, ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи
5	Материалларнинг иш ҳақи ва моддий ёрдам сифатида берилиши: -бериш қиймати -материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилинишига	500000 500000	6710 9220	9220 1010- 1090	Ариза, счёт-фактура, ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларининг аналитик ҳисоби уларнинг алоҳида турлари, чунончи уруғлик ва экиш материаллари, ўғитлар, турли хил химикатлар, дори-дармонлар ва бошқалар бўйича алоҳида очилган аналитик ҳисоб регистрларида юритилади.

4. Ўстиришдаги ва боқувдаги молларнинг ҳисоби

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ўстиришдаги ва боқувдаги моллар айланма активларнинг муҳим турини ташкил этади. Уларни боқиш жараёнида жонли меҳнат сарфи, ем-хашак ва бошқа харажатлар қилинади. Маълум ёшга етганидан сўнг, ўстиришдаги моллар асосий подага ўтказилади ва, аксинча, асосий подадан брак қилинган моллар боқувга қўйилиб, айланма активларга ўтказилади.

Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар қуйидагича баҳоланади:

-сут йўналишидаги қорамолчиликдан олинган бузоқлар режа таннархида баҳоланади;

-гушт йўналишидаги қорамолчиликдан олинган бузоқлар тирик вазнини тирик вазннинг режа таннархига кўпайтирилиб баҳоланади;

-чўчқачиликдан олинган чўчқа болалари тирик вазнини тирик вазннинг режа таннархига кўпайтирилиб баҳоланади;

-ишчи ҳайвонлардан олинган насл ишчи ҳайвоннинг 60 озуқа-куни режа таннархига тенглаштирилиб олиб баҳоланади;

-туялардан олинган насл 120 озуқа-куни режа таннархида баҳоланади;

-парранда болалари инкубациянинг суткалик парранда режа таннархида баҳоланади.

-янги асалари уялари режа таннархида баҳоланади;

-четдан сотиб олинган ўстиришдаги ва боқувдаги моллар сотиб олиш баҳосига, барча сотиб олиш ва ташиб келтиришга кетган харажатлар қўшиб баҳоланади.

-асосий подадан брак қилиниб, боқувга қўйилган моллар баланс баҳосида баҳоланади.

-асосий подага ўтказилган ёш моллар ҳақиқий таннархида баҳоланади.

Ҳар ойда ўстиришдаги ва боқувдаги моллар вазни ўлчаниб, уларнинг ошган вазни эвазига янги қиймати топилади. Йил охирида ўсган вазннинг ҳақиқий таннархи аниқлангандан сўнг, режа ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқ топилади, ушбу фарқ суммаси тузатиш ёзувлари қилиниб ўстиришдаги ва боқувдаги молларнинг ҳақиқий таннархи аникланади.

Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар ҳисобининг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1)ўстиришдаги ва боқувдаги молларнинг бош сони ошиши ва сақланиши устидан назорат қилиш;

2)пода таркибидаги ўзгаришларни ўз вақтида ҳисобга олиб бориш;

3)ўстиришдаги ва боқувдаги молларни парваришлаш ва боқиш натижаларини тўғри аниклаш;

4)Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар ҳаракатини тўғри ҳужжатли расмийлаштириш ва улар ҳисобини ўз вақтида белгиланган тартибда юритиш.

Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар ҳаракати қуйидаги ҳужжатлар билан расмийлаштирилади.

1. *Туғилган ҳайвон наслини кирим қилиш далолатномаси (95- шакл)*. Бу ҳужжат бузоқ, чўчка, қўй ва ишчи ҳайвонларнинг болаларини кирим қилишда ферма мудирини ёки зоотехник томонидан икки нусхада тузилади. Ҳужжатда насл берган ҳайвон кимга биркитилганлиги, унинг лақаби, номери, туғилган насл сони, жинси, берилган тартиб рақами, ажралиб турадиган белгилари кўрсатилади.

2. *Ҳайвонларни гуруҳдан-гуруҳга ўтказиш далолатномаси (97-шакл)*. Бу ҳужжат корхона раҳбари томонидан тузилган комиссия томонидан тузилади. Унда бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтказилган ҳайвон тури, вазни, қайси гуруҳдан қайси гуруҳга ўтказилганлиги, кимга биркитилганлиги кўрсатилади.

3. *Моллар вазнини тортиш қайдномаси (98-шакл)*. Ушбу ҳужжат ҳар ой охирида тузилади ва унда ҳар бир ҳайвоннинг ой боши ва ой охиридаги вазни асосида ўсган вазн аниқланади.

4. *Моллар ва паррандаларни жўнатиш-қабул қилиш товар-транспорт накладной (1-к/х(чор))*. Бу ҳужжатга асосан харидор ва буюртмачиларга сотилган ҳайвонлар ҳисобга олиниб, жўнатилган моллар бош сони, тирик вазни ва бошқа маълумотлар акс эттирилади.

5. *Моллар ва паррандаларни ҳисобдан чиқариш далолатномаси (100-шакл)*. Ушбу ҳужжат моллар сўйилганда, касаллиги туфайли нобуд бўлганда тузилади, унда молларнинг ҳисобдан чиқиш сабаблари кўрсатилади.

6. *Счет-фактура*. Бу ҳужжат ўстиришдаги ва боқувдаги молларнинг четдан сотиб олиниши ва четга сотилишида тузилади. Наслдор бўлган ёш моллар бўйича счёта фактураларга уларнинг «наслдорлик гувоҳномаси» илова қилинади.

7. *Суткалик ёш паррандаларнинг чиқиши ва саралаш далолатномаси (106-шакл)*. Ихтисослашган хўжаликларда инкубациядан чиққан жўжа ва бошқа паррандаларни ҳисобга олишда тузилади.

Чорвалик фермаларида ўстиришдаги ва боқувдаги молларни ҳисобга олиш дафтари (34-шакл) юритилади. Ушбу дафтарда юқорида номлари келтирилган ҳужжатлар асосида ҳайвон ва паррандалар таркибидаги ўзгаришлар ҳисоби юритилади. Ҳар ойнинг охирида дафтардаги маълумотлар жамланади улар асосда “Моллар ва паррандалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот” (102-шакл) тузилади. Ушбу ҳисобот икки нусхада тузилиб, бир нусхаси фермада, иккинчи нусхаси бошланғич ҳужжатлар илова қилинган ҳолда бухгалтерияга топширилади.

Ўстиришдаги ва боқувдаги молларнинг, чунончи қорамол, чўчка, ишчи ҳайвонлар, қўй ва эчкиларнинг болалари, боқувга қўйилган ҳайвонлар, асосий подадан брак қилиниб бурдокига қўйилган ҳайвонлар, паррандалар, ёввойи ҳайвонлар, куёнлар, асалари оилалари ва бошқа ҳайвонларнинг ҳисоби 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар» счётида олиб борилади. Ушбу

хайвонларнинг сақлаш харажатлари 2010 “Асосий ишлаб чиқариш” счётлар тизимининг “Чорвачилик” счётида ҳисобга олиб борилади.

1110 “Ўстиришдаги ва боқувдаги ҳайвонлар” счётида уларнинг ҳаракати куйидаги ёзувлар билан акс эттирилади.

**маҳсулдор ҳайвонлардан олинган насл ёки уларнинг ўсган вазни суммасига*

Дебет 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар»

Кредит 2010 «Чорвачилик».

**ишчи ҳайвонлардан олинган насл ёки уларнинг ўсган вазни суммасига*

Дебет 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш».

**ўстиришдаги ва боқувдаги молларнинг таъминотчилардан сотиб олинishiга*

Дебет 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар»

Кредит 6010 «Таъминотчиларга тўланадиган счётлар».

**молларни бозорлардан берилган ҳисобдор сумма эвазига сотиб олинishiга*

Дебет 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар»

Кредит 4290 «Ходимларга берилган бошқа бўнақлар».

**асосий подадан брак қилиниб, боқувга қўйилган моллар суммасига*

Дебет 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар»

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқимлари».

**таъсисчилардан таъсис бадали сифатида олинган молларга*

Дебет 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар»

Кредит 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига бадали бўйича қарзлари».

**молларни текинга олинishiга*

Дебет 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар»

Кредит 8530 «Беғараз олинган мулк».

**ўстиришдаги молларни боқувдаги моллар гуруҳига ўтказилиishiга*

Дебет 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар»

Кредит 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар»

**ёш молларнинг асосий подага ўтказилиishiга*

Дебет 0840 «Асосий подани шаклантирилиши»

Кредит 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар».

**сотилган ёш ва бурдоқидаги моллар суммасига*

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқимлари».

Кредит 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар»

**инвентаризация натижасида кам чиққан моллар суммасига*

Дебет 5910 «Камомадлар»

Кредит 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар»

1110 “Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар” счёти бўйича аналитик ҳисоб ўстиришдаги ва боқувдаги молларнинг турлари, ёши, жинси, гуруҳлари бўйича олиб борилади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

1. Қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш заҳиралари
2. Қишлоқ хўжалигида ёрдамчи ишлаб чиқариш заҳиралари.
3. Хўжалик инвентарлари ва анжомлари
4. Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар
5. Ишлаб чиқариш заҳираларининг таннарни
6. Ўз ишлаб чиқаришидан олинган ишлаб чиқариш заҳираларининг таннарни
7. Ишлаб чиқариш заҳиралари кирими ҳисобининг бевосита усули
8. Ишлаб чиқариш заҳиралари кирими ҳисобининг билвосита усули
9. Материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ва харид қиймати ўртасидаги фарқ суммаси
10. Туғилган ҳайвон наслини кирим қилиш далолатномаси (95- шакл)
11. Ҳайвонларни гуруҳдан-гуруҳга ўтказиш далолатномаси (97-шакл)
12. Моллар вазнини тортиш қайдномаси (98-шакл)
13. Моллар ва паррандаларни жўнатиш-қабул қилиш товар-транспорт накладнойи (1-к/х(чор))
14. Моллар ва паррандаларни ҳисобдан чиқариш далолатномаси (100-шакл)
15. Счет-фактура
16. Суткалик ёш паррандаларнинг чиқиши ва саралаш далолатномаси (106-шакл)
17. Чорвалик фермаларида ўстиришдаги ва боқувдаги молларни ҳисобга олиш дафтари (34-шакл)

Текшириш учун саволлар:

1. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида тутган ўрнига кўра қишлоқ хўжалик корхоналарини ишлаб чиқариш заҳиралари нечта турга бўлинади?
2. Ишлаб чиқариш заҳираларининг синтетик ҳисоби қандай юритилади?
3. Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар қандай баҳоланади?

12-МАВЗУ: ДЕХҚОНЧИЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИ ВА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИНИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ

Режа:

1. Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг таснифи, таркиби ва тавсифи
2. Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот киримининг дастлабки ҳисоби

3. Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ва аналитик ҳисоби

4. Деҳқончилик маҳсулотлари таннархини аниқлаш усуллари

1. Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг таснифи, таркиби ва тавсифи

Деҳқончилик - бу моддий ишлаб чиқариш бўлиб, ўз ичига қуйидаги жараёнларни олади:

- *ерни экишга тайёрлаш* – шудгорлаш, захни қочириш, жуяклаш ва бошқалар;
- *экиш* – ниҳолни ўстириш, уруғни экишга тайёрлаш, уни қадаш, бараналаш;
- *парваришлаш* – суғориш, культивация, дорилаш, чопиш, яганалаш ва бошқалар;
- *ҳосилни йиғиб олиш* – ҳосилни териш, ташиш, омборларга топшириш ва сақлаш.

Мос равишда, деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатлари ўз ичига қуйидагиларни олади:

- ✓ ерни экишга тайёрлаш харажатлари;
- ✓ экиш харажатлари;
- ✓ экинни парваришлаш харажатлари;
- ✓ ҳосилни йиғиб олиш, омборга етказиш ва уни сақлаш билан боғлиқ барча харажатлар.

Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатларини турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин.

Моддийлигига кўра улар моддий ва моддий бўлмаган харажатларга бўлинади. Моддий харажатлар бўлиб деҳқончиликка сарфланган уруғликлар, ўғит, дори-дармонлар, ем-хашаклар ва бошқа материаллар ҳисобланади. Моддий бўлмаган харажатларга иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, амортизация, суғурта, иш ва хизматларга доир харажатлар киритилади.

Таннархга киритиш усулига кўра деҳқончилик харажатлари бевосита ва билвосита харажатларга бўлинади. Бевосита харажатлар бўлиб деҳқончиликка сарфланган бевосита материал харажатлари, бевосита меҳнат ҳақи харажатлари ва бошқа харажатлар ҳисобланади. Билвосита харажатларга амортизация, ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари, умумишлаб чиқариш харажатлари киради.

Иқтисодий мазмунига кўра деҳқончилик харажатлари қуйидаги бешта гуруҳга ажратилади:

**моддий харажатлар* – деҳқончилик ишлаб чиқаришга сарфланган барча материал харажатлари (уруғлик, ўғит, дори-армонлар, ем-хашаклар, ёқилғи ва бошқа материаллар);

**меҳнат харажатлари* - деҳқончилик ишлаб чиқариш билан банд бўлган ходимларга ҳисобланган асосий ва қўшимча иш ҳақлари;

**иҷтимоий суғуртага ажратмалар* – деҳқончилик ишлаб чиқариш билан банд бўлган ходимларга ҳисобланган иш ҳақи фондидан Пенсия жамғармасига мажбурий ажратма;

**амортизация* – деҳқончилик ишлаб чиқаришга алоқадор асосий воситалар ва номоддий активларга ҳисобланган эскириш суммаси;

**бошқа харажатлар* - деҳқончилик ишлаб чиқаришга тегишли барча ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатлари.

Калькуляция моддалари бўйича деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатлари ишлаб чиқариш харажатлари тўғрисида ҳисоботда (18-шакл) қуйидаги моддаларга ажратилган ҳолда акс эттирилади:

1. Меҳнатга ҳақ тўлаш ва иҷтимоий суғуртага ажратмалар;
2. Уруғлик;
3. Ўғитлар;
4. Ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари;
5. Иш ва хизматлар;
6. Асосий воситаларни сақлаш харажатлари;
7. Ишлаб чиқариш ва бошқарувни ташкил этиш харажатлари;
8. Суғурта тўловлари;
9. Бошқа харажатлар.

«Меҳнатга ҳақ тўлаш ва иҷтимоий суғуртага ажратмалар» моддасида бевосита экин ўстириш билан банд бўлган ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш, навбатдаги ва кўшимча таътиллارга ҳақ тўлаш ҳамда бу суммаларга нисбатан ҳисобланган тегишли иҷтимоий суғурта ажратмалари ҳисобга олинади. Бу харажатлар бошланғич хужжатлар асосида бевосита тегишли экинлар ва иш турларига ўтказилади. Кўшимча меҳнат ҳақи суммалари тўғри иш ҳақиға мутаносиб тақсимланади.

«Уруғлик» моддасида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш учун сарфланган уруғликлар ҳисобга олинади. Уруғларни экишга тайёрлаш, уларни экиш жойига ташиб келтириш харажатлари уруғлар қийматига киритилмайди, балки экинларга тегишли харажатлар моддалари бўйича ўтказилади.

«Ўғит» моддасида қишлоқ хўжалик экинлари учун тупроққа солинадиган ўғитлар, шу жумладан саноатда ишлаб чиқиладиган минерал, бактериал ва бошқа ўғитлар ҳамда органик ўғитлар харажатлари ҳисобга олинади. Харажатлар аналитик ҳисобга олишда минерал ва органик ўғитлар бўйича алоҳида акс эттирилади. Ўғитларни тайёрлаш ва ерга солиш харажатлари бевосита муайян қишлоқ хўжалик экинига тегишли харажатлар моддалари бўйича ўтказилиб, бу моддага киритилмайди.

«Ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари» моддасида бегона ўтлар, қишлоқ хўжалик экинлари зараркунанда ва касалликларга қарши курашда ишлатиладиган пестицид, кимёвий дорилар, гербицид ва бошқа кимёвий, шунингдек биологик воситаларни харид қилиш ва сақлаш харажатлари киритилади. Хўжаликнинг ўзи бу воситалар билан кўчатлар, экинларга ишлов бергандаги харажатлар моддалари бўйича экиннинг таннархига ўтказилади.

«Иш ва хизматлар» моддаси ўз корхонасининг ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондурувчи ёрдамчи ишлаб чиқаришларнинг хизматлари ҳамда шу корхонага бошқа корхона ва ташкилотлар томонидан кўрсатиладиган ишлаб чиқариш характеридаги хизматларга ҳақ тўлаш харажатлари акс эттирилади.

«Асосий воситаларни сақлаш харажатлари» моддасида бевосита ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган асосий воситаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар киритилади. Уларга бу асосий воситаларга хизмат кўрсатиш ва улардан фойдаланиш харажатлари, амортизацияси ажратмалари ва тузатиш харажатлари киритилади.

Асосий воситаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш харажатларига асосий воситаларга хизмат кўрсатувчи ходимларнинг меҳнат ҳақлари, ижтимоий суғуртага ажратмалар, ёқилғи ва мойлаш материаллари, ёрдамчи ишлаб чиқариш, шунингдек чет ташкилотлар хизматлари ва бошқа харажатлари киритилади.

Тузатиш харажатларига энг аввало ўзининг таъмирлаш устахоналарининг харажатлари киритилади.

Амортизация харажатларини асосий воситалар бўйича амортизация ажратмалари ташкил қилади. Амортизация ажратмалари ҳар ойда алоҳида «Дехқончиликда ишлатиладиган асосий воситалар бўйича тақсимланган амортизация» аналитик счётида қайд этиб борилади. Йил охирида асосий воситаларнинг эскириш суммаси экин ва иш турлари бўйича тақсимланади ва бу махсус қайднома орқали расмийлаштирилади. «Ёрдамчи ишлаб чиқаришлар» счётида ҳисобга олинган жорий тузатиш харажатлари амортизация суммасига мутаносиб равишда тақсимланади.

«Ишлаб чиқариш ва бошқарувни ташкил этиш харажатлари» моддасида умумишлаб чиқариш харажатлари акс эттирилади.

«Суғурта тўловлари» моддасида қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосили ва кўп йиллик экинлар, қишлоқ хўжалик ҳайвонлари, қуён, асалари оилалари ва шу кабилар бўйича давлат мажбурий суғурта тўловларига оид харажатлар ҳисобга олинади. Бу тўловлар тегишли экинларнинг таннархига бевосита олиб борилади. Бу моддада маҳсулотни ишлаб чиқаришда бевосита фойдаланиладиган бино, иншоот, машина, ускуна, инвентар ва бошқа асосий воситаларнинг суғурта тўловлари ҳам ҳисобга олиб борилади. Бундай суғурта тўловлари маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланадиган харажатларга мутаносиб равишда экин ва маҳсулот турлари бўйича тақсимланади.

«Бошқа харажатлар» моддасида маҳсулотни ишлаб чиқаришга бевосита дахлдор, аммо юқорида кўриб чиқилган моддалардан бирортаси ҳам киритилмайдиган харажатлар акс эттирилади.

2.Дехқончилик ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот киримининг дастлабки ҳисоби

Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг дастлабки ҳисоби уларнинг алоҳида моддалари бўйича қуйидаги тартибларга кўра ва гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатлар асосида юритилади (12.1-жадвалга қаранг).

12.1-жадвал

Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоб-китоб қилиш тартиби

Харажат моддалари	Ҳисобга олиш тартиби	Гувоҳлик берувчи ҳужжат
1.Мехнат харажатлари	Наряд бўйича ишланган соат миқдорини 1 соатлик тарифга кўпайтириш йўли билан топилади	Наряд, табель, ҳисоб-тўлов қайдномаси
2.Ижтимоий суғуртага ажратма	Ҳисобланган иш ҳақини белгиланган ставкага кўпайтириш йўли билан топилади	Махсус ҳисоб-китоб
3. Уруғлик сарфи	Экин тури бўйича экилган майдон ҳажмини 1 га ерга сарфланган уруғлик миқдори ва 1 кг уруғликнинг ҳақиқий таннархига кўпайтириш йўли билан топилади	Уруғлик сарфи далолатномаси
4.Ўғит сарфи	Экин тури бўйича экилган майдон ҳажмини 1 га ерга сарфланган ўғит миқдори ва 1 т ўғитнинг ҳақиқий таннархига кўпайтириш йўли билан топилади	Ўғит сарфи далолатномаси
5.Ёқилғи сарфи	Экин турлар ўртасида қишлоқ хўжалик техникаси ва бошқа транспортларнинг ҳар бир соҳада ишлаган вақти миқдори (соатига) қараб тақсимланади	Механикнинг рапорти, нарядлар, йўл варақалари
6.Суғурта тўловлари	Ҳар бир маҳсулот тури бўйича ҳисобланган суғурта тўлови бўйича	Суғурта полиси, шартнома
7.Иш ва хизматлар	Ҳисоб сиёсатида белгиланган тартиб бўйича тақсимланади	Бош агроном томонидан тузиладиган махсус тақсимлаш ҳисоб-китоби
8.Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари	Ҳисоб сиёсатида белгиланган тартиб бўйича тақсимланади	Махсус тақсимлаш ҳисоб-китоби
9.Умумишлаб чиқариш харажатлари	Ҳисоб сиёсатида белгиланган тартиб бўйича тақсимланади	Махсус тақсимлаш ҳисоб-китоби

Деҳқончилик ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси бўлиб етиштирилган маҳсулотлар ҳисобланади. Маҳсулот таннархига уларнинг кирим қилиш-

топшириш жойигача қилинган харажатлар киритилади. Маҳсулотларнинг кирим қилиш-топшириш жойи бўлиб қуйидагилар ҳисобланади (12.2-жадвал).

12.2 - жадвал

Дехқончилик маҳсулотларини кирим қилиш- топшириш жойлари

Маҳсулот тури	Кирим-топшириш жойи
1.Пахта	Франко-дала
2.Дон	Франко-дала (сақлаш жойи)
3. Картошка, полиз экинлари, сабзавот, қанд лавлаги	Франко-дала (сақлаш жойи)
4.Мевалар, резавор, узум, тамаки, махорка ва чой барги, доривор эфир мой экинлари ва гулчилик маҳсулотлари	Франко-қабул қилиш (сақлаш) жойлари
5.Ўт, зиғир, сабзавот ва бошқа экинлар уруғлари	Франко-сақлаш жойлари
6. Озика учун кўк масса	Франко-истеъмол жойи
7. Сомон, хашак	Франко-сақлаш жойи

Дехқончилик маҳсулотлари кирими қуйидаги ҳужжатлар билан расмийлаштирилади:

1.Дон ва бошқа маҳсулотларни даладан жўнатиш реестри – донли экин маҳсулотларини кирими расмийлаштирилади.

2.Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини келиш кундалиги – сабзавот, мева, полиз маҳсулотларини кирим қилишда расмийлаштирилади.

3.Пахта терими тўғрисида кунлик маълумот - пахта хом-ашёсини кирим қилишда тузилади.

4.Дағал ва ширали озуқаларни кирим далолатномаси - озуқаларни кирим қилиниши расмийлаштирилади.

5.Ўсимликчилик маҳсулотларини саралаш ва қуриштириш далолатномаси – донли экин маҳсулотларини саралашда расмийлаштирилади.

6.Дон ва бошқа маҳсулотлар ҳаракати қайдномаси - донли экин маҳсулотларини йиғиштириб олиш мавсуми даврида расмийлаштирилади.

3. Дехқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ва аналитик ҳисоби

Дехқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ҳисоби 2000 «Асосий ишлаб чиқариш счётлари» тизимида олиб борилади. Ушбу счётлар тизимида дехқончилик соҳаларига қараб қуйидаги счётларни ишчи счётлар режасида очиш мумкин: 2011 «Пахтачилик»; 2012 «Ғаллачилик»; 2013 «Сабзавотчилик» ва бошқалар.

Ишлаб чиқариш харажатларининг аналитик ҳисоби дехқончилик соҳаларининг йўналишларига қараб юритилади. Масалан, 2013

«Сабзавотчилик» счёти бўйича қуйидаги аналитик счётларни очиш мумкин: картошка; помидор; пиёз; сабзи; карам ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари счётларининг (2011, 2012, 2013) дебетида ҳақиқатда қилинган харажатлар акс эттирилади. Бунда, мос равишда харажатларнинг моддаларига кўра қуйидиги ёзувлар қилинади:

Дебет 2011,2012,2013 **Кредит** 1010-1090 - материал харажатларига;

Дебет 2011,2012,2013 **Кредит** 6710 - меҳнат ҳақи харажатларига;

Дебет 2011,2012,2013 **Кредит** 6520 - ижтимоий суғурта харажатларига;

Дебет 2011,2012,2013 **Кредит** 6510 - экинларни суғурталаш харажатларига;

Дебет 2011,2012,2013 **Кредит** 6010,6990 - иш, хизмат харажатларига;

Дебет 2011,2012,2013 **Кредит** 2310 - ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобдан чиқарилишига;

Дебет 2011,2012,2013 **Кредит** 2510 - умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисобдан чиқарилишига.

Ишлаб чиқариш харажатлари счётларининг кредитида ҳисобот йили давомида олинган маҳсулотлар режа таннархи бўйича акс эттирилади, яъни унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 2810 **Кредит** 2011,2012,2013.

Йил бошидаги тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобот давр харажатларига киритилади. Йил охиридаги тугалланмаган ишлаб чиқариш кузги экинларни экиш харажатлари бўйича инвентаризация йўли билан топилади.

Ҳисобот йили охирида ҳар бир соҳа бўйича етиштирилган маҳсулотларнинг режа таннархи ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқ суммалари ҳисоб-китоб қилинади.

Режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммаси барча маҳсулотлар бўйича қуйидагича топилади:

$$Тф = (Тх - Тр) \times Мц$$

Бу ерда:

Тф – бир бирлик маҳсулот режа ва ҳақиқий таннархлари ўртасидаги фарқ суммаси;

Тх – бир бирлик маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи;

Тр – бир бирлик маҳсулотнинг режа таннархи;

Мц – етиштирилган маҳсулотнинг миқдори (ц.)

Режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммаси мос равишда ишлаб чиқариш харажатлари счётларида «қизил ёзув» ёки «қўшимча ёзув» усуллари бўйича акс эттирилади. Бунда режа таннархи ҳақиқий таннархдан юқори бўлган ҳолларда «қизил ёзув» усули, режа таннархи ҳақиқий таннархдан паст бўлганда эса «қўшимча ёзув» усулидан фойдаланилади.

Қизил ёзувлар ёки қўшимча ёзувларни қайси корреспонден-цияланадиган счётларга берилишини аниқлашда етиштирилган маҳсулот-ларнинг тўлиқ сотиб юборилганлиги, ишлатилганлиги ҳамда омборда тайёр маҳсулот сифатида сақланаётганлиги эътиборга олиниши керак. Чунончи, тўлиқ сотиб юборилган

маҳсулотлар бўйича режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммалари бевосита 9130 «Сотиш таннархи» счётига, қисман сотилган маҳсулотлар бўйича ушбу фарқ уларнинг сотилган ва омборда сақланаётган қисмларини акс эттирувчи счётлар ўртасида тақсимланиши лозим. Ўз мақсадларида ишлатилган маҳсулотлар (масалан, ем-хашакларни чорва молларига берилиши) бўйича режа таннархи ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ мос равишдаги ишлаб чиқариш счётларига олиб борилиши керак.

Барча етиштирилган маҳсулотлар бўйича ҳақиқий таннарх ва режа таннарх ўртасидаги фарқ суммаларининг ҳисоб-китоби ҳамда уларни тегишли счётларда акс эттириш тартиби мисол тариқасида 12.3-жадвалда келтирилган.

12.3-жадвал

Деҳқончилик тармоғи соҳаларида етиштирилган маҳсулотларнинг режа ва ҳақиқий таннархлари ўртасидаги фарқ ҳисоб-китоби

Маҳсулот	Микдори, ц.	1 бирлик таннархи, сўм			Сумма, сўм	Корр. Счётлар	
		Режа	ҳақиқат	Фарқ (+,-)		Дт	Кт
Пахта	1500	38000	37000	-1000	-1500000	9110	2010
Дон	2250	15500	14000	-500	-1125000	9110	2010
Дон чикити а) сотилган б) чорвага	1000 800 200	7725	8000	+275	+275000 +220000 +55000	9110 2020	2010 2010
Сомон а) сотилган б) чорвага	2300 300 2000	150	155	+5	+11500 +1500 +10000	9110 2020	2010 2010
Помидор	350	10000	11000	+1000	+350000	9110	2010
Пиез а) сотилган б) қолдиқ	200 150 50	20000	20600	+600	+120000 +90000 +30000	9110 2810	2010 2010
Карам	250	5000	6000	+1000	+250000	9110	2010
Картошка а) сотилган б) қолдиқ	200 150 50	32000	33500	+1500	+300000 +225000 +75000	9110 2810	2010 2010
Сабзи	320	8000	8500	+500	+160000	9110	2010

Ишлаб чиқариш харажатлари тўғрисидаги маълумотлар махсус «Ишлаб чиқариш харажатлари тўғрисида ҳисобот»да (18-шакл) жамланади.

Бухгалтерия ҳисобининг комбинациялашган шаклида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби қуйидаги махсус реестрларда юритилади:

-«Ҳисобот даври харажат (сарф)ларини ҳисобга олиш қайдномаси»;

-«Деҳқончилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот чиқишини ҳисобга олиш қайдномаси».

4.Дехқончилик маҳсулотлари таннархини аниқлаш усуллари

Дехқончилик ишлаб чиқаришида асосий, ёндош ва ёрдамчи маҳсулот тушунчалари бир- биридан фарқланади.

Асосий маҳсулот деганда қишлоқ хўжалигининг ихтисослашган соҳасини юритишда етиштирилиши бош мақсад қилиб олинган маҳсулот тури тушунилади.

Ёндош маҳсулот асосий экинлардан асосий маҳсулотлар билан бир вақтда олинади ва истеъмол хусусиятларига кўра асосий маҳсулотга ўхшаш маҳсулотдир.

Ёрдамчи маҳсулот - бу асосий маҳсулот билан бир вақтда олинadиган, ammo хусусиятига кўра иккинчи даражали маҳсулот.

Дехқончиликда ҳар бир алоҳида қишлоқ хўжалик экинидан олинadиган маҳсулот тури калькуляция объекти ҳисобланади. Бир экиндан айнаи бир вақтда ҳар хил хусусиятдаги маҳсулот олинishi туфайли дехқончилик маҳсулоти таннархини калькуляция қилишда бевосита ва билвосита усуллардан фойдаланилади. Чунончи, харажатларни маҳсулот таннархига бевосита ўтказиш усули бир экиндан фақат битта маҳсулот тури олинadиган ҳолларда фойдаланилади. Бунда бир бирликнинг таннархи мазкур экинни етиштиришга сарфланган жами харажатлар суммасини олинган маҳсулот миқдorigа бўлиш орқали топилади. Айрим қишлоқ хўжалик экинларидан турли маҳсулотлар олинганда алоҳида маҳсулот турлари бирлиги таннархини аниқлашда жами харажатларни умумий бўлган белгиларидан бирининг миқдорий қийматига мутаносиб тақсимлаш усули қўлланилади.

Дехқончилик маҳсулотлари таннархини ҳисоблаш хусусиятларини уларнинг айрим турлари бўйича кўриб чиқамиз.

Дон экинлари. Дон экинларини экиш ва йиғиштириш харажатлари (донни хирмонда тозалаш ва қуришти харажатлари қўшилиб) дон, дон чиқитлари ва сомоннинг таннархини ташкил қилади. Дон ва дон чиқитларнинг таннархини аниқлаш учун, авваламбор, унга тегишли жами харажатларда сомоннинг белгиланган қиймати чегириб ташланади. Қолган харажатлар дон ва дон чиқитларининг таннархини ташкил этади. Доннинг таннархини аниқлаш учун дон чиқитлари (лабораторияда аниқланган доннинг миқдorigа караб) соф донга айлантирилади. Сўнгра уларга тегишли жами харажатлар шартли дон миқдorigа бўлиниб 1 центнер (ц) доннинг таннархи аниқланади. Юқоридаги тартибга кўра дон бўйича бир бирлик (1 ц) маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи жорий ҳисоб регистрлари маълумотлари бўйича қуйидаги формула асосида ҳисоб-китоб қилинади:

$$T_x = \frac{(X_{ж} - T_o) - C_{рт}}{(Д + Ч_{дм})}$$

Бу ерда:

X_ж - жами харажатлар (2012 счётнинг бош қолдиғи ва дебет обороти суммалари биргаликда олинганда);

T_о - йил охирига тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари;

Срт - сомоннинг режа қиймати;

Д - доннинг миқдори (ц.);

Ч_{дм} - чиқитнинг донга айлантирилган миқдори (ц.).

Ўз набаотида:

$$\text{Ч}_{\text{дм}} = \frac{\text{Ч} \times \Phi}{100 \%}$$

Бу ерда:

Ч – дон чиқити миқдори (ц.);

Φ – чиқитдан дон чиқиш фоизи.

Мисол. Кузги буғдой ҳосили йиғиштириб ва тозалаб олингандан кейин 1000 ц дон, 200 ц дон чиқити ва 600 ц сомон олинган, дейлик. Ушбу ҳосилни етиштириш ва хирмонда тозалаш учун 13600000 сўм сарфланган. Сомоннинг меъёрий харажатлар қиймати 600000 сўмни ташиқил этади. 1 ц сомоннинг таннархи эса - (600000:600) 1000 сўмни ташиқил этди. У ҳолда дон ва дон чиқитига тегишли харажатлар 13000000 (13600000-600000) сўмга тенг.

Дон чиқити (чори)ни донга ўтказиш фоизи – 50% десак, у ҳолда донга айлантирилган чиқит миқдори 100 ц (200*50%), жами шартли дон миқдори эса 1100 ц (1000+100) га тенг.

1 ц шартли доннинг таннархи 11818 сўмни (13000000: 1100) ташиқил этади.

Сомон каби жўхориюя барги, ғўзаюя, кунгабоқар тупгули, карам барги, шох-шабба (тут) ва бошқа ёрдамчи маҳсулотларнинг таннархи ушбу маҳсулотларни йиғиштириш, пресслаш, ташиш, ғарамлаш ва тайёрлашга оид бошқа ишлар харажатлари асосида белгиланган меъёрлар бўйича уларга сарфланган харажатлардан келиб чиқиб аниқланади.

Полиз экинлари. Полиз экинлари бўйича харажатлар умумий ҳолда олиб борилганда уларнинг айрим турлари бўйича 1ц ҳосилнинг таннархи ўстириш ва ҳосилни йиғиштиришга тааллуқли барча харажатларни маҳсулот массасига тақсимлаб аниқланади. Бунда харажатлар айрим экинларга маҳсулот реализациясидан тушган даромадга мутаносиб тақсимланади. Чунончи, сабзавотчилик соҳасида алоҳида маҳсулот турига тўғри келадиган ҳақиқий харажатлар (Мх) ҳар бир маҳсулот сотиш қийматини жами сабзавотларни сотишдан олинган соф тушумдаги ҳиссасига (Сх) қараб қуйидагича аниқланади:

$$\text{Мх} = \frac{\text{Хж} \times \text{Сх}}{100 \%}$$

Ўз наваотида:

$$\text{Сх} = \frac{\text{См}}{\text{Сжм}} \times 100 \%$$

Бу ерда:

Хж – жами харажатлар;

См – ҳар бир маҳсулот бўйича сотиш ҳажми;

Сжм – жами маҳсулотлар бўйича сотиш ҳажми.

Сабзавотчилик соҳасига сарфланган харажатларни етиштирилган маҳсулотлар ўртасида тақсимлаш тартиби мисол тариқасида 12.4-жадвалда келтирилган.

12.4-жадвал

Сабзавотчилик соҳаси харажатларини маҳсулотлар ўртасида тақсимоти

Маҳсулот тури	Ҳосил, ц	1 ц. сотиш баҳоси, Сўм	Сотиш қиймати, сўм	Ҳиссаси, %	Харажат суммаси, сўм	1 бирлик маҳсулот таннари, Сўм
1	2	3	4	5	6	7
Помидор	100	15000	1500000	9,1	1228550	12285
Пиёз	150	20000	3000000	18,3	2470610	16470
Карам	120	8000	960000	5,8	783035	6525
Картошка	200	45000	9000000	54,7	7384830	36924
Сабзи	110	18000	1980000	12,1	1633575	14850
Жами			16440000	100,0	13500600	

Изоҳ: а) 6-устунда ҳар бир маҳсулот турларига тўғри келадиган харажатлар уларнинг сотиш ҳажмини жами маҳсулот сотишдаги ҳиссасини (5-устун) барча маҳсулот турларига қилинган жами харажатлар суммасига (6-устуннинг жами суммасига) кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш орқали топилади;

б) 7-устун= 6-устун / 2-устун.

Маккажўхори. 1 ц маккажўхори донининг таннарини ҳисоблашда дон қабул қилиш пунктларида суткалик ўртача намуналарни суткадаги доннинг базис намлигини (маккажўхори сутасидаги доннинг базис намлиги 22 фоиз кўламида қабул қилинган) ҳисобга олиб янчиш натижасида аниқланган сўталардан қуруқ донга ўтказиш хўжаликнинг давлатга сотган маккажўхори сўталаридан базис намликдаги дон чиқишининг ўртача фоизидан аниқланади. Бу фоиз қабул қилинган дон накладнойлари регистрларининг маълумотларидан олинади. 1 ц маккажўхори донининг таннари ишлаб чиқариш харажатларини жўхориюяларини йиғиштириш сарфлари ва қийматини истисно қилиб, дон массасига тақсимлаб аниқланади.

Пахта. 1 ц пахтанинг таннари уни ётиштириш ва йиғиштириш (ғўзапоя бундан мустасно) харажатлари суммасини унинг ҳисобга олинган (кондиция) миқдорига тақсимлаб аниқланади. Пахтанинг таннари алоҳида навлар бўйича аниқланганда харажатларнинг умумий суммаси унинг харид нархларининг қийматига мутаносиб тақсимланади.

Лавлаги. 1ц лавлаги илдиз мевасининг ишлаб чиқариш таннари (фабрикада ишлатиладиган ва туғанаги) уларни қанд лавлагининг (фойдаланиладиган баргининг қиймати харажатлардан чегириб ташлангач) физик массасига бўлиб аниқланади.

Тамаки. Тамаки ва мохорка хом ашёсининг таннархи ишлаб чиқариш харажатларининг умумий суммаси ва хом ашёнинг ҳисобга олинган массасидан келиб чиқиб, харажатларни маҳсулотнинг алохида турларига уларнинг харид баҳоларидаги қийматига мутаносиб тақсимлаб аниқланади. Уруғчиликда 1ц тамаки, мохорка хом ашёси, уруғнинг таннархи муайян маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли суммаси ва хом ашё, уруғнинг ҳисобга олинган массасидан келиб чиқиб аниқланади.

Картошка. 1 ц картошканинг таннархи картошкани етиштиришга тааллуқли барча харажатларни палак қийматини чегириб, картошка ҳосилига тақсимлаб аниқланади.

Мева ва узумлар. 1ц мева ва узум таннархи харажатларининг умумий суммасини маҳсулот массасига (турлар, навлар бўйича) тақсимлаб аниқланади.

Чой. Сараланган чой барги таннархини аниқлашда харажатларнинг умумий суммасидан дағал чой барги, кофеин учун таркибий материал ва уруғнинг харид нархларидаги баҳоси чегирилади. 1ц сараланган чойнинг таннархи шу маҳсулотга ўтказилган харажатларни сараланган чой барги массасига бўлиб аниқланади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Дехқончилик**
- 2. Дехқончилик жараёнлари**
- 3. Дехқончилик ишлаб чиқариш харажатлари**
- 4. Уруғлик сарфи**
- 5. Ўғит сарфи**
- 6. Асосий маҳсулот**
- 7. Ёндош маҳсулот**
- 8. Ёрдамчи маҳсулот**
- 9. Бир бирлик маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи**
- 10. Бир бирлик маҳсулотнинг режа таннархи**
- 11. Режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммаси**

Текшириш учун саволлар:

1. Иқтисодий мазмунига кўра дехқончилик харажатлари нечта гуруҳга ажратилади?

2. Дехқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоб-китоб қилиш тартиби қандай бўлади?

3. Дехқончилик маҳсулотлари кирими қандай хужжатлар билан расмийлаштирилади?

4. Сабзавотчилик соҳаси харажатларини маҳсулотлар ўртасида тақсимои қандай бўлади?

13-МАВЗУ: ЧОРВАЧИЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИ ВА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИНИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ

Режа:

- 1. Чорвачилик харажатларининг таснифи, таркиби ва тавсифи**
- 2. Чорвачилик харажатлари ва маҳсулот киримининг дастлабки ҳисоби**
- 3. Чорвачилик ишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ва аналитик ҳисоби**
- 4. Чорвачилик маҳсулотлари таннархини аниқлаш усуллари**

1. Чорвачилик харажатларининг таснифи, таркиби ва тавсифи

Чорвачилик деҳқончилик сингари қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи ҳисобланади. Бу тармоқ олдида турган бош вазифа бўлиб аҳолини гўшт, сут, тухум, балиқ ва бошқа маҳсулотлар билан таъминлаш, шунингдек ишлаб чиқариш корхоналарини чорвачиликдан олинадиган хом ашё ва материаллар билан таъминлаш ҳисобланади.

Чорвачилик тармоғи ўз ичига қорамолчилик, қўйчилик, чўчқачилик, паррандачилик, йилқичилик, пиллачилик, асаларичилик, балиқчилик, пиллачилик ва бошқаларни олади. Чорвачиликнинг ҳар бир тармоғи, ўз навбатида, турли гуруҳларга бўлинади. Чунончи, республикамизда кенг тарқалган чорвачиликнинг алоҳида тармоқлари қуйидаги гуруҳларга ажратилади (13.1-жадвал).

13.1-жадвал

Чорвачилик тармоқлари ва уларда харажат объектлари

Тармоқлар	Харажат объектлари
1. Қорамолчилик	1. Сут йуналишида: - асосий пода - ёш ва боқувдаги моллар 2. Гўшт йуналишида - асосий пода ва саккиз ойгача бўлган моллар - саккиз ойдан катта буқалар ва боқувдаги моллар
2. Қўйчилик	Гўшт йуналишида - асосий пода ва саккиз ойгача бўлган қўйлар - саккиз ойдан катта қўчқорлар ва боқувдаги қўйлар
3. Чўчқачилик	1. Асосий пода 2. Икки ойдан тўрт ойликкача бўлган чўчқалар 3. Тўрт ойликдан ката чўчқалар
4. Паррандачилик	1. Тухум йўналишида 2. Гўшт йўналишида

Чорвачилик ишлаб чиқариш харажатларини худди деҳқончилик ишлаб чиқаришдагидек турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин. Чунончи, *иқтисодий мазмунига кўра* чорвачилик харажатлари куйидаги гуруҳларга ажратилади:

**моддий харажатлар* – чорвачилик ишлаб чиқаришга сарфланган барча материал харажатлари (ем-хашак, дори-армонлар, тўшаш материаллари, ёқилғи ва бошқа материаллар);

**меҳнат харажатлари* - чорвачилик ишлаб чиқариш билан банд бўлган ходимларга ҳисобланган асосий ва қўшимча иш ҳақлари;

**ижтимоий суғуртага ажратмалар* – чорвачилик ишлаб чиқариш билан банд бўлган ходимларга ҳисобланган иш ҳақи фондидан Пенсия жамғармасига мажбурий ажратма;

**амортизация* – чорвачилик ишлаб чиқаришга алоқадор асосий воситалар ва номоддий активларга ҳисобланган эскириш суммаси;

**бошқа харажатлар* - чорвачилик ишлаб чиқаришга тегишли барча ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатлари.

Калькуляция моддалари бўйича чорвачилик ишлаб чиқариш харажатлари куйидаги моддаларга ажратилган ҳолда акс эттирилади:

1. Меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий суғуртага ажратмалар;
2. Ем-хашак;
3. Дори-дармонлар;
4. Тўшаш материаллари;
5. Иш ва хизматлар;
6. Асосий воситаларни сақлаш харажатлари;
7. Ишлаб чиқариш ва бошқарувни ташкил этиш харажатлари;
8. Суғурта тўловлари;
9. Бошқа харажатлар.

«**Меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий суғуртага ажратмалар**» моддасида чорва молларини ўстириш, парваришлаш, боқиш, соғиш, жунни қирқиш ва ш каби бошқа ишлар билан банд бўлган ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш, меҳнат таътилларига ҳақ тўлаш ҳамда бу суммаларга нисбатан ҳисобланган тегишли ижтимоий суғурта ажратмалари ҳисобга олинади. Бу харажатлар бошланғич хужжатлар асосида бевосита тегишли чорва моллари ва иш турларига ўтказилади.

«**Ем-хашак**» моддасида чорва молларини боқиш учун сарфланган ем-хашаклар ҳисобга олинади.

«**Дори-дармонлар**» моддасида чорва молларини парваришлашда сарфланган дори-дармон препаратлари харажатлари ҳисобга олинади.

«**Тўшаш материаллари**» моддасида чорва моллари сақланаётган жойларда моллар тагига тўшаладиган материал харажатлари киритилади.

«**Иш ва хизматлар**» моддасида чорвачилик фермаларига бошқа корхона ва ташкилотлар томонидан кўрсатиладиган ишлаб чиқариш характеридаги хизматларга ҳақ тўлаш харажатлари акс эттирилади.

«Асосий воситаларни сақлаш харажатлари» моддасида бевосита ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган асосий воситаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар киритилади. Уларга бу асосий воситаларга хизмат кўрсатиш ва улардан фойдаланиш харажатлари, амортизацияси ажратмалари ва тузатиш харажатлари киритилади.

Асосий воситаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш харажатларига асосий воситаларга хизмат кўрсатувчи ходимларнинг меҳнат ҳақлари, ижтимоий суғуртага ажратмалар, ёқилғи ва мойлаш материаллари, ёрдамчи ишлаб чиқариш, шунингдек чет ташкилотлар хизматлари ва бошқа харажатлари киритилади.

Тузатиш харажатларига энг аввало ўзининг таъмирлаш устахоналарининг харажатлари киритилади.

Амортизация харажатларини асосий воситалар бўйича амортизация ажратмалари ташкил қилади. Амортизация ажратмалари ҳар ойда алоҳида «Чорвачиликда ишлатиладиган асосий воситалар бўйича тақсимланган амортизация» аналитик счётида қайд этиб борилади. Йил охирида асосий воситаларнинг эскириш суммаси чорва моллари гуруҳлари ва иш турлари бўйича тақсимланади ва бу махсус қайднома орқали расмийлаштирилади. «Ёрдамчи ишлаб чиқаришлар» счётида ҳисобга олинган жорий тузатиш харажатлари амортизация суммасига мутаносиб равишда тақсимланади.

«Ишлаб чиқариш ва бошқарувни ташкил этиш харажатлари» моддасида чорвачиликка доир умумишлаб чиқариш харажатлари акс эттирилади.

«Суғурта тўловлари» моддасида чорва молларини суғурта қилиш харажатлари ҳисобга олинади.

«Бошқа харажатлар» моддасида чорвачилик ишлаб чиқаришга бевосита дахлдор, аммо юқорида кўриб чиқилган моддаларга киритилмаган харажатлар акс эттирилади.

2. Чорвачилик харажатлари ва маҳсулот киримининг дастлабки ҳисоби

Чорвачилик ишлаб чиқариш харажатларининг дастлабки ҳисоби уларнинг алоҳида моддалари бўйича гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатлар асосида юритилади. Чунончи:

- меҳнат харажатлари - чорва молларини парваришлаш, боқиш, совиш ва бошқа ишларни бевосита олиб боровчи ишчилар (чўпонлар, сут соғувчилар, жун қирқивчилар ва бошқалар) томонидан бажарилган ишларга гувоҳлик берувчи наряд, табель, сут соғиш ҳисоби журнали, ҳисоб-тўлов қайдномалари асосида ҳисобга олинади;

- ижтимоий суғуртага мажбурий ажратмалар махсус ҳисоб-китоб асосида ҳисобга олинади;

- ем-хашак харажатлари «Ем-хашак сарфлаш қайдномаси» (94-шакл) асосида ҳисоб-китоб қилинади;

- дори-дармонлар, тўшаш материалларининг сарфи махсус далолатномалар асосида ҳисобга олинади;
- бошқа турдаги ишлаб чиқариш харажатлари тегишли ҳужжатлар асосида ҳисобга олинади.

Чорвачилик тармоғида етиштириладиган маҳсулотлар турли тумандир. Уларнинг асосийлари бўлиб гўшт, сут, жун, тухум, гўнг, насл ҳисобланади. Айнан ушбу чорвачилик маҳсулотлари ва уларни етиштиришга доир ишлар харажатлар объекти, мос равишда, калькуляция объекти бўлиб ҳисобланади.

Чорвачилик маҳсулотлари кирими қуйидаги ҳужжатлар билан расмийлаштирилади:

1. Сут соғиш ҳисоби журнали ((112-шакл) ва сут ҳаракати қайдномаси (114-шакл) - ушбу ҳужжатлар асосида сигирларни соғишдан олинган сутнинг кунлик ҳисоби ферма мудирлари томонидан юритилади.
2. Молларни сўйиш қайдномаси (100-шакл) ва накладнойлар –молларни сўйишда комиссия томонидан тузилади.
3. Жунни қирқиш ва кирими далолатномаси (116-шакл) – жун қирқиш пайтида комиссия томонидан тузилади.
4. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари кирими кундалиги (81-шакл) – асал, пилла, балиқ ва бошқа маҳсулотлар бўйича юритилади.
5. Тухумларни қабул қилиш ва саралаш далолатномаси ((109-шакл).
6. Туғилган молларни қабул қилиш далолатномаси (95-шакл).
7. Моллар вазнини тортиш қайдномаси (98-шакл).
8. Тирик вазннинг ўсишини аниқлаш ҳисоб-китоби (98 а-шакл).

3. Чорвачилик ишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ва аналитик ҳисоби

Чорвачилик ишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ҳисоби 2020 «Асосий ишлаб чиқариш счётлари» тизимида олиб борилади. Ушбу счётлар тизимида чорвачилик соҳаларига қараб турли счётларни ишчи счётлар режасида очиш мумкин, масалан: 2021 «Қорамолчилик»; 2022 «Қўйчилик»; 2023 «Паррандачилик» ва бошқалар.

Ишлаб чиқариш харажатларининг аналитик ҳисоби чорвачилик соҳаларининг йўналишларига қараб юритилади. Масалан, 2023 «Паррандачилик» счёти бўйича қуйидаги аналитик счётларни очиш мумкин: тухум; гўшт ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари счётларининг (2021, 2022, 2023) дебетида ҳақиқатда қилинган харажатлар акс эттирилади. Бунда, мос равишда харажатларнинг моддаларига кўра қуйидиги ёзувлар қилинади:

Дебет 2021,2022,2023 Кредит 1010-1090 - материал харажатларига;

Дебет 2021,2022,2023 Кредит 1110 – ўстиришда ва боқувдаги ўлган молларнинг қийматига;

Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 6710 - меҳнат ҳақи харажатларига;
Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 6520 - ижтимоий суғурта харажатларига;
Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 6510 - молларни суғурталаш
харажатларига;
Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 6010,6990 - иш, хизмат харажатларига;
Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 2310 - ёрдамчи ишлаб чиқариш
харажатларини ҳисобдан чиқарилишига;
Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 2510 - умумишлаб чиқариш харажат-
ларининг ҳисобдан чиқарилишига.

Ишлаб чиқариш харажатлари счётиларининг кредитида ҳисобот йили давомида олинган маҳсулотлар режа таннархи бўйича акс эттирилади, яъни унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 2810 **Кредит** 2021,2022,2023.

Ҳисобот йили охирида чорвачилик ишлаб чиқаришининг ҳар бир соҳаси бўйича етиштирилган маҳсулотларнинг режа таннархи ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқ суммалари ҳисоб-китоб қилинади.

Режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммаси барча маҳсулотлар бўйича қуйидагича топилади:

$$Тф = (Тх - Тр) \times Мц$$

Бу ерда:

Тф – бир бирлик маҳсулот режа ва ҳақиқий таннархлари ўртасидаги фарқ суммаси;

Тх – бир бирлик маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи;

Тр – бир бирлик маҳсулотнинг режа таннархи;

Мц – етиштирилган маҳсулотнинг миқдори.

Режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммаси мос равишда ишлаб чиқариш харажатлари счётиларида «қизил ёзув» ёки «қўшимча ёзув» усуллари бўйича акс эттирилади. Бунда режа таннархи ҳақиқий таннархдан юқори бўлган ҳолларда «қизил ёзув» усули, режа таннархи ҳақиқий таннархдан паст бўлганда эса «қўшимча ёзув» усулидан фойдаланилади.

Қизил ёзувлар ёки қўшимча ёзувларни қайси корреспонден-цияланадиган счётларга берилишини аниқлашда олинган маҳсулотларнинг тўлиқ сотиб юборилганлиги, ишлатилганлиги ҳамда омборда тайёр маҳсулот сифатида сақланаётганлиги эътиборга олиниши керак. Чунончи, олинган наслнинг режа таннархи ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқ суммалари бевосита 1110 «Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар» счётига, тўлиқ сотиб юборилган маҳсулотлар бўйича режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммалари бевосита 9130 «Сотиш таннархи» счётига, қисман сотилган маҳсулотлар бўйича ушбу фарқ уларнинг сотилган ва омборда сақланаётган қисмларини акс эттирувчи счётлар ўртасида тақсимланиши лозим.

Бухгалтерия ҳисобининг комбинациялашган шаклида чорвачилик ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби қуйидаги махсус реестрларда юритилади:

-«Ҳисобот даври харажат (сарф)ларини ҳисобга олиш қайдномаси»;

-«Чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот чиқишини ҳисобга олиш қайдномаси».

4. Чорвачилик маҳсулотлари таннархини аниқлаш усуллари

Чорвачиликдан олинган маҳсулотлар асосий ва ёрдамчи маҳсулотларга бўлинади.

Чорвачилик тармоғида асосий маҳсулот деганда чорвачиликнинг ихтисослашган соҳасини юритишда олиниши бош мақсад қилиб олинган маҳсулот тури тушунилади. Чунончи, қорамолчиликда бош маҳсулот бўлиб гўшт, сут, насл (бузоқ), ўсган вазн ҳисобланади. Паррандачиликда тухум ва парранда гўшти бош маҳсулот ҳисобланади. Қўйчиликда бош маҳсулот бўлиб олинган қўзи ва жун ҳисобланади.

Чорвачилик соҳасида ёрдамчи маҳсулот деганда асосий маҳсулот билан бир вақтда олиннадиган, аммо хусусиятига кўра иккинчи даражали маҳсулот тушунилади, масалан гўнг, пат, қил, тери ва бошқалар.

Чорвачиликда унинг ҳар соҳаси, бу соҳаларнинг алоҳида йўналишларида калькуляция объекти бўлиб турли маҳсулотлар ҳисобланади. Қуйида чорвачиликнинг айрим соҳалари ва йўналишларида маҳсулот таннархини аниқлаш усуллари ва тартибига тўхталамиз.

Сут йўналишидаги йирик шохли қорамолчилик. Сут йўналишидаги йирик шохли қорамолчилик соҳасида калькуляция объекти бўлиб сут ва насл (бузоқ) ҳисобланади. Бу соҳада таннархни калькуляция қилиш бирлиги бўлиб 1 центнер сут ҳамда бир бош насл (бузоқ) ҳисобланади. Ушбу маҳсулотларнинг таннархини иккита усулда аниқлаш мумкин:

1-усул – шартли маҳсулот таннархи орқали ҳисоблаш усули.

2-усул – ҳар бир маҳсулот таннархини индивидуал ҳисоблаш усули.

1-усул собиқ совет даврида энг кенг тарқалган усул эди. Унга мувофиқ сут йўналишидаги қорамолчиликда сут асосий маҳсулот, насл (бузоқ) эса сутга тенглаштирилладиган шартли маҳсулот, деб қаралар эди. Олинган насл (бузоқ) 1,5 коэффициентда шартли маҳсулотга, яъни сутга тенглаштирилар эди. 1 центнер сут ва 1 бош наслнинг таннархини аниқлаш учун ушбу усулда дастлаб сут йўналишидаги қорамолчиликка сарфланган жами ҳақиқий харажатлардан олинган ёрдамчи маҳсулотлар (гўнг ва бошқалар)нинг қиймати чегириб ташланади. Шундан сўнг, топилган ҳақиқий харажатлар сутга айлантририлиб олинган маҳсулотнинг шартли бирликдаги миқдорига бўлинади ва шу йўл билан 1 центнер сутнинг таннархи топилади. 1 центнер сутнинг таннархига асосланган ҳолда кейин 1 бош наслнинг қиймати баҳоланади.

Сут йўналишидаги қорамолчиликда асосий маҳсулот бўлган сут ва насл (бузоқ) таннархининг 1-усулга мувофиқ ҳисоб-китоб қилиш тартибини қуйидаги мисолда кўриб чиқайлик. **Мисол.** Фермер хўжалигининг сут йўналишидаги асосий подасини боқмиш ва парваришлаш харажати 32505 минг сўм. Йил мобайнида олинган маҳсулотлар: сут 1200 ц, бузоқлар – 40 бош, гўнг

310 т ва қил – 0,3 ц. Бир тонна гўнгнинг режа таннархи 4000 сўм, бир центнер қилнинг режа таннархи 50000 сўм.

Юқоридаги шартли маълумотлар асосида қуйидаги ҳисоб-китобларни қиламиз.

(1). Ёрдамчи маҳсулотнинг жами режа таннархи 1255 минг сўм ($310 \cdot 4000 + 0,3 \cdot 50000$).

(2). Калькуляция қилинадиган шартли маҳсулот (сут)нинг миқдори 1260 центнер ($1200 + 40 \cdot 1,5$).

(3). Бир центнер сутнинг таннархи 24,8 минг сўм $[(32505 - 1255) / 1260]$.

(4). Жами бузоқларнинг таннархи 1488 минг сўм ($60 \cdot 24,8$).

(5) Бир бош бузоқнинг таннархи 37,2 минг сўм ($1488/40$).

Сут йўналишидаги қорамолчиликдан олинган сут ва бузоқнинг таннархини аниқлашнинг 2-усули ҳозирги пайтда республикамизда кенг қўлланилмоқда. Бу усулга мувофиқ олинган сут ва бузоқ таннархини аниқлашг учун дастлаб сут йўналишидаги қорамолчилка сарфланган жами ҳақиқий харажатлар (ёрдамчи маҳсулотлар қиймати чегирилган ҳолда) аниқланади. Шундан сўнг жами ҳақиқий харажатларнинг 10 фоизи бузоқ таннархига, қолган 90 фоизи сут таннархига олиб борилади. Юқорида келтирилган мисолдаги маълумотлар асосида ушбу усулга кўра сут ва бузоқ таннархи қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади:

(1) жами ишлаб чиқариш харажатлари – 32505 минг сўм;

(2) таннархни ҳисоблашда чегириб ташланадиган ёрдамчи маҳсулотнинг қиймати 1255 минг сўм ($310 \cdot 4000 + 0,3 \cdot 50000$);

(3) таннархни ҳисоблашга асос қилиб олиннадиган ҳақиқий ишлаб чиқариш харажатлари 31250 минг сўм ($32505 - 1255$);

(4) сутнинг жами таннархи 28125 минг сўм ($31250 \cdot 90 \%$);

(5) бузоқларнинг жами таннархи 3125 минг сўм ($31250 \cdot 10 \%$);

(6) 1 ц сутнинг таннархи 23,4 минг сўм ($28125 / 1200$);

(7) 1 бош бузоқнинг таннархи 78,1 минг сўм ($3125 / 40$).

Йирик шохли қорамоллар болалари ҳамда боқувдаги молларни келгусида парвариш (ўстириш)га сарфланган харажатларни ҳисоб-китоб қилишда калькуляция объекти бўлиб уларнинг ўсган вазни ва тирик вазни ҳисобланади.

Ҳисобот йилида молларнинг ўсган вазнини (Ўв) уларнинг ҳар бир ҳисоб гуруҳи бўйича қуйидаги арифметик қурилма асосида топиш мумкин:

$$\text{Ўв} = (\text{Вдо} + \text{Вч}) - (\text{Вн} + \text{Вк} + \text{Вдб})$$

Бу ерда:

Вдо – гуруҳга кирувчи моллар бошининг ҳисобот даври охиридаги жами тирик вазни;

Вч – гуруҳга кирувчи молларнинг ҳисобот даврида чиқимга олинган бошининг жами тирик вазни (ўлган молларнинг тирик вазнисиз);

Вн – ҳисобот даврда олинган наслнинг (мол болаларининг) тирик вазни;

Вк – ҳисобот даврда четдан ўстиришга ва боқувга кирим қилинган молларнинг тирик вазни;

Вдб – ҳисобот даври бошига жами мавжуд молларнинг тирик вазни.

Гуруҳга кирувчи молларнинг 1 центнер ўсган вазнининг таннархи шу гуруҳга кирувчи молларни парваришлаш ва ўстиришга қилинган ишлаб чиқариш харажатларидан ёрдамчи маҳсулотлар (гўнг ва қил) қийматини чегириб ташлагандан сўнг қолган суммани ҳисобот даврида гуруҳ бўйича аниқланган ўсган вазн миқдорида бўлиш орқали топилади.

Гуруҳга кирувчи моллар бўйича 1 центнер тирик вазннинг таннархи (Ттв) қуйидаги арифметик қурилма ёрдамида аниқланади⁸:

$$T_{тв} = \frac{T_{дббк} + T_{ўб.} + T_{к} + T_{н}}{T_{вдо} + T_{вч}}$$

Бу ерда:

Тдббк – гуруҳга кирувчи молларнинг давр бошидаги баланс қиймати;

Тўб – ҳисобот даврида гуруҳга кирувчи молларни ўстириш ва парваришлаш харажатлари (ёрдамчи маҳсулотлар қийматисиз)

Тк – ҳисобот даврда четдан кирим қилинган молларнинг қиймати;

Тн – жорий йилда олинган насл (мол болалари)нинг қиймати;

Твдо – давр охирига гуруҳга кирувчи молларнинг жами тирик вазни;

Твч – ҳисобот даврида чиқимга олинган молларнинг жами тирик вазни (ўлган молларнинг тирик вазнисиз).

Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар бўйича 1 ц ўсган вазн ва 1 ц тирик вазн таннаrxини юқорида келтирилган арифметик қурилма асосида калькуляция қилиш тартиби 13.2-жадвалда келтирилган.

13.2-жадвал

Ўстиришдаги ва боқувдаги моллар бўйича 1 ц ўсган вазн ва г ц тирик вазн таннархи калькуляцияси

Кўрсаткичлар	Қорамоллар сони	Тирик вазн, ц	Таннарх, Минг сўм
1.Йил бошига қолдиқ	45	45	26400,0
2.Ҳисобот йилда олинди:	46	20	11878,0
*насл	40	5	1488,0
*ўсган вазн	-	15	7790,0
*четдан олинди	6	4	2600,0
3.Жами (1+2)	91	65	38278,0
4.Чиқим:	16	24,3	14134,0
*асосий подага ўтказилди	10	15	8834,0
*сотилди ва бошқа чиқимлар	5	9	5300,0
*ўлди	1	0,3	-
4. Йил охирга қолдиқ	75	40,7	24144,0
5Таннарх:			
*1 ц тирик вазн			588,90
*1 ц ўсган вазн			519,30

⁸ Гуруҳга кирувчи молларнинг тирик вазни уларнинг ҳар бирини торозида тортиш йўли билан аниқланади ва махсус далолатнома билан расмийлаштирилади.

13.2-жадвалдан кўриниб турибдики, 1 центнер тирик вазннинг таннархи 588,9 минг сўми (38278,0 / 65), 1 ц ўсган вазннинг таннархи 519,3 минг сўми (7790,0 / 15) ташкил этган. Гуруҳга кирувчи моллар чиқимининг қиймати, мос равишда, (1) асосий подага ўтказилган ёш моллар бўйича 8834,0 минг сўми (15*588,90), (2) сотилган ва моллар бўйича 5300,0 минг сўми (9*588,9) ташкил этган.

Гўшт йўналишидаги йирик шохли қорамолчилик. Гўшт йўналишидаги йирик шохли қорамолчилик соҳасида калькуляция объекти бўлиб ўсган вазн, 8 ойгача бўлган бузоқлар ва тирик вазн, шунингдек 8 ойдан ошган ёш моллар ҳамда боқувдаги йирик моллар бўйича уларнинг ўсган вазни ва тирик вазни ҳисобланади.

8 ойгача бўлган бузоқлар бўйича 1 ц ўсган вазннинг таннархи қуйидаги кетма-кетликда ва тартибда аниқланади.

(1). Асосий пода (сигирлар ва хўкизлар), 2 ёшдан ошган буқа ва боқувдаги молларни боқиш ва парваришlashга, шунингдек 8 ойгача бўлган бузоқларни парваришlashга кетган жами харажатлар (ёрдамчи маҳсулот қиймати чегирилган ҳолда) топилади.

(2). 8 ойгача бўлган бузоқларнинг ҳисобот даврида ўсган вазни топилади.

(3). Юқоридаги тартибнинг 1-бандида топилган жами сумма 8 ойгача бўлган бузоқларнинг ўсган вазнига бўлинади. Шу йўл билан топилган сумма 8 ойгача бўлган бузоқлар бўйича 1 ц ўсган вазннинг таннархини ташкил этади.

8 ойгача бўлган бузоқлар бўйича 1 ц тирик вазннинг таннархини аниқлаш учун дастлаб асосий подага кетган сарф-харажатларга (ёрдамчи маҳсулот қиймати чегирилган ҳолда) ушбу гуруҳга кирувчи бузоқларнинг ҳисобот йили бошидаги баланс қиймати ҳамда четдан олинган бузоқларнинг қиймати қўшилиб уларнинг жами қиймати топилади. Топилган суммани йил охиридаги 8 ойгача бўлган бузоқлар ҳамда ҳисобот йилида чиқим бўлган (ўлганлардан ташқари) бузоқларнинг жами вазнига бўлиш орқали 1 ц тирик вазннинг ўртача таннархи аниқланади. Ушбу ўртача таннарх жами 8 ойгача бўлган бузоқларнинг жами қийматини, шунингдек эмизқли бузоқларнинг ҳисобот йили охиридаги қийматини аниқлашга асос бўлади.

8 ойдан ошган ёш моллар ҳамда боқувдаги йирик моллар бўйича уларнинг ўсган вазни ва тирик вазнининг таннархи ҳам юқоридаги тартибга ўхшаш тарзда аниқланади.

Қўйчилик. Қўйчиликда калькуляция объекти бўлиб асосан ўсган вазн (гўшт), тирик вазн, қўзи, жун ҳисобланади. Асосий маҳсулотнинг таннархи соҳага қилинган жами ишлаб чиқариш харажатларидан ёрдамчи маҳсулотлар (гўнг, ўлик туғилган ва туғилгандан кейин ўлган қўзилар териси, техник мақсадларда ишлатилган ўлган мол гўшти) қийматини айиргандан кейин қолган суммадан иборат бўлади. Ушбу сумма олинган маҳсулотлар ўртасида уларнинг сотиш баҳоси қийматидаги ҳиссасига қараб тақсимланади.

Мисол: Гўшт, жун ва қўзи йўналишига ихтисослашган фермер хўжалигининг жами харажатлари 285500 минг сўм. Олинган маҳсулотлар: (1) ўсган вазн (гўшт) 400 ц; жун 100 ц; олинган қўзилар сони 500 бош. Сотиш

ҳажми (сотиш баҳоларида): гўшт - 30000 минг сўм; жун -20000 минг сўм; қўзи - 3750 минг сўм.

Юқоридаги мисолда келтирилган шартли маълумотларга асосан қўйчиликдан олинган маҳсулотлар таннархининг ҳисоб-китоби 13.3-жадвалда келтирилган.

13.3-жадвал

Қўйчилик соҳасида маҳсулот таннархини аниқлаш ҳисоб-китоби

Маҳсулот тури	Ўл- чов бир- лиги	Маҳ- сулот сони	Маҳсу- лот- ларни сотиш баҳо- лари- даги қиймати, минг сўм	Маҳсу лот- нинг сотиш ҳажми даги ҳисса- си, %	Ишлаб чиқари харажат- лари, минг сўм	Бир бирлик маҳсулот таннар- хи, минг сўм
Гўшт	ц	400	300000	92,7	264658	661,6
Жун	ц	100	20000	6,2	17701	177,0
Қўзи	бош	500	3750	1,1	3141	6,28
Жами	-	-	323750	100,0	285500	-

13.3-жадвалдан кўриниб турибдики, ўсган вазн (гўшт)нинг жами таннархи 264658 минг сўмни ($285500 \cdot 92,7\%$), 1 центнер гўштининг таннархи 661,6 минг сўмни ($264658 / 400$), жун етиштиришга сарфланган жами харажатлар 17701 минг сўмни ($285500 \cdot 6,2\%$), 1 центнер жуннинг таннархи эса 177 минг сўмни ($17701 / 100$), қўзи етиштиришнинг жами таннархи 3141 минг сўмни ($285500 \cdot 1,1\%$), олинган 1 бош қўзининг таннархи 6,28 минг сўмни ($3141 / 500$) ташкил этган.

Паррандачилик. Паррандачиликда ишлаб чиқаришнинг турли йўналишлари ҳамда босқичларига қараб турлича асосий маҳсулотлар олинади. Чунончи, тухум йўналишидаги паррандачилик ишлаб чиқаришининг биринчи босқичида 1 кунлик жўжа, иккинчи босқичида боқувдаги жўжаларнинг ўсган вазни, кейинги босқичида эса олинган тухум асосий маҳсулот ҳисобланади. Мос равишда, ушбу маҳсулотлар таннархи калькуляция қилинади.

1 кунлик жўжаларнинг таннархи инкубацияга қўйилган тухумлар қиймати ҳамда инкубация харажатлари (меҳнат ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, электр энергияси, иситиш ва бошқа турдаги харажатлар) биргаликда олинган суммадан ёрдамчи маҳсулот қийматини чегириб ташлагандан сўнг қолган суммани олинган 1 кунлик жўжалар сонига бўлиш орқали топилади. Мисол учун, фермер хўжалиги 21 кундан иборат инкубацион даврга қўйилган 50000 дона тухумдан 49500 дона 1 кунлик жўжа олган, инкубацион цехнинг жами харажатлари жами 20500 минг сўмдан иборат бўлган дейлик. У ҳолда 1 дона бир кунлик жўжанинг таннархи ўртача 414 сўмни ($20500 / 49500$) ташкил қилади.

Бир кунлик жўжалар кирим қилинган кундан бошлаб, то 4-5 ойгача ўстиришдаги ва боқувдаги моллар гуруҳига киритилади. Ушбу даврда калькуляция объекти бўлиб ўсган вазн ҳисобланади. Ўсган вазннинг таннархини топиш учун ўстиришдаги ва боқувдаги товукларга сарфланган харажатлар (ёрдамчи маҳсулотлар қиймати чегирилган ҳолда) суммаси ҳисобот даврида ўстиришдаги ва боқувдаги товукларнинг ўсган вазни миқдорига бўлинади.

Ўстришдаги ва боқувдаги товукларнинг тухум берувчи товуклар гуруҳига ўтказилган кундан бошлаб калькуляция объекти бўлиб тухум ҳисобланади. Бир бирлик тухум таннархини топиш учун тухум берувчи товуклар гуруҳига сарфланган жами ишлаб чиқариш харажатлари (гўнг, пат, қанот қиймати чегирилган ҳолда) жами йиғиштириб олинган тухумлар сонига бўлинади.

Асаларичилик. Асал йўналишидаги асаларичиликда калькуляция объекти бўлиб асал, асалари уяси, асалари сути, янги оила каби асосий ва ёндош маҳсулотлар ҳисобланади. Ушбу маҳсулотлар таннархини калькуляция қилишда уларнинг барчаси белгиланган коэффициентларда шартли маҳсулотга (асалга) ўтказилади. Шундан сўнг барча турдаги шартли маҳсулотларнинг жами шартли маҳсулотдаги ҳиссаси топилади. Ушбу ҳисса асосида асаларичиликка сарфланган жами харажатлар маҳсулотлар ўртасида тақсимлаб чиқилади. Ҳар бир турдаги шартли маҳсулот бўйича топилган харажат шу турдаги маҳсулотнинг олинган миқдорига бўлиниб, бир бирлик маҳсулотнинг таннархи топилади.

Балиқчилик. Балиқчиликда калькуляция объекти бўлиб балиқ ва балиқ болалари ҳисобланади. Ушбу маҳсулотлар таннархини калькуляция қилишда уларнинг барчаси белгиланган коэффициентларда шартли маҳсулотга (балиққа) ўтказилади. Шундан сўнг барча турдаги шартли маҳсулотларнинг жами шартли маҳсулотдаги ҳиссаси топилади. Ушбу ҳисса асосида балиқчиликка сарфланган жами харажатлар маҳсулотлар ўртасида тақсимлаб чиқилади. Ҳар бир турдаги шартли маҳсулот бўйича топилган харажат шу турдаги маҳсулотнинг олинган миқдорига бўлиниб, бир бирлик маҳсулотнинг таннархи топилади. Балиқ болаларига тўғри келадиган харажатлар балиқчилик соҳаси учун тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари сифатида келгуси ҳисобот даврига ўтказилади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Чорвачилик**
- 2. Чорвачилик тармоғи соҳалари**
- 3. Чорвачилик ишлаб чиқариш харажатлари**
- 4. Меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари**
- 5. Ем-хашак харажатлари**
- 6. Дори-дармонлар сарфи**
- 7. Тўшаш материалларининг сарфи**
- 8. Чорвачилик тармоғининг асосий маҳсулоти**
- 9. Чорвачилик соҳасида ёрдамчи маҳсулот**

Текшириш учун саволлар:

- 1. Чорвачилик тармоқлари ва уларда харажат объектларини аниқланг?**
- 2. Чорвачилик маҳсулотларини кирими қандай ҳужжатлар билан расмийлаштирилади?**
- 3. Чорвачилик тармоғида асосий маҳсулотга нима киради?**
- 4. Чорвачилик соҳасида ёрдамчи маҳсулотга нима киради?**

14-МАВЗУ: ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИДА ЁРДАМЧИ ВА УМУМИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИНИНГ ҲИСОБИ

Режа:

- 1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва уларнинг тақсимланиши**
- 2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва уларнинг тақсимланиши**

1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва уларнинг тақсимланиши

Қишлоқ хўжалик корхоналарини ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликлари деганда қишлоқ хўжалиги корхонасининг асосий фаолият турларига хизмат кўрсатувчи хўжаликлар тушунилади. Уларнинг асосийларига қуйидагилар киради:

- *машина-трактор парки (МТП);
- *таъмирлаш устахоналари;
- *автотранспорт хўжалиги;
- *электр, газ ва сув таъминоти хўжалиги;
- *ишчи ҳайвонларни сақлаш хўжалиги ва бошқалар.

Ушбу ва бошқа турдаги ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликлари қишлоқ хўжалиги корхоналарининг барча тармоқ ва соҳоларига хизмат кўрсатади. Бу хўжаликларнинг харажатлари қишлоқ хўжалиги корхонаси томонидан етиштирилган у ёки бу турдаги маҳсулотларни етиштиришга бевосита тааллуқли бўлмаганлиги учун уларни дастлаб алоҳида счётларда йиғиш, сўнгра эса ҳисобот даври охирида бирор мезонга асосан тақсимлаш зарурат туғилади. Бундай харажатлар ҳисоби дастлаб махсус 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари» счётида олиб борилади. Ушбу счётнинг дебетида ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликларига ҳақиқатда сарфланган харажатлар тўпланади, унинг кредитида эса ёрдамчи ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг қишлоқ хўжалик корхонасининг тармоқ ва соҳалари бўйича бўйича асосий ишлаб чиқариш ҳамда сотиш ва бошқариш харажатлари счётлари ўртасида тақсимланиши (ҳисобдан чиқарилиши) акс эттирилади. Харажатлар ҳисобини ҳисобот даврлари (ой, чорак, йил) мобайнида режа таннархда юритувчи корхоналарда 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари» счётининг кредитида харажатлар тақсимооти режа таннархида

ҳисобдан чиқариб борилади ва йилнинг охирида ҳақиқий харажатлар аниқ бўлгач, калькуляция фарқи «қизил ёзув» ёки «қўшимча ёзув» усулларига мувофиқ ушбу счётнинг кредитида акс эттирилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ўзларининг ҳисоб сиёсатига кўра ишчи счётлар режасида 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари» счёти тизимида ҳар бир ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинмаси харажатлари ҳисоби учун алоҳида счётларни ҳам очишлари мумкин, масалан:

2311 «МТП харажатлари»;

2312 «Таъмирлар устахонаси харажатлари»;

2313 «Автотранспорт хўжалиги харажатлари»;

2314 «Сув хўжалиги харажатлари»;

2315 «Электр таъминоти хўжалиги харажатлари»;

2316 «Ишчи ҳайвонларни сақлаш харажатлари»;

2317 «Бошқа ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликлари харажатлари».

2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари» счётлар тизимида очилган барча счётларни юритишга турли бошланғич ҳужжатлар, оралиқ ва йиғма ҳисоб регистрлари маълумотлари асос бўлиб ҳисобланади. Уларнинг асосийларига қуйидагилар киради:

1. «Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари бўйича ҳисобот» (18б- шакл);

2. «Таъмирлаш устахонаси харажатлари ҳисоби журнали»;

3.«Нуқсонлар ва уларни бартараф этишга кетган сарф-харажатлар қайдномаси» ;

4.Йўл varaқалари, ТТН, наклodнойлар

5. «Транспорт харажатлари йиғма қайдномаси»;

6. «МТПдан фойдаланиш харажатларининг йиғма қайдномаси»;

7. Счёт фактуралар;

8. Нарядлар ва бошқалар;

«Маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тарихи туғрисида низом»га кўра ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган счётларда харажатлар уларнинг қуйидаги моддалари бўйича акс эттирилиши лозим:

*материал харажатлари;

*асосий ва қўшимча иш ҳақлари;

*ижтимоий суғуртага ажратмалар;

*амортизация харажатлари;

*бошқа ишлаб чиқариш харажатлари.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган счётларнинг ҳар бирининг (2311,2312,2313,2314 ва бошқалар) дебитида юқорида келтирилган харажат моддаларига гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида қуйидиги ёзувлар қилинади:

Дебет 2311-2317 Кредит 1010-1090 - материал харажатларига;

Дебет 2311-2317 Кредит 6710 - меҳнат ҳақи харажатларига;

Дебет 2311-2317 Кредит 6520 - ижтимоий суғурта харажатларига;

Дебет 2311-2317 Кредит 6510 - суғурталаш харажатларига;

Дебет 2311-2317 Кредит 6010,6990 - иш, хизмат харажатларига;

Дебет 2311-2317 Кредит 2510- умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисобдан чиқарилишига.

Хар бир ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари счётининг дебетида тўпланган харажатлар қишлоқ хўжалик корхоналарида қабул қилинган тартибларга кўра дастлаб асосий ишлаб чиқариш тармоқлари, ушбу тармоқлар ичида алоҳида соҳлар, соҳалар ичида эса маҳсулот турлари ўртасида тақсимланади. Чунончи:

***машина-трактор парки хизматлари** деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари харажатлари счётларига бевосита кўрсатилган хизматларни тасдиқловчи ҳужжатлар асосида олиб борилади, мисол учун ерни шудгорлаш, экиш, ягоналаш, ҳосилни ўриб бериш, йиғиш ва ташиш каби хизмат ҳақлари бевосита деҳқончилик харажатларига олиб борилади; деҳқончилик харажатларига олиб борилган ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари олинган маҳсулотлар (пахта, буғдой, сабзавотлар ва бошқалар) ўртасида ушбу маҳсулотларга ажратилган ер майдонлари ҳажмига, кўрсатилган хизматлар сонига қараб тақсимланади.

***таъмирлаш устахоналари харажатлари** уларнинг қайси тармоққа ва соҳага тегишлилигига қараб тақсимланади.

***кўрсатилган агротехник хизматлар харажатлари** ҳам худди юқоридаги тартибга ўхшаш тарзда тармоқлар ва соҳалар ўртасида тақсимланади.

***сув таъминоти хўжалиги харажатлари** жами сарфланган сув харажатларини экин турлари ўртасида улар эгаллаган майдонга, суғориш сонига ва сув сарфи меъёрларига кўра бош мироб томонидан тузилган ва хўжалик раҳбари томонидан тасдиқланган ҳисоб-китоб асосида тақсимлаб чиқилади.

***электр таъминоти хўжалиги харажатлари** бош энергетик томонидан тузилган ва хўжалик раҳбари томонидан тасдиқланган ҳисоб-китоб асосида тармоқлар ва соҳалар, улар ўртасида эса маҳсулотлар бўйича тақсимланади.

***ишчи ҳайвонларни сақлаш харажатлари** уларни қайси тармоқда фойдаланилганлик вақтига, бажарган ишлари миқдорига қараб тақсимланади.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли харажатлар счётларига олиб борилишига қуйидагича ёзувлар қилинади:

а) асосий ишлаб чиқариш счётларига олиб борилганда:

Дебет 2010 (тегишли счётлар) Кредит 2310 (тегишли счётлар);

б) капитал қурилиш счётларига олиб борилганда:

Дебет 0810,0890 Кредит 2310 (тегишли счётлар);

в) давр харажатлари счётларига олиб борилганда:

Дебет 9410,9420 Кредит 2310 (тегишли счётлар).

Бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган шаклида ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби махсус «Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ва хизматларини ҳисобга олиш қайдномаси»да юритилади.

2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва уларнинг тақсимланиши

Қишлоқ хўжалик корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатлари деганда уларнинг ишлаб чиқариш тармоқлари ва соҳаларига умумий ҳолда тегишли бўлган ҳамда у ёки бу маҳсулот таннархига тўғридан-тўғри киритиб бўлмайдиган, балки уларнинг таннархига билвосита, яъни тақсимлаш йўли билан олиб бориладиган харажатлар тушунилади. Одатда, қишлоқ хўжалик корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатлари деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларини бошқариш, бир вақтнинг ўзида турли тармоқ ва соҳаларга хизмат кўрсатувчи бўлинмалар харажатларини ўз ичига олади.

Деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари ва уларнинг турли соҳаларига ихтисослашган қишлоқ хўжалик корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатлари қуйидаги моддалари бўйича гуруҳланади:

***асосий ва қўшимча иш ҳақи харажатлари** – бу гуруҳга деҳқончилик ва чорвачилик соҳаси мутахассислари, ходимлари ва ишчиларига, чунончи, аграномлар, зоотехниклар, ветврач, веттехниклар, лабаротория мудирлари ва ходимлари, бригадирлар, ферма мудирлари, ҳисобчилар, қоровуллар ва шу каби бошқа умумишлаб чиқариш мақсадидаги ходимларга ҳисобланган меҳнат ҳақлари киритилади;

***ижтимоий суғуртага ажратмалар** – бу гуруҳга деҳқончилик ва чорвачилик соҳаси мутахассислари, ходимлари ва ишчиларига, чунончи, аграномлар, зоотехниклар, ветврач, веттехниклар, лаборатория мудирлари ва ходимлари, бригадирлар, ферма мудирлари, ҳисобчилар, қоровуллар ва шу каби бошқа умумишлаб чиқариш мақсадидаги ходимларга ҳисобланган меҳнат ҳақидан ижтимоий суғуртага қилинган ажратмалар киритилади;

***меҳнат ҳимояси ва техника хавфсизлиги харажатлари** - бу гуруҳга деҳқончилик ва чорвачилик соҳасида меҳнат ҳимояси ва техника хавфсизлигини таъминлашга қаратилган тадбирларга сарфланадиган харажатлар киритилади;

***хўжалик инвентарлари ва буюмларига доир харажатлар** – бу гуруҳга деҳқончилик ва чорвачилик соҳаси ходимларига берилган махсус кийимлар, пойафзал, инвентарлар, ишлатилган ветприборлар, дори-дармонлар ва бошқа хўжалик буюмлари қиймати киритилади;

***асосий воситалар амортизацияси ва уларни сақлаш харажатлари»** - бу гуруҳга умумишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситаларга ҳисобланган амортизация ажратмалари, уларни сақлаш, таъмирлаш, бино ва иншоотларни иситиш, ёритиш, тозалаш харажатлари киритилади;

***дала шийпонларини сақлаш ва ишчиларни овқатлантириш харажатлари»** - бу гуруҳга деҳқончилик тармоғига мўлжалланган далаларда жойлашган шийпонлар, палаткалар, вақтинчалик нотитул иншоотларни сақлаш, улардаги асосий воситаларга қилинган амортизация ажратмалари, жорий ва капитал таъмирлаш, ишчиларни иссиқ овқат билан таъминлаш харажатлари киритилади;

***бошқа умумишлаб чиқариш харажатлари** – умумхўжалик мақсадидаги асосий воситаларни ижарага олиш, уларни суғурта қилиш, ўсимликларни ва молларни карантин қилиш ва бошқа умумишлаб чиқаришга доир тадбирларга сарфланган харажатлар киритилади.

Умумишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш учун қишлоқ хўжалик корхонасининг ишлаб чиқариш бўлинмалари раҳбарлари ҳар ойда «Умумишлаб чиқариш харажатлари тўғрисида ҳисобот» (18в-шакл) тузадилар ва уни бухгалтерияга топширадилар. Ушбу ҳисоботда белгиланган моддалар кесимида ҳисобот ойда ва йил бошидан бошлаб қилинган харажатлар аск эттирилади. Йил бошидан бошлаб қилинган жами харажатлар суммаси ҳисоботнинг олдинги давр ва ҳисобот ойи маълумотларини жамлаш йўли билан аниқланади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ҳисоби 2500 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида юритилади. Ҳисоб сиёсатида белгиланган тартибга кўра қишлоқ хўжалик корхоналари ушбу счётлар тизимида қуйидаги счётларни очишлари мумкин: 2510 «Дехқончилик умумишлаб чиқариш харажатлари», 2520 «Чорвачилик умумишлаб чиқариш харажатлари». Ушбу актив счётларнинг дебетида номлари юқорида зикр этилган моддалар бўйича ҳақиқатда сарфланган харажатлар тўпланади. Бу счётларнинг кредитида умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисобдан чиқарилиши акс эттирилади. Агар умумишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини ҳисобот даврлари (ой, чорак, йил) мобайнида режа таннархда юритилса, у ҳолда 2510 «Дехқончилик умумишлаб чиқариш харажатлари», 2520 «Чорвачилик умумишлаб чиқариш харажатлари» счётларининг кредитида харажатлар тақсмоти режа таннархида ҳисобдан чиқариб борилади ва йилнинг охирида ҳақиқий харажатлар аниқ бўлгач, калькуляция фарқи «қизил ёзув» ёки «кўшимча ёзув» усулларига мувофиқ ушбу счётларнинг кредитида акс эттирилади.

2510 «Дехқончилик умумишлаб чиқариш харажатлари», 2520 «Чорвачилик умумишлаб чиқариш харажатлари» счётларининг аналитик ҳисоби қишлоқ хўжалиги корхонаси тармоқларининг таркибий бўлинмалари (бригадалар, фермалар) бўйича 10 г ва 10 д қайдномаларда юритилади. Ушбу қайдномаларга ёзувлар таркибий бўлинмалар томонидан тақдим этилган «Умумишлаб чиқариш харажатлари тўғрисида ҳисобот» (18в-шакл) маълумотлари асосида амалга оширилади. Ушбу счётларнинг кредитида бўлинмалар бўйича акс эттирилган маълумотлар 10/2 журнал-ордерга ўтказилади.

2510 «Дехқончилик умумишлаб чиқариш харажатлари», 2520 «Чорвачилик умумишлаб чиқариш харажатлари» счётларининг дебетида юқорида келтирилган харажат моддаларига гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида қуйидиги ёзувлар қилинади:

Дебет 2510-2520 Кредит 1010-1090 - материал харажатларига;

Дебет 2510-2520 Кредит 6710 - меҳнат ҳақи харажатларига;

Дебет 2510-2520 Кредит 6520 - ижтимоий суғурта харажатларига;

Дебет 2510-2520 Кредит 6510 - суғурталаш харажатларига;

Дебет 2510-2520 Кредит 6010,6990 - иш, хизмат харажатларига;

Дебет 2510-2520 Кредит 2310- ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисобдан чиқарилишига.

2510 «Дехқончилик умумишлаб чиқариш харажатлари», 2520 «Чорвачилик умумишлаб чиқариш харажатлари» счётларининг дебетида тўпланган харажатлар қишлоқ хўжалик корхоналарида қабул қилинган тартибларга кўра ва мезонларга (масалан, ишловчи ходимлар иш ҳақларининг ҳиссаси, етиштирилган маҳсулотларни сотиш баҳоларидаги қийматининг ҳиссаси, ер майдонларининг ҳиссаси ва бошқалар) асосан тақсимланади.

Қишлоқ хўжалик корхонасининг алоҳида тармоқларига доир умумишлаб чиқариш харажатлари қуйидагича тақсимланади:

***деҳқончилик тармоғида** – умумхўжалик харажатлари бригадалар бўйича тақсимланади ва ҳисоб объектлари (алоҳида олинган деҳқончилик маҳсулотлари ёки маҳсулот гуруҳлари) таннархига олиб борилади;

***чорвачилик тармоғида** - умумхўжалик харажатлари фермалар бўйича тақсимланади ва ҳисоб объектлари (алоҳида олинган чорвачилик маҳсулотлари ёки маҳсулот гуруҳлари) таннархига олиб борилади.

Умумишлаб чиқариш харажатларининг тегишли харажатлар счётларига олиб борилишига қуйидагича ёзувлар қилинади:

а) асосий ишлаб чиқариш счётларига олиб борилганда:

Дебет 2010 (тегишли счётлар) **Кредит 2510,2520** (тегишли счётлар);

б) капитал қурилиш счётларига олиб борилганда:

Дебет 0810,0890 Кредит 2510,2520 (тегишли счётлар);

в) давр харажатлари счётларига олиб борилганда:

Дебет 9410,9420 Кредит 2510, 2520 (тегишли счётлар).

Бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган шаклида ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби махсус «Умумишлаб чиқариш харажатлари ва хизматларини ҳисобга олиш қайдномаси»да юритилади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликлари**
- 2. Қишлоқ хўжалигида ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликларининг турлари**
- 3. Машина-трактор парки хизматлари**
- 4. Таъмирлаш устахоналари харажатлари**
- 5. Кўрсатилган агротехник хизматлар харажатлари**
- 6. Сув таъминоти хўжалиги харажатлари**
- 7. Электр таъминоти хўжалиги харажатлари**
- 8. Ишчи ҳайвонларни сақлаш харажатлари**
- 9. Умумишлаб чиқариш харажатлари**
- 10. Мехнат ҳимояси ва техника хавфсизлиги харажатлари**
- 11. Дала шийпонларини сақлаш ва ишчиларни овқатлантириш харажатлари**
- 12. Бошқа умумишлаб чиқариш харажатлари**

Текшириш учун саволлар:

- 1. Ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликларига нима киради?**
- 2. Қишлоқ хўжалик корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатлари қандай моддалари бўйича гуруҳланади?**

**15-МАВЗУ: ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИДА МОЛИЯВИЙ
НАТИЖАЛАР КЎРСАТКИЧЛАРИ, СОЛИҚЛАР, МАЖБУРИЙ
АЖРАТМАЛАР ВА ТЎЛОВЛАРНИНГ ҲИСОБИ**

Режа:

- 1. Қишлоқ хўжалик корхоналарида молиявий натижалар кўрсаткичлари ва уларнинг ҳисоби**
- 2. Қишлоқ хўжалик корхоналарини солиққа тортиш бўйича давлат сиёсати ва солиқлар бўйича ҳисоб-китобларнинг ҳисоби**
- 3. Қишлоқ хўжалик корхоналарида мажбурий ажратмалар ва тўловларнинг ҳисоби**

**1. Қишлоқ хўжалик корхоналарида молиявий натижалар
кўрсаткичлари ва уларнинг ҳисоби**

Сотишдан олинган даромаднинг ҳисоби. Қишлоқ хўжалик корхоналарида етиштирилган маҳсулотлар турли йўллар билан сотилади. Чунончи, пахта тўлиқ давлат буюртмаси асосида давлатга тасдиқланган сотиш баҳоларида сотилади. Етиштирилган ғалланинг 50 фоизи давлатга тасдиқланган сотиш баҳоларида, қолган қисми эса эркин келишув баҳоларида бошқа юридик ва жисмоний шахсларга сотилади. Давлат буюртмаси рўйхатига киртилмаган барча бошқа турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ўзга юридик шахсларга тузилган шартномалар асосида келишув нархларида, шунингдек бозорларда аҳолига бозор баҳоларида сотилади. Бундан ташқари қишлоқ хўжалик корхоналари етиштирган маҳсулотларини ўз ходимларига меҳнат ҳақи учун натурал тўлов сифатида ҳам беришлари, уларни бошқа юридик шахсларга таъсис бадали сифатида киритишлари ҳамда бепул хайрия этишлари ҳам мумкин.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини давлат буюртмаси, шунингдек ўзаро тузилган шартномалар асосида сотиш турли тайёрлов ва қайта ишловчи корхоналар, масалан, пахтани қабул қилиш ва қайта ишлаш заводлари, дон маҳсулотлари комбинатлари, жун заводлари, ёғ-мой комбинатлари ва бошқа шу каби ташкилотлар билан тузилган шартномалар асосида амалга оширилади. Давлат буюртмасини бажарувчи ташкилотлар, шунингдек бошқа сотиб олувчи юридик шахслар қишлоқ хўжалик корхоналарига шартномада кўрсатилган дастлабки тўловни амалга оширадилар. Бундай тўловларга қишлоқ хўжалик корхоналарида қуйидагича бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Кредит 6310 «Олинган бўнақлар».

Тайёрлов ва қайта ишловчи корхоналарга қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш счёт-фактуралар ва уларга илова қилинадиган қабул қилиш-топшириш далолатномалари, товар-транспорт накладнойлари ва бошқа ҳужжатлар билан расмийлаштирилади. Ушбу ҳужжатлар асосида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотишдан олинган даромадга қуйидагича бухгалтерия ҳисоби берилади:

Дебет 4010 «Харидорлардан олинadиган счётлар»

Кредит 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар».

Шундан сўнг, дастлаб, харидорлардан олинган бўнақлар суммаси ёпилади ва унга қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 6310 «Олинган бўнақлар».

Кредит 4010 «Харидорлардан олинadиган счётлар»

Харидорлардан охириги ҳисоб-китоблар бўйича қарзларнинг келиб тушишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Кредит 4010 «Харидорлардан олинadиган счётлар»

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бозорларда аҳолига сотиш, одатда, бириктирилган масъул моддий жавобгар шахслар (масалан, омбор мудирлари) томонидан амалга оширилади. Ушбу моддий жавобгар шахслар томонидан бозорларда аҳолига қишлоқ хўжалик маҳсулотларини нақд пулга сотишдан олинган даромад кассага кирим қилинади. Касса кирим ордери асосида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини нақд сотишдан олинган даромад суммасига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 5010 «Кассадаги пул маблағлари»

Кредит 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар».

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ўз ходимларига меҳнат ҳақи учун тўлаш сотишдан олинган даромад ҳисобланади ва унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6710 «Меҳнат ҳақи бўйича қарз»

Кредит 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар».

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бошқа юридик шахсларга таъсис бадали сифатида киритилишига таъсис шартномалари ва счёт-фактуралар асосида қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 0600 «Молиявий инвестициялар»

Кредит 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар».

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бошқа юридик шахсларга бепул хайрия сифатида берилишига тузилган шартномалар ҳамда счёт-фактуралар асосида қуйидаги ёзувлар қилинади:

а) бепул берилган маҳсулотлар қийматига

Дебет 4010 «Харидорлардан олинadиган счётлар»

Кредит 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар».

б) бепул берилган маҳсулотлар бўйича қарзнинг ҳисобдан чиқарилишига

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 4010 «Харидорлардан олинadиган счётлар».

Сотиш таннархининг ҳисоби. Қишлоқ хўжалик корхоналарида сотилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари таннархининг ҳисоби 9110 «Сотилган

маҳсулотлар таннархи» счётида юритилади. Ҳисобот йили давомида ушбу счётнинг дебетида сотилган маҳсулотлар режа таннархи бўйича қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 9110 «Сотилган маҳсулотлар таннархи»

Кредит 2810 «Тайёр маҳсулотлар».

Ҳисобот йили охирида барча ҳақиқий ишлаб чиқариш харажатлари аниқлангач, сотилган ҳамда омборларда сотилмасдан қолган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархи аниқланади. Шунингдек, 9110 «Сотилган маҳсулотлар таннархи» счётининг дебетида акс эттирилган сотилган маҳсулотларнинг режа таннархидаги қиймати қўшимча ёзув ёки «сторно» усуллари бўйича ҳақиқий таннархидаги қийматига етказилади. Бунда, чунончи, режа таннарх ҳақиқий таннархдан катта бўлса, у ҳолда «сторно» ёки «қизил ёзув» усулида **Дебет 9110 «Сотилган маҳсулотлар таннархи» Кредит 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»** ёзуви берилади. Режа таннарх ҳақиқий таннархдан кичик бўлса, у ҳолда «қўшимча ёзув» усулида **Дебет 9110 «Сотилган маҳсулотлар таннархи» Кредит 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»** ёзуви берилади.

Давр харажатларининг ҳисоби. Қишлоқ хўжалик корхоналарида бошқа юридик шахслардаги сингари давр харажатлари асосан учта гуруҳга бўлинади: (1) сотиш харажатлари; (2) маъмурий-бошқарув харажатлари; (3) бошқа операцион харажатлар. Давр харажатларининг таркиби ва уларнинг ҳисобини юритишда қишлоқ хўжалик корхоналари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»га ва 21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га амал қилишлари лозим.

Сотиш харажатларига қишлоқ хўжалик корхоналарида етиштирилган маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ барча турдаги харажатлар, чунончи, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ярмарка ва виставкаларини ташкил этишга, уларни реклама қилишга, контрактларни тузишга, омборхоналарни сақлашга, сотиш билан шуғулланувчи ходимларга меҳнат ҳақи ва ижтимоий тўловларга сарфланган ҳамда шу каби бошқа харажатлар киради. Сотиш харажатларининг ҳисоби 9410 «Сотиш харажатлари» счётида олиб борилади. Бу счётнинг дебетида юқорида келтирилган барча турдаги харажатлар тўпланади, бунда 0200, 1000, 6010, 6990, 6710, 6520 ва бошқа аниқ харажатларни ифодаловчи счётлар кредитланади. Ҳисобот йили охирида 9410 «Сотиш харажатлари» счёти ёпилади, яъни унинг дебетида тўпланган суммага **Дебет 9910 «Молиявий натижа» Кредит 9410 «Сотиш харажатлари»** ёзуви берилади.

Маъмурий-бошқарув харажатларига қишлоқ хўжалик корхоналарини бошқарув аппаратини сақлашга доир харажатлар, чунончи, бошқарув аппарати ходимларига ҳисобланган иш ҳақи, ижтимоий тўлов, амортизация ажратмалари, хизмат сафарлари, газета ва журналларга обуна, канцелярия товарлари ва бошқа шу каби харажатлар киради. Маъмурий-бошқарув харажатларининг ҳисоби 9420 «Бошқарув харажатлари» счётида олиб

борилади. Бу счётнинг дебетида юқорида келтирилган барча турдаги харажатлар тўпланади, бунда 0200, 1000, 6010, 6970, 6990, 6710, 6520 ва бошқа аниқ харажатларни ифодаловчи счётлар кредитланади. Ҳисобот йили охирида 9420 «Бошқарув харажатлари» счёти ёпилади, яъни унинг дебетида тўпланган суммага **Дебет** 9910 «Молиявий натижа» **Кредит** 9420 «Бошқарув харажатлари» ёзуви берилади.

Бошқа операцион харажатларга қишлоқ хўжалик корхоналарининг турли хайрия сифатида берилган мулкани ҳисобдан чиқарилиши, тўланган пеня ва жарималар, кўрсатилган моддий ёрдамлар, банк хизматлари учун тўловлар, аудиторлик текширувлари ва турли консалтинг хизматлари учун тўловлар, сотиш ҳажмига нисбатан пенсия фондига, мактаб таълимини ривожлантириш фондига ва автойўл фондига мажбурий ажратмалар, суд харажатлари, воз кечилган дебиторлик қарзлари ва шу каби бошқа харажатлар киради. Бошқа операцион харажатларининг ҳисоби 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётида олиб борилади. Бу счётнинг дебетида юқорида келтирилган барча турдаги харажатлар тўпланади, бунда 0200, 1000, 4010, 5010, 5110, 6010, 6970, 6990, 6710, 6520 ва бошқа аниқ харажатларни ифодаловчи счётлар кредитланади. Ҳисобот йили охирида 9430 «Бошқа операцион харажатлари» счёти ёпилади, яъни унинг дебетида тўпланган суммага **Дебет** 9910 «Молиявий натижа» **Кредит** 9430 «Бошқа операцион харажатлар» ёзуви берилади.

Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларнинг ҳисоби. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларга асосий воситалар ва бошқа активлар (номоддий активлар, қимматли қоғозлар, материаллар)ни сотишдан олинган фойда, жорий ижарадан олинган фойда, хизмат кўрсатувчи бўлинмалардан тушумлар, воз кечилган кредиторлик қарзлар, беғараз олинган молиявий ёрдам, инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар ва бошқа шу каби қўшимча даромадлар киради. Ушбу турдаги даромадларнинг ҳисоби 9300 «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар» счётлар тизимида очилган алоҳида счётларнинг кредитида олиб борилади. Бунда 1000, 4800, 5010, 5110, 6010, 6900, 9210, 9220 ва бошқа аниқ даромадларни ифодаловчи счётлар дебетланади. Ҳисобот йили охирида 9300 «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар» счёти ёпилади, яъни унинг кредитида тўпланган суммага **Дебет** 9300 «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар» **Кредит** 9910 «Молиявий натижа» ёзуви берилади.

Молиявий фаолиятга доир даромадларнинг ҳисоби. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида молиявий фаолиятга доир даромадларга дивиденд ва фоиз кўринишидаги даромадлар, узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар, қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар, хорижий валютада ифодаланган баланс моддалари бўйича ижобий курс фарқлари (ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланаётган қишлоқ хўжалик корхоналарида) киради. Бу турдаги даромадларнинг ҳисоби 9500 «Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар» счётлар тизимида очилган алоҳида счётларнинг кредитида олиб борилади. Бунда 4010, 4800, 5020, 5200 ва бошқа аниқ даромадларни ифодаловчи счётлар дебетланади. Ҳисобот йили охирида 9500 «Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар» счёти ёпилади, яъни унинг

кредитида тўпланган суммага **Дебет 9500** «Молиявий фаолият олинган даромадлар» **Кредит 9910** «Молиявий натижа» ёзуви берилади.

Молиявий фаолиятга доир харажатларнинг ҳисоби. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида молиявий фаолиятга доир харажатларга олинган кредит ва қарзлар учун тўланган фоизлар, узоқ муддатли ижара бўйича фоиз тўловлари, қимматли қоғозларни чиқаришга доир харажатлар, хорижий валютада ифодаланган баланс моддалари бўйича салбий курс фарқлари (ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланаётган қишлоқ хўжалик корхоналарида) киради. Бу турдаги харажатларнинг ҳисоби 9600 «Молиявий фаолиятга доир харажатлар» счётлар тизимида очилган алоҳида счётларнинг дебитида олиб борилади. Бунда 5200, 6010, 6900 ва бошқа аниқ харажатларни ифодаловчи счётлар кредитланади. Ҳисобот йили охирида 9600 «Молиявий фаолиятга доир харажатлар» счёти ёпилади, яъни унинг дебитида тўпланган суммага **Дебет 9910** «Молиявий натижа» **Кредит 9600** «Молиявий фаолиятга доир харажатлар» ёзуви берилади.

Фойда кўрсаткичларини аниқлаш ва уларнинг ҳисоби. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бошқа юридик шахслар сингари бешта фойда кўрсаткичи аниқланади ва улар «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда» да акс эттирилади. Республикамизда амалда бўлган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»га мувофиқ ушбу фойда кўрсаткичлари қуйидагича аниқланади:

1. Сотишдан олинган фойда ёки зарар (Фс) ёки (Зс)

$$\text{Фс (Зс)} = \text{Ст} - \text{Тс},$$

мас равишда $\text{Фс} = \text{агар } \text{Ст} > \text{Тс}, \quad \text{Зс} = \text{агар } \text{Ст} < \text{Тс}$

Бу ерда:

Ст – қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотишдан олинган соф тушум;

Тс – қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг сотиш таннари.

2. Асосий фаолиятдан олинган фойда ёки зарар (Фаф) ёки (Заф)

$$\text{Фаф (Заф)} = \text{Фс (Зс)} - \text{Дх} + \text{Бод}$$

Бу ерда:

Дх - давр харажатлари;

Бод – асосий фаолиятдан олинган бошқа операцион даромадлар.

3. Умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда ёки зарарлар (Фух) ёки (Зух)

$$\text{Фух (Зух)} = \text{Фаф (Заф)} + \text{Фмф} - \text{Змф}$$

Бу ерда: **Фмф** – молиявий фаолиятдан олинган фойда;

Змф - молиявий фаолиятдан кўрилган зарарлар.

4. Солиқгача фойда ёки зарарлар (Фст) ёки (Зст)

$$\text{Фст (Зст)} = \text{Фух (Зух)} + \text{Фф} - \text{Фз}$$

Бу ерда:

Фд –фавкулотдаги фойда;

Фз – фавкулотдаги зарарлар

5.Соф фойда ёки соф қопланмаган зарарлар (Сф) ёки (Сз)

$$\text{Сф (Сз)} = \text{Фст (Зст)} - \text{Дс}$$

Бу ерда: **Дс** – фойдадан олинадиган солиқлар - фойда солиғи, инфраструктурани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ (бошқа фаолият турлари билан шуғулланувчи кишлоқ хўжалик корхоналари учун).

Якуний молиявий натижаларни ифодаловчи фойда (зарар) кўрсаткичларининг йиғма ҳисоби 9910 «Молиявий натижа» счётида юритилади. Ушбу счётнинг кредитида барча турдаги даромадлар, кредитида эса сотиш таннари, давр харажатлари, молиявий фаолиятга доир харажатлар, фавкулотдаги зарарлар ҳамда фойданинг ишлатилиши акс эттирилади. Ҳисобот даври охирида бу счётнинг кредит ва дебет оборотлари суммасини ўзаро таққослаш асосида якуний молиявий натижа аниқланади. Агар кредит оборот суммаси дебет оборот суммасидан катта бўлса, бу ҳисобот даврида олинган соф фойдани, агар кредит оборот суммаси дебет оборот суммасидан кичик бўлса, бу ҳисобот даврида кўрилган жами зарарни билдиради. Ҳисобот даврида олинган соф фойданинг ёпилишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 9910 «Молиявий натижа»

Кредит 8710 «Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (зарари)».

Ҳисобот даврида кўрилган жами зарарнинг ёпилишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 8710 «Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (зарари)».

Кредит 9910 «Молиявий натижа»

Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси кишлоқ хўжалик корхонаси пайчилари йиғилиши қарорига асосан улар ўртасида тақсимланиши, шунингдек ўтган йилларнинг фойдаси таркибида корхонада қолдирилиши мумкин. Ушбу хўжалик операциялари ҳисобда қуйидагича акс эттирилади.

а) ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдасини пайчилар ўртасида тақсимланишига:

Дебет 8710 «Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (зарари)».

Кредит 6610 «Таъсисчиларга дивидендлар бўйича қарз».

б) ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдасини ўтган йиллар фойдасига киритилишига:

Дебет 8710 «Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (зарари)».

Кредит 8720 «Ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (зарари)».

Ҳисобот йилининг жами зарари ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси, шунингдек резерв капитали эвазига қопланиши мумкин: Ушбу хўжалик операциялари ҳисобда қуйидагича акс эттирилади.

а) ҳисобот йилининг жами зарарининг ўтган йиллар тақсимланмаган фойдаси ҳисобидан қопланишига:

Дебет 8720 «Ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (зарари)».

Кредит 8710 «Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (зарари)».

б) ҳисобот йилининг жами зарарининг резерв капитали ҳисобидан қопланишига:

Дебет 8820 «Резерв капитали».

Кредит 8710 «Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (зарари)».

2. Қишлоқ хўжалик корхоналарини солиққа тортиш бўйича давлат сиёсати ва солиқлар бўйича ҳисоб-китобларнинг ҳисоби

Давлатимизнинг солиқ сиёсатида белгиланган тартиб-қоидаларга кўра қишлоқ хўжалик корхоналари солиқ тўловчилар сифатида уч гуруҳга бўлинади: (1) ягона ер солиғини тўловчилар; (2) ягона солиқ тўловини тўловчилар; (3) умумбелгиланган солиқларни тўловчилар.

Ушбу гуруҳларга кирувчи қишлоқ хўжалик корхоналари, шунингдек улар тўлайдиган мос равишдаги солиқлар ўзининг объекти, солиқ ставкаси, ҳисоб-китоби, тўлаш тартиби ва бошқа жиҳатлари бўйича бир қанча хусусиятларга эга. Қуйида қишлоқ хўжалик корхоналари тўлайдиган солиқларни ҳисоб-китоб қилиш ва улар ҳисоби хусусиятларига тўхталамиз.

Ягона ер солиғи

Солиқ кодексининг 362-моддасига кўра ягона ер солиғини тўловчилар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

*қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар;

*қишлоқ хўжалиги йўналишидаги илмий-тадқиқот ташкилотларининг тажриба-экспериментал хўжаликлари ва таълим муассасаларининг ўқув-тажриба хўжаликлари.

Солиқ кодексининг ушбу моддасига асосан бир вақтнинг ўзида қуйидаги шартларга жавоб берадиган юридик шахслар солиқ солиш мақсадида **қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар** жумласига киради:

- ер участкаларидан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва ўзи етиштирган мазкур маҳсулотни қайта ишлаш ёхуд ер участкаларидан фойдаланган ҳолда фақат қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш асосий фаолият тури бўлган юридик шахслар;

- қишлоқ хўжалигини юритиш учун маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан ўзларига белгиланган тартибда берилган ер участкаларига эга бўлган юридик шахслар;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва ўзи етиштирган мазкур маҳсулотни қайта ишлаш улуши реализация қилиш ёки қайта ишлаш учун олинган қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ўз ичига олувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва қайта ишлаш умумий ҳажмида камида 50 фоизни ташкил этадиган юридик шахслар.

Солиқ Кодекси 362- моддаси иккинчи қисмининг иккинчи ва учинчи хатбошиларида назарда тутилган шартларга жавоб берадиган янгидан ташкил этилган қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан ягона ер солиғини тўловчилар бўлади.

Қуйидагилар ягона ер солиғини тўловчилари бўлиб ҳисобланмайди:

*ўрмон ва овчилик хўжаликлари;

*юридик шахс ташкил этган ва ташкил этмаган ҳолда тузилган деҳқон хўжаликлари.

Ягона ер солиғини тўлаш тартибини қўллаш учун солиқ тўловчи ҳар йили жорий солиқ даврининг 1 февралига қадар солиқ бўйича ҳисобга олиш жойидаги давлат солиқ хизмати органларига ўтган солиқ даврида қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва қайта ишлашнинг умумий ҳажмида қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ўзи етиштирган ва қайта ишлаган улуши кўрсатилган маълумотномани тақдим этиши лозим. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва қайта ишлашнинг умумий ҳажмида қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ўзи етиштирган ва қайта ишлаган улушини аниқлашда Солиқ Кодексининг 132-моддасида назарда тутилган бошқа даромадлар ҳисобга олинмайди. **Мисол:** ўтган йилда жами соф тушум 2 миллиард сум, шундан ўзи етиштирган ва қайта ишлаган маҳсулотни сотишдан олинган тушум (1) - ҳолатда 600 млн. сум, (2) - ҳолатда 1,5 миллиард сум, дейлик. Мисол шартига кўра, умумий соф тушумда қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ўзи етиштирган ва қайта ишлаган улуши (1)-ҳолатда 30 %, (2) - ҳолатда 75 % ни ташкил этади. Демак, (1)- ҳолатда ушбу қишлоқ хўжалик корхонаси ягона ер солиғини тўловчиси ҳисобланмайди, чунки унинг умумий соф тушумида қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ўзи етиштирган ва қайта ишлаган улуши Солиқ Кодексининг 362-модда учинчи бандида белгиланган меъёрдан паст, аксинча (2)-ҳолатда у ягона ер солиғи тўловчиси ҳисобланади, чунки бу ҳолатда қишлоқ хўжалик корхонасининг умумий тушумида қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ўзи етиштирган ва қайта ишлаган улуши белгиланган меъёрдан юқори.

Агар ўтган солиқ даври якунлари бўйича ягона ер солиғи тўловчи Солиқ Кодекси 362-моддасининг иккинчи қисмида белгиланган шартларга жавоб бермаса, солиқ тўловчи жорий солиқ даврининг бошидан бошлаб умумбелгиланган солиқларни ёки ягона солиқ тўловини тўлашга ўтиши керак бўлади.

Микрофирмалар ва кичик корхоналар тоифасига кирадиган солиқ тўловчи Солиқ Кодекси 362-моддасининг иккинчи қисмида белгиланган шартларга жавоб бермай қўйган солиқ давридан кейинги йилнинг 1 февралидан кечиктирмай давлат солиқ хизмати органига солиқ солиш тартибини танлаш тўғрисида ёзма билдириш тақдим этиши лозим. Солиқ тўловчининг ёзма билдиришни белгиланган муддатда тақдим этмаганлиги унинг умумбелгиланган солиқларни тўлашга розилиги деб ҳисобланади.

Ягона ер солиғини тўлашдан умумбелгиланган солиқларни тўлашга ўтган солиқ тўловчи Солиқ Кодексида назарда тутилган юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи ва юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқ бўйича у умумбелгиланган солиқларни тўлашга ўтган солиқ даврининг биринчи чораги учун жорий тўловларни тўлашдан озод қилинади.

Умумбелгиланган солиқларни ёки ягона солиқ тўловини тўлашга ўтган ягона ер солиғини тўловчи 362- модданинг биринчи қисмида назарда тутилган тартибга мувофиқ фақат навбатдаги солиқ даври бошидан бошлаб яна ягона ер солиғини тўлашга ўтишга ҳақлидир.

Солиқ Кодекси 362-моддасининг иккинчи қисмида белгиланган шартларга жавоб берадиган қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар, шунингдек қишлоқ хўжалиги йўналишидаги илмий-тадқиқот ташкилотларининг тажриба-экспериментал хўжаликлари ва таълим муассасаларининг ўқув-тажриба хўжаликлари фаолиятнинг ягона ер солиғини тўлаш татбиқ этиладиган қисми бўйича солиқ солишнинг бошқача тартибини танлаш ҳуқуқига эга эмас.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва қайта ишлаш билан боғлиқ бўлмаган фаолият турларини амалга оширишда ягона ер солиғи тўловчи мазкур фаолият турлари бўйича алоҳида-алоҳида ҳисоб юритиши шарт.

Солиқ Кодекси 350-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ солиқ солиш тартибини танлаш ҳуқуқи сақлаб қолинган микрофирмалар ва кичик корхоналар фаолиятнинг бошқа турлари бўйича корхоналарнинг тегишли тоифалари учун белгиланган ставкалар бўйича ягона солиқ тўлови тўлаши мумкин. Микрофирмалар ва кичик корхоналар тоифасига кирмайдиган солиқ тўловчи умумбелгиланган солиқларни тўлашга ўтиши керак.

Ягона ер солиғини тўловчилар учун Солиқ Кодексининг 132-моддасида назарда тутилган бошқа даромадларга солиқ солинмайди, дивидендлар ва фоизлар, биргаликдаги фаолиятдан олинган даромадлар бундан мустасно.

Биргаликдаги фаолиятдан олинadиган даромадларга ягона ер солиғи тўловчида дивидендларга солиқ солиш учун белгиланган ставкалар бўйича солиқ солинади.

Ер участкалари ижарага (шу жумладан ички хўжалик пудратига) берилганида ягона ер солиғини тўлаш мажбурияти ижарага берувчининг зиммасида сақланиб қолади.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ қишлоқ хўжалигини юритиш учун эгалик қилишга, фойдаланишга ёки ижарага берилган ер участкаси солиқ солиш объекти, ер участкаларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланган норматив қиймати⁹ солиқ солинадиган база ҳисобланади.

Эгалик қилиш ҳуқуқи, фойдаланиш ҳуқуқи ёки ижара ҳуқуқи йил мобайнида вужудга келган ер участкалари учун солиқ солинадиган база ер участкаларига бўлган ҳуқуқ вужудга келган ойдан кейинги ойдан бошлаб ҳисоблаб чиқарилади. Ер участкаси майдони камайтирилган тақдирда, солиқ солинадиган база ер участкаси майдони камайтирилган ойдан бошлаб камайтирилади.

⁹ **Изоҳ:** 1. Ҳар бир хўжалик бўйича қишлоқ хўжалиги ерларининг норматив қиймати Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси томонидан белгиланади.

2. Белгиланган мезонларга мувофиқ ягона ер солиғи тўловчиларига киритилadиган балиқчилик хўжаликлари туман бўйича ўртача сугориладиган ерлар норматив қийматидан келиб чиқиб, ягона ер солиғини тўлайдилар.

Юридик шахсларда ягона ер солиғи бўйича имтиёзга бўлган ҳуқуқлар вужудга келганда солиқ солинадиган база бу ҳуқуқ вужудга келган ойдан бошлаб камайтирилади. Ягона ер солиғи бўйича имтиёзга бўлган ҳуқуқ тугатилган тақдирда, солиқ солинадиган база бу ҳуқуқ тугатилган ойдан кейинги ойдан бошлаб кўпайтирилади.

Ягона ер солиғини тўлашдан қуйидагилар озод қилинади:

*Солиқ Кодекси 362-моддаси иккинчи қисмининг иккинчи ва учинчи хатбошиларида назарда тутилган шартларга мувофиқ келган тақдирда, янги ташкил этилган қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар давлат рўйхатидан ўтказилган ойдан бошлаб икки йил муддатга. Мазкур имтиёз тугатилган фермер хўжаликлари базасида ташкил этилган фермер хўжаликлари татбиқ этилмайди;

*ихтиёрий тугатилаётган тадбиркорлик субъектлари - юридик шахслар давлат рўйхатидан ўтказувчи орган ихтиёрий тугатиш тўғрисида қабул қилинган қарор ҳақида хабардор қилинган кундан эътиборан. Ихтиёрий тугатиш қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тугалланмаган ёки тугатиш тартиб-таомили тугатилган ва фаолият қайта тикланган тақдирда ушбу имтиёз қўлланилмайди ҳамда солиқ суммаси имтиёз қўлланилган бутун давр учун тўлиқ миқдорда ундирилади.

Қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар - ягона ер солиғи тўловчиларга Солиқ Кодекси 282-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган ер солиғи бўйича имтиёзлар ҳам татбиқ этилади.

Ягона ер солиғини тўловчилари учун календарь йил солиқ даври бўлиб ҳисобланади. Календарь йил учун ягона ер солиғи суммаси ер участкаларининг норматив қийматини ягона ер солиғининг белгиланган ставкасига кўпайтириш орқали топилади.

Мисол: ягона ер солиғи тўловчи «Саҳоват» фермер хўжалиги учун ажратилган жами ер участкаси 2009 йил 1 январь ҳолатига 242,4 га, шундан:

*йўллар, ариқлар ва зовурлар ўтган ер майдони – 17,0 га;

*экин ерлари майдони – 43,4 га;

*боғ участкалари майдони – 83,0 га;

*узумзорлар майдони – 93,4 га;

*кўп йиллик дарахтзорлар майдони – 1,3 га;

*бўз ерлар майдони – 4,3 га.

1 га ер участкасининг норматив қиймати:

экин ерлари майдони учун – 947,2 минг сум;

*боғ участкалари майдони учун – 462,3 минг сум;

*узумзорлар майдони учун – 467,4 минг сўм;

*кўп йиллик дарахтзорлар майдони учун – 947,2 минг сўм;

*бўз ерлар майдони учун 15,1 минг сўм.

Ягона ер солиғи ставкаси – 3,5 %, ягона ер солиғи тўловидан озод қилинган ер участкалари майдони (боғлар ва узумзорлар бўйича 176,4 га ёки норматив қиймати 82026,1 минг сўм, солиққа тортиладиган ер участкалари майдони 49,0 га ёки норматив қиймати 42404,8 минг сўм.

Юқорида келтирилган шартли маълумотлар асосида тузилган ягона ер солиғи ҳисоб-китоби 15.1-жадвалда келтирилган.

15.1-жадвал

«Саховат» фермер хўжалиги бўйича 2009 йил учун ягона ер солиғи ҳисоб-китоби

№	Кўрсаткич	Ер майdonи, га	Ернинг қиймати, минг сўм		Сумма, минг сўмда
			1 га учун	Жами	
1	Жами ер майдони	242,4		X	
	Шундан:				
1.1.	Йўллар, ариқ ва зовурлар	17,0	X	X	x
1.2.	Экин ерлари майдони	43,4	947,2	41108,5	
1.3.	Боғ участкалари майдони	83,0	462,3	38370,9	
1.4.	Узумзорлар майдони	93,4	467,4	43655,2	
1.5.	Кўп йиллик дарахтзорлар	1,3	947,2	1231,4	
1.6.	Бўз ерлар	4,3	15,1	64,9	
2	Жами солиққа тортиладиган ер участкалари (1- 1.1)	225,4		124430,9	
3	Ягона ер солиғи ставкаси, %			3,5	
4	Ягона ер солиғи суммаси				4355,1
5	Шундан:				
5.1.	Солиқдан озод ерлар	176,4	X	82026,1	2870,9
5.2.	Солиқ тўланадиган ерлар	49,0	X	42404,8	1484,2

Юқоридаги 15.1-жадвалда келтирилган ягона ер солиғининг ҳисоб-китоби ер участкаси жойлашган ердаги давлат солиқ хизмати органига жорий солиқ даврининг 1 майигача тақдим этилади.

Йил давомида берилган ер участкалари учун ягона ер солиғи ер участкаси берилганидан кейинги ойдан бошлаб тўланади. Ер участкаси олиб қўйилган (камайтирилган) тақдирда, ягона ер солиғини тўлаш ер участкаси олиб қўйилган (камайтирилган) ойдан бошлаб тўхтатилади (камайтирилади).

Ер участкасининг таркиби ва майдони йил давомида ўзгарган, шунингдек ягона ер солиғи бўйича имтиёзларга бўлган ҳуқуқ вужудга келган (тугатилган) тақдирда, солиқ тўловчилар давлат солиқ хизмати органларига ҳисобот йилининг 1 декабригача ягона ер солиғининг аниқлик киритилган ҳисоб-китобини тақдим этишлари шарт.

Солиқ Кодески 369-моддасида белгиланган тартибга кўра ягона ер солиғини тўлаш қуйидаги муддатларда амалга оширилади:

*ҳисобот йилининг 1 июлигача - йиллик солиқ суммасининг 20 фоизи;

*ҳисобот йилининг 1 сентябригача - йиллик солиқ суммасининг 30 фоизи;

*ҳисобот йилининг 1 декабригача - солиқнинг қолган суммаси.

Ягона ер солиғининг ҳисобланган суммасига ҳисоб-китоб асосида қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар

Кредит 6410 «Бюджетга солиқлар бўйича қарзлар».

Мақсадли ишлатиш шарти билан тўловдан озод этилган ягона ер солиғи суммасига қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 6410 «Бюджетга солиқлар бўйича қарзлар»

Кредит 8840 «Солиқ имтиёзлари».

Ягона ер солиғининг бюджетга ўтказиб берилишига тўлов топшириқномаси асосида қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 6410 «Бюджетга солиқлар бўйича қарзлар»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

Ягона солиқ тўлови

Солиқ Кодексининг 362-моддасида белгиланган шартларга кўра ягона ер солиғини тўловчи қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари мақомига мос келмайдиган, асосий фаолияти қишлоқ хўжалиги бўлган кичик корхоналар ва микрофирмалар тоифасига кирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари ягона солиқ тўловини тўловчилари ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 22 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида» ПҚ-1245-сон қарорига биноан кичик корхоналар (ҳодимларининг сони 50 кишигача) ва микрофирмалар (ҳодимларининг сони 20 кишигача) тоифасига кирувчи асосий фаолияти қишлоқ хўжалиги бўлган кичик корхоналар ва микрофирмалар тоифасига кирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари 6 % лик ставкада ягона солиқ тўловини тўлайдилар. Асосий фаолиятдан ташқари бошқа фаолият турлари бўйича бу турдаги корхоналар алоҳида ҳисоб юритишлари ҳамда ягона солиқ тўловини белгиланган ставкаларда тўлашлари лозим.

Ягона солиқ тўловини тўловчи қишлоқ хўжалик корхоналари ихтиёрий тарзда рўйхатдан ўтган жойидаги давлат солиқ хизмати органларига навбатдаги чорак бошланишига қадар бир ойдан кечиктирмай, янги барпо этилаётган микро ва кичик корхона мақомидаги қишлоқ хўжалик корхоналари эса фаолиятни амалга оширишни бошлашга қадар топшириладиган ариза асосида қўшилган қиймат солиғини тўлашлари мумкин. Ягона солиқ тўлови тўловчилари томонидан қўшилган қиймат солиғини тўлашдан бош тортиш навбатдаги йил бошланишига қадар бир ойдан кечиктирмасдан рўйхатдан ўтган жойидаги давлат солиқ хизмати органларига тақдим этиладиган ариза асосида навбатдаги йилнинг бошидангина амалга оширилади.

Ягона солиқ тўловини тўлаш объекти бўлиб қишлоқ хўжалик корхоналарининг барча фаолият турларидан олган ялпи тушуми ҳисобланади. Ягона солиқ тўлови суммаси ялпи тушум суммасини ушбу солиқнинг белгиланган меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади. Бунда, ихтиёрий тарзда қўшилган қиймат солиғини тўловчилар учун ягона солиқ тўлови суммаси бюджетга тўланадиган қўшилган қиймат солиғи суммасига, бироқ ягона солиқ тўлови суммасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорига камаяди.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида ягона солиқ тўловига тортиладиган ялпи тушум таркибига қуйидагилар киритилади:

1. Нақд пулга ва нақдсиз пулга сотилган маҳсулот, боварлар, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг ҳажми.

2. Асосий фаолиятдан бошқа даромадлар, чунончи:

а) ундирилган ёки қарздор эътироф этган жарималар, пенялар, неустойкалар ҳамда хўжалик шартномаларининг шартларини бузганлик учун бошқа жазо турлари;

б) ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллар даромадлари;

в) рента даромади, автотранспорт корхонаси хузуридаги ошхоналардан тушумлар, бошқа хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан тушумлар;

г) асосий воситалар ва бошқа мол-мулкни сотишдан даромадлар;

д) кредиторлик ва депонентлик қарзини қонун билан белгиланган тартибда ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

е) товар-моддий бойликларини қўшимча баҳолаш;

ж) текин молиявий ёрдам, шу жумладан, текинга олинган мол-мулк;

з) қисқа муддатли ижарадан даромадлар;

и) илгари чиқариб ташланган харажатларни қоплаш тариқасида олинган даромадлардан ташқари бошқа операцион даромадлар;

3. Молиявий фаолиятдан даромадлар, чунончи:

а) олинган роялти ва капитал трансферти;

б) Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва ундан ташқарида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида улушли иштирок этишдан олинган даромадлар, акциялар бўйича дивидендлар ҳамда облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар бўйича даромадлар;

в) мол-мулкни узоқ муддатли ижара (лизинг)га беришдан даромад (маржа);

г) чет эл валютасидаги операциялар бўйича курсдаги фарқдан даромадлар (мусбат ва манфий курс фарқлари ўртасидаги сальдо), бунда манфий курс фарқи суммаси мусбат курс фарқи суммасидан ошиб кетган ҳолда ошиб кетиш суммаси ягона солиқ тўловини ҳисоблаб чиқаётганда солиқ солинадиган базани камайтирмайди;

д) қимматли қоғозлар, шуъба корхоналар ва хоказоларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашларни ўтказишдан даромадлар;

е) молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар;

4. Фавқулодда даромадлар.

Солиқ солинадиган ялпи тушум ҳисоблаб чиқиладиганда қуйидагилар ялпи тушумдан чиқариб ташланади:

а) ихтёрий равишда ўз аризасига кўра қўшилган қиймат солиғи тўловчилар учун қўшилган қиймат солиғи суммаси;

б) давлат субсидиялари суммаси;

в) давлат облигациялари ва бошқа давлат қимматли қоғозлари бўйича даромадлар;

г) тўлов манбаида солиқ тўланганлигини тасдиқлайдиган ҳужжатлар (маълумотнома) мавжудлигида дивидендлар ва фоизлар.

Ягона солиқ тўлови ҳар чоракда ўсиб боровчи якун билан ҳисоб-китобни топшириш муддатидан кечиктирмай тўланади.

Ягона солиқ тўлови бўйича ҳисоб-китобларнинг бухгалтерия ҳисоби 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз» счётида юритилади. Белгиланган тартибда ҳисоблаб чиқилган ягона солиқ тўлови бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 9820 «Фойдадан ҳисобланган бошқа солиқлар ва йиғимлар бўйича харажатлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Қишлоқ хўжалик корхоналарини бюджетга ягона солиқ тўлови бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Умумбелгиланган солиқлар

Ягона ер солиғини ҳамда ягона солиқ тўловини тўловчилари мақомига мос келмайдиган қишлоқ хўжалик корхоналари қуйидаги умумбелгиланган солиқларни тўловчилари ҳисобланадилар:

*ҚҚС;

*фойда солиғи;

*мол-мулк солиғи;

*ер солиғи;

*сув ресурсларидан фойдаланганлик учун тўлов;

*ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари тўлайдиган ушбу умумбелгиланган солиқ тўловлари солиқ қонунчилиги ҳужжатларида келтирилган тартибларда ҳисобланади ва бюджетга ўтказиб берилади. Қуйида уларнинг айримларига тўхталамиз.

ҚҚС. Умумбелгиланган солиқларни тўловчи қишлоқ хўжалик корхоналари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, товарлар, бажарилган иш, кўрсатилган хизматлар, мулкни ижарага бериш, уларни сотиш, бепул бериш ва бошқа сотиш операциялари бўйича ҚҚС тўловчи ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, товарлар, иш ва хизматларни сотишдан олинган ҚҚС суммаси белгиланган ставка (20 фоиз) бўйича иккита усулда қуйидаги формулалар асосида аниқланади:

(1) - усул. Солиққа тортиладиган айланма ҚҚСсиз белгиланганда:

$$С_{ққс} = С_{ай} \times C / 100 \quad (1)$$

бунда: **С_{ққс}** - буюртмачилардан ундириладиган солиқ суммаси;

С_{ай} - солиққа тортиладиган айланма;

С - қўшилган қиймат солиғи ставкаси.

(2)-усул. Солиққа тортиладиган айланмада ҚҚС ҳам ҳисобга олинганда:

$$С_{ққс} = Т_{қ} \times C / (C + 100) \quad (2)$$

бунда: **Т_қ** - қўшилган қиймат солиғи ҳам ҳисобга олинган айланма.

Мисол: Харидорларга сотилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари қиймати ҚҚС билан биргаликда счёт-фактура бўйича 72 млн сўм, дейлик.

Ушбу мисол бўйича сотишдан олинган ҚҚС суммаси (2)-формулага асосан топилади ва у 12 млн. сўмни $(72 * 20 \% / 120 \%)$ ташкил этади. Бу ҳолда сотилган маҳсулотнинг ҚҚСсиз сотиш қиймати 60 млн сўмдан $(72-12)$ иборат бўлади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида сотишдан олинган ҚҚС суммаси ҚҚСсиз сотиш қийматидан (1)-формула бўйича ҳисобланганда ҳам 12 млн. сўмни $(60 * 20\% / 100 \%)$ ташкил этади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида нақдсиз пулга сотилган товар-моддий бойликлар, иш ва хизматларга тўғри келадиган ҚҚС суммаси харидорлар ва буюртмачиларга тақдим этилган счёт-фактураларда алоҳида устунчада кўрсатилади. ҚҚС суммаси харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётларнинг жами суммасига киритилади. Ҳисобланган ҚҚС суммасига счёт-фактуралар асосида қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4010 «Олинадиган счётлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Нақд пулга сотилган товар-моддий бойликлар, иш ва хизматларга тўғри келувчи ҚҚС суммаси буюртмачидан кассага кирим қилинган жами тушум таркибида ўз аксини топади ва унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Қишлоқ хўжалик корхоналарида бюджетга тўланадиган ҚҚС суммаси сотишдан олинган ҚҚС суммасидан таъминотчиларга товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ҳамда счёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС суммасини айириш йўли билан топилади.

21-сон БҲМСга мувофиқ таъминотчиларга товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ва счёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС суммаси ҳисобот даври мобайнида 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари» счётининг дебетида тўпланади. Бунда 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар», 6100 «Ажратилган бўлинмалар, шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар», 6990 «Бошқа мажбуриятлар» счётлари кредитланади.

Ҳисобот даври тугагандан кейинги ойнинг 25 санасигача қишлоқ хўжалик корхоналари давлат солиқ органларига ҚҚС ҳисоб-китобини белгиланган шаклда тақдим этишлари лозим. Шунингдек, улар солиқ идораларига ҚҚС ҳисоб-китобига илова тариқасида солиқ даври мобайнида олинган товарлар (ишлар, хизматлар) бўйича счёт-фактуралар реестрини тақдим этишлари лозим.

ҚҚС ҳисоб-китоби, шунингдек унга илова қилинадиган реестр ва тақсимот асосида 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари» счётининг дебетида тўпланган сумманинг камайтиришга олиб борилган қисмига бухгалтерияда қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак

тўловлари».

Камайтиришга олиб борилмаган ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига мутаносиб усул бўйича аниқланган ҳамда киритилган ҚҚС суммасига қуйидагича қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»,

2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари»

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари».

Олдинги ҳисобот даври учун камайтиришга олиб борилган ҚҚС суммасининг ҳисобот даври учун камайтиришга олиб борилган солиқ суммасидан ортиқ бўлган суммаси вужудга келган ҳолларда кўрсатилган ортиқча сумма ҳисобот давридан кейинги даврда камайтиришга олиб борилади. Камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммаси ҳисобланган ҚҚС суммасидан ортиқ бўлганида, унда бундай ортиқча сумма (манфий сальдо) қишлоқ хўжалиги корхонасига унинг солиқлар ва йиғимлар бўйича қарзи бўлмаган тақдирда қонунда белгиланган тартибда қайтарилади. Бунда ушбу ортиқча сумма қишлоқ хўжалиги корхонасининг шахсий счётида ортиқча тўлов сифатида эмас, балки манфий сальдо сифатида ҳисобга олинади. Ортиқча тўланган ҚҚС суммасининг қишлоқ хўжалиги корхонасига қайтарилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари»

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини бюджетга ҚҚС бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Фойда солиғи. Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра қишлоқ хўжалиги корхоналарида бошқа хўжалик юритиш субъектларидаги каби фойда солиғини ҳисоб-китоб қилиш учун «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»да номлари келтирилган фойда (зарар) кўрсаткичларидан ташқари яна қуйидаги иккита фойда кўрсаткичи ҳисоблаш йўли билан топилади. Булар:

- **Солиққа тортиладиган даромад (Стд)**

Стд = Фст (Зст) + Стх + Сбх + Бом - Гр - Счх - Д - Ф

Бу ерда: **Фст (Зст)** – солиқ тортилгунгача бўлган фойда ёки зарар

Стх – солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар;

Сбх – ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекин келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар;

Счх – солиқ базасидан ҳисобот даврида чегириладиган харажатлар;

Бом – беғараз олинган мулк;

Гр – олинган грант ва субсидиялар;

Д – олинган дивидендлар;

Ф – олинган фоизлар

• **Солиққа тортиладиган фойда (Стф)** – бу солиққа тортиладиган даромаддан фойда солиғини ҳисоблаш учун имтиёз сифатида чегириб ташланадиган харажатларни айиргандан кейин қоладиган фойда суммаси, яъни :

$$\text{Стф} = \text{Стд} - \text{И}$$

Бу ерда : **И** – имтиёз сифатида солиққа тортиладиган даромаддан чегириладиган харажатлар ҳамда солиқдан озод этилган фойда суммаси.

Солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар деганда Солиқ кодекси ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»га мувофиқ молиявий натижаларни шакллантиришда солиққача фойда суммасини камайтиришга олиб борилган, ҳисоботда сотиш таннархи, давр харажатлари ва молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибида акс эттирилган харажатлар тушунилади. Бундай харажатлар таркибига, чунончи меъёрдан ортиқ ишлаб чиқаришдаги йўқотишлар, меъёрдан ортиқ вакиллик харажатлари, моддий ёрдам ва компенсациялар, қишлоқ хўжалиги корхонасининг асосий воситалари ва бошқа активларини сотиш ва бошқа чиқимларидан кўрилган зарарлар ва бошқа шу каби харажатлар киради. Уларнинг тўлиқ рўйхати Солиқ кодексида (147-модда) ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»нинг 1-илоvasида келтирилган. Солиқ қонунчилига асосан қишлоқ хўжалиги корхоналари солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатларни мустақил ҳисоблашлари, улар суммасини фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатишлари лозим.

Ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекинда келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар деганда 9440 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган харажатлар» счёта акс эттирилган харажатлар тушунилади. Бундай харажатларнинг тўлиқ рўйхати Солиқ кодексида (146-модда) ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»нинг 2-илоvasида келтирилган. Ушбу харажатлар ҳам фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатилади.

Солиқ базасидан чегириладиган харажатлар деганда Низомга келтирилган 2-иловага мувофиқ ўтган ҳисобот йилида солиқ базасидан чегирилмаган, лекинда кейинги ҳисобот давридан бошлаб 10 йил муддат мобайнида солиқ базасидан чегирилиб бориладиган харажатлар тушунилади. Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига асосан қишлоқ хўжалиги корхоналари солиқ базасидан чегириладиган харажатларни Солиқ кодекси ва Низомда келтирилган тартибга мувофиқ махсус ҳисоб-китоб ёрдамида мустақил ҳисоблашлари ва маълумотнома билан тасдиқлашлари, уларнинг суммасини фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатишлари лозим.

Беғараз олинган мулк деганда бошқа юридик ва жисмоний шахслардан ҳақи тўланмаслик шарти билан олинган мулк (асосий воситалар, номоддий активлар, ўрнатишга мўлжалланган жиҳозлар, материаллар) тушунилади.

Грантлар деганда қишлоқ хўжалиги корхонасига давлат (хукумат) ҳамда нодавлат, чет эл, ҳалқаро ташкилот ва фондлар томонидан маълум мақсадлар учун берилган бегараз, гуманитар пул маблағлари ёки моддий техник ёрдам суммаси тушунилади. Грант маблағлари қатъий белгиланган мақсадлар учун ишлатилади.

Олинган дивидендлар ва фоизлар Солиқ қонунчилигига мувофиқ алоҳида 10 фоизлик дивиденд солиғига тортилиши муносабати билан фойда солиғини ҳисоблашда чегириб ташланади. Шунинг учун уларнинг суммалари фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатилади. Ушбу даромадлардан дивиденд солиғини ундирилганлиги тўғрисида маълумотлар уларни берган юридик шахсларнинг маълумотномалари билан тасдиқланиши лозим.

Фойда солиғи бўйича имтиёзлар сифатида солиққа тортиладиган даромад суммасидан чегириб ташланадиган харажатлар, солиқдан озод этилган фойданинг турлари ҳамда имтиёз меъёрлари Солиқ кодексида (158,159-моддалар) очиқ берилган.

Фойда солиғи (Нф) суммаси қишлоқ хўжалиги корхонасининг солиққа тортиладиган фойдаси суммасини (**Стф**) солиқ меъёрига (**См**) кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади, яъни:

$$НФ = СТФ * СМ : 100\%$$

Ҳисоб-китоб асосида ҳисобланган фойда солиғи суммаси бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9810 «Даромад(фойда) солиғи бўйича харажатлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини бюджетга даромад (фойда) солиғи бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

3. Қишлоқ хўжалик корхоналарида мажбурий ажратмалар ва тўловларнинг ҳисоби

Умумдавлат солиғларини тўловчи қишлоқ хўжалик корхоналари солиқ тўловларидан ташқари давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли фондларига қуйидаги ажратмалар, тўловлар ва ушланмаларни амалга оширадилар (15.2-жадвал).

**Қишлоқ хўжалик корхоналари тўлайдиган мажбурий ажратмалар,
тўловлар ва ушланмалар (2010 йил учун)**

Мақсадли фондлар тури	Мажбурий ажратма тури		Мажбурий ушланма тури	
	Ажратма базаси	Ставка	Ушланма базаси	Ставка
Пенсия фонди	1.Сотишдан олинган соф тушум 2.Ҳисобланган иш ҳақи фонди	1 % 25%	1. Ҳисобланган иш ҳақи фонди	4,0 %
Йўл фонди	1.Сотишдан олинган соф тушум	1,5 %	1. Сотиб олинган ва вақтинчалик олиб кирилган автотранспорт воситаларининг сотиб олиш нархи 2.Сотиб олинган ва вақтинчалик олиб кирилган 40 тагача ўтириш жойлари бўлган автобуслар ва 10 тоннагача юк кўтарадиган юк автотранспорт воситаларининг сотиб олиш нархи	Энг камида 6 % Энг камида 20 %*
Мактаб таълимини ривожлантириш фонди	1.Сотишдан олинган соф тушум	1 %		

Давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларнинг ҳисоб-китоблари тасдиқланган шаклларда тузилади ва белгиланган муддатларда давлат солиқ идораларига тақдим этилади. Ушбу ҳисоб-китоб маълумотлари давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларни бухгалтерия ҳисобида акс эттиришга асос бўлади.

Пенсия фонди, Республика йўл фонди ва мактаб таълимини ривожлантириш фондига бажарилган ишлардан олинган соф тушумга нисбатан мос равишда белгиланган ставкаларда ҳисобланган мажбурий ажратмалар суммаси ҳисобот ойида ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

* Енгил автомобилларнинг фойдаланиш муддатига қараб ҳар бир от кучи учун энг кам иш ҳақига нисбатан белгиланган фоизда ҳисобланган суммадан кичик бўлган тақдирда

* 40 тагача ўтириш жойлари бўлган автобуслар ва 10 тоннагача юк кўтарадиган автомобилларнинг фойдаланиш муддатига қараб ҳар бир от кучи учун энг кам иш ҳақига нисбатан белгиланган фоизда ҳисобланган суммадан кичик бўлган тақдирда

Пенсия фондига ҳисобот даврида ҳисобланган иш ҳақи фондига нисбатан белгиланган ставкада ҳисобланган мажбурий ажратма суммаси ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет Харажат счётлари (2010, 2310, 2510, 9410, 9420, 9210, 0810)

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Ходимларга ҳисобланган иш ҳақидан пенсия фондига 3,5 фоизлик мажбурий ушланманинг ушлаб қолиниши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6710 «Ходим билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар»

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Республика йўл фондига сотиб олинган янги автотранспорт воситалари учун тўланган мажбурий йиғим суммаси 5-сон БҲМС «Асосий воситалар»га мувофиқ уларнинг бошланғич қийматига киритилади ва ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 0820 «Асосий воситаларни сотиб олиш»

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларнинг ўтказиб берилиши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Сотишдан олинган даромад**
- 2. Сотиш таннари**
- 3. Сотиш харажатлари**
- 4. Маъмурий-бошқарув харажатлари**
- 5. Бошқа операцион харажатлар**
- 6. Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар**
- 7. Молиявий фаолиятга доир даромадлар**
- 8. Молиявий фаолиятга доир харажатлар**
- 9. Соф фойда**
- 10. Ягона ер солиғини тўловчилар**
- 11. Ягона ер солиғи суммаси**
- 12. Ягона солиқ тўлови**
- 13. Умумбелгиланган солиқлар**
- 14. Мажбурий ажратмалар ва тўловлар**

Текшириш учун саволлар

- 1. Сотишдан олинган даромадлар ҳисоби.**
- 2. Қишлоқ хўжалик корхоналарида солиқ тўловчилар нечта гуруҳга бўлинади?**
- 3. Қишлоқ хўжалик корхоналари солиқ тўловчилардан ташқари давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли фондларига қайси ажратмалар, тўловлар ва ушланмаларни амалга оширадилар?**

16-МАВЗУ: ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИДА МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТ ШАКЛЛАРИНИ ТЎЛҒАЗИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

- 1. Қишлоқ хўжалик корхоналарида молиявий ҳисоботнинг турлари, таркиби ва уни тақдим этиш муддатлари**
- 2. Қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия балансини тўлғазиш хусусиятлари**
- 3. Қишлоқ хўжалик корхоналарида молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тўлғазиш хусусиятлари**

1. Қишлоқ хўжалик корхоналарида молиявий ҳисоботнинг турлари, таркиби ва уни тақдим этиш муддатлари

Қишлоқ хўжалик корхоналарида, бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари, ҳисоб жараёнининг якуний босқичи бўлиб молиявий ҳисоботни тузиш ҳисобланади. Республикамизнинг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» қонуни (16-модда)га мувофиқ қишлоқ хўжалик корхоналарининг молиявий ҳисоботи ўз ичига бухгалтерия баланси, молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот, асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот, пул оқимлари тўғрисида ҳисобот, хусусий капитал тўғрисида ҳисобот, изохлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришларни олади.

Кичик бизнес субъектлари ҳисобланган қишлоқ хўжалик корхоналарига молиявий ҳисоботни ихчамлаштирилган тарзда тузиш ва тақдим этишга рухсат этилади. Ушбу ихчамлаштирилган молиявий ҳисобот ўз ичига бухгалтерия баланси, молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот, дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотнома ҳамда тушунтириш хатини олади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида барча хўжалик юритувчи субъектларидагидек ҳисобот даври бўлиб тақвим йилнинг 1 январидан 31 декабригача бўлган давр ҳисобланади. Тақвим йилининг 1 октябридан кейин давлат рўйхатидан ўтган қишлоқ хўжалик корхоналари учун биринчи ҳисобот йили бўлиб давлат рўйхатидан ўтган санадан келгуси йилнинг 31 декабригача бўлган давр ҳисобланади. Ушбу даврда юз берган хўжалик жараёнлари биринчи ҳисобот йилига доир, деб тан олинади ва мос равишда шу даврнинг молиявий ҳисоботига киритилади.

Молиявий ҳисоботни тақдим этиш муддатлари қишлоқ хўжалик корхоналарининг ташкилий-ҳуқуқий мақомига боғлиқ. Чунончи, хорижий инвестициялар иштирокидаги қишлоқ хўжалик корхоналари фақат йиллик йиллик молиявий ҳисоботни тузадилар ва уни кейинги йилнинг 25 мартигача тақдим этадилар. Ширкатлар, фермер ва деҳқон хўжаликлари, шунингдек акциядорлик жамияти, маъсулияти чекланган жамият ва хусусий корхоналар

мақомидаги қишлоқ хўжалик корхоналари йиллик молиявий ҳисоботни кейинги йилнинг 15 февралигача тақдим этишлари лозим.

Кичик бизнес субъектларига кирувчи қишлоқ хўжалик корхоналари молиявий ҳисоботни фақат ҳисобот йили якуни бўйича тақдим этадилар. Ушбу мақомга эга бўлмаган бошқа турдаги ташкилотлар (хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналардан ташқари) йиллик ҳисоботдан ташқари чораклик ҳисоботларни ҳам тузишлари ва уларни чоракликдан кейинги ойнинг 25 санасигача тегишли органларга тақдим этишлари керак.

2. Қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия балансини тўлғазиш хусусиятлари

Қишлоқ хўжалик корхоналари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар каби бухгалтерия балансини тўлғазишда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 2002 йил 27 декабрда 140-сон буйруқ билан тасдиқланган «Молиявий ҳисобот шакллари тўлғазиш бўйича тартиб»га асосланишлари лозим. Қуйида ушбу тартибга асосланилган ҳолда қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия балансининг алоҳида моддаларини тўлғазиш хусусиятларига тўхталамиз.

012-сатр «Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати»да қишлоқ хўжалик корхоналари балансида бўлган асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати акс эттирилади. Ушбу сатрда, чунончи қуйидагилар кўрсатилади:

- асосий воситаларнинг мос равишда бошланғич қийматини ҳамда жамланган эскиришини акс эттирувчи счётлар (0110-0199 ва 0210-0290)нинг давр охиридаги қолдиқлари суммаларининг фарқи;

- белгиланган тартибга кўра асосий воситалар таркибига киритилган узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситаларнинг, чунончи лизинг бўйича сотиб олинадиган тракторлар, комбайнлар ва бошқа қишлоқ хўжалик техникаларининг қолдиқ қиймати (мос равишда 0310 ва 0299 счётлар қолдиқлари ўртасидаги фарқ суммаси).

100-сатр «Капитал қуйилмалар»да қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ўз мақсадларида хўжалик ёки пудрат усулларида олиб борган тугалланмаган капитал инвестицияларининг қиймати кўрсатилади.

150-сатр «Ишлаб чиқариш захиралари»да омборларда сақланаётган уруғликлар, ўғитлар, дори-дармонлар, ем-хашак, ёқилғи, қурилиш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқа материалларнинг корхонада белгиланган ҳисоб баҳоларидаги қиймати акс эттирилади. Ушбу сатр суммаси 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очилган барча счётлар қолдиқларининг йиғиндисига, шунингдек барча моддий жавобгар шахсларнинг ҳисобот даври охирига тузган материал ҳисоботи қолдиқлари йиғиндисига тенг бўлиши лозим. Агар материалларни сотиб олиш ва тайёрлаш алоҳида олинган 1510 счётда, улар қийматидаги фарқлар махсус 1610 счётда юритилган бўлса, ушбу счётларнинг қолдиқлари мос равишда балансининг бу сатри суммасида ҳисобга олиниши керак.

160-сатр «Тугалланмаган ишлаб чиқариш»да қишлоқ хўжалик корхоналарининг ҳисобот йили охирида келгуси йил ҳосили учун қилинган сарф-харажатлар суммаси кўрсатилади.

170-сатр «Тайёр маҳсулотлар»да етиштирилган, лекин ҳали сотилмаган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳақиқий таннархи кўрсатилади.

190-сатр «Келгуси давр харажатлари»да қишлоқ хўжалик корхоналарининг ҳисобот даврида асосий ишлаб чиқариш ва давр харажатларига тегишли бўлмаган харажатлари акс эттирилади. Ушбу сатрда қишлоқ хўжалик корхоналари ўзларининг қуйидаги харажатларини акс эттиради:

- келгуси даврда бажариладиган ишлар учун тўловлар;
- келгусида жорий этилиши мумкин бўлган лойиҳаларни ишлаб чиқаришга доир харажатлар;
- келгуси йилда чоп этиладиган махсус меъёрий-техник адабиётлар учун қилинган сарфлар;
- келгуси йил учун ўтказиб қўйилган ижара тўловлари;
- мавсумий характерга эга бўлган ишлар учун олдиндан тўловлар, чунончи, қишлоқ хўжалик машиналари ва ускуналарини консервация қилиш харажатлари;
- янги ишлаб чиқариш турлари учун кадрларни жалб этиш ва тайёрлаш харажатлари;
- олдиндан ҳисобланган меҳнат таътили харажатлари;
- келгуси йил учун газета ва журналлар обунаси учун тўловлар;
- бошқа келгуси давр харажатлари.

210-сатр «Жами дебиторлик қарзлар»да қишлоқ хўжалик корхоналарига ҳисобот даври охирига қарздор шахсларнинг жами қарзлари кўрсатилади. Жами дебиторлик қарзлар уларнинг алоҳида турлари бўйича баланснинг мос сатрларида (220, 240, 250, 260, 270, 290, 300, 310) кўрсатилади. Ушбу сатрларни тўлғазишга асос бўлиб дебиторлик қарзларнинг алоҳида турларни акс эттирувчи счётларнинг охириги қолдиқлари ҳисобланади.

450-сатр «Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)»да қишлоқ хўжалик корхоналарининг йил охиридаги жами тақсимламаган фойдаси (қопланмаган зарари) кўрсатилади. Ушбу сумма ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) ва ҳисобот йилнинг соф фойдаси (қопланмаган зарари) суммаларидан ташкил топади. Қопланмаган зарарлар баланснинг ушбу сатрида минус ишораси билан кўрсатилади.

Мақсадли тушумлар (460-сатр)да қишлоқ хўжалик корхоналарининг турли мақсадларда олинган грантлари, дотациялари, субсидиялари ҳамда солиқлар бўйича мақсадли имтиёзлар суммалари акс эттирилади.

Жами узоқ муддатли мажбуриятлар (490-сатр)да қишлоқ хўжалик корхоналарининг бир йилдан кўп муддатга олган кредитлари ва қарзлари бўйича мажбуриятларининг жами суммаси кўрсатилади. Жами узоқ муддатли мажбуриятлар уларнинг алоҳида турлари бўйича баланснинг мос сатрларида (500-590) кўрсатилади. Ушбу сатрларни тўлғазишга асос бўлиб узоқ муддатли

кредиторлик қарзларнинг алоҳида турларни акс эттирувчи счётларнинг охири қолдиқлари ҳисобланади.

600-сатр «Жами жорий мажбуриятлар»да қишлоқ хўжалик корхоналарининг бир йилдан кам бўлган муддатга олган кредитлари, қарзлари ва бошқа мажбуриятларининг жами суммаси кўрсатилади. Жами жорий мажбуриятлар уларнинг алоҳида турлари бўйича баланснинг мос сатрларида (610-760) кўрсатилади. Ушбу сатрларни тўлғазишга асос бўлиб жорий кредиторлик қарзларнинг алоҳида турларни акс эттирувчи счётларнинг охири қолдиқлари ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалик корхоналари баланс валютасининг жами суммаси активда ва пассивда алоҳида сатрларда (мос равишда 390-сатр ва 780-сатр) кўрсатилади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг ўзларига тегишли бўлмаган активлар ва пассивлар балансда «Балансдан ташқари счётларда ҳисобга олинadиган қийматликларнинг мавжудлиги тўғрисида маълумот»да 790-920-сатрларда кўрсатилади. Бундай актив ва пассивларга, чунончи қуйидагилар киради:

- қисқа муддатга ижарага олинган асосий воситалар (790-сатр);
- қайта ишлашга қабул қилинган материаллар (810-сатр);
- ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар (830-сатр);
- ссуда шартномаси бўйича олинган мулклар (890-сатр);
- келгуси даврларда солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажатлар (900-сатр);
- вақтинчалик солиқ имтиёзлари (910-сатр);
- фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари (920-сатр).

3. Қишлоқ хўжалик корхоналарида молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тўлғазиш хусусиятлари

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тузишга асос бўлиб қишлоқ хўжалик корхоналарининг барча даромадлари ва харажатлари, фойда, уни ишлатилиши ҳисоби учун мўлжалланган вақтинчалик (транзит) счётларнинг маълумотлари ҳисобланади. Ҳисоботнинг алоҳида сатрлари қуйидаги тартибда шакллантирилади.

Сатр коди	Сатр номи	Сатрни тўлдириш тартиби
010	Маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишдан туган соф тушум	Етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, товарлар, иш ва хизматларни сотишдан тушган соф тушум ҳисоби учун мўлжалланган 9010, 9020, 9030 счётларнинг кредит обороти суммалари йиғиндисидан қайтарилган маҳсулотлар (иш, хизматлар) суммаларини, берилган чегирмалар суммаларини (9040 ва 9050 счётларнинг дебет оборот суммалари) айириш орқали топилади ва даромадлар устунчасида кўрсатилади.
020	Сотилган маҳсулот (товарлар, иш ва	Етиштирилган қишлоқ хўжалик

	хизмат)ларнинг таннари	маҳсулотлари, товарлар, иш ва хизматларнинг сотиш таннари ҳисоби учун мўлжалланган 9110, 9120, 9130, 9140, 9150 счётларнинг дебет обороти суммалари йиғиндиси харажатлар устунчасида кўрсатилади.
030	Маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари)	010 ва 020-сатрлар суммаларининг фарқи ёзилади. Ижобий фарқ олинган фойдани кўрсатади ва у даромадлар устунчасига ёзилади. Салбий фарқ сотишдан кўрилган зарарни қопқатади ва у харажатлар устунчасига ёзилади.
040	Давр харажатлари, жами	050, 060, 070, 080- сатрларнинг суммалари йиғиндиси кўрсатилади
	Шу жумладан:	
050	Сотиш харажатлари	Сотиш харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган 9410 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
060	Маъмурий харажатлар	Маъмурий харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9420 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
070	Бошқа операцион харажатлар	Бошқа операцион харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9430 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
080	Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари	Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган 9440 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
090	Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	Асосий фаолиятга доир бошқа даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9310 – 9390 счётларнинг кредит оборот суммалари йиғиндиси даромадлар устунчасида кўрсатилади
100	Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари)	030 сатр – 040 сатр + 090 сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
110	Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами	120, 130, 140, 150, 160-сатрлар суммаларининг йиғиндиси
	Шу жумладан:	
120	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9520 счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
130	Фоишлар кўринишидаги даромадлар	Фоишлар кўринишидаги даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9530 счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
140	Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан	Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан

	даромадлар	даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9550 счётининг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
150	Валюта курси фаркидан даромадлар	Валюта курси фаркидан даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9540 счётининг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
160	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари ҳисоби учун мўлжалланган 9510, 9560, 9590 счётиларнинг кредит оборот суммалари йиғиндиси даромадлар устунчасига ёзилади
170	Молиявий фаолият бўйича харажатлар	180, 190, 200, 210 сатрлар суммаларининг йиғиндиси харажатлар устунчасига ёзилади
	Шу жумладан:	
180	Фоизлар кўринишидаги харажатлар	Фоизлар кўринишидаги харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9610 счётининг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
190	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар кўринишидаги харажатлар	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар кўринишидаги харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9610 счётининг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
200	Валюта курси фаркидан зарарлар	Валюта курси фаркидан зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9620-счётининг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
210	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9630, 9690 счётилар-нинг дебет оборот суммалари йиғиндиси харажатлар устунчасига ёзилади
220	Умумхўжалик фаолияти фойдаси (зарари)	100–сатр+110-сатр–170-сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
230	Фавкулотдаги фойда ва зарарлар	Фавкулотдаги фойда ҳисоби учун мўлжалланган 9710 счётининг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ва фавкулотдаги зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9720 счётининг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
240	Даромад(фойда) солиғини тўлагунга қадар фойда (зарар)	220-сатр (+ -) 230-сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
250	Фойда солиғи	Фойда солиғи (ягона солиқ тўлови) ҳисоби учун мўлжалланган 9810 счётининг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
260	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар ҳисоби учун мўлжалланган

		9820,9830 счётаўнинг дебет оборот суммалари харажатлар устунчасига ёзилади
270	Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари)	240 –сатр – 250-сатр – 260-сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади

Текшириш учун саволлар:

- 1. Молиявий ҳисобот шакллари нечта шаклдан иборат?**
- 2. Молиявий ҳисоботни топшириш даври қачон ҳисобланади?**
- 3. Кичик бизнес субъектлари ҳисобланган қишлоқ хўжалик корхоналарига молиявий ҳисоботни қайси тартибга тузишга рухсат этилади?**

Ш-БЎЛИМ

АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

**17-Мавзу: Автотранспорт корхоналарида
бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асослари**

**18-Мавзу: Автотранспорт воситалари ва улар иш
фаолиятининг ҳисоби**

**19-Мавзу: Автотранспорт корхоналарида ишлаб
чиқариш заҳираларининг ҳисоби**

**20-Мавзу: Автотранспорт корхоналарида ишлаб
чиқариш харажатлари ҳисоби ва бажарилган иш
(кўрсатилган хизмат)лар таннаrxини калькуляция
қилиш**

**21-Мавзу: Автотранспорт корхоналарида молиявий
натижалар кўрсаткичларининг ҳисоби ва уларни
молиявий ҳисоботда акс эттиришнинг хусусиятлари**

**22-Мавзу: Автотранспорт корхоналарида солиқлар,
мажбурий ажратмалар ва тўловларнинг ҳисоби**

17-МАВЗУ: АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

Режа:

- 1.Автотранспорт корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятинингташкилий-ҳуқуқий асослари**
- 2.Автотранспорт корхоналари ҳисоб сиёсатининг хусусиятлари**
- 3. Автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари**

1.Автотранспорт корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятинингташкилий-ҳуқуқий асослари

Республикамиз халқ хўжалигини ривожлантиришда транспорт тармоғи муҳим аҳамиятга эга. Бу тармоқ ўз ичига темир йўл, ҳаво йўллари, дарё, денгиз, ер ости ва ер усти йўллари транспортларини олади.

Республикамизнинг географик ўрни, табиий-иқлимий шароити, уни дунёнинг бошқа мамлакатлари билан боғловчи дарё ва денгиз йўлларининг йўқлиги, шунингдек бошқа объектив ва субъектив шароитлар сабабли мамлакатимиз транспорт тармоғида автотранспорт ўзига хос ўрин эгаллайди. Чунончи, республикамизда ташилаётган юк ҳажмининг 85 фоизи, йўловчи ташиш ҳажмининг 96 фоизи айнан автотранспортга тўғри келади. Бу, ўз навбатида, автотранспорт хизматларини кўрсатувчи корхоналарни халқ хўжалигида катта аҳамият касб этишини, шунингдек уларни бухгалтерия ҳисобининг муҳим субъектларидан бири эканлигини билдиради.

Автотранспорт корхоналарини бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатида турли белгилари бўйича таснифлаш ва тавсифлаш мумкин.

Мулкий шаклига кўра автотранспорт корхоналари давлат, нодавлат ҳамда аралаш мулк шаклидаги корхоналарга бўлинади.

Ташкилий-ҳуқуқий мақомига кўра автотранспорт корхоналари очик ва ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятлари, масъулияти чекланган жамият, хусусий корхона ҳамда давлат унитар корхонаси каби турларга бўлинади. Бу турдаги корхоналарни тузиш ва улар фаолиятини юритиш тартиби республикамизнинг махсус қонунлари ва давлат корхоналари тўғрисида Низом билан белгиланган.

Таъсисчиларининг таркибига кўра автотранспорт корхоналари маҳаллий ва хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарга бўлинади. Хорижий инвестициялар иштирокидаги автотранспорт корхоналари устав капиталининг миқдори бошқа турдаги хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар сингари энг камида 150000 АҚШ доллари миқдорида бўлиши, шунингдек

унинг камида 30 фоизи хорижий таъсисчилар маблағларидан ташкил топиши лозим.

Фаолият юритиш доирасига кўра автотранспорт корхоналари халқаро ва маҳаллий миқёсда фаолият юритувчи корхоналар ҳисобланади. Маҳаллий миқёсдаги автотранспорт корхоналари, ўз навбатида, фаолиятини шаҳарлараро ва шаҳар миқёсида юритувчи корхоналарга бўлинади.

Ихтисослашганлигига кўра автотранспорт корхоналари юк ташиш ҳамда йўловчи ташишга ихтисослашган корхоналарга бўлинади. Ушбу турдаги корхоналар мос равишдаги автотранспорт воситаларига эга бўлади. Мос равишдаги транспорт воситаларига эгалик қилиш ушбу корхоналарнинг номланишида ҳам ўз аксини топади. Мисол учун «Автобус парки», «Таксомотор парки», «Автобаза», «Автожамғарма» каби номлардан ушбу корхоналарнинг қайси хизмат турига ихтисослашганлигини билиш мумкин.

Ходимларининг сонига кўра автотранспорт корхоналари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари микрофирмалар, кичик корхоналар, ўрта ва йирик корхоналарга бўлинади. Республикамиз қонун ҳужжатларига мувофиқ автотранспорт соҳасида ходимларнинг сони микрофирмалар учун кўпи билан 10 тагача, кичик корхоналар учун кўпи билан 25 тагача бўлиши лозим.

Танлаган солиқ режимига кўра автотранспорт корхоналари умумбелгиланган ва ихчамлаштирилган солиқ режимларида ишловчи корхоналарга бўлинади. Республикамизнинг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ микрофирма ва кичик корхоналар мақомидаги автотранспорт корхоналари ихчамлаштирилган солиқ тўловлари режимида ишлашлари мумкин. Йирик ва ўрта корхоналар ҳисобланган автотранспорт корхоналари, одатда, умумбелгиланган солиқларни тўлайдилар.

Республикамизнинг амалдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларига мувофиқ автотранспорт корхоналарининг фаолияти асосий ва асосий бўлмаган фаолият турларига бўлинади. Автотранспорт корхоналарининг асосий фаолияти бўлиб автотранспорт ёрдамида бажарилган ишлар (кўрсатилган хизматлар) ҳисобланади. Уларнинг асосий бўлмаган фаолиятига молиявий, инвестиция ва бошқа фаолият турлари киради.

Автотранспорт корхоналарида бажарилган ишлар (кўрсатилган хизматлар) деганда автотранспорт ёрдамида аҳолига ва юридик шахсларга юк ташиш ҳамда йўловчи ташиш бўйича бажарилган ишлар (кўрсатилган хизматлар) тушунилади. Автотранспорт ёрдамида бажарилган ишлар (кўрсатилган хизматлар) ҳажмининг пул бирлигидаги қиймати мамлакатнинг ялпи ички маҳсулотига ўз аксини топади.

Автотранспорт воситалари томонидан бажариладиган ишлар (кўрсатиладиган хизматлар) ҳажмини ифодаловчи соний ҳамда сифат кўрсаткичлар автотранспорт корхонасининг маълум даврлар учун тузиладиган бизнес режа (трансмолиярежа)сида ўз аксини топади. Бухгалтерия ҳисоби ушбу кўрсаткичлар бўйича бизнес режа (трансмолиярежа)да кўрсатилган марраларни бажарилишини назорат ҳамда таҳлил қилишда муҳим ахборот манбаи ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналарининг юк ташиш ва йўловчи ташиш бўйича кўрсатадиган хизматлари қатъий лицензияланадиган фаолият ҳисобланади. Ушбу фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқи автотранспорт корхоналарига Ўзбекистон Республикасининг автомобил ва дарё транспорти агентлиги томонидан берилади.

Автотранспортда юк ташиш ва йўловчи ташиш бўйича кўрсатиладиган хизматлар улар билан шуғулланувчи юридик шахслар ходимлари ва якка тартибдаги тадбиркорлардан махсус квалификацион талабларга жавоб беришни тақозо этади. Ушбу талаблар Ўзбекистон Республикасининг автомобил ва дарё транспорти агентлиги томонидан тасдиқланган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2004 йил 28 июнда 1377-сонли рақам билан рўйхатга олинган «Автомобил транспортида йўловчи ва юк ташиш билан шуғулланувчи юридик шахслар ходимлари ва индивидуал тадбиркорларга қўйиладиган квалификацион талаблар тўғрисида Низом»да тўлиқ келтирилган.

2.Автотранспорт корхоналари ҳисоб сиёсатининг хусусиятлари

Автотранспорт корхоналари ҳисоб сиёсатида бошқа турдаги корхоналар сингари танлаб олинган бухгалтерия ҳисоби объектларини тан олиш мезонлари, улар ҳисобини юритишга асос бўлувчи ҳужжатлар тизими, ишчи счётлар режаси, бошланғич ҳужжатлар айланиши, архив ишини ташкил қилиш, товар-моддий бойликларни инвентаризациясини ўтказиш жадвали, ҳисобни юритишга доир бошқа тартиб-қоидалар ўз аксини топиши лозим.

Автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг ташкилий шаклини белгилашда уларнинг катта-кичиклиги, мақоми, ҳужжатлар сони ва бошқа жиҳатлар муҳим аҳамият касб этади. Чунончи, йирик автохўжаликларда бажариладиган ҳисоб-китоб ишларининг кўплиги махсус бухгалтерияни ташкил қилишни, шунингдек унинг таркибида алоҳида бўлимларни (масалан, транспорт воситалари иш фаолияти ҳисоби бўлими, моддий бойликлар ҳисоби бўлими, меҳнат ва унга ҳақ тўлаш ҳисоб-китоби бўлими, молиявий ҳисоб-китоблар бўлими ва бошқалар) очишни тақозо этади. Микрофирмалар ва кичик корхоналар мақомидаги автотранспорт корхоналарида махсус ҳисоб бўлинмаси ташкил қилинмаслиги, ушбу ишлар шартнома асосида ишга қабул қилинган якка бухгалтер ёки махсус бухгалтерлик фирмалари томонидан юритилиши мумкин.

Автотранспорт корхонасида бухгалтерия ҳисобининг тўғри ташкил этилганлигига унинг раҳбари бевосита жавобгар ва масъулдирлар. Чунончи, раҳбар бухгалтерия ҳисобини ташкил этилиши ва юритилишини таъминлаш мақсадида бухгалтерия тўғрисида Низом, бош бухгалтер ва бухгалтерларнинг касбий маҳоратига қўйиладиган талаблар, бухгалтерлар ўртасида функционал мажбуриятларнинг тақсимооти, меҳнат шартномалари ва бошқа ички меъёрий ҳужжатларни ўз буйруғи билан тасдиқлаши лозим. Ушбу ички меъёрий ҳужжатларнинг мавжудлиги ва уларга амал қилиш автохўжаликларда бухгалтерия ҳисобини тўғри ташкил қилиниши ва юритилишининг муҳим омилларидан ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналари ҳисоб сиёсатида автотранспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинadиган даромадлар, уларга доир сарф-харажатлар ҳамда якуний молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларни тан олиш ва ҳисобини юритиш усуллари аниқ белгилаб қўйилиши лозим. Чунonчи, ҳисоб сиёсатида нақд пул асосида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромадларни касса усулида, нақдсиз пул асосида бажарилган бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромаларни эса ҳисоблаш усулида тан олиш ҳамда ҳисобга олиш тартибини аниқ белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари ҳайдовчилар томонидан йўловчилардан териб олинган нақд пул ҳисобидан қилинган сарф-харажатлар (масалан йўлда олинган ёқилғи, эҳтиёт қисмлар, таъмирлашга сарфланган пул маблағлари)ни даромад сифатида тан олиш ва тегишли счётларда акс эттириш тартиби ҳисоб сиёсатида аниқ ифодаланиши лозим.

Автотранспортда нақдсиз пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинadиган даромадларни тан олишда ҳисоб-китоб ҳужжатларини тақдим этиш бўйича белгиланган тартиб муҳим аҳамият касб этади. Айнан шартномаларда белгиланган тартибга кўра нақдсиз пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромадлар счёт – фактуралар асосида ҳар куни, ҳар ой охирида, иш (хизмат)лар тўлиқ ёппасига тугагандан сўнг тан олиниши мумкин. Автотранспорт корхонаси томонидан даромадларни тан олиш ва ҳисобини юритишнинг ушбу усуллардан қайси бири танлаб олинганлиги ёки уларнинг ҳар бирини қайси турдаги ишлар учун қўлланилиши ҳисоб сиёсатида аниқ ифодаланган бўлиши лозим.

Автотранспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг характерли жиҳатларидан бири шундаки, улар бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш мавжуд бўлмайди, яъни ҳисобот даври давомида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга қилинган барча сарф-харажатлар шу ҳисобот даврида ушбу иш (хизмат)лар таннархи сифатида тан олинади ва ҳисобдан чиқарилади. Республикамизда қабул қилинган тартибларга мувофиқ транспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга кетган сарф-харажатлар ҳисоблаш усули бўйича, шунингдек ҳисобот даврлари даромадлари ва харажатларининг мослиги, муҳимлилик каби тамойиллар асосида тан олиниши ҳамда ҳисобда акс эттирилиши лозим.

Автотранспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархини аниқлашда турли калькуляция бирликлари қўлланилади. Чунonчи, юк ташиш автотранспортлари учун таннарх калькуляцияси уларнинг турлари бўйича 1 соатлик иш, 1 тонна юк, 1 тонна-километрга тузилади. Йўловчи ташишга мўлжалланган автотранспортлар учун таннархни калькуляция қилиш бирлиги сифатида транспорт воситаларининг турлари бўйича 1 соатлик иш, 1 та йўловчи ёки 1 киши-километр олинади. Автотранспорт корхоналари ушбу калькуляция бирликлари бўйича бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)лар таннархи ҳисобини ҳисобот даврида норматив таннарх, режа таннархи ёки ҳақиқий таннарх усулларида бири бўйича олиб боришлари мумкин. Ушбу усулларнинг қайси бири танлаб олинганлиги автотранспорт корхонасининг ҳисоб сиёсатида ўз аксини топиши лозим. Норматив таннарх ва

режа таннархи усулларини танлаб олган корхоналар ҳисоб сиёсатида мос равишда норматив ва режа таннархидан четланишларни ҳисобга олишнинг аниқ тартиби белгиланиши лозим.

Автотранспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг таннархи, шунингдек автотранспорт корхонаси томонидан олинадиган фойда суммаси уларга сарфланган материаллар (ёқилғи, мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқалар) қийматини баҳолаш усулларига тўғридан-тўғри боғлиқдир. Республикамизнинг 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»га мувофиқ автотранспорт корхоналари ўз моддий бойликлари қийматини ФИФО, АВЭКО, идентификациялаш усуллари бўйича ҳисобини юритишлари мумкин ҳисобланади. Белгиланган тартибга кўра ушбу усулларнинг барчасини қўллаш таъқиқланмаган. Бироқ, автотранспорт корхоналарида бошқа корхоналардаги каби бир хил номдаги ТМЗлар бўйича бир вақтнинг ўзида баҳолашнинг турли усулларини қўллаш мумкин эмас. Шу боис ҳам, автотранспорт корхоналари ўзларининг ҳисоб сиёсатида ТМЗлар қийматини баҳолашнинг танланган усулларини уларнинг турлари бўйича аниқ кўрсатишлари ҳамда унга амал қилишлари лозим.

Автотранспорт корхоналари фаолиятида автотранспортга қўйиладиган автошиналар, аккумулятор ва шу каби бошқа агрегатлар муҳим ўрин тутати. Ушбу эҳтиёт қисмларни ҳисобдан чиқариб боришнинг белгиланган тартиби ҳам бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига катта таъсир кўрсатади. Чунончи, уларни автомашиналарга қўйилган вақтида ҳисобдан чиқариш айнан шу даврга тўғри келувчи таннарх суммасини кескин ошиб кетишига олиб келади. Ушбу активларни белгиланган хизмат муддатларида бир маромда ҳисобдан чиқариб бориш тартибини қўллаш таннархни кескин ошиб кетиши олдини олади. Шунинг учун ҳам автотранспорт корхоналарида эҳтиёт қисмларни ҳисобдан чиқариб боришнинг рационал усулини танлаб олиш ва унга амал қилиш улар ҳисоб сиёсатининг муҳим жиҳатларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Бозор муносабатлари автотранспорт корхоналарида бошқа хўжалик юритувчи субъектлардаги каби даргумон дебиторлик қарзларни бевосита ёки ташкил қилинадиган махсус резерв эвазига ҳисобдан чиқариш усулларида бири ҳисоб сиёсатида аниқ белгилаш талабини қўяди.

Автотранспорт ёрдамида бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)лар автотранспорт корхоналарида турли хизмат кўрсатувчи ва ёрдамчи хўжаликлар (масалан, диспетчерлик бўлими, таъмирлаш цехлари, автомобил ёғилғиларини қуйиш шаҳобчалари, гараж, омборхона, тиббий кўрик бўлими ва шу кабилар) фаолиятини узлуксиз кузатиш ҳамда ҳужжатли асосда ҳисобга олиб боришни таъқозо этади. Ушбу хусусиятлар автотранспорт корхоналарида ўзига хос бошланғич ҳужжатлар тизимини шакллантиришни, уларни тузилишидан тортиб, то архивга топширилишига қадар бўлган айланиш графигини аниқ белгилашни, шунингдек бошланғич ҳужжатлар асосида тегишли ҳисоб регистрларини юритиш талабини қўяди.

Автотранспорт корхоналарида бошқа корхоналар сингари бухгалтерия ҳисоби журнал-ордер, мемориал-ордер, бош-журнал ва ихчамлаштирилган

шакллардан бири бўйича қўлда ёки замонавий компьютерли технологияларга асосланган ҳолда юритилиши мумкин. Танланган ҳисоб шакли, унга мос ҳисоб регистрларини юритиш тақсимоти ва тартиби автотранспорт корхонаси ҳисоб сиёсатида аниқ ифодаланган бўлиши лозим.

Автотранспорт корхоналари фаолиятининг хусусиятлари уларда ўзига хос ишчи счётлар режасини ишлаб чиқишни ҳамда уни қўллашни талаб қилади. Чунончи, автотранспорт ёрдамида бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)ларнинг нақд пул ва нақдсиз пулга амалга оширилиши, уларни қўшилган қиймати солиғига тортилишидаги хусусиятлар, товар-моддий бойликларни хизмат муддати давомида бир маромда ҳисобдан чиқариб боришнинг муҳим аҳамият касб этиши ва бошқа жиҳатлар ишчи счётлар режасида алоҳида махсус счётларни назарда тутишни зарурат қилиб қўяди. Ишчи счётлар режасида назарда тутилиши лозим бўлган бундай счётлар ва уларнинг юритилиш тартибига кейинги маърузаларда алоҳида тўхталамиз.

3. Автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари

Автотранспорт корхоналарида бошқа корхоналар сингари бухгалтерия ҳисобининг объектлари бўлиб асосий ва асосий бўлмаган фаолият турлари, уларни ташкил қилувчи жараён ва операциялар, фаолият турларининг олиб борилишини таъминловчи активлар, активларни ташкил топиш манбалари, шунингдек эришилган молиявий натижалар ҳисобланади. Бухгалтерия ҳисобининг ушбу объектлари автотранспорт корхоналарида, бир томондан, ўзига хос хусусиятларга, иккинчи томондан эса, барча корхоналардаги каби умумий жиҳатларга эга.

Автотранспорт корхоналари асосий фаолиятини бевосита автотранспорт воситалари билан боғлиқлиги бухгалтерия ҳисобидан энг авваламбор ушбу воситаларнинг мавжуд ҳолати ва ҳаракати, улар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар, олинган даромад ва қилинган харажатлар, автотранспорт хизматидан эришилган молиявий натижалар тўғрисидаги ахборотларни йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш каби функцияларни бажаришни тақозо этади. Бундан ташқари ҳисоб ходимлари автотранспорт воситалари иш фаолиятини соний ва сифат жиҳатдан ифодаловчи кўрсаткичларни доимий назорат ва таҳлил қилиш, назорат ва таҳлил натижаларини тегишли бошқарув қарорларини қабул қилиш мақсадида раҳбариятга ҳамда бошқа фойдаланувчиларга ўз вақтида етказиб бериш каби функцияларни ҳам бажаришлари лозим.

Автотранспорт томонидан бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)лар нақд ҳамда нақдсиз пулга амалга оширилади. Автотранспорт корхоналари томонидан нақд пулга кўрсатилган хизматлар аҳолига кўрсатилган пуллик хизматларнинг муҳим турларидан бири ҳисобланади. Ушбу пуллик хизматларнинг ҳажми автотранспорт корхоналарининг кассасига топширилган пул миқдори билан, шунингдек сотилган йўл чипталари, талонлар ҳамда ҳайдовчилар томонидан йўлда ёқилғи сотиб олиш учун сарфланган йўл пули

миқдоридан иборат бўлади. Нақдсиз пулга автотранспорт хизматлари тузилган шартномалар асосида кўрсатилади. Ушбу хизматлар ҳажми буюртмачиларга тақдим этилган ва улар томонидан тўлов учун қабул қилинган счёт-фактуралар асосида аниқланади. Ушбу хусусиятлар автохўжаликларда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмини ҳисоб-китоб ва тўлов турлари бўйича алоҳида-алоҳида ҳисобга олиш зарурати борлигидан дарак беради.

Автотранспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларни қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС)га тортишда ҳам ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Чунончи, биргина автотранспорт ёрдамида йўловчи ташишда шаҳаричи маршрутларидан тушган тушумлар ҚҚСга тортилмайди. Шаҳарлараро ва шаҳар ҳудудидан 10 километрдан ортиқ масофдаги манзилларга йўловчи ташишдан тушган тушумлар ҚҚСга тортилади. Юк ташишдан тушумлар уларнинг шаҳаричи ёки шаҳарлараро қатновидан қатъий назар ҚҚС тўловчи автотранспорт корхоналарида ҚҚСга тортилади. Автотранспорт томонидан бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)ларни ҚҚСга тортишдаги ушбу хусусиятлар бухгалтерия ҳисоби олдида автотранспорт корхоналарида ҚҚСга тортиладиган ҳамда унга тортилмайдиган даромадларни алоҳида ҳисобга олиш талабини қўяди.

Автотранспорт корхоналари фаолиятида транспорт воситаларининг муҳим аҳамиятга моликлиги ҳайдовчилар ҳамда бошқа техник ходимлар меҳнати ва улар меҳнатига ҳақ тўлашни ташкил қилишда ўзига хос ёндашишни талаб қилади. Чунончи, автотранспорт воситаларини эксплуатация қилиш ҳамда улар бутлигини ва ишга лойиқлигини таъминлаш зарурати, автотранспортнинг турлари, маркалари, уларнинг юк ташиш имкониятлари, бошқариш даражасининг мураккаблиги, махсус разрядларни талаб қилишлиги ёки қилмаслиги, ишлаш режимлари ва шу каби бошқа омиллар автохўжаликларда меҳнатни ташкил қилишнинг, мос равишда моддий жавобгарликнинг яқка ҳамда бригада шаклларида кенг фойдаланишни, шунингдек меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай ва вақтбай турларини кенг қўллашни тақозо этади. Ушбу хусусиятлар автохўжаликларда меҳнат ва меҳнатга ҳақ тўлаш ҳисобини ташкил қилишда махсус ёндашишни зарурат қилиб қўяди.

Автотранспорт воситаларининг иш фаолияти уларни ҳаракатга келтирувчи ёғилғи, ёғлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва шу каби бошқа моддий бойликларнинг тегишли миқдорда мавжудлигига, уларнинг бутлиги, сифати ва бошқа жиҳатларига боғлиқ. Шу боис ҳам ушбу активлар ҳисобини тўғри ташкил қилиш ишлаб автохўжаликлар фаолияти иқтисодий самарадорлигини оширишда муҳим ўрин тутди.

Юқоридаги хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисоби олдида турган асосий вазифаларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- автотранспорт воситалари ҳолати ҳамда ҳаракатини тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш, улар асосида транспорт воситаларининг аналитик ва синтетик ҳисобини юритиш;
- автотранспорт воситаларининг иш фаолиятини, бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромадларни ҳисобот даврлари бўйича

ҳисобга олиш, уларни тасдиқловчи ҳужжатларни ўз вақтида ва тўғри расмийлаштириш;

- автотранспорт воситаларини эксплуатация қилишга доир харажатларнинг тизимли ҳисобини юритиш, ҳисоб маълумотлари асосида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннаҳини аниқлаш;

- автотранспорт воситалари фаолиятини узликсизлигини таъминлаш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш заҳиралари (ёқилғи, ёғлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқалар) ҳолати ҳамда ҳаракатига доир бошланғич ҳужжатлар, моддий ҳисоботлар, шунингдек ҳисоб регистрларини ўз вақтида ва тўғри тузилишини таъминлаш;

- автотранспорт ёрдамида нақдсиз пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар бўйича ҳисоб-китобларни барча буюртмачилар бўйича ўз вақтида ва тўғри олиб бориш;

- кўрсатилган автотранспорт хизматларидан олинган нақд пул тушумларини корхона кассасига кирим қилинишини, нақд пул ҳисобидан ҳайдовчилар томонидан автомобил ёғилғиларининг харид қилинишини, пул маблағларининг банк муассассига топширишини тўғри ва ўз вақтида ҳужжатлаштириш;

- автотранспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан эришилган молиявий натижалар кўрсаткичларини тўғри шакллантириш, уларни бухгалтерия счётлари ва ҳисобот шаклларида тўғри акс эттириш;

- меҳнат ҳақи, солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича ҳисоб-китобларни тўғри ҳамда ўз вақтида амалга оширилишини таъминлаш.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Транспорт**
- 2. Автотранспорт**
- 3. Автотранспорт корхонаси**
- 4. Автотранспорт корхоналарида бажарилган ишлар (кўрсатилган хизматлар)**
- 5. Автотранспорт корхонасининг ҳисоб сиёсати**

Текшириш учун саволлар:

- 1. Ташкилий-ҳуқуқий мақомига кўра автотранспорт корхоналари неча турга бўлинади?**
- 2. Автотранспорт корхоналари ҳисоб сиёсатининг хусусиятлари қандай?**
- 3. Ихтисослашганлигига кўра автотранспорт корхоналари неча турга бўлинади?**
- 4. Ходимларининг сонига ва танлаган солиқ режимига кўра автотранспорт корхоналари неча турга бўлинади?**

5. Автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисоби олдида турган асосий вазифаларга нималарни киритиш мумкин?

18-МАВЗУ: АВТОТРАНСПОРТ ВОСИТАЛАРИ ВА УЛАР ИШ ФАОЛИЯТИНИНГ ҲИСОБИ

Режа:

- 1. Автотранспорт воситаларининг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши**
- 2. Автотранспорт воситалари ҳолати ва ҳаракатининг ҳисоби**
- 3. Автотранспорт воситалари иш фаолияти кўрсаткичларининг ҳисоби**

1. Автотранспорт воситаларининг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши

Автотранспорт корхоналари моддий техника базасида автотранспорт воситалари (АТВ) бош ролни ўйнайди. Уларсиз автотранспорт корхоналари ўзларининг юк ташиш, йўловчи ташиш ҳамда бошқа иш (хизмат)лардан иборат бўлган асосий фаолиятини юрита олмайдилар. Шу боис ҳам автотранспорт корхоналарида АТВларнинг етарли миқдорда мавжудлиги, уларнинг бутлиги, ишга яроқлиги, янгиланиб туриши, шунингдек ҳар бир автомобиль иш фаолияти қатъий ҳисобини юритиш ўта муҳим аҳамият касб этади.

Автотранспорт корхоналари ихтиёридаги АТВларни бухгалтерия ҳисоби объекти сифатида турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин.

Ишлатилиш мақсадига кўра автотранспорт корхоналари АТВлари йўловчи ташиш, юк ташиш ва махсус ишларга мўлжалланган бўлади.

Йўловчи ташишга мўлжалланган АТВларга автобуслар, микроавтобуслар ҳамда такси сифатида ишлатиладиган енгил автомобиллар киради.

Юк ташишга мўлжалланган АТВларга бортли, фургонли, ўзи тўкгич (самосвал), тортгичли автомашиналар, шунингдек уларнинг тиркамалари ва яримтиркамалари мисол бўлади.

Махсус иш (хизмат)ларни бажаришга мўлжалланган АТВларга сув, сут, ёкилғи, нон ва бошқа турдаги юкларни ташувчи, шунингдек махсус ишларни, масалан қурилиш мосламалари ва конструкцияларини кўтариш, синдириш, янчиш машиналари, ёнғин ўчириш, ахлат ташиш, асфальт йўлларни қор ва музлардан тозалаш, супириш, сув сепиш каби ишларни бажарувчи автомобиллар киради.

Барча турдаги ушбу АТВ ишлаб чиқилган жойи, номи, маркаси, истеъмол қиладиган ёкилғи турига кўра бир биридан фарқланади.

Ишлаб чиқилган жойига кўра АТВ хорижий мамлакатларда ҳамда мамлакатимизда ишлаб чиқарилган автомобилларга бўлинади. Чунончи, республикаимиз автотранспорт корхоналарида Россия, Белоруссия, Германия,

Япония ва дунёнинг бошқа мамлакатларида, шунингдек республикамизнинг ўзида ишлаб чиқилган 100 дан ортиқ номдаги ва турли маркалардаги АТВлар ишлатилмоқда.

Истеъмол қиладиган ёқилғи турига кўра АТВлар бензин (Б), дизель ёқилғиси (Д), шунингдек суюлтирилган газ (СГ) ҳамда сиқилган табиий газ (ТГ)да ишлайдиган автомобилларга бўлинади.

Номи бир хил, лекин маркази турлича бўлган АТВлар уларга сарфланадиган ёқилғининг базовий меъёрлари бўйича ҳам бир-биридан фарқланади (18.1-жадвалга қаранг).

18.1-жадвал

Автотранспорт воситаларининг айрим турлари бўйича ҳар 100 км масофага сарфланадиган ёқилғининг базовий меъёрлари

Транспорт тури, модели, маркази ва модификацияси	Базовий меъёр, л/100 км	Ёқилғи тури
1.ЮК ТАШИШ АВТОМОБИЛЛАРИ		
ГАЗ		
ГАЗ- 52, -52А, -52-01, -52-03, -52-04, -52-05, -52-54, -52-74, -53Ф	22,0	Б
ГАЗ-52-07, -52-08, -52-09	30,0	СГ
ГАЗ -52-27, -52-28	21 (22)	ТГ
ГАЗ-53,-53А, -53-12, -52-12-016 ва б.	25,0	Б
ГАЗ-63,- 63А	26,0	Б
ГАЗ-66, -66А, -66АЭ, -66-01, -66-02, -66-04, -66-05, -66-11	28	Б
ГАЗ-3309, ГАЗ -5441	17	Д
ЗИЛ		
ЗИЛ-130, -130А1, -130Г, -130ГУ, -130С, -130-76, -130Г-76 ва бошқалар	31,0	Б
ЗИЛ-131, -131А	41,0	Б
ЗИЛ-133Г, -133Г1,-133Г2, -133ГУ	38,0	Б
ЗИЛ-133ГЯ	25,0	Д
ЗИЛ-138	42,0	СГ
ЗИЛ-138А, 138АГ	31 (32)	ТГ
ЗИЛ-150, ЗИЛ -151, -151А	39,0	Б
ЗИЛ-5301ПО	15,0	Д
КамАЗ		
КамАЗ-4310,-43105	31,0	Д
КамАЗ-5320	25,0	Д
КамАЗ-53219	22,0	ТГК6,5Д Ёки 26,0 Д
КрАЗ		
КрАЗ-255Б,-255Б1	42,0	Д
КрАЗ-257,- 257Б1	38,0	Д
МАЗ		
МАЗ-514	25,0	Д
МАЗ -543	98,0	Д
УАЗ		

УАЗ-451, -451Д, -451ДМ, -451М	14,0	Б
УАЗ-452, -452Д, -452ДМ	16,0	Б
УАЗ -33032, -3332-01	21,5	Б
УАЗ-3909	17,0	Б
БелАЗ		
БелАЗ-540, -540А	135	Д
БелАЗ-548А	160,0	Д
БелАЗ-548ГД	200,0	СГ
БелАЗ-549, -7509	270,0	Д
БОШҚА МАМЛАКАТЛАР ЮК МАШИНАЛАРИ		
Татра 111 R	33,0	Д
Iveco-190,33	25,0	Д
Мерседес-бенц-1635S, -1926, -1928, -1935	23,0	Д
Мерседес-бенц-1834LS	18,5	Д
Мерседес-бенц-1840	17,0	Д
Мерседес-бенц-2232S	27,0	Д
Volvo-1033	22,0	Д
Volvo FH-12/380	15,0	Д
Volvo FL 10	27,0	Д
Ford Transit FT 150/150L	10,0	Д
Ford Transit FT 150/150L 2.01	13,0	Б
2.АВТОБУСЛАР		
ЛАЗ-695 (Б, Е, Ж, М, Н модиф.)	41,0	Б
ЛАЗ-699Р	28,1	Д
ПАЗ-672, -672А, - 672Г ва бошқалар	34,0	Б
Икарус-55	28,0	Д
Икарус-280,-280,01	43,0	Д
Мерседес-бенц-308D	10,8	Д
Мерседес-бенц-0302	32,0	Д
Волцваген 2,0	11,5	Б
Волцваген 2,5D	9,4	Д
Отайўл М-24	17,8	Д
Отайўл М-24	44,6	ТГ
3. ЕНГИЛ АВТОМОБИЛЛАР		
ГАЗ-24,-24-10, 24-60	13,0	Б
ГАЗ-24-07	16,5	СГ
ГАЗ-3102, 3102-12	12,5	Б
ГАЗ-3105	13,7	Б
Audi 80 1.6	13,1	Б
BMV M3	11,0	Б
BMV 725	10,1	Д
Мерседес-бенц Е 200	9,5	Б
Мерседес-бенц Вито 110D	9,6	Д
Nissan Almera 1.5	7,6	Б
Nissan Patrol GD 3.0D	12,5	Д
Нексия	9,0	Б
Матис	7,5	Б

Автотранспорт корхоналари ихтиёридаги АТВлар узунлиги, двигателининг иш ҳажми, оғирлиги бўйича ҳам турлича бўлади. Масалан, автобуслар узунлиги бўйича мини (5,5 метргача), кичик (6,0 метрдан 7,5 метргача), ўрта (8,5 метрдан 10 метргача), катта (11 метрдан 12 метргача) ҳамда суперкатта (16,5 метрдан 24 метргача) автобусларга бўлинади.

Енгил автомобиллар двигателларининг ишчи ҳажмига кўра жуда кичик (1,1 литргача), кичик (1,1 литрдан 1,8 литргача), ўрта (1,8 литрдан 3,5 литргача), катта (3,5 литрдан ортиқ) турларга бўлинади.

Юк ташиш автомобиллари оғирлигига (массасига) кўра қуйидаги 7 та гуруҳга ажратилади:

- 1-гуруҳ - 1,2 тоннагача;
- 2-гуруҳ - 1,2 тоннадан 2,0 тоннагача;
- 3- гуруҳ -2,0 тоннадан 8,0 тоннагача;
- 4-гуруҳ – 8,0 тоннадан 14,0 тоннагача;
- 5-гуруҳ - 14 тоннадан 20,0 тоннагача;
- 6-гуруҳ – 20,0 тоннадан 40,0 тоннагача;
- 7-гуруҳ – 40,0 тоннадан юқори.

Халқаро амалиётда АТВларнинг БМТ Европа иқтисодий комиссиясининг ички транспорт Кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган классификатори кенг қўлланилади. Ушбу классификаторда АТВларни таснифлаш учун 6 хонали кодлар асос қилиб олинган. Бу кодларнинг алоҳида разрядлари қуйидагиларни ифодалайди:

- 1-сон АТВнинг тоифаси ва синфини;
- 2-сон АТВнинг типини;
- 3-ва 4-сонлар АТВнинг модели тартиб рақамини;
- 5-сон АТВнинг модификациясини;
- 6-сон қайси иқлимга мўлжалланганлигини.

Халқаро классификаторга мувофиқ йўловчи ташишга мўлжалланган АТВлар 3 та тоифага (М1, М2, М3) бўлинади. Шундан, биринчи тоифа (М1)га фақат енгил автомобиллар киритилади. Иккинчи ва учинчи тоифа (М2, М3)ларга турли узунлик ва ўриндиқлар сонига эга бўлган автобуслар киритилади. М2 ва М3 – тоифаларга киритилган автобуслар қуйидаги синфларга ажратилади:

- 1-синф – шаҳар ичида ҳаракатланувчи автобуслар;
- 2-синф- шаҳарлараро ҳаракатланувчи автобуслар;
- 3-синф – туристларни ташишга мўлжалланган автобуслар.

Шаҳар ичи ва шаҳарлараро қатновларни бажарувчи ҳамда 22 тадан кам бўлган йўловчиларни ташишга мўлжалланган автобуслар А синфга (туриб ва ўтириб кетувчи йўловчилар учун) ҳамда В синфга (фақат ўриндиқларга ўтириб кетувчи пассажирлар учун) ажратилади.

Халқаро классификаторга мувофиқ юк ташишга мўлжалланган АТВлар оғирлигига (массасига) кўра 3 та тоифага (№1, №2, №3) ажратилади. Чунончи, № 1 тоифага оғирлиги (массаси) 3,5 тоннагача бўлган юк ташувчи ва махсус автомобиллар, № 2 тоифага оғирлиги 3,5 тоннадан 12,0 тоннагача бўлган юк

ташувчи ва махсус автомобиллар, № 3 тоифага оғирлиги (массаси) 12,0 тоннадан ортиқ бўлган юк ташувчи ва махсус автомобиллар киради.

Автомобилларнинг тиркамалари (яримтиркамалари) оғирлиги (массаси)га кўра 4 та тоифага (01, 02, 03, 04) бўлинади. Чунончи, 01 тоифага оғирлиги (массаси) 0,75 тоннагача бўлган тиркамалар, 02 тоифага оғирлиги 0,75 тоннадан 3,5 тоннагача бўлган тиркама ва яримтиркамалар, 03 тоифага оғирлиги 3,5 тоннадан 10,0 тоннагача бўлган тиркама ва яримтиркамалар, 04 тоифага эса оғирлиги (массаси) 10,0 тоннадан ортиқ бўлган тиркама ва яримтиркамалар киради.

АТВларнинг номлари, алоҳида белгилари, тоифаси, синфи, моделининг тартиб рақамлари, модификация рақамлари уларни ишлаб чиқарувчи корхоналар томонидан қўйилади. Масалан, Венгрияда ишлаб чиқарилган автомобилга берилган «Ikarus-260,01» белгиларда 2 рақами унинг автобус эканлигини, 60 – автобус модели тартиб рақамини, 01- модификация рақамини билдиради.

Ҳозирги пайтда барча МДХ мамлакатларида, шу жумладан бизнинг республикамизда ҳам, АТВларни таснифлаш ва уларга бериладиган миллий давлат рақами белгиларини халқаро талаблар ва стандартларга мувофиқлаштириш ишлари олиб борилмоқда. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2007 йил 27 июндаги «Автомобилтранспорт воситалари учун рўйхатдан ўтказиш давлат рақами белгиларининг янги намуналарини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 131-сон қарорига асосан мамлакатимизда 2007- 2010 йиллар мобайнида барча турдаги автомобилтранспорт воситаларига янги намунадаги давлат рақамлари белгилари берилади. Юридик шахс мақомидаги автотранспорт корхоналари АТВларига давлат рақамлари белгилари тасдиқланган I тип, XII тип, IA тип, IIIA типдаги шаклларда ажратилади.

АТВлар автотранспорт корхоналари балансига уларнинг **бошланғич қиймати** бўйича қирим қилинади.

АТВларнинг бошланғич қиймати республикамизнинг 5-сон БХМС «Асосий воситалар»га мувофиқ ўз ичига қуйидагиларни олади:

- АТВнинг сотиб олиш қиймати (ҚҚС билан бирга);
- АТВни ташиб келтириш харажатлари;
- АТВ бўйича божхона тўловлари (импорт қилинган АТВларга тегишли);
- АТВни корхонага етказиб келишга сафарбар қилинган ходимларга тўланган сафар харажатлари;
- брокерлик хизмати учун тўловлар;
- АТВни давлат рўйхатидан ўтказиш харажатлари (счёт-маълумотнома, техник паспорт, йўл фондига сотиб олиш қийматидан 6 фоиз миқдоридаги тўлов);
- АТВни сотиб олиш ва етказиб келиш билан боғлиқ бошқа харажатлар.

АТВнинг бошланғич қиймати автотранспорт корхонаси бухгалтерияси томонидан юқорида келтирилган тартибда ҳисоб-китоб қилиниши, ушбу ҳисоб-китоб корхона раҳбари томонидан тасдиқланган бўлиши лозим.

АТВларнинг бошланғич қиймати улар фойдаланишга қабул қилингандан кейинги даврда қайта баҳоланиши, шунингдек қилинган қўшимча капитал инвестициялар эвазига кўпайиши мумкин. АТВларнинг ушбу сабабларга кўра кейинги даврларда вужудга келган янги қиймати уларнинг **тикланган қиймати** деб аталади. Тикланган қиймат вужудга келган вақтдан бошлаб АТВларнинг янги бошланғич қийматини ташкил қилади.

АТВларга қилинган қўшимча капитал инвестицияларга уларни модернизация қилиш, қайта жиҳозлаш, таркибий тузилишини ўзгартиришга кетган сарф-харажатлар киради.

АТВлар модернизацияси деганда, одатда, уларнинг техник-эксплуатацион хусусиятлари (қуввати, фойдали хизмат муддати ва бошқа жиҳатлари)ни яхшилашга, қўллаш соҳасини ўзгаришига олиб келадиган ишлар тушунилади. Модернизация ишларига, чунончи, АТВнинг эски двигателини қуввати катта бўлган бошқа двигателга алмаштириш, унинг бортини узайтириш ёки қайта жиҳозлаш, қўшимча рессорлар қўйиш каби ишлар мисол бўлади. Ушбу мақсадлардаги харажатлар АТВлар бошланғич қийматига қўшилади.

АТВлар шиналарини ва бошқа эҳтиёт қисмларини алмаштириш, эски мотор ўрнига айнан шу қувватдаги янги моторни қўйиш каби ишларга кетган сарф-харажатлар капитал инвестиция сифатида тан олинмайди, улар АТВларнинг таъмирлаш харажатлари сифатида ҳисобдан чиқарилади.

АТВларни таъмирлаш учта турга, яъни жорий, ўрта ва капитал таъмирлашга бўлинади.

Жорий таъмирланиш ишлари профилактик нуктаи назардан доимий тарзда ўтказилади. Жорий таъмирлашлар, одатда, ҳар чоракда, шунингдек носозлик ҳолатлар юз берган пайтларда ўтказилади.

Ўрта таъмирланиш ишлари йилига камида бир маротаба ўтказилади. Унинг жорий таъмирлашдан фарқи шундаки, бунда АТВнинг айрим қисмлари ва агрегатлари алмаштирилади.

Капитал таъмирлаш ишлари автотранспорт корхоналарининг бизнес режаларига мувофиқ турли муддатларда амалга оширилади. Чунончи, АТВлар техник ҳолати ва эксплуатация қилиш интенсивлигига қараб бир неча йиллар ичида бир марта таъмирланиши мумкин. Капитал таъмирлашнинг жорий ва ўрта таъмирлашдан фарқи шундаки, бунда АТВнинг мотори, борти ва бошқа қисмлари тўлиқ ечиб олинади ва қайтадан тахланади, шунингдек яроқсиз ҳолга келган агрегатлар тўлиқ алмаштирилади.

Автотранспорт корхоналари балансида АТВлар қолдиқ қийматида акс эттирилади. **АТВларнинг қолдиқ қиймати** деганда уларнинг бошланғич (тикланган) қиймати ва жамланган эскириши суммалари ўртасидаги фарқ тушунилади.

2. Автотранспорт воситалари ҳолати ва ҳаракатининг ҳисоби

Автотранспорт корхоналарида АТВлар ҳолати ва ҳаракатининг синтетик ҳисоби бош китобда очиладиган 0160 «Транспорт воситалари» счётида

юрителиди. АТВлар ҳолати ва ҳаракатининг аналитик ҳисоби уларнинг ҳар бирига очилган ҳисоб карточкаларида ёки «Асосий воситалар ҳисоби китоби»да олиб борилади. Ҳисоб карточкалари автотранспорт корхонасида ҳар бир АТВга давлат рўйхатидан ўтгандан сўнг очилади. Ушбу карточкада АТВнинг барча техник маълумотлари, унинг сотиб олинishi (бепул олинishi)ни тасдиқловчи ҳужжатнинг тартиб рақами, санаси, шунингдек бошланғич қиймати, тикланган қиймати, жамланиб боровчи эскириш суммаси, қолдиқ қиймати ҳисобот даврлари бўйича акс эттирилади. Ҳисоб карточкаси АТВнинг корхонада фойдали хизмат муддатида тўлиқ сақланади. Корхона балансидан чиқарилган санага АТВга очилган ҳисоб карточкаси ёпилади.

Автотранспорт корхоналарида АТВлар асосан сотиб олиш, бепул олиш, таъсисчилар бадали сифатида киритиш эвазига кўпаяди.

АТВларни сотиб олинishi бухгалтерия ҳисобида тасдиқловчи бошланғич ҳужжатлар асосида қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади (18.2-жадвал).

18.2-жадвал

АТВларнинг сотиб олинishiни счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	АТВ нинг сотиб олиш баҳосидаги қийматига (ҚҚС билан бирга)	15000000	0820	6010	Счёт-фактура, инвойс, божхона юк декларацияси (БЮД)
2	АТВ бўйича божхона тўловлари суммасига	9000000	0820	6990	БЮД
3	Сотиб олишдаги воситачилик ҳақи суммасига	150000	0820	6990	Счёт-фактура
4	Сотиб олиш бўйича сафар харажатлари суммасига	750000	0820	6970	Бўнак ҳисоботи
5	Транспорт харажатлари суммасига	200000	0820	6990	Счёт -фактура
6	Давлат автотранспортига тўловлар суммасига	15525	0820	6990	Счёт-фактура
7	Йўл фондида сотиб олиш қийматидан 6 фоизлик тўлов суммасига	900000	0820	6520	Счёт, тўлов топшириқ- номаси
8	АТВни бошланғич қиймати бўйича киримида	28015525	0160	0820	Ҳисоб-китоб

АТВларни бошқа юридик ва жисмоний шахслардан бепул олинishi тузилган шартнома шартларига кўра ва счёт-фактуралар асосида автотранспорт корхонаси балансида кирим қилинади. Бухгалтерия ҳисобида ушбу операцияга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»

Кредит 8530 «Бепул олинган мулк»

Автотранспорт корхоналарида, чунончи, масъулияти чекланган жамиятларда, хусусий корхоналарда АТВлар таъсисчилар томонидан уларнинг бадаллари эвази ҳисобидан ҳам шакллантирилиши мумкин. Таъсисчилар томонидан корхона балансига киритилган АТВ қийматига таъсис шартномаси, баҳолар келишуви баённомаси, счёт-фактуралар асосида қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»

Кредит 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига бадаллари бўйича қарзи».

АТВларнинг бошланғич қиймати, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, улар қийматини қайта баҳолаш, шунингдек автомобилларни модернизация қилиш эвазига кўпайиши мумкин. Автотранспорт корхоналари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари ҳар йилнинг 1 январь ҳолатига ўзларининг барча асосий воситалари, шу жумладан АТВларни қайта баҳолашлари лозим. Қайта баҳолаш белгиланган тартибга мувофиқ индекс ёки тўғридан-тўғри баҳолаш усулларида бири бўйича амалга оширилади. Қайта баҳолаш корхона раҳбари томонидан тузилган махсус комиссия томонидан ёки шартнома асосида мулкни баҳолаш ҳуқуқи бўлган махсус корхона томонидан амалга оширилади. Қайта баҳолаш натижалари «Қайта баҳолаш далолатномаси» билан расмийлаштирилади. Ушбу далолатномага асосан АТВлар бошланғич қийматини оширилишига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»

Кредит 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар».

Бир вақтнинг ўзида АТВлар бўйича уларнинг жамланган эскириши суммасини оширилишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар».

Кредит 0260 «Транспорт воситаларининг эскириши».

8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» счётининг кредити ва дебетида акс эттирилган суммаларнинг ижобий фарқи АТВларни қайта баҳолаш эвазига вужудга келган резерв капиталини билдиради. Қайта баҳолаш натижасида вужудга келган резерв капитали автотранспорт корхонаси балансида хусусий капитал элементи сифатида акс эттирилади.

АТВлар бошланғич қийматини модернизация қилиш эвазига кўпайиши махсус «Модернизация қилиш далолатномаси» асосида ҳисобга олинади. Ушбу далолатнома махсус комиссия томонидан тузилади ва раҳбар томонидан тасдиқланади. АТВлар модернизациясига кетган барча сарф-харажатлар дастлаб 0890 «Бошқа капитал қуйилмалар» счётининг дебетида тўпланади. Далолатнома асосида модернизация харажатлари суммасини АТВларнинг бошланғич қийматида киритилишига қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»

Кредит 0890 «Бошқа капитал қуйилмалар».

Автотранспорт корхоналари АТВларни шартномалар асосида жорий ва узоқ муддатли ижарага олишлари ҳам мумкин.

Жорий ижарага (1 йилгача муддатгача) олинган АТВлар автотранспорт корхоналари балансига кирим қилинмайди. Бундай АТВлар балансдан ташқари

001 «Жорий муддатли ижара бўйича олинган асосий воситалар» счётининг дебитида ҳисобга олинади. Жорий ижара муддати тугагач, АТВлар ижара берувчига қайтарилади. Бунда очилган 001 «Жорий муддатли ижара бўйича олинган асосий воситалар» счёти кредитланади ва шу йўл билан ушбу счёт ёпилади.

Узоқ муддатли ижарага (1 йилдан кўп муддатга) олинган АТВлар автотранспорт корхоналарининг балансига кирим қилинади ва мос равишда 0310 «Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситалар» счётида ҳисобга олинади. АТВларни узоқ муддатли ижарага олиш операциялари бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

- *АТВнинг келишув қийматига*

Дебет 0310 «Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситалар»

Кредит 7910 «Тўланадиган узоқ муддатли ижара бўйича қарз».

- *Узоқ муддатли ижара бўйича қарзнинг жорий қисмига*

Дебет 7910 «Тўланадиган узоқ муддатли ижара бўйича қарз»

Кредит 6950 «Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми».

- *Узоқ муддатли ижара мажбуриятининг жорий қисмига доир тўловни амалга оширилишига*

Дебет 6950 «Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

- *Узоқ муддатли ижарага олинган АТВни асосий воситалар таркибига олинишига улар бўйича (ижара муддати тугаб, мажбуриятлар тўлиқ тўлангандан сўнг)*

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»

Кредит 0310 «Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситалар»

Автотранспорт корхоналари ихтиёридаги АТВлар турли сабабларга кўра, жумладан тугатиш, сотиш, бепул бериш, таъсис бадали сифатида киритиш ҳолларида ҳисобдан чиқарилади. Шунингдек, АТВларнинг бошланғич қиймати уларни қайта баҳолаш эвазига ҳам камайтирилиши мумкин.

АТВлар фойдали хизмат муддатини ўтаганда, яроқсиз ҳолга келганда тугатилади. Тугатиш ишлари махсус комиссия томонидан амалга оширилади. Унинг натижалари комиссия томонидан «Тугатиш далолатномаси»да акс эттирилади. Ушбу далолатнома раҳбар томонидан тасдиқлангач, у тугатиш натижаларини ҳисобда акс эттиришга асос бўлади.

АТВларни тугатиш натижалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ёзувлар билан акс эттирилади (18.3-жадвал).

18.3-жадвал**АТВларнинг тугатилишини счётларда акс эттириш**

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи хужжат
1	АТВнинг бошланғич қийматини ҳисобдан чиқарилишига	5000000	9210	0160	Тугатиш далолатномаси
2	АТВ бўйича ҳисобланган жами эскириш суммасини ҳисобдан чиқарилишига	5000000	0260	9210	Тугатиш далолатномаси
3	Тугатишдан олинган эҳтиёт қисмлар ва металлоломнинг баҳоланган қийматига	100000	1040, 1090	9210	Тугатиш далолатномаси
4	Тугатиш харажатларига	25000	9210	6710, 6520, 6990	Тугатиш далолатномаси
5	АТВ бўйича қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капиталини камайтирилишига	500000	8510	9210	Тугатиш далолатномаси
6	Тугатишдан олинган молиявий натижага: -олинган фойда суммасига -қўрилган зарар суммасига	575000 -	9210 9430	9310 9210	Тугатиш далолатномаси

АТВларнинг сотилиши турли сабабларга кўра юз беради, масалан автотранспорт корхонаси банкротга учраганда, эски автомобилларга зарурат бўлмаганда, янги автомобилларнинг сотиб олинишини маблағ билан таъминлаш мақсадида ва бошқа ҳолларда. Автотранспорт корхоналари томонидан АТВларни сотиш шартномалар асосида амалга оширилади ва счёт-фактуралар билан расмийлаштирилади.

Автотранспорт корхоналари АТВларни қолдиқ қийматдан юқори нархларда, қолдиқ қийматида ва ундан паст бўлган қийматларда сотишлари мумкин. АТВларни сотиш ва ундан олинган натижалар бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади (18.4-жадвал).

18.4-жадвал**АТВларнинг сотилишини счётларда акс эттириш**

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи хужжат
1	АТВнинг бошланғич қийматини ҳисобдан чиқарилишига	5000000	9210	0160	Счёт-фактура, маълумотнома
2	АТВ бўйича ҳисобланган жами эскириш суммасини ҳисобдан чиқарилишига	4000000	0260	9210	Счёт-фактура, маълумотнома
3	АТВнинг сотиш қийматига	3000000	4010	9210	Счёт-фактура,
4	ҚҚС суммасига (агар корхона ушбу солиқни тўловчиси бўлса, сотиш қиймати ва қолдиқ қиймат ўртасидаги фарқ суммасидан)	333333	9210	6410	Счёт-фактура, ҳисоб-китоб

	(3000000- 1000000)*20%/120%)				
5	АТВ бўйича қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капиталини камайтирилишига	500000	8510	9210	Бухгалтерия маълумот-номаси
6	Сотишдан олинган молиявий натижага: - фойда суммасига - зарар суммасига	2166667 -	9210 9430	9310 9210	Ҳисоб-китоб

Республикаимизнинг Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ умумсолиқларни тўловчи автотранспорт корхоналари АТВларни қолдиқ қиймати ва қолдиқ қийматидан паст нархларда сотганларида ҚҚС тўловчи ҳисобланмайдилар. Шунингдек, ягона солиқ тўловини тўловчи автотранспорт корхоналари АТВларни сотганда ҚҚС тўламайди.

АТВларни бошқа юридик ва жисмоний шахсларга бепул берилиши фақат тузилган шартномалар асосида амалга оширилади ҳамда қабул қилиш-топшириш далолатномалари ва счё-фактуралар билан расмийлаштирилади.

АТВларни бепул берилиши ва унинг натижаларини счё-ларда акс эттириш АТВларни сотиш бўйича юқорида келтирилган тартибга тўлиқ ўхшайди. Фақат, бепул беришдан кўрилган зарар суммасини ҳисобдан чиқариш АТВларни бепул беришда келишилган нархга, автотранспорт корхонасининг ҚҚС тўловчи ёки тўловчи эмаслигига, шунингдек қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капиталининг суммасига бевосита боғлиқ. Ушбу хусусиятни қуйидаги мисол асосида кўриб чиқамиз.

Мисол. Айтайлик, автотранспорт корхонаси бошланғич қиймати 5000000 сўм, жамланган эскириши 4000000 сўм бўлган автомобилни 2000000 сўм миқдорида ҳада шартномаси асосида ногиронлар уйига берди. Автомобилни қайта баҳолаш натижасида вужудга келган резерв капитали 500000 сўм. Автохўжалик ҚҚС тўловчи ҳисобланади.

Автомобилни бепул бериш ва ундан кўрилган зарар юқоридаги маълумотларга кўра ҳисобда қуйидагича акс эттирилиши лозим (18.5-жадвал).

18.5-жадвал

АТВларнинг бепул берилишини счё-ларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	АТВнинг бошланғич қийматини ҳисобдан чиқарилишига	5000000	9210	0160	Счё-фактура, маълумотнома
2	АТВ бўйича ҳисобланган жами эскириш суммасини ҳисобдан чиқарилишига	4000000	0260	9210	Счё-фактура, маълумотнома
3	АТВни бепул беришдаги шартнома қийматига	2000000	4010	9210	Счё-фактура,
4	ҚҚС суммасига (агар корхона ушбу солиқни тўловчиси бўлса, сотиш қиймати ва қолдиқ қиймат ўртасидаги фарқ суммасидан) (2000000- 1000000)*20%/120%)	166667	9210	6410	Счё-фактура , Ҳисоб-китоб

5	АТВ бўйича қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капиталини камайтирилишига	500000	8510	9210	Бухгалтерия маълумот-номаси
6	Бепул берилган АТВ бўйича 9210 счётининг ёпилишига (2000000-1000000Қ 500000-166667)	1333333	9210	4010	Ҳисоб-китоб
7	Бепул беришдан кўрилган зарар суммасига (2000000-1333333)	666667	9430	4010	Ҳисоб-китоб

Агар, автотранспорт корхонаси юқоридаги мисолда келтирилган автомобилни қолдиқ қиймати бўйича ҳада қилганда эди, у ҳолда ушбу операция бўйича ҚҚС тўланмайди. Корхонанинг бепул беришдан кўрилган зарари қайта баҳолаш суммасига камайтирилгандан сўнг 500000 сўмни (1000000- 500000) ташкил этади.

Республикамизнинг Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра ягона солиқ тўловчи автотранспорт корхоналарининг АТВлари қолдиқ қиймати бўйича бепул берилганда уларга солиқ юки фақатгина қайта баҳолаш суммасининг қолдиқ қийматдан ортиқ бўлган қисмигагина тушади. Масалан, қолдиқ қиймати 1000000 сўм бўлган АТВ шу қийматда бепул берилган ҳолда, унинг қайта баҳолаш натижасида вужудга келган резерв капитали 1500000 сўмни ташкил этган бўлса, у ҳолда ўртадаги 500000 сўмлик фарқ суммаси автотранспорт корхонасида ягона солиқ тўлови базасига киритилади.

Автотранспорт корхоналари ўз АТВларини бошқа юридик шахсларга таъсис бадали сифатида ҳам киритишлари мумкин. Бундай операцияларни амалга оширишга тузилган шартномалар асос бўлади. АТВларни таъсис бадали сифатида берилиши қабул қилиш-топшириш далолатномалари, счёт-фактуралар ҳамда бухгалтериянинг тегишли маълумотномалари асосида ҳисобга олинади. Ушбу мазмундаги операцияларни ҳисобга олишда республикамизда белгиланган қуйидаги тартибларга амал қилиниши лозим:

биринчидан, таъсис бадали сифатида берилган АТВлар уларнинг бошланғич қийматида, шунингдек улар бўйича жамланган эскириш суммаси корхонанинг балансидан юқорида келтирилган ёзувлар асосида чиқарилади.

иккинчидан, таъсис бадали сифатида киритилган АТВлар автотранспорт корхоналарида молиявий инвестициялар сифатида тан олинади ва мос равишда 0600 «Узоқ муддатли инвестициялар» счётида акс эттирилади.

учинчидан, АТВларни таъсис бадали сифатида киритиш, уларнинг келишув қийматидан қатъий назар, ҚҚСга тортилмайди.

тўртинчидан, АТВларни таъсис бадали сифатида киритишдан олинган фойда ёки кўрилган зарар мос равишда 9310 «Асосий воситалар чиқимидан фойда» ва 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётида акс эттирилади.

Автотранспорт корхоналари АТВларни жорий ва узоқ муддатли ижарага беришлари ҳам мумкин. Ушбу операциялар ҳисоби республикамизнинг 6-сон БҲМС «Ижара ҳисоби»га мувофиқ олиб борилиши лозим. Чунончи, АТВларни жорий (1 йил муддатгача) ижарага беришда улар автотранспорт корхоналарининг балансидан чиқарилмайди. Автотранспорт корхонасининг

ҳисоб сиёсатига кўра бундай АТВлар ҳисоби ишчи счётлар режасида назарда тутилган алоҳида счётда, масалан 0161 «Жорий ижарага берилган транспорт воситалари» счётида ҳисобга олиниши мумкин. Бу ҳолда АТВларни жорий ижарага берилиши ушбу счётнинг дебитида, уларнинг қайтарилиши эса унинг кредитида акс эттирилади.

АТВларни узоқ муддатли (1 йилдан кўп муддатга) ижарага бериш бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади (18.6-жадвал).

18.6-жадвал

АТВларнинг узоқ муддатли ижарага берилишини счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	АТВнинг бошланғич қийматини ҳисобдан чиқарилишига	15000000	9210	0160	Ижара шартномаси, счёт-фактура, бухгалтерия маълумот-номаси
2	АТВ бўйича ҳисобланган жами эскириш суммасини ҳисобдан чиқарилишига	14000000	0260	9210	Ижара шартномаси, счёт-фактура, бухгалтерия маълумот-номаси
3	АТВни узоқ муддатли ижарага бериш бўйича шартнома қийматига	3000000	0920	9210	Ижара шартномаси, счёт-фактура,
4	АТВни узоқ муддатли ижарага бериш бўйича шартнома қийматининг жорий қисмига (мисол учун ижара 5 йилга берилган бўлса, жорий йилга доир ижара ҳақи 600000 сўмни ташкил этади – 3000000/5)	600000	4810	0920	Ижара шартномаси, счёт-фактура, ҳисоб-китоб
5	Узоқ муддатли ижара тўлови суммасининг келиб тушушига	600000	5110	4810	Банк кўчирмаси
6	АТВ бўйича қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капиталини камайтирилишига	500000	8510	9210	Бухгалтерия маълумот-номаси
7	Узоқ муддатли ижарадан олинган даромадни кечиктирилган суммасига	2500000 -	9210	7230	Ҳисоб-китоб
8	Кечиктирилган даромаднинг жорий қисмига (2500000/5)	500000	7230	6230	Ҳисоб-китоб
9	Узоқ муддатли ижарадан олинган даромадни ҳисобот давр даромадига қўшилишига	500000	6230	9390	Ҳисоб-китоб

Автотранспорт корхоналарида АТВлар бошқа асосий воситалар сингари икки йилда камида бир маротаба инвентаризация қилиниши лозим. АТВлар

инвентаризацияси, унинг натижаларини хужжатли расмийлаштириш ҳамда ҳисобга олиш республикамизнинг 19-сон БҲМС «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш»га мувофиқ амалга оширилади.

Ҳисобдан чиқарилган, бироқ инвентаризация пайтида эксплуатация қилинаётганлиги аниқланган АТВлар автотранспорт корхонаси балансига қайта кирим қилинади ва унга бухгалтерияда қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»

Кредит 9390 «Бошқа операцион даромадлар»

АТВлар инвентаризациясида камомадлар аниқланганда, дастлаб, уларнинг бошланғич қиймати ва жамланган эскириши, шунингдек улар бўйича олдинги даврларда қайта баҳолаш эвазига шаклланган резерв капитали ҳисобдан чиқарилади. Ушбу операциялар бухгалтерия ҳисобида юқорида келтирилган ёзувларга ўхшаш тарзда акс эттирилади. Шундан сўнг, мавжуд бўлмаган АТВнинг қолдиқ қиймати айбдор шахслар аниқлангунга қадар камомад сифатида тан олинади ва унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 5910 «Камомадлар ва бойликлар бузилишидан йўқотишлар»

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими».

АТВларнинг кам чиқиши айбдор шахс бўйнига автотранспорт корхонаси раҳбарияти томонидан белгиланган миқдорда қўйилади. Ушбу миқдор камомад сифатида тан олинган АТВнинг қолдиқ қийматига, қайта баҳолаш натижасида вужудга келган резерв капитали суммаси чегирилиб топилган қолдиқ қийматда, қолдиқ қийматдан паст ҳамда ундан юқори қийматларда белгиланиши мумкин. Мисол учун, айтайлик камомад чиққан АТВнинг қолдиқ қиймати 500 минг сўм, қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капитали суммаси 300 минг сўмни ташкил этади. Корхона раҳбарияти, камомадни 1-ҳолатда 200 минг сўм, 2-ҳолатда 500 минг сўм, 3-ҳолатда 100 минг сўм миқдорида ундириб олишга қарор қилган бўлса, мос равишда, бу ҳолатлар бўйича бухгалтерияда қуйидаги ёзувлар берилиши лозим.

1-ҳолатда (АТВ бўйича камомад суммасини 200 минг сўм миқдорида ундиришга қарор қилинганда):

Дебет 4730 «Ходимларнинг моддий зарар бўйича қарзлари»

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликлар бузилишидан йўқотишлар».

2-ҳолатда (АТВ бўйича камомад суммасини 500 минг сўм миқдорида ундиришга қарор қилинганда):

Дебет 4730 «Ходимларнинг моддий зарар бўйича қарзлари» - 500000 сўм

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликлар бузилишидан йўқотишлар» - 200000 сўм;

Кредит 9310 «Асосий воситалар чиқимидан фойда» - 300000 сўм.

3-ҳолатда (АТВ бўйича камомад суммасини 100 минг сўм миқдорида ундиришга қарор қилинганда):

Дебет 4730 «Ходимларнинг моддий зарар бўйича қарзлари» - 100000 сўм

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар» - 100000 сўм

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликлар бузилишидан йўқотишлар» - 200000 сўм.

3. Автотранспорт воситалари иш фаолияти кўрсаткичларининг ҳисоби

Автотранспорт корхоналарида ҳар бир АТВ иш фаолияти алоҳида юритилади. Бунинг учун АТВларнинг ҳар бирига махсус «Автотранспорт иш фаолияти ҳисоби карточкаси» очилади. Бу карточкаларда АТВлар иш фаолиятини ифодаловчи соний ва сифат кўрсаткичлар даврлар бўйича акс эттирилади ҳамда жамлаб борилади.

АТВлар иш фаолияти ҳажмини ифодаловчи соний кўрсаткичлар бўлиб ташилган юк ҳажми ва юк айланмаси (юк обороти) ҳисобланади. Чунончи, ташилган юк ҳажми тоннада, юк айланмаси (юк обороти) тонна-километрда, йўловчи ташиш ҳажми эса киши сониди, йўловчи айланмаси (йўловчи обороти) киши-километрда ҳисобга олинади.

Тонна-километр (т/км) – бу транспорт томонидан 1 тонна юкни 1 км масофага ташиш бўйича бажарилган ишни ҳисобга олиш учун қабул қилинган шартли бирлик. Транспорт томонидан бажарилган жами ишнинг тонна-километр (т/км)даги ҳажми ташилган юк миқдорини (тонна) жами юк билан босиб ўтилган масофа (км)га кўпайтириш орқали топилади.

Киши-километр (к/км) – бу транспорт томонидан 1 кишини 1 км масофага ташиш бўйича бажарилган ишни ҳисобга олиш учун қабул қилинган шартли бирлик. Транспорт томонидан бажарилган жами ишнинг киши-километр (к/км)даги ҳажми ташилган йўловчилар сонини (киши) жами йўловчилар билан босиб ўтилган масофа (км)га кўпайтириш орқали топилади.

АТВлар иш фаолияти турли сифат кўрсаткичлари билан тавсифланади. Уларнинг асосийлари бўлиб, чунончи, қуйидагилар ҳисобланади:

- **1 тонна-километр (т/км) юк айланмасининг таннархи.** Бу кўрсаткич юк ташиш автомобил транспортини эксплуатацияси учун сарфланган жами харажатларни жами бажарилган иш ҳажми, яъни юк айланмаси (т/км) миқдорига бўлиш орқали топилади.

- **1 киши-километр (к/км) йўловчи айланмасининг таннархи.** Бу кўрсаткич йўловчи ташувчи автомобил транспортини эксплуатацияси учун сарфланган жами харажатларни жами бажарилган иш ҳажмига, яъни йўловчи айланмаси (к/км) миқдорига бўлиш орқали топилади.

- **автомобилларнинг техник тайёргарлик коэффиценти.** Бу кўрсаткич маълум даврда жами техник соз ҳамда юк ташиш (йўловчи ташиш) учун яроқли бўлган автомобиллар сонини уларнинг шу даврда жами рўйхатдаги сонига бўлиш орқали топилади.

- **автомобилларни ишга чиқиш коэффиценти.** Бу кўрсаткич маълум даврда жами ишга чиққан автомобиллар сонини шу даврда ҳўжаликда мавжуд бўлган жами автомобиллар сонига бўлиш орқали топилади.

- **ишдаги автомобил-кунлар сони.** Бу кўрсаткич маълум даврдаги жами автомобил-кунлар сонини шу даврдаги автомобилларни ишга чиқиш коэффицентида кўпайтириш орқали топилади.

• **ишда бўлмаган автомобил-кунлар сони.** Бу кўрсаткич маълум даврда хўжаликдаги жами автомобил-кунлар сонидан жами ишдаги автомобил-кунлар сонини айириш орқали топилади. Автохўжаликларда ишда бўлмаган автомобил-кунлар сони объектив ва субъектив сабабларга кўра юз беради. Чунончи, дам олиш ҳамда байрам кунларига, шунингдек режадаги техник кўрик ва таъмирлаш ишларига тўғри келадиган автомобил-кунлари сони объектив сабаблар ҳисобланади. Йўлга чиқиб, турли тасоддий ҳолатларга кўра иш вақтини тўлиқ ўтамасдан хўжаликка қайтган, шунингдек ҳайдовчининг берилган топшириқни бажармаганлиги ва шу каби бошқа ҳолатларга кўра ишда бўлмаган автомобилларга тўғри келувчи автомобил-кунлари сони субъектив сабаблар ҳисобланади. Бундайин сабабларга кўра вужудга келган автомобил-кунлар сони тузилган махсус далолатномалар асосида ҳисобга олинади.

• **наряддаги автомобил-соатлар сони.** Бу кўрсаткич маълум даврда хўжаликдаги жами автомобил-кунлар сонини автомобилларнинг нарядда бўлган ўртача суткалик соатлари сонига кўпайтириш орқали топилади.

• **Автомобиллар иш вақтидан фойдаланиш коэффиценти.** Бу кўрсаткич автомобилларнинг ҳаракатдаги вақтини нарядда бўлган вақтига бўлиш орқали топилади.

• **босиб ўтилган масофанинг фойдалилик коэффиценти.** Бу кўрсаткич автомобилларнинг маълум даврда юк билан босиб ўтган масофасини жами юк билан ва юксиз босиб ўтган масофасига бўлиш орқали топилади.

• **юк кўтариш имкониятидан фойдаланиш коэффиценти.** Бу кўрсаткич автомобиллар томонидан маълум даврда ҳақиқатда ташилган юк ҳажмини уларнинг шу даврга тўғри келадиган жами юк ташиш имкониятига бўлиш орқали топилади.

АТВлар иш фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳисобини юритишга асос бўлувчи бошланғич ҳужжатлардан бири бўлиб йўл варақалари ҳисобланади. Ушбу ҳужжатнинг турлари, шакллари, уларни тайёрлаш, ҳисобга олиш, тўлғазиш ва ишловдан ўтказиш тартиблари Ўзбекистон Республикаси автомобил ва дарё транспорти агентлиги бошлиғининг 2004 йил 3 июндаги 83-буйруғи билан тасдиқланган «Ташувчиларнинг юк автомобиллари учун йўл варақалари, товар-транспорт накладнойларини тайёрлаш, ҳисобга олиш, тўлғазиш ва ишловдан ўтказиш бўйича йўриқнома» билан белгиланган.

Йўл варақаси АТВ иш фаолиятини аниқлаш ва ҳисобга олиш учун мўлжалланган белгиланган намунадаги ҳуқуқий ҳужжатдир. Йўриқномада турли мақсадлар ва йўналишлар учун йўл варақаларининг қуйидаги намунавий шакллари тасдиқланган:

№ 4-с (ишбай) шакл - АТВларда юк ташишда улар ҳайдовчиларига меҳнат ҳақи ишбай шаклда шартнома асосида белгиланган тарифларда ҳисоб-китоб қилинганда қўлланилади.

№ 4-п (вақтбай) шакл – АТВларда юк ташишда улар ҳайдовчиларига меҳнат ҳақи вақтбай шаклда шартнома асосида белгиланган тарифларда ҳисоб-китоб қилинганда қўлланилади.

№ 4-м (шаҳарлараро) шакл – АТВларда юк ташиш шаҳарлараро йўналишда амалга оширилганда қўлланилади. Ушбу шаклнинг юза қисмида босмаҳона усулида қизил рангли катакча ичида «Шаҳарлараро ташиш» ёзуви бўлади.

№ 1 (халқаро) шакл – АТВларда юк ташиш халқаро йўналишларда амалга оширилганда қўлланилади.

Йўл варақалари АТВ ҳайдовчиларига автотранспорт корхонасининг махсус бўлими (диспетчерлик бўлими) ёки ушбу функция юклатилган ходим томонидан ҳар бир иш кунига (сменага) берилади. Шаҳарлараро ва халқаро йўналишларда юк ташиш учун йўл варақалари бир иш кунидан ортиқ муддатга берилиши мумкин. Ҳайдовчилар кейинги иш куни (смена)га йўл варақаларини олишлари учун олдинги иш куни (смена)га берилган йўл варақаларини топширишлари шарт. Улар йўл варақаларини олганликлари тўғрисида диспетчерлик бўлимида юритиладиган «Берилган йўл варақаларини қайд этиш китоби»га имзо чекадилар. Берилган йўл варақалари автотранспорт корхонасининг бурчак штампи ва муҳрига эга бўлиши лозим.

Автотранспорт корхоналарига, уларнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклидан қатъий назар, йўловчи ва юк ташиш автомобилларини белгиланган шалдаги йўл варақаларисиз йўлга чиқариш қатъиян ман этилади.

Йўл варақаларининг тасдиқланган ҳар бир шаклини тўлғазиш тартиби йўриқномада келтирилган.

4-с (ишбай) шаклдаги йўл варақалари юза ва орқа қисмлардан, ушбу қисмлар эса алоҳида бўлимлардан иборат бўлиб, уларда АТВ иш фаолиятига доир маълумотлар кўрсатилади. Чунончи, йўл варақасининг юза қисмида унинг тартиб рақами, берилган санаси, иш режими, ҳайдовчи фамилияси, исми-шарифи, тоифаси, АТВнинг маркаси, давлат белгиси рақами, типи, тиркама ёки ярим тиркаманинг маркаси, давлат белгиси рақами, ҳайдовчи билан йўлга чиқаётган шахслар (экспедитор, юк ташувчи ва туширувчи, стажер)нинг фамилияси, исми-шарифи алоҳида белгиланган қаторларда кўрсатилади.

Йўл варақасининг «Ҳайдовчи ва автомобилнинг иши» бўлимида (2-ва 3-устунлар) автомобилнинг нарядга чиқиш ва ундан қайтиб келиш санаси (кун, ой, йил) ҳамда вақти (соат, дақиқа) акс эттирилади.

Йўл варақасининг «Ҳайдовчига берилган топшириқ» бўлимида (15-22-устунлар) буюртмачи ташкилотнинг номи, унга етиб бориш вақти, юк олиш ва юкни етказиб бериш жойлари, ташиладиган юкнинг номи, юк билан бориб келиш қатновлар сони, босиб ўтиладиган масофа, ташиладиган юк миқдори (тоннада) кўрсатилади.

Йўл варақасининг махсус «Ёқилғи берилсин» бўлимида диспетчер машина бакида мавжуд бўлган ёқилғини ҳисобга олган ҳолда берилиши лозим бўлган ёқилғи миқдорини сўз билан кўрсатади.

Автомобил нарядга чиққанича йўл варақасининг бошқа қисмлари ҳам тўлдирилади. Чунончи, ёқилғи қуйиш шаҳобчаси мудир атомобилга қуйилган

ёқилғининг тури, миқдорини кўрсатиб, уни ўз имзоси билан тасдиқлайди. Ҳайдовчининг йўлга чиқишдан олдин тиббий кўрикдан ўтганлиги ва уни иш қобилиятига эгаллиги автотранспорт корхонаси врачининг имзоси билан тасдиқланади.

Автомобилнинг нарядга чиқиши навбатчи механикнинг рухсати билан амалга оширилади. Бунинг учун навбатчи механик йўл варақасининг махсус бўлимида автомобилнинг нарядга чиқишдан олдин спидометр кўрсаткичини, уни назорат пунктидан ҳақиқатда чиқиб кетаётган вақтини, бакда мавжуд бўлган ёғилғи миқдорини, автомобилнинг техник созлигини ўз имзоси ва штамп билан тасдиқлайди. Йўл варақасининг «Ҳайдовчи имзоси» қаторига ҳайдовчи автомобилни навбатчи механикдан техник соз ҳолатда қабул қилиб олганлиги тўғрисида имзо чекади. Ҳайдовчининг имзоси берилган топшириқни бажаришга киришганлигини ҳам тасдиқлайди.

Йўл варақасининг махсус бўлими ҳайдовчи томонидан АТВ ёрдамида нарядда бўлган вақтда ҳақиқатда бажарилган ишлар тўғрисида маълумотларни акс эттиришга мўлжалланган. Бундай маълумотлар йўл варақасида буюртмачи ташкилотнинг масъул ходими томонидан ёзилади, шунингдек имзоланади ва муҳр билан тасдиқланади. Чунончи, йўл варақасининг 23-устунида қатновларнинг тартиб рақамлари, 24-устунда ТТНларнинг тартиб рақамлари, 25-устунда ҳар бир қатновда бўлган вақт (соат, дақиқа) кўрсатилади, 26-устунда юк жўнатувчининг имзоси ва муҳри қўйилади.

Йўл варақасининг махсус бўлимида (27-29-устунлар) автомобилнинг буюртмачи ихтиёрига жўнатилган кунида бўш турган вақтлари ва сабаблари кўрсатилади. 30-устунда автомобилнинг бўш турган вақти ва сабабларини тасдиқловчи шахсларнинг имзоси ва буюртмачи-ташкилотнинг муҳри қўйилади.

Автомобил наряддан автотранспорт корхонасига қайтгач, ҳайдовчи уни навбатчи механикка топширади. Ҳайдовчи автомобилни соз ҳолатда топширганлиги ва навбатчи механик уни соз ҳолатда қабул қилиб олганлиги тўғрисида йўл варақасига имзо чекадилар. Бундан ташқари навбатчи механик ҳайдовчининг йўл варақасида автомобилнинг спидометр кўрсаткичини, корхонага қайтган ҳақиқий вақтини (соат, дақиқа), бакда қолган ёғилғи миқдорини тегишли колонкаларга ёзади, уларни ўз имзоси ва штамп билан тасдиқлайди.

Ҳайдовчилар АТВлар навбатчи механик томонидан қабул қилингандан сўнг йўл варақаларини барча уларга илова қилинадиган ҳужжатлар билан бирга диспетчерлик бўлимига имзо қўйиб топширади. Ушбу бўлим ходими йўл варақаларига қўшимча маълумотларни, масалан автомобилнинг гараждан биринчи хизмат жойигача ҳамда охириги хизмат жойидан гаражгача юксиз босиб ўтган масафасини, бажарган ишининг характериға кўра ёғилғи сарфи коэффицентини, илова қилинган ҳужжатлар сонини ва бошқа шу кабиларни акс эттиради ҳамда уларни ўз имзоси билан тасдиқлайди.

4-п (вақтбай) шаклдаги йўл варақалари бошқа шаклдаги йўл варақаларидан фарқли ўлароқ махсус кесиб олинадиган талон қисмиға эға. Бу талонда кўрсатилган кўрсаткичлар буюртмачи томонидан тўлдирилади,

имзоланади ва штамп билан тасдиқланади. Талон транспорт корхонаси томонидан буюртмачига бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар учун счёт-фактура тақдим этишга асос бўлади.

№ 1 (халқаро) ҳамда 4-м (шаҳарлараро) шакллардаги йўл варақаларининг асосий қисмларини тўлғазиш тартиби 4-с (ишбай) ва 4-п (вақтбай) шакллардаги йўл варақаларини тўлғазиш тартибига ўхшайди. Фақат № 1(халқаро) шаклдаги йўл варақаларида қўшимча тарзда босиб ўтилган йўл узунлиги (км), ташилган юк (тонна), юк айланмаси ҳажми (т/км), автомобилнинг бўш турган вақтлари (соат, дақиқа) каби кўрсаткичлар мос равишда Ўзбекистон территорияси ҳамда чет эл мамлакатлари территориялари бўйича кўрсатилади. Шунингдек, ушбу йўл варақасининг «Ёқилғи» бўлимида мос равишда республикамиз территориясида ҳамда чет эл мамлакатлари территориясида олинган ёқилғининг миқдори ва сарфининг ҳисоб-китоби алоҳида-алоҳида кўрсатилади. Бу бўлимнинг алоҳида устуларида автомобилнинг чиқиб кетиш ва қайтиб келиш санасига бўлган ёқилғининг қолдиғи, унинг норма бўйича сарфи ва ҳақиқий сарфи, қилинган тежам ва ортиқча сарфлар кўрсатилади. № 1(халқаро) шаклдаги йўл варақасида «Иш ҳақи ҳисоб-китоби» бўлими бўлиб, унинг алоҳида устунларида иш турлари ва уларга ҳисобланган иш ҳақи тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилади.

Йўл варақаларида кўрсатилган маълумотларнинг ҳаққонийлиги учун автотранспорт корхонаси раҳбари ҳамда уларни расмийлаштиришга масъул ходимлар шахсан жавобгар ҳисобланади. Йўл варақаларини расмийлаштириш функцияси юклатилган масъул ходим йўл варақалари бланкаларининг сарфи тўғрисида ойлик ҳисобот тузиши ва уни бухгалтерияга тақдим этиши лозим. Йўл варақаларини расмийлаштиришда бўяб ёзишга ва тузатишлар киритишга йўл қўйилмайди.

Автотранспорт корхоналарида юқорида келтирилган тартибга мувофиқ тўлғазилган барча йўл варақалари уларга илова қилинган ҳужжатлар билан бирга диспетчерлик бўлими томонидан бухгалтерияга топширилади.

Автотранспорт корхонаси бухгалтериясида йўл варақаларига ишлов берилади, яъни улар асосида автомобилларнинг иш фаолияти, бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромад, буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар, ҳайдовчилар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар ҳисоби юритилади.

Йўриқномага мувофиқ йўл варақаларига ишлов бериш қуйидаги усулларнинг бири бўйича амалга оширилади – компьютерлар ёрдамида ёки қўлда.

Йўл варақаларига компьютерлар ёрдамида ишлов беришда барча маълумотлар «Автотранспорт иш фаолияти ҳисоби карточкаси»нинг электрон меню шаклига ҳар бир реквизитнинг коди орқали киритилади. Ҳисоб-китоб қилинадиган кўрсаткичларни компьютер ўзи ҳисоблайди ҳамда карточканинг тегишли қаторлари ва устунларига ёзади. Шу йўл билан тўлғазилган электрон карточкаларни компьютернинг экранига ёки босмага мос равишдаги режимлар орқали чиқариб олиш мумкин. Компьютер хотирасида тўпланган электрон карточкалар унда АТВлар иш фаолиятига доир маълумотларни турли шакл ва

мазмундаги машинограммалар кўринишида олиш имконини беради. Ушбу машинограммалар маълумотлари автотранспорт корхонаси бошқарув аппарати бўлинмалари томонидан АТВлар иш фаолияти самарадорлиги кўрсаткичларини назорат қилиш, таҳлил этиш ва тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишда кенг фойдаланилади.

АТВлар иш фаолияти ҳисобини юритишга асос бўлувчи яна бир бошланғич ҳужжат бўлиб товар-транспорт накладной (ТТН) ҳисобланади.

Товар-транспорт накладной (ТТН) юк ташиш жараёни қатнашчилари учун ягона шаклда тасдиқланган бошланғич ҳужжат бўлиб, у товар-моддий бойликларнинг бир жойдан бошқа жойга АТВлар ёрдамида кўчишидаги ҳаракатини ҳисобга олиш учун мўлжалланган.

Номи юқорида зикр этилган Йўриқномага асосан республикамизда автотранспорт корхоналари учун ТТНнинг учта турдаги намунавий шакллари тасдиқланган:

№ 1-т шакл – шаҳаричи ва шаҳар атрофида юк ташиш учун;

№ 2-тм шакл – шаҳарлараро йўлларда юк ташиш учун;

CMR шакл – халқаро йўлларда юк ташиш учун.

ТТНнинг барча шакллари юк жўнатувчилар томонидан йўриқномада келтирилган тартибларга қатъий амал қилинган ҳолда тузилиши лозим. Юк жўнатувчилар томонидан тузилган ТТНларнинг икки нусхаси автотранспорт корхонасига тақдим этилади. Автотранспорт корхонасида ТТНнинг бир нусхаси юк жўнатувчи билан ҳисоб-китоб қилиш учун тақдим этиладиган счёто-фактурага илова қилинади, иккинчиси эса йўл варақасига илова қилинади ва АТВ иш фаолияти ҳисобини юритишга асос бўлади.

АТВларда нақд пул тўлаш шарти билан бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)лар йўл варақалари ҳамда уларга илова қилинадиган ҳужжатлар (кирим касса ордери квитанцияси, чек ва бошқалар) бўйича амалга оширилади.

Автотранспорт корхоналари бухгалтериясининг муҳим вазифаларидан бири бўлиб АТВлар иш фаолиятидан олинган даромадларнинг пул бирлигидаги ҳисобини юритиш ҳисобланади.

АТВлар иш фаолиятидан олинган даромадлар деганда бошқа юридик шахслар (буюртмачиларга) тузилган шартномалар асосида, шунингдек жисмоний шахсларга нақд пулга юк ташиш ҳамда йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган соф тушум тушунилади.

Автотранспорт корхоналарининг асосий фаолиятидан олинган соф тушум АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган ялпи тушум ҳамда уларга тўғри келувчи қўшилган қиймат солиғи суммалари ўртасидаги фарқдан ташкил топади. Ягона солиқ тўлови режимида ишловчи автотранспорт корхоналарида АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган жами тушум уларнинг соф тушуми бўлиб ҳисобланади.

Республикамизнинг 21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га мувофиқ автотранспорт корхоналарида АТВлар иш фаолиятидан олган даромадлари 9030 «Бажарилган иш (кўрсатилган

хизмат)лардан даромадлар» счётида ҳисобга олинади. Чунончи, бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг тўлов шаклига кўра олинган даромадлар ушбу счётда қуйидагича акс эттирилади (7-жадвал).

7-жадвал

АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромадларни счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи хужжат
1	Нақд пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромад суммасига	5000000	5010	9030	Кирим касса ордери
2	Нақд пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга тўғри келувчи ҚҚС суммасига	1000000	5010	6410	Кирим касса ордери
3	Нақдсиз пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромад суммасига	30000000	4010	9030	Счёт-фактура
4	Нақдсиз пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга тўғри келувчи ҚҚС суммасига	6000000	4010	6410	Счёт-фактура
5	Йўловчи ташиш автотранспорти ҳайдовчиси томонидан йўл ҳақи эвазига сотиб олинган ёқилғига	500000	1040	9030	НКМ чеки, Квитанция
6	Йўловчи ташиш автотранспорти ҳайдовчиси томонидан йўл ҳақи эвазига қилинган таъмирлаш ишларига	300000	2010	9030	Квитанция, далолатнома, рахбар буйруғи (қарори)
7	АТВ иш фаолиятдан олинган даромадларни ҳисобга олувчи счётнинг ёпилишига	35800000	9030	9910	Бухгалтерия ҳисоб-китоби

АТВлар иш фаолиятдан олинган даромадларнинг аналитик ҳисоби ҳар бир автомобил бўйича махсус регистр (машинограмма)да юритилади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Йўловчи ташиш автотранспорти**
- 2. Юк ташиш автотранспорти**
- 3. Махсус автотранспорт**
- 4. «Автотранспорт иш фаолияти ҳисоби карточкаси»**
- 5. Тонна-километр (т/км)**
- 6. Юк айланмаси (оборот)**
- 7. Киши-километр (к/км)**
- 8. Йўловчи айланмаси (оборот)**
- 9. 1 тонна-километр (т/км) юк айланмасининг таннархи**

- 10.1 киши-километр (к/км) йўловчи айланмасининг таннархи
- 11.Автомобилларнинг техник тайёргарлик коэффиценти
- 12.Автомобилларни ишга чиқиш коэффиценти
- 13.Ишдаги автомобил-кунлар сони
- 14.Ишда бўлмаган автомобил-кунлар сони
- 15.Наряддаги автомобил-соатлар сони
- 16.Автомобиллар иш вақтидан фойдаланиш коэффиценти
- 17.Босиб ўтилган масофанинг фойдалилик коэффиценти
- 18.Юк кўтариш имкониятидан фойдаланиш коэффиценти
- 19.Йўл варақаси
- 20.Товар-транспорт накладной (ТТН)
- 21.Автотранспорт воситалари иш фаолиятидан олинган даромадлар

Текшириш учун саволлар:

1. Автотранспорт корхоналари ихтиёридаги АТВларни бухгалтерия ҳисоби объекти сифатида турли белгилари бўйича қандай таснифлаш мумкин?
- 2.Юк ташиш автомобиллари оғирлигига (массасига) кўра нечта гуруҳга ажратилади?
3. АТВлар модернизацияси деганда нимани тушунаси?
- 4.Йўл варақаларининг нечта намунавий шакллари тасдиқланган?
5. АТВлар иш фаолиятидан олинган даромадлар деганда нимани тушунаси?

19-МАВЗУ: АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЗАХИРАЛАРИНИНГ ҲИСОБИ

Режа:

1. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари ҳисобини ташкил қилиш асослари
2. Автомобил ёқилғиларининг ҳисоби
3. Автомобиллар учун эҳтиёт қисмларнинг ҳисоби
4. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари инвентаризациясининг хусусиятлари

1. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари ҳисобини ташкил қилиш асослари

Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захираларига қуйидагилар киради:

- ёқилғи - бензин, солярка, суюлтирилган газ, сиқилган табиий газ;
- ёғлаш материаллари - афтол, солидол, литол ва бошқалар;

• **эҳтиёт қисмлар ва агрегатлар** – двигатель, аккумулятор, автошина, рессорлар, поршин, гильза ва бошқалар;

• **хўжалик инвентарлари** – турли ўлчамли калитлар, домкратлар, махсус кийим-кечаклар, халатлар, пайафзал ва бошқалар;

• **бошқа материаллар** – темир-терсақлар, симлар, бўёқлар, дока, бўз ва бошқа хилма-хил материаллар.

Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари ҳисобини тўғри ва ўз вақтида юритишнинг муҳим шартларидан бири бўлиб омбор хўжалиги, устахона (цех), гараж, автомобилларга ёқилғи қўйиш шаҳобчаси (АЁҚШ) ва бошқа ёрдамчи бўлинмалар ишини рационал ташкил қилиш ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналарининг **омбор хўжалиги** деганда эҳтиёт қисмлар ва агрегатлар, хўжалик инвентарлари ҳамда бошқа материалларнинг сақлаш жойлари тушунилади.

Устахона (цех)лар – бу АТВларни таъмирлаш, уларга турли агрегатларни яшаш ва ўрнатишга ихтисослашган ёрдамчи бўлимлар.

Гараж – бу АТВларнинг туриши ва сақланиши учун мўлжалланган жой ёки қурилмалар. Автотранспорт корхонада гаражлар очик, ярим очик (айвон) ҳамда ёпиқ кўринишли бўлиши мумкин. Ҳар бир гараж ўзининг тартиб рақамига эга бўлади, чунончи, уларнинг пештахтасига АТВнинг давлат белгиси рақами ёзиб қўйилади.

АЁҚШ деганда автотранспорт корхонаси территориясида алоҳида ажратилган ер майдонида жойлашган ҳамда махсус қурилмалар (ер ости ва ер устидаги цистерналар, ёқилғи қуювчи автоматлар ва бошқалар) билан жиҳозланган ёрдамчи хўжалик тушунилади. Бу хўжалик белгиланган барча тегишли хавфсизликлар, чунончи, инсон ҳаёти хавфсизлиги, АТВларнинг техник хавфсизлиги талабларига тўлиқ жавоб бериши лозим. АЁҚШларга ўрнатилган цистерналар ва бочкаларнинг ҳажмлари, уларга кетадиган ёқилғининг сиғимлари индивидуал тарзда махсус шкала (жадвал) билан белгиланади. Ушбу шкала (жадвал) корхона раҳбари томонидан тасдиқланган бўлиши лозим. Цистерналар ва бочкаларнинг сиғимига доир маълумотлар уларга очилган инвентар карточкаларда кўрсатилади.

Автотранспорт корхоналари раҳбарлари ишлаб чиқариш захиралари сақланадиган ва ишлатиладиган барча хўжаликлар бўйича қатъий моддий жавобгарликни ўрнатишлари, чунончи, омбор мудирлари, устахона (цех) бошлиқлари, АЁҚШ мудирлари ва бошқалар билан моддий жавобгарлик тўғрисида шартномалар тузиши лозим.

Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг соний ва суммавий ҳисоби юритилади. Чунончи, ишлаб чиқариш захираларининг сақлаш жойларида (омбор, устахона, цех, АЁҚШ) уларнинг соний ҳисоби олиб борилади. Бунинг учун турли ҳисоб регистрлари (карточкалар, журналлар, кайдномалар)нинг намунавий шаклларида фойдаланилади.

Автотранспорт корхоналарининг бухгалтерияси барча ишлаб чиқариш захираларининг синтетик ва аналитик ҳисобини юритади.

Республикаимизнинг 21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўлаш

бўйича йўриқнома»га мувофиқ автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларининг синтетик ҳисоби 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларда олиб борилади. Бундай счётлар бўлиб, чунончи, 1020 «Сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмлар», 1030 «Ёқилғи», 1040 «Эҳтиёт қисмлар», 1080 «Инвентар ва хўжалик буюмлари» 1090 «Бошқа материаллар» счётлари ҳисобланади. Ушбу доимий актив счётларнинг дебетида тегишли номдаги ишлаб чиқариш заҳираларининг давр боши ва охиридаги қолдиғи ҳамда уларнинг турли манбалардан келиб тушиши эвазига кўпайиши акс эттирилади. Бу счётларнинг кредитида ишлаб чиқариш заҳираларининг ишлатилиши ва бошқа чиқимлари кўрсатилади.

Республикаимизнинг 4-сон БҲМС «Товар-моддий заҳиралар»га мувофиқ автотранспорт корхоналарининг барча турдаги ишлаб чиқариш заҳиралари юқорида номлари келтирилган счётларда уларнинг таннархи бўйича ҳисобга олинади. Ушбу БҲМСга асосан ишлаб чиқариш заҳираларининг таннархи уларнинг сотиб олиш баҳоларидаги қийматини ҳамда сотиб олиш ва ташиб келтиришга доир барча қўшимча харажатларни олади.

Сотиб олишда таъминотчиларга тўланган ҚҚС суммасини ишлаб чиқариш заҳираларининг таннархига киритилиши ёки киритилмаслиги автотранспорт корхоналари ишлаётган солиқ режимида боғлиқ. Чунончи, умумдавлат солиқларини тўловчи автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларини сотиб олишда таъминотчиларга тўланган ҚҚС суммаси уларнинг таннархига киритилмайди, балки бюджет билан ҳисоб-китобларда камайтиришга олиб борилади. Бундан фақатгина шаҳар йўловчи транспорти хизматларига сарфланган ишлаб чиқариш заҳираларига тўғри келувчи ҚҚС суммаси истиснодир. Бу турдаги автотранспорт хизматларига сарфланган ёқилғи, мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқа материалларга тўғри келувчи ҚҚС суммаси бюджет билан ҳисоб-китобларда камайтиришга олиб борилмайди, аксинча уларга тўғри келувчи ҚҚС суммаси ишлаб чиқариш заҳиралари таннархига ҳамда мос равишда кўрсатилган хизматлар таннархига киритилади.

Ягона солиқ тўлови режимида фаолият юритувчи автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларини сотиб олишда таъминотчиларга тўланган ҚҚС суммаси тўлиғича ишлаб чиқариш заҳиралари таннархига киритилади.

Ишлаб чиқариш заҳиралари ҳисобини юритишда улар қийматини ҳисобдан чиқаришнинг танлаб олинган усули муҳим роль ўйнайди. Чунончи, ФИФО (биринчи тушум – биринчи чиқим) усулда ишлаб чиқариш заҳиралари қандай қийматда кирим бўлган бўлса, ўша қийматда келиб тушиш кетма-кетлиги бўйича ҳисобдан чиқариб борилади. Агар автотранспорт корхонасида АВЭКО усул танлаб олинган бўлса, у ҳолда ишлаб чиқариш заҳираларининг ҳисобдан чиқарилишида дастлаб уларнинг ўртача қиймати (таннархи) топиб олинади ва ўша қиймат (таннарх) бўйича улар ҳисобдан чиқарилади.

Автотранспорт корхоналарида бошқа корхоналар сингари ишлаб чиқариш заҳираларининг ҳисобдан чиқарилишида ЛИФО усулни қўллаш

республикамизнинг 4-сон БХМС «Товар-моддий заҳиралар»га мувофиқ таъқиқланган.

Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларининг аналитик ҳисоби моддий жавобгар шахслар, ушбу бойликларнинг тасдиқланган номенклатуралари, уларнинг кирим қийматлари (баҳолари) бўйича юритилади.

2. Автомобил ёқилғиларининг ҳисоби

Автотранспорт корхоналари ишлаб чиқариш заҳиралари таркибида ёқилғи ва мойлаш материаллари алоҳида ўрин тутади. Чунончи, АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархида ёқилғи ва мойлаш материаллари харажатларининг ҳиссаси 45-55 фоизни ташкил қилади. Шу боис ҳам, автотранспорт корхоналарида ёқилғи ва мойлаш материалларини тежаб–тергаб сарфлаш, уларнинг нораціонал чиқимларига йўл қўймаслик автотранспорт хизматлари таннархини камайтиришнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналари ҳисоб тизими автомобил ёқилғилари ва ёғлаш материалларини турган жойлари ҳамда турлари бўйича акс эттириш талабларига жавоб бериши лозим. Бунинг учун бухгалтерия ҳисоби ишчи счётлар режасида қуйидаги махсус счётларни очиш мақсадга мувофиқ:

1030 «Омбордаги ёқилғи»;

1031 «Ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи».

Ушбу счётларни юритиш автотранспорт корхоналарида уларни ёқилғи ҳамда ёлаш материаллари билан таъминлашнинг танлаб олинган усулига бевосита боғлиқ. Ҳозирги пайтда автотранспорт корхоналарида АТВларни ёқилғи ҳамда ёғлаш материаллари билан таъминлашнинг иккита усули қўлланилмоқда. Булар:

1. Ўзида ташкил қилинган АЁҚШ орқали.

2. Бошқа юридик шахсларнинг АЁҚШлари орқали.

Биринчи усулни қўллаётган автотранспорт корхоналарида автомобиль ёқилғилари ва мойлаш материаллари асосан нефт маҳсулотлари бўйича таъминот-сотиш билан шуғулланувчи махсус корхоналардан (нефтобазалардан) тузилган шартномалар асосида сотиб олинади. Шунингдек, автомобил ёқилғилари ва мойлаш материаллари бошқа ташкилотлардан беғараз олиниши, таъсисчилардан томонидан таъсис бадали сифатида киритилиши ҳам мумкин. Шаҳарлараро транспорт қатновларини амалга ошираётган АТВлар бўйича уларнинг ҳайдовчилари зарурат бўлганда ёқилғи ва мойлаш материалларини ўз ҳисобидан ёки берилган бўнак ҳисобидан ҳамда йўловчи ташишдан тушган тушум ҳисобидан нақд сотиб олишлари ҳам мумкин.

Таъминот-сотувчи корхоналардан автомобил ёқилғилари ва мойлаш материаллари АЁҚШ хўжалиги мудирини ёки экспедиторлари томонидан уларга берилган ишончномалар асосида олиб келинади. Ёқилғи ва мойлаш материаллари олиб келинганлигига гувоҳлик берувчи асосий ҳужжатлар бўлиб таъминот-сотувчи корхоналар томонидан тақдим этилган счёт-фактуралар ва

товар-транспорт накладнойлари ҳисобланади. Ушбу ҳужжатларда ёқилғи ва мойлаш материалларининг номи, маркаси, сифими, температураси, миқдори (килограмм ва литрларда), келишув баҳоси, келишув баҳосидаги қиймати, ҚҚС суммаси, жами тўлов суммаси акс эттирилади.

ҚҚС тўловчи автотранспорт корхоналарида таъминотчи-сотувчи томонидан берилган счё-фактуралар асосида келиб тушган автомобил ёқилғиларига бухгалтерияда қуйидаги ёзувлар қилинади:

а) ёқилғининг сотиб олиш қийматида (ҚҚСсиз):

Дебет 1030 «Омбордаги ёқилғи»

Кредит 6010 «Товар етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счё-лар»

б) таъминотчиларга тўланадиган ҚҚС суммасига:

Дебет 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари»

Кредит 6010 «Товар етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счё-лар»

Агар ёқилғи бўйича таъминотчиларга тўланган ҚҚС суммаси келиб тушганда тўлиқ 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари» счё-тнинг дебетига олинган бўлса, у ҳолда ой охирида шаҳар йўловчи транспорти учун ишлатилган ёқилғи ҳисоб-китоби асосида уларга тўғри келувчи ҚҚС суммаси ёқилғи таннархига тикланади. Ушбу тикланган суммага қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 1030 «Омбордаги ёқилғи»

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар бўйича бўнак тўловлари»

Ихчамлаштирилган солиқ режимида ишловчи автотранспорт корхоналарида таъминотчилардан келиб тушиши ёқилғининг қиймати юқорида келтирилган ёзувда ҚҚС суммаси билан биргаликда акс эттирилади.

АТВларни ёқилғи билан бошқа юридик шахсларнинг АЁҚШлари орқали таъминлаш ҳам шартнома асосида амалга оширилади. Ушбу усулда автотранспорт корхонаси шартнома тузилган юридик шахсга олдиндан тўлов суммасини ўтказида. Ёқилғини олиш учун автотранспорт корхонаси ўз экспедиторига юридик шахс бўлган АЁҚШ номига ишончнома ҳамда расмий хат билан ёқилғи қуйиладиган АТВларнинг рўйхатини беради.

Юридик шахс бўлган АЁҚШда берилган ишончнома ҳамда ёқилғи қуйиладиган АТВларнинг рўйхати асосида автотранспорт корхонаси номига ҳар ойга алоҳида тарқатиш қайдномаси очилади. Унда ёқилғи берилган сана, АТВнинг давлат белгиси рақами, йўл варақаси рақами, берилган ёқилғи тури, унинг миқдори, суммаси, ҳайдовчининг фамилияси, исми кўрсатилади. Олинган ёқилғи миқдорини ҳайдовчилар қайдномада ўз имзолари билан тасдиқлайдилар.

Ой охирида тарқатиш қайдномасида берилган ёқилғининг миқдори ва суммаси жамланади. У юридик шахс бўлган АЁҚШ бошлиғи, бош ҳисобчиси ва ёқилғини берган оператор томонидан имзоланади ҳамда муҳр билан тасдиқланади. Тарқатиш қайдномасининг бир нусхаси счё-фактура билан биргаликда автотранспорт корхонасига тақдим этилади.

Автотранспорт корхонасида юридик шахс бўлган АЁҚШдан бевосита хайдовчилар жавобгарлигига олинган ёқилғи тақдим этилган счёт-фактура ва тарқатиш қайдномалари асосида бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 1031 «Хайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи»

Кредит 6010 «Товар етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»

Республикаимизнинг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра юридик шахс бўлган АЁҚШлар савдо корхоналари сифатида ҚҚС тўловчилари бўлиб ҳисобланмайдилар. Шу боис ҳам, улардан олинган ёқилғи бўйича автотранспорт корхонасида ҚҚСга доир бухгалтерия ёзувлари бўлмайди.

Хайдовчилар томонидан сафар даврида ўз ҳисобидан олинган ёқилғи суммасига юридик шахс ҳисобланган АЁҚШ назорат-касса машинаси чеки асосида бухгалтерияда қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 1031 «Хайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи»

Кредит 6970 «Ҳисобдор шахсларга қарзлар».

Йўловчи ташишга мўлжалланган АТВ хайдовчилари томонидан ёқилғини йўлда йўловчи ташишдан терилган тушум ҳисобидан сотиб олинишига юридик шахс ҳисобланган АЁҚШ назорат-касса машинаси чеки асосида бухгалтерияда қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 1031 «Хайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи»

Кредит 9030 «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлардан олинган даромадлар».

Автотранспорт корхоналарида бошқа шахслардан беғараз ёрдам сифатида келиб тушган ёқилғи тузилган шартнома ва счёт-фактура асосида бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 1030 «Омбордаги ёқилғи» ёки

1031 «Хайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи»

Кредит 8530 «Беғараз олинган мулк».

Автотранспорт корхоналари балансига уларнинг таъсисчилари томонидан таъсис бадали сифатида киритилган ёқилғи суммаси бухгалтерия ҳисобида таъсис шартномаси, баҳолар келишуви баённомаси, кирим далолатномаси ёки счёт-фактура асосида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 1030 «Омбордаги ёқилғи»

Кредит 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига бадаллари бўйича қарзлари».

Автотранспорт корхоналарида АЁҚШларга кирим қилинган ёқилғи асосан хайдовчиларга АТВлар ёрдамида иш бажариш (хизмат кўрсатиш) мақсадида йўл варақаларида диспетчер томонидан кўрсатилган миқдорда берилади. Ёқилғини хайдовчиларга берилиши тарқатиш қайдномаси ёки лимит-қуйиш қайдномаси (варағи) билан расмийлаштирилади. Хайдовчиларнинг қайдномалардаги имзоси улар томонидан олинган ёқилғи миқдорини тасдиқлайди. Бу қайдномалар икки нусхада тузилади. Унинг бир нусхаси АЁҚШ мудирини қолади, иккинчи нусхаси эса у томонидан тузилган «Ёқилғи ҳаракати тўғрисида ҳисобот» билан бирга бухгалтерияга топширилади.

Ёқилғини ҳайдовчиларга берилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 1031 «Ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи»

Кредит 1030 «Омбордаги ёқилғи».

Ёқилғининг ички алмашиши накладнойлар билан расмийлаштирилади ва улар асосида бухгалтерияда қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 1030 «Омбордаги ёқилғи» (олувчи шахс)

Кредит 1030 «Омбордаги ёқилғи» (берувчи шахс).

Автотранспорт корхоналарида АЁҚШга кириш қилинган ёқилғи зарур ҳолларда тузилган шартнома ҳамда раҳбарнинг рухсати асосида бошқа юридик шахсларга сотилиши, бепул берилиши, таъсис бадали сифатида киритилиши мумкин. Ёқилғининг бундай чиқимлари счё-фактуралар билан расмийлаштирилади. Счё-фактуралар асосида ёқилғининг чиқиб кетиш йўналишига кўра бухгалтерияда қуйидаги ёзувлар қилинади:

1. Ёқилғи сотилганда:

а) сотиш қийматида (ҚҚСсиз)

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинadиган счётлар»

Кредит 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши».

б) ҚҚС суммасига

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинadиган счётлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар».

в) ёқилғининг сотиб олиш қийматида ҳисобдан чиқарилган суммасига

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши»

Кредит 1030 «Омбордаги ёқилғи».

г) сотишдан олинган фойда суммасига

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши»

Кредит 9320 «Бошқа активларнинг чиқиб кетишдан олинган фойда».

д) сотишдан кўрилган зарар суммасига

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши».

2. Ёқилғи бепул (беғараз) берилганда:

а) келишув қийматида (ҚҚСсиз)

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинadиган счётлар»

Кредит 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши».

б) ҚҚС суммасига

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинadиган счётлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар».

в) ёқилғининг сотиб олиш қийматида ҳисобдан чиқарилган суммасига

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши»

Кредит 1030 «Омбордаги ёқилғи».

г) бепул беришдан кўрилган зарар суммасига

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинadиган счётлар».

3. Ёқилғи таъсис бадали сифатида киритилганда:

а) келишув қийматида (ҚҚСсиз)

Дебет 0600 «Узоқ муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар»

Кредит 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши».

б) *ҚҚС суммасига*

Дебет 0600 «Узоқ муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар».

в) *ёқилгининг сотиб олиш қийматида ҳисобдан чиқарилган суммасига*

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши»

Кредит 1030 «Омбордаги ёқилғи».

г) *таъсис бадали сифатида киритишдан олинган фойда суммасига*

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши»

Кредит 9320 «Бошқа активларнинг чиқиб кетишдан олинган фойда».

д) *таъсис бадали сифатида киритишдан кўрилган зарар суммасига*

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши».

Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган ёқилғи ва мойлаш материаллари сарфи бухгалтерияда ҳайдовчиларнинг йўл варақалари асосида ҳар бир АТВ бўйича унинг типи, маркаси, босиб ўтган йўли, ташилган юк миқдори, шунингдек ҳар 100 км масофага ёқилғи сарфининг белгиланган базовий меъёрларига кўра аниқланади. Ёқилғининг ушбу мақсадларда ишлатилиши ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилиш тартибига кейинги бобда алоҳида тўхталамиз.

3. Автомобиллар учун эҳтиёт қисмларнинг ҳисоби

Автомобиллар учун жуда кўп турдаги эҳтиёт қисмлар ишлатилади. Уларни турли белгилари, масалан, номлари, маркалари, модели, турган жойи, келиб тушиш манбалари, ишчи ҳолати, яроқлилиқ даражаси, хизмат муддатлари ҳамда бошқа жиҳатлари бўйича таснифлаш мумкин. Эҳтиёт қисмларнинг ушбу белгилари бўйича тавсифи, одатда, автотранспорт корхоналарида қўлланиладиган «Эҳтиёт қисмлар классификатори»да келтирилади.

Турган жойига кўра эҳтиёт қисмлар омбордаги ва фойдаланишдаги эҳтиёт қисмларга бўлинади.

Омбордаги эҳтиёт қисмлар, ўз навбатида, **яроқлилиқ даражасига кўра** куйидаги гуруҳларга ажратилади:

- янги эҳтиёт қисмлар;
- олдин фойдаланишда бўлган, лекин яроқли ҳолдаги эҳтиёт қисмлар;
- фойдаланишга яроқсиз эҳтиёт қисмлар.

Автотранспорт корхоналари янги эҳтиёт қисмларни турли корхоналардан, масалан, уларни бевосита ишлаб чиқарувчи, таъминот-сотувчи корхоналардан тузилган шартномалар асосида сотиб оладилар. Шунингдек, улар бошқа юридик ва жисмоний шахслардан беғараз олиниши, ҳисобдор шахслар ҳамда ҳайдовчилар томонидан нақд пулга сотиб олиниши, таъсисчилар томонидан киритилиши ҳам мумкин.

Келиб тушган янги эҳтиёт қисмлар автотранспорт корхоналарининг омборларига сотиб олиш қиймати (таннархи) бўйича кирим қилинади.

Олдин фойдаланишда бўлган, лекин яроқли ҳолдаги эҳтиёт қисмлар, одатда, АТВларни тугатишдан, қайта жиҳозлашдан ва модернизациясидан кейин омборларларга комиссия томонидан баҳоланган қийматларда кирим қилинади.

АТВларни тугатиш, таъмирлаш, модернизация қилишда яроқсиз деб топилган эҳтиёт қисмлар омборларга металлолом сифатида баҳосиз кирим қилинади.

Омборларда кирим қилинган эҳтиёт қисмларнинг ҳисоби «Омбор ҳисоби карточкаси» ёки «Омбор ҳисоби китоби»да соний кўринишда юритилади. Омбор ҳисоби карточкаси эҳтиёт қисмларнинг ҳар бир тури, уларнинг кирим баҳолари бўйича очилади. Омбор ҳисоби китобида эҳтиёт қисмларнинг ҳар бир турига, кирим баҳоларига қараб алоҳида варақлар ажратилади.

Эҳтиёт қисмлар автотранспорт корхоналарида АТВларнинг жорий ва капитал таъмирланишига, шунингдек уларни қайта жиҳозлаш ҳамда модернизация қилинишига ишлатилади. Эҳтиёт қисмлар омборлардан бундай мақсадларда устахоналарга, цехларга, гаражларга автотранспорт корхонаси раҳбари (бош инженери)нинг рухсати билан берилади. Ушбу операциялар икки нусхада талабномалар, ички накладнойлар, лимит-забор варақалари билан расмийлаштирилади. Эҳтиёт қисмларнинг АТВларга қўйилиши, таъмирлашга, модернизация ва қайта жиҳозлаш ишларига сарфланиши тегишли далолатномалар билан расмийлаштирилади.

Эҳтиёт қисмларнинг автотранспорт корхонасидан четга чиқиб кетиши, масалан, зарурат юзасидан сотилиши, бепул берилиши, таъсис бадали сифатида киритилиши тузилган шартномалар асосида амалга оширилади. Бу мазмундаги операциялар счёт-фактуралар билан расмийлаштирилади.

Автотранспорт корхоналарида моддий жавобгар шахслар (омбор мудирлари, устахона бошлиқлари, гараж мудирлари) ўзларининг моддий жавобгарлигидаги эҳтиёт қисмлар бўйича ҳисоб сиёсатида белгилаб қўйилган муддатларда уларнинг ҳолати ва ҳаракати тўғрисида икки нусхада ҳисобот тузади. Ҳисоботнинг биринчи нусхаси барча бошланғич ҳужжатлар билан биргаликда бухгалтерияга топширилади. Унинг қабул қилиб олинганлиги тўғрисида бухгалтер томонидан имзоланган иккинчи нусхаси моддий жавобгар шахсга қайтарилади.

Автотранспорт корхоналари амалиётида эҳтиёт қисмлар ҳолати ва ҳаракати тўғрисида ҳисоботни соний кўринишда тузиш усули кенг қўлланилади. Ушбу усулда моддий жавобгар шахслар ҳисоботда эҳтиёт қисмлар ҳолати ва ҳаракатини фақат соний кўринишда акс эттиради. Бухгалтерияда моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари асосида эҳтиёт қисмларнинг ҳолати ва ҳаракати бўйича соний-суммовий кўринишда айланма қайдномалар тузилади. Ушбу айланма қайдномалар эҳтиёт қисмлар бўйича аналитик ҳисоб регистрлари бўлиб ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналарида омбордаги эҳтиёт қисмларнинг синтетик ҳисоби 1040 «Эҳтиёт қисмлар» счётида юритилади. Эҳтиёт қисмларнинг

омборларга кими, шунингдек уларнинг омборлардан фойдаланишга берилиши, сотилиши ва бошқа чиқимлари ушбу сётда куйидагича акс эттирилади (19.1-жадвалга қаранг).

19.1-жадвал

Эҳтиёт қисмлар ҳаракатини сётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	ҚҚС тўловчи автотранспорт корхоналарида эҳтиёт қисмлар таъминотчилардан ким қилинганда: -сотиб олиш қийматига (ҚҚСсиз) -ҚҚС суммасига	1000000 200000	1040 4410	6010 6010	Шартнома, сёт-фактура
2	Ягона солиқ тўловчи авто- корхоналарда эҳтиёт қисмлар- нинг таъминотчилардан ким қилинишига (ҚҚС билан бирга)	1200000	1040	6010	Шартнома, сёт-фактура
3	Шаҳар йўловчи транспорти учун ишлатилган эҳтиёт қисмлар бўйича таъминотчиларга тўланган ҚҚС суммасининг улар таннарига киритилишига	200000	1040	4410	Далолатнома ва бухгалтерия ҳисоб-китоби
4	Эҳтиёт қисмларнинг бепул келиб тушишига	300000	1040	8530	Шартнома, сёт-фактура
5	Эҳтиёт қисмларнинг таъсисчилар томонидан устав капиталига бадал сифатида киритилишига	600000	1040	4610	Шартнома, сёт-фактура
6	Йўловчи ташиш автотранспорти ҳайдовчилари томонидан йўл ҳақи эвазига сотиб олинган ва омборга ким қилинган эҳтиёт қисмлар суммасига	50000	1040	9030	НКМ чеки, Квитанция
7	АТВ ҳайдовчилари томонидан берилган бўнак ҳисобидан сотиб олинган ва омборга ким қилинган эҳтиёт қисмлар суммасига	30000	1040	4230	Квитанция, НКМ чеки, сёт-фактура
8	АТВ ҳайдовчилари томонидан ўз ҳисобидан сотиб олинган ва омборга топширилган эҳтиёт қисмлар суммасига	35000	1040	6990	Квитанция, НКМ чеки, сёт-фактура
9	Эҳтиёт қисмларни устахона, цехлар ва бошқа ёрдамчи ҳўжаликларга берилишига (ички алмашув)	1500000	1040	1040	Талабнома, лимит-забор варағи, накладной
10	Эҳтиёт қисмларнинг зарур ҳолларда сотилишига: -сотиш қийматига (ҚҚСсиз) -ҚҚС суммасига -таннарига	400000 80000 400000	4010 4010 9220	9220 6410 1040	Шартнома, сёт-фактура
11	Эҳтиёт қисмларнинг бепул берилишига:				Шартнома,

	-бериш қийматига (ҚҚСсиз)	400000	4010	9220	счёт-фактура
	-ҚҚС суммасига	80000	4010	6410	
	-таннархига	400000	9220	1040	
	-зарар суммасига	480000	9430	4010	
12	Эҳтиёт қисмларнинг таъсис бадали сифатида киритилишига:				Шартнома, счёт-фактура
	-келишув қийматига (ҚҚСсиз)	400000	0600	9220	
	-ҚҚС суммасига	80000	0600	6410	
	-таннархига	400000	9220	1040	

Автотранспорт корхоналарида айрим эҳтиёт қисмлар АТВларга ўрнатилганда бирданига эмас, балки бир маромда уларнинг фойдали хизмат муддати мобайнида ҳисобдан чиқариб борилади. Бу, чунончи, аккумуляторлар ва автошиналарга тегишлидир. Ушбу эҳтиёт қисмлар АТВларга ўрнатиш учун омбордан берилганда омбор мудирини жавобгарлигидан соқит қилинади. Бир вақтнинг ўзида улар учун моддий жавобгарлик фойдали хизмат муддати тугагунча ҳайдовчилар зиммасига ўтказилади.

Бухгалтерияда АТВларга ўрнатилган янги аккумуляторлар ва автошиналар иш фаолиятини назорат қилиш мақсадида мос равишда «Аккумулятор иш фаолияти ҳисоби карточкиси» ва «Автошиналар иш фаолияти ҳисоби карточкиси» очилади. Ушбу карточкаларда янги аккумулятор ва автошиналарнинг маркаси, модели, кафолатли хизмат муддати меъёри, ўрнатилган АТВнинг давлат белгиси рақами, ҳайдовчининг фамилияси, исми-шарифи, уларни ўрнатиш санаси кўрсатилади. Шунингдек, унинг алоҳида устунларида ҳисобот даврлари бўйича аккумулятор ва автошиналар томонидан бажарилган иш (ташилган юк ҳажми, ишлаган ойлар сони, босиб ўтилган йўл), уларни ҳисобдан чиқариш санаси ва сабаблари акс эттирилади. Аккумуляторлар ва автошиналарнинг фойдали хизмат муддатини ўтаганда ва яроқсиз ҳолга келганда улар АТВдан ечиб олинади ҳамда омборга металлолом сифатида кирим қилинади. Бунда, мос равишда, уларга очилган ҳисоб карточкалари ҳам ёпилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом» асосида Ўзбекистон Республикаси автомобиль ва дарё транспорти агентлиги томонидан ишлаб чиқилган шу номдаги тармоқ низомига мувофиқ АТВларга ўрнатилган янги аккумулятор ва автошиналар ҳисоби 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари» счётида юритилади. Чунончи, АТВларга ўрнатилган аккумуляторлар ва автошиналар қийматига «Ўрнатиш далолатномаси»га мувофиқ бухгалтерияда қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари»
Кредит 1040 «Эҳтиёт қисмлар»

Аккумуляторлар ва автошиналарнинг қиймати улар АТВларга ўрнатилган кундан бошлаб фойдали хизмат муддати мобайнида бир маромда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига махсус ҳисоб-китоблар асосида киритиб борилади. Ушбу ҳисоб-китобларни тузиш ҳамда улар асосида

ўрнатилган аккумуляторлар ва автошиналар қийматини ҳисобдан чиқариб бориш тартибига кейинги бобда алоҳида тўхталамиз.

4. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари инвентаризациясининг хусусиятлари

Автотранспорт корхоналарида ёқилғи, мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқа ишлаб чиқариш захиралари инвентаризациясини ўтказиш, унинг натижаларини расмийлаштириш республикаимизнинг 19-сон БҲМС «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш»да келтирилган тартибларга мос равишда ушбу активларнинг транспортировка қилиниши, сақланиши, ишлатилиши ҳамда бошқа жиҳатларидаги хусусиятлари эътиборга олинган тарзда амалга оширилиши лозим. Чунончи, инвентаризация бошланиши олдидан, моддий жавобгар шахслар ўзларининг жавобгарлигидаги ишлаб чиқариш захираларининг ҳолати ва ҳаракати тўғрисида ҳисоботни беришлари, ушбу ҳисоботга барча бошланғич ҳужжатларнинг киритилганлиги, қайта санок ўтказилишига эътирози йўқлиги тўғрисида тилхат берадилар.

Инвентаризацияни белгиланган муддатларда ўтказилишини таъминлаш учун турли ташкилий ишлар амалга оширилади. Чунончи, омборларда сақланаётган эҳтиёт қисмлар дастлаб янги эҳтиёт қисмлар, олдин фойдаланишда бўлган яроқли эҳтиёт қисмлар ҳамда яроқсиз эҳтиёт қисмларга ажратилади. Номи, маркаси ва модели бир хил бўлган, лекин баҳоси турлича бўлган янги эҳтиёт қисмлар алоҳида сараланади. Санок ишларини осонлаштириш мақсадида инвентаризация варақасида гуруҳларга ажратилган эҳтиёт қисмларнинг номлари ва омбор ҳисоби бўйича миқдори олдиндан қўйиб чиқилади. Шундан сўнг, ҳар бир гуруҳ бўйича омбордаги эҳтиёт қисмларнинг мавжуд миқдори санаш, ўлчаш, тортиш ва шу каби бошқа усуллар асосида аниқланади ҳамда инвентаризация варақасининг тегишли устунчасига ёзилади.

Катта сиғимли цистерна ва бочкаларда сақланаётган ёқилғи ва мойлаш материалларининг ҳақиқий миқдорини топиш учун инвентаризация комиссияси махсус ўлчов асбобларидан, чунончи, темир линейкалар, индикаторлардан фойдаланади. Темир линейка ёки индикаторлар ёрдамида, дастлаб, цистерна (бочка)нинг ёқилғи ва мойлаш материалларининг ҳақиқатда банд бўлган баландлиги тегишли ўлчов бирликларида (масалан, метрда, дециметрда, сантиметрда) аниқланади. Шундан сўнг, ҳар бир цистерна ва бочка бўйича уларнинг топилган баландлик ўлчамига мос келувчи ёқилғининг миқдори махсус тасдиқланган шкала (жадвал) асосида топилади. Мисол учун, ҳажми 16 куб метрлик (4х2х2) цистернага 13120 литр солярка кетиши белгиланган, дейлик. Демак, 1 куб метрга 820 литр солярка тўғри келади. Инвентаризацияда цистернанинг ёқилғи билан банд бўлган баландлиги 1,25 метр эканлиги аниқланди. У ҳолда тасдиқланган шкалага кўра ушбу цистернадаги ёқилғининг миқдори 8200 литрни (4м * 2м * 1,25м * 820 л) ташкил қилади.

Инвентаризация варақаси ўтказилаётган инвентаризациянинг турига ҳамда мақсадига кўра турли нусхада расмийлаштирилади. Чунончи, моддий жавобгар шахслар алмашаётганда инвентаризация варақаси учта нусхада тузилади.

Унинг бир нусхаси бухгалтерияга топширилади, иккинчи нусхаси моддий жавобгарликни олувчи шахсда, учинчи нусхаси эса моддий жавобгарликни топшираётган шахсда қолади.

Автотранспорт корхонаси бухгалтериясида комиссия томонидан такдим этилган инвентаризация варақаси асосида «Таққослама қайднома» тузилади. Ушбу қайдномага фақат четланишлар (ортиқчалар ёки камомадлар) мавжуд бўлган ишлаб чиқариш захиралари киритилади.

Ишлаб чиқариш захираларининг инвентаризацияда аниқланган ортиқчалари автотранспорт корхонаси раҳбарининг қарорига асосан бошқа даромадлар таркибига киритилади. Бухгалтерияда аниқланган ортиқчалар суммасига қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» (ёқилғи, эҳтиёт қисмлар ва бошқа материалларни акс эттирувчи тегишли счётлар)

Кредит 9390 «Бошқа операцион даромадлар».

Инвентаризация натижасида ишлаб чиқариш захиралари бўйича камомадлар, шунингдек уларнинг яроқсиз ҳолга келганлиги аниқланганда қуйидаги тартибларга амал қилиш лозим.

Биринчидан, ёқилғи ҳамда мойлаш материаллари бўйича уларнинг сақлаш ва АТВларга қуйишдаги табиий камайиши (буғланиши, тўкилиши) белгиланган меъёрлар асосида ҳисобдан чиқарилади.

Иккинчидан, меърдаги табиий камайишлар миқдоридан ортиқ бўлган ёқилғи ва мойлаш материаллари миқдори камомад сифатида тан олинади.

Учинчидан, моддий жавобгар шахслар айби билан занглаган, синган ва бошқа сабабларга кўра яроқсиз ҳолатга келган эҳтиёт қисмлар уларга етказилган зарардан ҳосил бўлган йўқотишлар сифатида эътироф этилади.

Тўртинчидан, номи, маркаси, модели бир хил бўлган, лекин кирим қиймати турлича бўлган эҳтиёт қисмлар бўйича аниқланган камомад ва ортиқчаларни ўзаро бир-бири билан қоплашга раҳбарнинг ижозати билан рухсат этилади.

Ишлаб чиқариш захираларининг белгиланган меъёрлардаги табиий камайиши уларнинг кирим қиймати бўйича автотранспорт корхоналарининг харажатларига киритилади. Бухгалтерияда табиий камайиш суммасига қуйидаги ёзувлар қилинади:

Дебет Харажат счётлари (2010, 2310, 2510, 9400)

Кредит 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» (ёқилғи, эҳтиёт қисмлар ва бошқа материалларни акс эттирувчи тегишли счётлар).

Камомад ва йўқотишлар сифатида тан олинган ишлаб чиқариш захираларига уларнинг кирим қиймати бўйича қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 5910 «Камомадлар ва бойликларга етказилган зарардан йўқотишлар»

Кредит 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» (ёқилғи, эҳтиёт қисмлар ва бошқа материалларни акс эттирувчи тегишли счётлар).

Ишлаб чиқариш заҳиралари бўйича камомад ва йўқотишларнинг айбдор шахслар бўйнига қўйилиши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 4730 «Ходимларнинг моддий зарарни қоплаш бўйича қарзлари»

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларга етказилган зарардан йўқотишлар».

Ишлаб чиқариш заҳиралари бўйича камомад ва йўқотишларнинг айбдор шахслар бўйнига уларнинг кирим қийматидан кўп суммага қўйилишида ўртадаги фарқ суммасига бухгалтерияда қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 4730 «Ходимларнинг моддий зарарни қоплаш бўйича қарзлари»

Кредит 9390 «Бошқа операцион даромадлар».

Ишлаб чиқариш заҳиралари бўйича аниқланган камомад ва йўқотишларнинг корхона ҳисобидан қопланиши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларга етказилган зарардан

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

1. Ёқилғи
2. Ёғлаш материаллари
3. Эҳтиёт қисмлар ва агрегатлар
4. Хўжалик инвентарлари
5. Бошқа материаллар.
6. Омбор хўжалиги
7. Устахона (цех)лар
8. Гараж
9. АЁҚШ
10. Ёқилғи тарқатиш қайдномаси
11. Лимит-забор варағи
12. Ўрнатиш далолатномаси
13. Аккумулятор иш фаолияти ҳисоби карточкаси
14. Автошиналар иш фаолияти карточкаси

Текшириш учун саволлар:

1. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш заҳираларига қуйидагилар киради?
2. Автотранспорт корхоналарининг омбор хўжалиги деганда нимани тушунаси?
3. Ҳозирги пайтда автотранспорт корхоналарида АТВларни ёқилғи ҳамда ёғлаш материаллари билан таъминлашнинг нечта усули қўлланилмоқда?
4. Турган жойига кўра эҳтиёт қисмлар нечтага бўлинади?
5. Омбордаги эҳтиёт қисмлар, ўз навбатида, қандай гуруҳларга ажратилади?

20-МАВЗУ: АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИ ВА БАЖАРИЛГАН ИШ (КЎРСАТИЛГАН ХИЗМАТ)ЛАР ТАННАРХИНИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ

Режа:

- 1. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларининг таснифи ва тавсифи**
- 2. Ёқилғи сарфининг ҳисоби**
- 3. Эҳтиёт қисмлар сарфининг ҳисоби**
- 4. Меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий суғуртага мажбурий ажратмалар бўйича харажатларнинг ҳисоби**
- 5. Амортизация харажатларининг ҳисоби**
- 6. Автотранспорт корхоналарида бошқа ишлаб чиқариш чиқариш харажатларининг ҳисоби ва тақсимоти**
- 7. Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархини калькуляция қилиш тартиби**

1. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларининг таснифи ва тавсифи

Автотранспорт корхоналарида АТВлар ёрдамида юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга кетган харажатлар ишлаб чиқариш харажатлари сифатида тан олинади. Ушбу харажатлар бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг таннархини ташкил этади.

Автотранспорт корхоналарининг ишлаб чиқариш харажатларини турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин.

Ишлаб чиқариш турига кўра автотранспорт корхоналарининг ишлаб чиқариш харажатлари асосий, ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатларига бўлинади.

Автотранспорт корхоналарида **асосий ишлаб чиқариш харажатлари** деганда АТВлар ёрдамида юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат) учун кетган сарф-харажатлар тушунилади. Ушбу харажатларнинг ҳисоби 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётида олиб борилади.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларига автотранспорт корхоналарининг таъмирлаш устахоналари, турли агрегатлар ва мосламаларни ясаш цехлари, АТВларни ювиш комплекси, диспетчерлик бўлими, гараж, АЁҚШ ва бошқа ёрдамчи хўжаликларга кетган харажатлар киради. Бу харажатларнинг ҳисоби 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётида юритилади.

Автотранспорт корхоналарининг **умумхўжалик харажатлари** бўлиб уларни газ, сув, электр қуввати ва пар билан таъминлаш, АТВларни кўриклаш, ходимларни тиббий кўриқдан ўтказиш бўлинмаларининг харажатлари ҳисобланади. Бундай харажатлар ҳисоби 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида олиб борилади.

Барча ишлаб чиқариш харажатлари уларнинг таннархга киритилиш усулига кўра бевосита ва билвосита харажатларга бўлинади.

Бевосита харажатларга юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига тўғридан-тўғри олиб бориладиган харажатлар киради. Бундай харажатларга, чунончи, бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)га бевосита сарфланган ёқилғи, АТВлар ҳайдовчиларига ҳисобланган меҳнат ҳақи ва бошқалар мисол бўлади.

Билвосита харажатлар деганда юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига махсус ҳисоб-китоблар асосида тақсимлаш йўли билан киритиладиган харажатлар тушунилади. Одатда, аксарият ёрдамчи ишлаб чиқариш, умумишлаб чиқариш харажатлари билвосита харажат бўлиб ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналарида айрим ишлаб чиқариш харажатлари юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмининг ўзгаришига қараб мос равишда ўзгаради, уларнинг айримлари эса ўзгаришсиз қолади. Ўзгарувчан ишлаб чиқариш харажатларига ёқилғи ва мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар, ҳисобланган ишбай меҳнат ҳақи ва бошқа харажатлар киради. Ўзгармас харажатларга, мисол учун, қатъий суммада белгиланган ижара тўловлари, маошлар, мажбурий ажратмалар, бир хил маромда асосий воситаларнинг бошланғич қийматига нисбатан ҳисобланадиган амортизация (эскириш) суммаси ва бошқалар мисол бўлади.

Автотранспорт корхоналарида, бошқа хўжалик юритувчи субъектлардаги каби, ишлаб чиқариш харажатларининг таркибий моддалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»га асосан тартибга солинади.

Ушбу Низомга мувофиқ автотранспорт корхоналари ишлаб чиқариш харажатларининг таркибий моддалари иқтисодий мазмунига кўра бешта гуруҳга бўлинади. Булар:

- **материал харажатлари** – бу юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар учун сарфланган ёқилғи, мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар хўжалик буюмлари, махсус жиҳозлар ва бошқа турдаги материаллар қиймати;

- **меҳнат ҳақи харажатлари** - бу юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар учун АТВлар ҳайдовчиларига ҳисобланган меҳнат ҳақи;

- **ижтимоий суғуртага ажратмалар** - бу юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар учун АТВлар ҳайдовчиларига ҳисобланган меҳнат ҳақига нисбатан давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли фондларига белгиланган ставкалардаги мажбурий тўловлари;

- **амортизация харажатлари** - бу юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича ишларни бажариш (хизматларни кўрсатиш)га бевосита алоқадор бўлган асосий воситалар ҳамда номоддий активларнинг эскириш қиймати;

• **бошқа ишлаб чиқариш харажатлари** – бу юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар учун сарфланган бошқа ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш мақсадларидаги харажатлар, масалан газ, сув, электр қуввати, пар таъминоти, жорий ва капитал таъмирлаш харажатлари, шунингдек турли хизматлар учун ҳисобланган тўловлар.

Ишлаб чиқариш харажатлари ҳар бир моддасини ҳисобга олишнинг, шунингдек уларни юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат) таннархига киритишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Қуйида уларнинг асосийларига тўхталамиз.

2. Ёқилғи сарфининг ҳисоби

Юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига ёқилғи қиймати уларнинг белгиланган меъёрий сарфига асосан киритилади. Ёқилғининг меъёрий сарфи автомобилларнинг турлари бўйича қуйидаги алгоритмлар асосида топилади:

1.Юк ташишга мўлжалланган бортли автомобиллар бўйича:

$$\mathbf{\dot{M} = 0,01 * (\dot{B} * M_t + B_{и} * M_{и}) * (1 + 0,01 * K_t)}$$

Бу ерда: $\dot{M}$ – ёқилғининг меъёрий сарфи, литрда;

$\dot{B}$ – автомобилнинг босиб ўтган йўли, км;

M_t – юксиз ҳолда ҳар 100 км масофа учун ёқилғи сарфининг меъёри, л/100 км;

$B_{и}$ – транспорт бажарган иш ҳажми, т/км;

$M_{и}$ – бажарилган ҳар 100 т/км иш учун ёқилғи сарфининг меъёри, л/100 т/км;

K_t - тузатиш коэффиценти (меъёрга қўшимча ёки уни камайтирилиши), фоизларда.

Ўз навбатида, юксиз ҳолда ҳар 100 км масофа учун ёқилғи сарфининг меъёри (M_t) ҳамда транспорт бажарган иш ҳажми ($B_{и}$) қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади:

$$\mathbf{M_t = B_m + T_m * T_o}$$

$$\mathbf{B_{и} = \dot{Y}_x * M_b}$$

Бу ерда: B_m – ҳар 100 км масофа учун ёқилғи сарфининг базовий меъёри, л/100 км;

T_o – тиркама ёки ярим тиркаманинг хусусий оғирлиги, тоннада;

T_m – тиркама ёки ярим тиркаманинг қўшимча оғирлиги учун ёқилғи сарфининг меъёри, л/100 т/км;

$\dot{Y}_x$ – ташилган юк миқдори, тонна;

M_b – юк билан босиб ўтилган масофа, км

Бортли юк ташиш автомобиллари бўйича ёқилғи сарфи меъёри ҳар бир тонна юкни 100 км масофага ташишда қуйидаги миқдоргача оширилади: бензинда – 2 литргача; дизель ёқилғисидан -1,3 литргача; суюлтирилган газдан - 2,64 литргача; табиий газдан – 2 куб метргача.

Мисол 1. Айтайлик, КамАЗ-5320 маркали бортли юк ташиш машинаси ГКБ 8350-маркали тиркамаси билан йўл варақаси маълумотларига кўра 10000 т/км миқдорида иш бажарган. Босиб ўтилган йўл – 500 км. 1 литр дизель ёқилғисининг қирим қиймати ўртача 1000 сўм. Ушбу автомашина бўйича:

- ҳар 100 км масофага ёқилғи сарфининг базовий меъёри 25,0 литр;
 - бажарилган ҳар 100 т/км иш учун ёқилғи сарфининг меъёри 1,3 литр;
 - тиркаманинг ҳар 1 тонна оғирлиги учун қўшимча ёқилғи сарфи меъёри 1,3 литр;
 - тиркаманинг оғирлиги 4,0 тонна;
 - қиш даврида ишлаганлик учун ёқилғи сарфи меъёрига қўшимча 10 фоиз.
- Юқорида келтирилган шартли маълумотларга кўра:
- ҳар 100 км масофага ёқилғи сарфи меъёри

$$M_T = B_M + T_M * T_o = 25 + 4 * 1,3 = 30,2 \text{ л.}$$

- автомашинанинг бажарган ишига тўғри келадиган ва унинг таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг миқдори

$$\dot{E}_M = 0,01 * (\dot{I}_6 * M_T + B_M * M_M) * (1 + 0,01 * K_T) = 0,01 * (500 * 30,2 + 10000 * 1,3) * (1 + 0,01 * 10) = 309,1 \text{ литр}$$

- бажарилган иш таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг қиймати 309100 сўм (309,1 л * 1000 сўм).

2. Ўзи тўқигич юк ташиш машиналари (самосваллар) бўйича:

$$\dot{E}_M = 0,01 * \dot{I}_6 * B_M * (1 + 0,01 * K_T) + K_c * Q_M$$

Бу ерда: $\dot{E}_M$ – ёқилғининг меъёрий сарфи, литрда;

$\dot{I}_6$ – автомобилнинг босиб ўтган йўли, км;

B_M – ҳар 100 км масофа учун ёқилғи сарфининг базовий меъёри, л/100 км;

K_T - тузатиш коэффициенти (меъёрга қўшимча ёки уни камайтирилиши), фоизларда;

K_c - қатновлар сони;

Q_M – юк билан ҳар бир қатнов учун сарфланадиган ёқилғининг қўшимча меъёри, литрда.

Мисол. Айтайлик, КамАЗ -5511 маркали юкни ўзи тўқадиган (самосвал) автомашинаси йўл варақаси маълумотларига кўра бир кунда 10 қатновда юк ташиган ва жами 200 км масофани ўтаган. Ҳар 100 км масофага ёқилғи сарфининг базовий меъёри 34,0 литр; карьерда ишлаганлик учун ёқилғи сарфи меъёрига қўшимча 12 фоиз, юк билан ҳар бир қатнов учун ёқилғи сарфининг

қўшимча меъёри 0,35 литр. 1 литр дизель ёқилғисининг кирим қиймати ўртача 1000 сўм.

Юқорида келтирилган шартли маълумотларга кўра автомашинанинг бажарган ишига тўғри келадиган ва унинг таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг миқдори

$$\ddot{E}_M = 0,01 * \ddot{Y}_B * B_{MT} * (1 + 0,01 * K_T) + K * Q_M = 0,01 * 200 * 34,0 * (1 + 0,01 * 12) + 10 * 0,35 = 79,66 \text{ литр}$$

Бажарилган иш таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг қиймати ушбу мисол шартига кўра 79660 сўм (79,66 л * 1000 сўм)ни ташкил қилади.

3. Автобуслар бўйича

$$\ddot{E}_M = 0,01 * \ddot{Y}_B * B_M * (1 + 0,01 * K_T) + I_B * Q_M$$

Бу ерда: $\ddot{E}_M$ – ёқилғининг меъёрий сарфи, литрда;

$\ddot{Y}_B$ – автомобилнинг босиб ўтган йўли, км;

B_M – ҳар 100 км масофа учун ёқилғи сарфининг базовий меъёри, л/100 км;

K_T - тузатиш коэффициенти (меъёрга қўшимча ёки уни камайтирилиши), фоизларда;

I_B – иситиш ускуналарининг иш вақти, соат;

Q_M – иситиш ускуналарининг 1 соатлик иш вақтига сарфланадиган ёқилғининг қўшимча меъёри, литрда.

Мисол. Айтайлик, Икарус-260.01 маркали автобуснинг йўл варақалари бўйича босиб ўтган йўли декабр ойида 20000 км, ҳар 100 км масофага ёқилғи (солярка) сарфининг базовий меъёри 40,0 литр; қиш даврида ишлаганлик учун ёқилғи сарфи меъёрига қўшимча 10 фоиз. 1 литр дизель ёқилғисининг кирим қиймати ўртача 1000 сўм. Иситиш ускунасининг иш вақти шу ойда 100 соат, иситиш ускунасининг ҳар соатлик иш вақтига ёқилғи сарфининг қўшимча меъёри 0,25 литр.

Юқорида келтирилган шартли маълумотларга кўра автобуснинг бажарган ишига тўғри келадиган ва унинг таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг миқдори

$$\ddot{E}_M = 0,01 * \ddot{Y}_B * B_{MT} * (1 + 0,01 * K_T) + I_B * Q_M = 0,01 * 20000 * 40,0 * (1 + 0,01 * 10) + 100 * 0,25 = 8825 \text{ литр}$$

Бажарилган иш таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг қиймати ушбу мисол шартига кўра 8825000 сўм (8825 л * 1000 сўм)ни ташкил қилади.

4. Енгил автомобиллар бўйича:

$$\ddot{E}_M = 0,01 * B_M * \ddot{Y}_B * (1 + 0,01 * K_T)$$

Бу ерда: $\ddot{E}_M$ - ёқилғининг меъёрий сарфи, литрда;

Бм - ҳар 100 км учун ёқилғи сарфининг базовий миқдори, л/100 км;

Йб - автомобилнинг босиб ўтган йўли, км;

Кт - тузатиш коэффициентлари (меъёрга қўшимча ёки уни камайтирилиши), фоизларда.

Мисол. Айтайлик, такси сифатида ишлатилаётган ГАЗ-3102 маркали автомобилнинг йўл варақалари бўйича босиб ўтган йўли ҳисобот ойида 10000 км, ҳар 100 км масофага ёқилғи (бензин) сарфининг базовий меъёри 13,0 литр; қиш даврида ишлаганлик учун ёқилғи сарфи меъёрига қўшимча 10 фоиз. 1 литр бензиннинг қирим қиймати ўртача 1100 сўм. Иштирок устунасида фойдаланилганлик учун ёқилғи сарфининг қўшимча меъёри 15 фоиз.

Юқорида келтирилган шартли маълумотларга кўра автобуснинг бажарган ишига тўғри келадиган ва унинг таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг миқдори

$$\begin{aligned} \text{Ём} &= 0,01 * \text{Йб} * \text{Бмт} * (1 + 0,01 * \text{Кт}) = \\ &= 0,01 * 10000 * 13,0 * (1 + 0,01 * 15) = 1495 \text{ литр} \end{aligned}$$

Бажарилган иш таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг қиймати ушбу мисол шартига кўра 1644500 сўм (1495 л * 1100 сўм)ни ташкил қилади.

Юқорида келтирилган ҳисоб-китоблар асосида АТВлар ёрдамида бажарилган иш (курсатилган хизмат)ларга сарфланган ёқилғи қийматига автотранспорт корхоналарида қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 1031 «Ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи».

Ҳисобот даврида ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғининг меъёрдан ортиқ ёки кам сарфланганлиги қуйидаги тартибда ҳисоб-китоб қилинади (20.1-жадвал).

20.1-жадвал

Автотранспорт воситалари бўйича ёқилғи сарфини белгиланган меъёрдан четланишларининг ҳисоб-китоби(литрда)

№	АТВ давлат белгиси рақами	Ҳайдовчининг Ф.И.Ш.	Ҳисобот даври бошидаги қолдиқ	Ҳисобот даврида берилган ёқилғи	Жами ёқилғи (4+5)	Меъёр бўйича сарфланган ёқилғи	Ҳисобот даври охиридаги қолдиқ		Четланиш	
							меъёр бўйича (6-7)	Ҳақиқатда	ортиқча сарф (9<8)	тежам (9>8)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	10 АҒ 401	Усаров	20	300	320	285	35	30	5	-
2	10 АҒ 402	Холов	40	400	440	430	10	12	-	2
3	10 АҒ 403	Тошев	25	375	400	380	20	20	-	-
Худди шу тарзда барча бошқа АТВлар бўйича										
Жами			700	4500	5200	4800	400	345	85	30

Хайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғининг ҳисобот даври охиридаги ҳақиқий миқдори АТВлар бакидаги ёқилғини инвентаризация қилиш йўли билан аниқланади. Инвентаризация варақаларида акс эттирилган қолдиқни (жадвалнинг 9-устунчаси маълумотлари) ёқилғининг меъёрий сарфлар ҳисобдан чиқариб топилган қолдиғи (жадвалнинг 8-устунчаси маълумотлари) билан таққослаш асосида ёқилғи бўйича эришилган тежам ёки меъёрдан ортиқ сарфлар аниқланади. Чунончи, ёқилғининг ҳақиқий қолдиғини меъёрий сарфлар асосида топилган қолдиқдан кам бўлиши ёқилғи бўйича ортиқча сарфларга йўл қўйилганликни, аксинча ҳолат эса улар бўйича тежамкорликка эришилганликни билдиради.

Хайдовчилар томонидан ёқилғи сарфи бўйича йўл қўйилган меъёрдан ортиқчалар камомад сифатида тан олинади ва мос равишда ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 5910 «Камомад ва бойликларга етказилган зарардан йўқотишлар»

Кредит 1031 «Хайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи».

Ушбу камомад айбдор шахс, яъни АТВ хайдовчиси бўйнига қўйилганда:

Дебет 4730 «Ходимларнинг моддий зарарни қоплаш бўйича қарзлари»

Кредит 5910 «Камомад ва бойликларга етказилган зарардан йўқотишлар».

Ёқилғининг меъёрдан ортиқ сарфи корхона ҳисобидан қопланганда :

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 5910 «Камомад ва бойликларга етказилган зарардан йўқотишлар».

Хайдовчилар томонидан ёқилғи сарфи бўйича тежамкорликка эришилганда тежалган ёқилғи суммасига қизил ёзув билан қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси берилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 1031 «Хайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи».

Ушбу ёзув АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннаrxини ёқилғи тежами эвазига камайганлигини, шунингдек тежалган ёқилғининг хайдовчи жавобгарлигида қолганлигини билдиради.

3. Эҳтиёт қисмлар сарфининг ҳисоби

Автотранспорт корхоналарида АТВларга ўрнатилган эҳтиёт қисмлар қийматини бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннаrxига киритиш иккита усулда амалга оширилади: (1) усул – бу эҳтиёт қисмлар қийматини улар АТВларга ўрнатилганда фойдали хизмат муддати мобайнида таннаrxга бир маромда ёки бажарилган иш ҳажмига қараб киритиб бориш усули; (2) усул – бу эҳтиёт қисмлар қийматини улар АТВларга ўрнатилганда таннаrxга тўлиғича киритиш усули.

Биринчи усул АТВларга ўрнатиладиган янги автошиналар ва аккумуляторлар қийматини бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннаrxига киритишда қўлланилади. Иккинчи усул қолган эҳтиёт қисмлар

қийматини бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритишда ишлатилади.

АТВларга ўрнатилган автошиналар қийматини бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиш қуйидаги тартибда амалга оширилади.

Биринчидан, ўрнатиш далолатномасига мувофиқ АТВга ўрнатилган автошиналар қиймати топиб олинади.

Иккинчидан, йўл варақалари ҳамда автошиналар иш фаолияти ҳисоби карточкалари асосида АТВлар томонидан ўрнатилган янги автошиналарда босиб ўтилган масофанинг узунлиги аниқланади.

Учинчидан, ўрнатилган янги автошиналар бўйича улар қийматининг бир бирлик ишга тўғри келадиган меъёри топилади. Бундай меъёр бўлиб автошиналар қийматининг 1 км босиб ўтилган масофага тўғри келувчи ўртача суммаси ҳисобланади. Ушбу ўртача сумма ўрнатилган автошиналар қийматини улар бўйича ишлаб чиқарувчи завод томонидан белгиланган йўл босиб ўтиш меъёрига бўлиш орқали топилади.

Тўртинчидан, ҳар ойда АТВ томонидан босиб ўтилган масофани 1 км босиб ўтилган масофага тўғри келадиган суммага (меъёрга) кўпайтириш орқали ўрнатилган автошиналарнинг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган суммаси топилади.

Мисол. Айтайлик, 2007 йил 1 май куни М-50 «Ўзотойўл» автобусига ҳар бирининг кириш баҳоси 110 минг сўмлик жами қиймати 440 минг сўмлик тўртта баллон ўрнатилди. Баллонларнинг завод томонидан белгиланган масофа ўтиш меъёри 55 минг км. Демак, уларнинг 1 км масофани босиб босиб ўтишида ҳисобдан чиқариладиган ўртача қиймати 8 сўм ($440000 / 55000$). Автобуснинг йўл варақалари бўйича босиб ўтган йўли ойлар бўйича қуйидагича: май - 6000 км; июнь - 6200 км; июль – 5500 км; август – 6400 км; сентябрь – 7000 км.

Автошиналар қийматини ҳар ойда АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига бажарилган иш ҳажмига, яъни босиб ўтган йўлига кўра ҳисобдан чиқариб борилиши қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади (20.2-жадвалга қаранг).

20.2-жадвал

Автошиналар қийматини бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиш ҳисоб-китоби

Ой	Босиб ўтилган йўл (км)	1 км босиб ўтилган йўл учун белгиланган меъёр, (сўм)	Автошиналарнинг таннархга киритиладиган суммаси
Май	6000	10	60000
Июнь	6200	10	62000
Июль	5500	10	55000
Август	6400	10	64000
Сентябрь	7000	10	70000

АТВларга ўрнатилган янги автошиналарнинг ҳар ойда ҳисобдан чиқариб бориладиган ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиб бориладиган қиймати бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари».

Ушбу бухгалтерия ёзуви автошиналарнинг белгиланган хизмат муддати тўлиқ тугагунга қадар бериб борилади. Автошиналарнинг хизмат муддати тугаган ҳисобот даврида (ойда) уларнинг 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари» счётида ҳисобда турган суммаси нолга айланади ва мос равишда ушбу счёт ёпилади.

Автошиналар белгиланган хизмат муддатидан кейинги даврда фойдаланишга яроқли бўлганлиги учун ишлатилса, у ҳолда улар бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган сумма мавжуд бўлмайди. Агар, автошиналар хизмат муддатидан кейин реставрация қилинган ҳолда ишлатилса, у ҳолда уларнинг реставрация қиймати кейинги белгиланган хизмат муддати мобайнида юқорида келтирилган тартибда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиб борилади.

АТВларга ўрнатилган янги аккумуляторларнинг ҳар ойда ҳисобдан чиқариб бориладиган суммаси уларнинг сотиб олиш қийматини белгиланган фойдали хизмат ойлари сонига бўлиш орқали топилади. Аккумуляторларнинг хизмат муддати уларнинг маркалари бўйича тайёрловчи завод томонидан белгиланади. Мисол учун, М-24.9 «Ўзотойўл» автобусларига ўрнатиладиган 2х2V-88 маркали аккумуляторларнинг фойдали хизмат муддати уларни ишлаб чиқарувчи завод томонидан 24 ой миқдорида белгиланган. Мисол учун, айтайлик, ушбу аккумуляторларнинг сотиб олиш қиймати 120 минг сўм. Демак, бу аккумулятор АТВга ўрнатилганда, унинг ҳар ойда ҳисобдан чиқариб бориладиган ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган қиймати 5000 сўмни (120000/24) ташкил қилади.

АТВларга ўрнатилган аккумуляторлар худди автошиналар сингари ўрнатилган санадан бошлаб 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари» счётида ҳисобга олинади. Уларнинг ҳар ойда ҳисобдан чиқариб бориладиган ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган қийматига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари».

Аккумуляторларнинг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган ҳар ойлик қийматини худди автошиналар каби босиб ўтган йўли бўйича ҳам ҳисоб-китоб қилиш мумкин. Бунинг учун, дастлаб, янги ўрнатилган аккумуляторнинг фойдали хизмат муддати мобайнида 1 км босиб ўтиладиган йўлга тўғри келадиган ўртача қиймати меъёр сифатида топилади. Сўнгра, ҳар ойда АТВ томонидан босиб ўтилган йўл узунлиги аккумуляторнинг 1 км босиб ўтиладиган йўлга тўғри келадиган ўртача қийматига кўпайтирилади. Топилган сумма ҳисобот ойида аккумулятор қийматининг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган қисмини билдиради.

Мисол. Айтайлик, қиймати 120000 сўмлик 2х2V-88 маркали аккумулятор ҳисобот йилининг 15 сентябрида АТВга ўрнатилди. Аккумуляторнинг фойдали хизмат муддати 80 минг км. Демак, 1 км босиб ўтиладиган масофа учун аккумуляторнинг ҳисобдан чиқариладиган қиймати ўртача 1,50 сўм (120000/80000)ни ташкил этади. Ҳисобот йилининг ойлари бўйича АТВ томонидан босиб ўтилган йўл қуйидагича: сентябрда -4000 км; октябрда -7500 км; ноябрда -8000 км; декабрда -6000 км.

Юқоридаги шартли маълумотларга кўра аккумуляторнинг ҳисобот йили ойлари бўйича ҳисобдан чиқариладиган ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган қийматини қуйидагича ҳисоб-китоб қилиш мумкин (20.3-жадвал).

20.3-жадвал

Аккумулятор қийматини ҳисобот йили ойлари бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиш ҳисоб-китоби

Ойлар	Босиб ўтилган йўл, Км	Ҳисобдан чиқариш меъёри, сўм	Ҳисобдан чиқариш суммаси, сўм	Бухгалтерия ёзуви	
				Дебет	Кредит
Сентябр	4000	1,5	6000	2010	3190
Октябр	7500	1,5	11250	2010	3190
Ноябр	8000	1,5	12000	2010	3190
Декабр	6000	1,5	9000	2010	3190
Жами ҳисобот йилида			38250		

Фойдали хизмат муддати белгиланмаган бошқа эҳтиёт қисмлар АТВларга ўрнатилган кунни тегишли далолатномалар (масалан, капитал ёки жорий таъмирлаш далолатномаси, ўрнатиш далолатномаси) асосида дастлаб ёрдамчи ёки умумишлаб чиқариш харажатлари таркибига, кейин эса бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилади. Бухгалтерия ҳисобида ушбу операциялар мос равишда қуйидагича акс акс эттирилади:

• *эҳтиёт қисмлар қийматини ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари таркибига киритилишига:*

Дебет 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари

Кредит 1040 «Эҳтиёт қисмлар».

• *ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатларини бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилишига:*

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари».

4. Меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий суғуртага мажбурий ажратмалар бўйича харажатларнинг ҳисоби

Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига юк ташиш ёки йўловчи ташишга ихтисослашган АТВлар ҳайдовчиларига, ёрдамчи ишлаб чиқариш ва умумий ишлаб чиқаришга бевосита алоқадор ходимларга ҳисобланган меҳнат ҳақи суммаси, шунингдек мос равишда ҳисобланган меҳнат ҳақи суммасига нисбатан белгиланган ставкаларда ижтимоий суғуртага қилинган ажратмалар киритилади.

Автотранспорт корхоналарида ходимларга меҳнат ҳақи ишбай ва вақтбай шаклларда, тарифли ҳамда тарифсиз тизимларда ҳисобланади. Ҳисобланган меҳнат ҳақи асосий ҳамда қўшимча меҳнат ҳақларидан ташкил топади.

Асосий меҳнат ҳақи АТВлар ҳайдовчиларига, шунингдек ёрдамчи ишлаб чиқариш ва умумий ишлаб чиқаришга бевосита алоқадор ходимларга ҳақиқатда бажарган иши (кўрсатган хизмати) ёки ишлаган вақти учун ҳисобланган меҳнат ҳақи киради. Ушбу ходимларга турли хизматлари, унвонлари ва тоифалари учун қўшимча ҳақлар, берилган топшириқни бажарганлиги ёки ошириб бажарганлиги, материалларни тежаб-тергаб сарфланишига эришганлиги учун ҳисобланган мукофатлар, моддий ёрдамлар, компенсациялар, вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлиги учун берилган нафақалар, меҳнат таътили ҳақи ҳамда шу каби бошқа тўловлар қўшимча меҳнат ҳақини ташкил этади.

Ишбай шаклда ишловчи ходимларга асосий иш ҳақини ҳисоблашга асос бўлиб улар бажарган иш (кўрсатган хизмат) ҳажми, шунингдек бир бирлик иш ёки хизмат учун белгиланган тариф (расценка) ҳисобланади. Чунончи, юк ёки йўловчи ташишга ихтисослашган АТВ ҳайдовчилари учун бажарган иш ҳажми ташилган юк миқдори ёки ташилган йўловчилар сони, юк (йўловчи) айланмаси, босиб ўтилган масофа, нарядда бўлган вақт миқдори каби кўрсаткичлар билан ифодаланади. Ушбу кўрсаткичлардан бири бўйича ифодаланган иш ҳажми миқдорини бир бирлик иш ҳажми учун белгиланган тариф (расценка)га кўпайтириш йўли билан ҳайдовчиларнинг асосий меҳнат ҳақи топилади. Бунда бажарилган иш ҳажмини тасдиқловчи асосий ҳужжатлар бўлиб йўл варақалари, товар-транспорт накладнойлари ҳисобланади.

Вақтбай шаклда ишловчи ходимларга асосий иш ҳақини ҳисоблашга асос бўлиб уларга автотранспорт корхонасининг тасдиқланган штат жадвали бўйича белгиланган маош миқдори, шунингдек ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган вақти ҳисобланади. Ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган вақти миқдорини (кунлар ёки соатларда) тасдиқловчи асосий ҳужжат бўлиб «Ишга келиш ҳисоби табели» ҳисобланади. Белгиланган маошни ҳисобот давридаги иш кунлари (соатлари) сонига бўлиш ҳамда топилган суммани ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган кунлари (соатлари) миқдорига кўпайтириш йўли билан уларнинг асосий меҳнат ҳақи топилади.

АТВ ҳайдовчилари, ёрдамчи ва умумий ишлаб чиқаришга бевосита алоқадор барча бошқа ходимларнинг тоифалари ва разрядлари учун тўланадиган қўшимчалар, шунингдек кечки (тунги) сменаларда, байрам ҳамда дам олиш кунларида ишлаганлик учун қўшимчалар, мукофатлар тузилган меҳнат шартномаларида белгиланган ёки транспорт корхонаси раҳбари буйруғи билан тасдиқланган меъёрлар асосида ҳисобланади. Меҳнатга яроқсиз кунлар учун

нафақа, меҳнат таътили ҳақи каби қўшимчалар ходимларга умумбелгиланган тартибларда мос равишдаги тасдиқловчи ҳужжатлар асосида ҳисоб-китоб қилинади.

Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар учун АТВ ҳайдовчиларига ҳисобланган асосий ва қўшимча меҳнат ҳақлари суммасига ҳисоб-тўлов қайдномалари ёки меҳнат ҳақи ҳисоби китоби асосида қуйидагича бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар».

АТВ ҳайдовчиларига ҳисобланган меҳнат ҳақи суммасига нисбатан белгиланган ставкаларда ижтимоий суғуртага қилинган мажбурий ажратма суммасига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Ёрдамчи ишлаб чиқариш ва умумишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган барча турдаги меҳнат ҳақи суммалари бухгалтерия ҳисобида мос равишда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

Дебет 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари

Кредит 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар».

Мос равишда ушбу ходимларга ҳисобланган меҳнат ҳақи суммасига нисбатан белгиланган ставкаларда ижтимоий суғуртага қилинган мажбурий ажратма суммасига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Ёрдамчи ишлаб чиқариш ва умумишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган меҳнат ҳақи ҳамда ижтимоий суғуртага мажбурий тўловларнинг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилишига қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари».

Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархга киритиладиган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларининг аналитик ҳисоби автотранспорт корхоналарининг алоҳида олинган жавобгарлик марказлари (гараж, устахона, АЁҚШ, ювиш комплекси ва бошқалар) бўйича 10 журнал-ордерда олиб борилади.

5. Амортизация харажатларининг ҳисоби

Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига бевосита уларнинг юритилишига алоқадор бўлган асосий воситалар ҳамда номоддий активларга ҳисобланган амортизация (эскириш) суммалари киритилади. Ушбу активларга амортизация (эскириш) ҳисоблаш

республикамизнинг 5-сон БХМС «Асосий воситалар» ҳамда 7-сон БХМС «Номоддий активлар»да назарда тутилган усулларга, яъни бир маромда ҳисоблаш усули, бажарилган иш ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усули, кумулятив усул ҳамда камайиб борувчи қолдиқ қийматдан ҳисоблаш усулига асосан амалга оширилади.

Қуйида амортизация (эскириш) ҳисоблаш усуллари автотранспорт корхоналарида қўллашдаги хусусиятларни, уларнинг афзалликлари ва камчиликларини автотранспорт воситалари мисолида кўриб чиқамиз.

Бир маромда амортизация (эскириш) ҳисоблаш усулини барча турдаги автотранспорт воситаларига қўллаш мумкин. Бу усулда автотранспорт воситаларининг йиллик амортизация суммаси уларнинг амортизацияланадиган қийматини белгиланган йиллик амортизация меъёрига кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш, ойлик амортизация суммаси эса йиллик амортизация суммасини 12 га бўлиш йўли билан топилади.

Мисол. *Айтайлик, М-24.9 «Ўзотойўл» автобусининг бошланғич қиймати 18000000 сўм. Тугатиш қиймати 1-ҳолатда 5 фоиз миқдорида белгиланган, 2-ҳолатда эса кўзда тутилмаган. Йиллик амортизация меъёри – 15 фоиз.*

Демак, ушбу автобуснинг амортизацияланадиган қиймати 1-ҳолатда 17100000 сўмни ($18000000 - 18000000 \cdot 5\%$), 2-ҳолатда эса 18000000 сўмни ташкил этади. Йиллик амортизация суммаси 1-ҳолатда 2565000 сўмни ($17100000 \cdot 15\%$), 2-ҳолатда эса 2700000 сўмни ($18000000 \cdot 15\%$) ташкил қилади. Ойлик амортизация суммаси 1-ҳолатда 213750 сўмдан ($2565000/12$), 2-ҳолатда эса 225000 сўмдан ($2700000/12$) иборат бўлади.

Ҳисоб-китоблардан кўриниб турибдики, бир маромда амортизация (эскириш) ҳисоблаш усулига кўра автотранспорт корхонасида автобуснинг фойдали хизмат муддати охирига келиб 1-ҳолатда 17100000 сўмлик бошланғич қиймати тўлиқ тикланади, 900000 сўмлик қиймати тикланмасдан қолади. 2-ҳолатда эса автобуснинг бошланғич қиймати фойдали хизмат муддати охирида тўлиқ тикланади.

АТВларга бир маромда амортизация (эскириш) ҳисоблаш усули айрим камчиликлардан ҳоли эмас. Чунончи, ушбу усулда амортизация (эскириш) АТВлар ҳақиқатда ишлаган ёки ишламаганлигидан қатъий назар ҳисобланади. Ишчи ҳолатда бўлмаган АТВларга амортизация (эскириш)ни бир маромда ҳисоблаб бориш автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархини ошишига олиб келади. Шу боис ҳам, бу усул фақат АТВлар фойдали хизмат муддати мобайнида доимий ҳолда ишчи ҳолатда ушлаб турилганда тегишли самарани беради.

Амортизация (эскириш)ни бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усулида автотранспорт воситалари амортизацияси (эскириши) уларнинг бир бирлик иш фаолиятига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёрини ҳақиқатда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига кўпайтириш йўли билан топилади. Бунда бир бирлик бажарилган иш (кўрсатилган хизмат) сифатида турли кўрсаткичлар, чунончи 1 км, 1 соат, 1 тонна, 1 т/км, 1 киши/км каби кўрсаткичлар олиниши

мумкин. Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ушбу бирликларига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёрлари қуйидагича топилади:

- 1 км босилган масофага тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри АТВнинг амортизацияланадиган қийматини фойдали хизмат муддати даврида босиб ўтилиши олдиндан белгиланган жами масофа узунлигига бўлиш йўли билан топилади;

- 1 соатлик иш фаолиятига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри АТВнинг амортизацияланадиган қийматини фойдали хизмат муддати даврида иш вақтининг олдиндан белгиланган жами сонига бўлиш йўли билан топилади;

- 1 тонна ташиладиган юк ҳажмига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри АТВнинг амортизацияланадиган қийматини фойдали хизмат муддати даврида ташиладиган юкнинг олдиндан белгиланган жами ҳажмига бўлиш йўли билан топилади;

- 1 т/км юк айланмасига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри АТВнинг амортизацияланадиган қийматини фойдали хизмат муддати даврида юк айланмасининг олдиндан белгиланган жами миқдорида бўлиш йўли билан топилади;

- 1 киши/км йўловчи айланмасига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри АТВнинг амортизацияланадиган қийматини фойдали хизмат муддати даврида йўловчи айланмасининг олдиндан белгиланган жами миқдорида бўлиш йўли билан топилади.

Иш фаолияти ташилган юк ҳажмига қараб ҳисобга олинadиган автотранспорт воситалари бўйича бажарилган иш таннархига киритиладиган амортизация (эскириш) суммаси ҳисобот даврида ҳақиқатда ташилган юк миқдорини 1 тонна ташиладиган юк ҳажмига тўғри келувчи амортизация (эскириш) меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади.

Мисол. *Айтайлик, юк ташишга мўлжалланган КамАЗ-55102 ўзи тўқигич (самосвал)нинг бошланғич қиймати 20000000 сўм. Тугатиш қиймати 1-ҳолатда 10 фоиз, яъни 2000000 сўм белгиланган, 2-ҳолатда эса у кўзда тутилмаган. Ушбу АТВ ёрдамида унинг фойдали хизмат муддатида (8 йил) ташиладиган юк ҳажми 100000 тонна миқдорида белгиланган. Ҳисобот ойида АТВда ташилган юк миқдори йўл варақалари ва ТТНлар бўйича 1000 тонна.*

Юқоридаги маълумотлар асосида КамАЗ-55102 ўзи тўқигич (самосвал) бўйича амортизация қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Биринчи ҳолатда. (1) ташиладиган 1 тонна юкга тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри 180 сўм ($18000000/100000$); (2) ҳисобот даврида ҳисобланадиган амортизация суммаси 180000 сўм ($180 \cdot 1000$).

Иккинчи ҳолатда. (1) ташиладиган 1 тонна юкка тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри 200 сўм ($20000000/100000$); (2) ҳисобот даврида ҳисобланадиган амортизация суммаси 200000 сўм ($200 \cdot 1000$).

АТВларга амортизация (эскириш)ни бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усули юқорида келтирилган тартибга ўхшаш тарзда бошқа ўлчов бирликларида ифодаланган иш (хизмат)ларга ҳам қўлланилади. Чунончи:

- иш фаолияти босиб ўтилган масофа узунлиги билан ўлчанадиган АТВлар бўйича ҳисобот даврида таннархга олиб бориладиган амортизация харажатлари суммаси йўл варақалари асосида топилган жами босиб ўтилган йўл узунлигини 1 км босиб ўтиладиган йўлга тўғри келувчи амортизация меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади;

- иш фаолияти нарядда бўлган вақт билан ҳисобга олинадиган АТВлар бўйича ҳисобот даврида таннархга олиб бориладиган амортизация харажатлари суммаси йўл варақалари асосида топилган жами нарядда бўлган вақт миқдорини 1 соатлик ишга тўғри келадиган амортизация меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади;

- иш фаолияти юк айланмаси (т/км) ҳажми билан ҳисобга олинадиган АТВлар бўйича ҳисобот даврида таннархга олиб бориладиган амортизация харажатлари суммаси йўл варақалари ҳамда ТТНлар асосида топилган жами юк айланмаси миқдорини 1 т/км юк айланмасига тўғри келадиган амортизация меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади;

- иш фаолияти йўловчи айланмаси (киши/км) билан ҳисобга олинадиган АТВлар бўйича ҳисобот даврида таннархга олиб бориладиган амортизация харажатлари суммаси йўл варақалари ҳамда «АТВ иш фаолияти ҳисоби карточкаси» асосида топилган жами йўловчи айланмаси миқдорини 1 киши/км йўловчи айланмасига тўғри келадиган амортизация меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади.

Юқорида келтирилган тартибдан кўриниб турибдики, амортизация (эскириш)ни бажарилган иш ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усулида амортизация харажатлари фақат АТВлар ёрдамида маълум иш бажарилганда вужудга келади ҳамда улар мос равишда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилади. Иш бажармаган АТВлар бўйича ушбу усулга мувофиқ амортизация (эскириш) ҳисобланмайди. Бундай тартиб бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархини, шунингдек мос равишда молиявий натижалар кўрсаткичларини аниқ ҳисоб-китоб қилишга имкон беради. Бундан ташқари амортизация (эскириш)ни бажарилган иш ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усули АТВларни фойдали хизмат муддати мобайнида доимий ҳолда ишчи ҳолатда ушлаб туришга, уларнинг техник-эксплуатацион имкониятларидан самарали фойдаланишга ундайди.

АТВларга амортизация (эскириш)ни бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усули ҳам айрим камчиликлардан ҳоли эмас. Чунончи, ушбу усул бўйича амортизация (эскириш) ҳисоблашда АТВларнинг зарурат юзасидан жорий ва капитал таъмирлашда бўлиши, шунингдек уларнинг вақт ўтиши билан маънавий эскириши эътибордан четда қолади. Бундан ташқари, даромад (фойда) солиғи тўловчи автотранспорт корхоналарида амортизация (эскириш)ни бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш тартиби республикамизнинг Солиқ кодексида назарда тутилган меъёрлардан ортиқ ёки кам ҳисобланган эскириш суммаларини ушбу солиқ базасига қўшиш ёки ундан чегиришга доир қўшимча ҳисоб-китобларни амалга ошириш талабини кўяди.

Амортизация (эскириш) ҳисоблашнинг кумулятив усулида АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган амортизация харажатлари қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади. Дастлаб, АТВнинг фойдали хизмат муддати йиллари сонларининг йиғиндиси топиб олинади. Сўнгра, ҳар бир хизмат йили сони жами хизмат йиллари сонларининг йиғиндисига нисбат (пропорция) қилиб олинади. Ушбу нисбат (пропорция) амортизация меъёри бўлиб ҳисобланади. Фақат ушбу нисбат (пропорция) қўлланишда тескари ҳолда ишлатилади. Ҳисобот йилида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат) таннархига киритиладиган амортизация (эскириш) суммаси амортизация меъёри сифатида белгиланган нисбат (пропорция)ни АТВнинг амортизацияланадиган қийматига кўпайтириш йўли билан топилади.

Мисол. *Айтайлик, такси сифатида ишлатилаётган «Матис» автомашинасининг бошланғич қиймати 7500000 сўм. Тугатиш қиймати 1-ҳолатда 500000 сўм белгиланган, 2-ҳолатда эса у қўзда тутилмаган. «Матис» автомобилсининг фойдали хизмат муддатида 5 йил. Хизмат йиллари сонлари йиғиндиси 15 (1+2+3+4+5), мос равишда амортизация ҳисоблашда меъёр сифатида олинган сонлар нисбати: 1-йил учун 5/15; 2-йил учун 4/15, 3-йил учун 3/15, 4-йил учун 2/15 ва 5-йил учун 1/15.*

Юқоридаги маълумотлар асосида такси сифатида ишлатилаётган «Матис» бўйича амортизация қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Биринчи ҳолатда. 1-йил учун 2333333 сўм ($7000000 \cdot 5/15$); 2-йил учун 1866667 сўм ($7000000 \cdot 4/15$), 3-йил учун 1400000 сўм ($7000000 \cdot 3/15$), 4-йил учун 933333 сўм ($7000000 \cdot 2/15$), ва 5-йил учун 466667 сўм ($7000000 \cdot 1/15$).

Иккинчи ҳолатда. 1-йил учун 2500000 сўм ($7500000 \cdot 5/15$); 2-йил учун 2000000 сўм ($7500000 \cdot 4/15$), 3-йил учун 1500000 сўм ($7500000 \cdot 3/15$), 4-йил учун 1000000 сўм ($7500000 \cdot 2/15$) ва 5-йил учун 500000 сўм ($7500000 \cdot 1/15$).

Кумулятив усулда ҳисобот ойлари бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат) таннархига киритиладиган АТВларнинг амортизация (эскириш) суммаси йиллик амортизация суммасини 12 га бўлиш орқали аниқланади.

Кўриниб турибдики, кумулятив усул юқорида келтирилган иккита усулдан фарқли ўлароқ АТВларни тезлаштирилган ҳолда амортизация қилинишига олиб келади. Бу, бир томондан, АТВлар маънавий эскиришининг олдини олади, иккинчи томондан эса, уларнинг техник-эксплуатацион имкониятларидан тўлиқ фойдаланишни объектив зарурат қилиб қўяди.

Ўзбекистон Республикасининг солиқ кодексига мувофиқ даромад (фойда) солиғи тўловчи автотранспорт корхоналарида АТВларга кумулятив усул бўйича ҳисобланган амортизация суммаси бир маромда ҳисоблаш усулида ҳисобланган эскириш суммасидан катта бўлса, у ҳолда ўртадаги фарқ суммаси даромад (фойда) солиғи базасига қайта қўшилади.

Кумулятив усулнинг камчиликларидан бири шундаки, у бир маромда ҳисоблаш усули сингари АТВлар амортизацияси (эскириши)ни ҳисобот даврларида ҳақиқатда келтирган даромадига мос ҳолда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилишига имкон бермайди.

Амортизация (эскириш)ни қолдиқ қийматдан ҳисоблаш усули ҳам тезлаштирилган усулга киради. Ушбу усулда автотранспорт воситаларининг

амортизацияланадиган қиймати бўлиб уларнинг бошланғич қиймати ҳисобланади. Амортизация (эскириш) меъёри АТВларнинг Солиқ кодексида кўзда тутилган меъёрини белгиланган коэффицентга кўпайтиргандан кейин топилган миқдорда қўлланилади. Масалан, Солиқ кодексига мувофиқ йиллик амортизация меъёри 20 фоиз бўлган АТВ бўйича автотранспорт корхонаси ҳисоб сиёсатида ўрнатилган меъёрга нисбатан 1,5 коэффицент қўлланилиши кўзда тутилган бўлса, у ҳолда ушбу АТВнинг йиллик амортизация меъёри 30 фоизни ($20 \times 1,5$), агар бу коэффицент 2 бўлса, у ҳолда йиллик амортизация меъёри 40 фоизни (20×2) ташкил этади. Йиллик амортизация меъёрининг $1/12$ қисми ойлик амортизация меъёри бўлиб ҳисобланади.

Амортизация (эскириш)ни қолдиқ қийматдан ҳисоблаш усулида амортизация (эскириш) суммаси АТВ сотиб олинган ойдан кейинги ойдан бошлаб бошланғич қийматдан, ундан кейинги ойлardan бошлаб эса олдинги ойлари охирига қолган қолдиқ қийматдан ҳисобланади.

20.4-жадвал

Камайиб борувчи қолдиқ усулида автотранспорт воситаларига ҳисобланадиган амортизация (эскириш) суммасининг ҳисобот ойлари бўйича ҳисоб-китоби

Ойлар	Амортизация-ланадиган қиймат	Ойлик амортизация меъёри, %	Ойлик амортизация суммаси	Жамланган амортизация Суммаси	Қолдиқ қиймат
Октябрь	15000000	2,5	375000	375000	14625000
Ноябрь	14625000	2,5	365625	740625	14259375
Декабрь	14259375	2,5	356484	1097109	13902891

Мисол. Айтайлик, автотранспорт корхонаси 15 сентябрь кунин такси сифатида ишлатиш мақсадида 10 донга «Волга 31105» русумли автомобилларни сотиб олди. Улар ҳар бирининг бошланғич қиймати 15000000 сўм. Корхона ҳисоб сиёсатида АТВларнинг тугатиш қиймати назарда тутилмаган. АТВларнинг хизмат муддати 5 йил, йиллик амортизация меъёри 20 %. Корхона йиллик амортизация меъёрини 1,5 барабар, яъни 30 фоиз миқдорида қўллаш тартибини белгиланган. Демак, АТВлар бўйича ойлик амортизация меъёри 2,5 фоиз ($30/12$).

Юқоридаги маълумотлар асосида автотранспорт корхонасида ушбу автомобиллар амортизацияси улар сотиб олинган ҳисобот йилида камайиб борувчи қолдиқ усулида қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади (20.4-жадвал).

Амортизация (эскириш)ни камайиб борувчи қолдиқдан ҳисоблаш усулини тугатиш қиймати кўзда тутилган АТВларга ҳам қўллаш мумкин. Бунда, кўзда тутилган тугатиш қийматига амортизация ҳисобланмайди. Ушбу сумма АТВнинг амортизацияланадиган давр охирида қолдиқ қиймат сифатида қолади.

АТВлар бўйича амортизация суммасини уларнинг камайиб борувчи қолдиқ қийматидан ҳисоб-китоб қилиш автотранспорт корхоналарида дастлабки йилларда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннарини кескин ошишига, кейинги йилларда эса уни камайиб боришига олиб келади. Бу, ўз

навбатида, автотранспорт корхоналари олдида дастлабки йилларда АТВлардан максимум даражада самарали фойдаланишни, улар ёрдамида кўпроқ иш бажариш (хизмат кўрсатиш)ни, мос равишда кўпроқ даромад олишни таъминлашдек муҳим вазифаларни қўяди.

АТВларга амортизация (эскириш) ҳисоблаш барча усулларда амортизацияланадиган қиймат миқдорида етган ҳисобот даврида тўхтатилади. Ушбу даврдан кейин ишга яроқли АТВлар амортизация ҳисобланмасдан фойдаланилади.

Автотранспорт корхоналарида юк ташиш ёки йўловчи ташишга ихтисослашган АТВларга ҳисобланган амортизация (эскириш) суммасига ҳар ойда қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 0260 «Транспорт воситаларининг эскириши».

Ёрдамчи ишлаб чиқариш ва умумишлаб чиқаришга доир амортизация (эскириш) харажатлари бухгалтерия ҳисобида мос равишда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

Дебет 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари

Кредит 0260 «Транспорт воситаларининг эскириши».

Мос равишда ушбу харажатларнинг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилишига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари».

Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган амортизация харажатларининг аналитик ҳисоби 13-журнал–ордерда, шунингдек асосий воситалар ҳамда номоддий активларга очилган инвентар карточкаларда юритилади.

6. Автотранспорт корхоналарида бошқа ишлаб чиқариш чиқариш харажатларининг ҳисоби ва тақсимоти

Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган бошқа ишлаб чиқариш харажатлари бўлиб асосан ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ва умумишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланади.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларига автотранспорт корхоналарида қуйидаги бўлинмаларнинг харажатлари киритилади:

(1) АТВларга ўрнатиладиган турли деталлар, конструкция ва мосламаларини тайёрлаш устахоналари;

(2) АТВлар сақланадиган гараж хўжалиги;

(3) АТВларни ёқилғи ва мойлаш материаллари билан таъминлаш бўлинмалари;

(4) АТВларни таъмирлаш бўлинмалари;

(5) АТВларни ювиш ва профилактика қилиш бўлинмалари;

(Ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинмалари фаолиятига доир харажатлар ҳисоби 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётида олиб борилади. Ушбу счётнинг дебитида ёрдамчи ишлаб чиқаришга кетган материал, иш ҳақи, ижтимоий суғурта, амортизация, турли хизматлар ва бошқа сарф-харажатлар тўғрисидаги маълумотлар жамланади. Бунда мос равишдаги харажат моддаларини акс эттирувчи счётлар (масалан, (1000, 6710, 6520, 0200, 6000, 6990 ва бошқалар) кредитланади. 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётининг кредитида ёрдамчи ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг ҳисобдан чиқарилиши, яъни ушбу счётнинг ёпилиши акс эттирилади.

Автотранспорт корхоналарида 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётининг ёпилиши қуйидаги бухгалтерия ёзувлари билан акс эттирилади:

(1) ёрдамчи ишлаб чиқаришдан олинган турли деталлар, конструкциялар, мосламалар, хўжалик жиҳозлари қиймати:

Дебет 1000 «Материаллар»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

(2) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг капитал инвестиция сифатида тан олинган суммасига:

Дебет 0890 «Бошқа капитал қуйилмалар»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

(3) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари асосий ишлаб чиқариш харажатларига киритилган суммасига:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

(4) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг давр харажатлари ҳисоби счётларига ўтказилган қисмига:

Дебет 9400 «Давр харажатларини ҳисобга олиб боровчи счётлар»

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш».

Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ва улар тақсимотининг аналитик ҳисоби автотранспорт корхоналари ёрдамчи ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўлинмалари бўйича 10 журнал-ордерда юритилади.

Автотранспорт корхоналарида умумишлаб чиқариш характерида эга бўлган харажатлар ҳисоби 2500 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида юритилади. Ушбу счётда қуйидаги харажатлар акс эттирилади:

а) омбор хўжаликларини сақлаш ҳамда уларни эксплуатация қилиш харажатлари;

б) ишлаб чиқариш мақсадидаги мол-мулкни суғурталаш харажатлари;

в) ишлаб чиқариш биноларини иситиш, ёритиш ва сақлаш харажатлари;

г) АТВлар ёрдамида иш (хизмат)ларни юритувчи ходимларга маиший, тиббий, санитария-гигиена, овқатланишни ташкил қилиш бўйича хизматларни кўрсатиш бўлинмалари.

д) ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланиладиган мол-мулкни ижарага олиш харажатлари;

е) умумишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларга ҳисобланган меҳнат ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар;

ж) умумишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Ҳисобот оyi мобойнида 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётининг дебетиди ва мос равишдаги бошқа счётларнинг кредитиди номлари юқорида зикр этилган харажат моддалари бўйича маълумотлар жамланади. Ой охирида ушбу счётнинг дебетиди тўпланган харажатлар автотранспорт корхонаси ҳисоб сиёсатиди келтирилган тартибга мувофиқ асосий ишлаб чиқариш (2010 счёт), ёрдамчи ишлаб чиқариш (2310 счёт) ҳамда давр харажатлари (9400 счёт)га тақсимланади.

Автотранспорт корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатларининг аналитик ҳисоби умумишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўлинмалари бўйича 10 журнал-ордерда юритилади.

7. Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархини калькуляция қилиш тартиби

Автотранспорт корхоналарида уларнинг ихтисослашганлигига кўра ҳар бир машина томонидан бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)ларнинг режали ёки норматив таннархи олдиндан калькуляция қилинади. Бунда калькуляция қилиш бирлиги сифатида турли кўрсаткичлар, масалан 1 тонна ташиладиган юк, 1 км босиб ўтиладиган масофа ёки АТВнинг 1 соатлик иш фаолияти олинади. Режа ёки норматив таннархни калькуляция қилиш, одатда, бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)ларнинг автотранспорт корхонаси учун қанчага тушишини, шунингдек эришиладиган молиявий натижаларни олдиндан чамалаш мақсадида амалга оширилади. Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархи ҳисобот даврлари (ой, чорак, йил) охирида 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётининг маълумотлари, шунингдек АТВларнинг иш фаолияти ҳисоби карточкалари асосида ҳисоб-китоб қилинади. Бунда, жами сарфланган харажатларни бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига бўлиш йўли билан уларнинг бир бирлигига тўғри келадиган суммаси, яъни таннархи топилади. Бир бирлик иш (хизмат)га тўғри келадиган ҳақиқий таннарх ҳамда режа (норматив) таннарх ўртасидаги фарқ автотранспорт корхонасида харажатлар бўйича белгиланган меъёрларга қанчалик даражада амал қилинаётганлигига баҳо беришга асос бўлади.

Режа ёки меъёрий таннарх АТВларнинг ҳар бир тури бўйича махсус калькуляция карточкаларини тузиш йўли билан ҳисоб-китоб қилинади. Ушбу калькуляция карточкаларида таннархга кирувчи харажатларнинг моддалари, уларнинг бир бирлик иш (хизмат) учун белгиланган миқдорлари (меъёрлари), улар асосида топилган жами таннарх суммаси ўз аксини топади. Калькуляция карточкалари автотранспорт корхонаси раҳбари томонидан тасдиқланади. Улар АТВлар ёрдамида иш бажариш ёки хизмат кўрсатиш бўйича буюртмачилар билан шартномалар тузишда шартнома қийматини белгилашга хизмат қилади.

АТВлар ёрдамида бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)лар таннархини калькуляция қилиш ҳамда шартнома баҳоларини аниқлаш тартиби кўргазмали тарзда 20.5-жадвалда юк ташишга мўлжалланган АТВ бўйича, 20.6-жадвалда эса йўловчи ташишга мўлжалланган АТВлар бўйича келтирилган.

АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархи турли усулларда калькуляция қилиниши мумкин. Амалиётда энг кенг тарқалган усуллар бўлиб яхлит ҳамда буюртмали усуллар ҳисобланади.

Яхлит усулда АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархи яхлит тарзда автотранспорт корхонаси бўйича бош китобда очилган 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счёти маълумотлари асосида топилади. Ушбу счётининг дебитида алоҳида корреспонденцияланувчи счётлар бўйича тўпланган йиғма маълумотлар бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннаrxини билдиради. Ҳисобот оyi охирида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархи қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 9130 «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар таннархи»

Кредит 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

Яхлит усулда 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётининг дебитида алоҳида корреспонденцияланадиган счётлар бўйича келтирилган маълумотлар автотранспорт корхонаси бўйича «Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархи тўғрисида ҳисобот»ни тузишга асос бўлади. Ушбу ҳисоботда ҳар бир харажат моддаси бўйича келтирилган маълумотларни тасдиқланган режа (норматив) таннарх маълумотлари билан таққослаш бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларни тўғри режалаштирилганлиги ёки улар бўйича нормативларнинг тўғри белгиланганлигига баҳо беришга, режа ёки нормативлардан четланишларнинг сабаблари, айбдорлари ва бошқа жиҳатларини аниқлашга, шунингдек тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишга имкон беради.

20.5-жадвал

Юк ташиш транспортида бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат) режа таннархи ҳамда шартнома баҳоларининг ҳисоб-китоби

АТВ маркаси – ГАЗ-53.

Юк қўтариш меъёри – 5 тонна.

Ёқилғи тури – суюлтирилган газ.

Калькуляция бирлиги - 1 соатлик иш.

АТВнинг иш вақти - 8 соат;

Босиб ўтиладиган йўл -120 км.

№	Харажат моддалари	Сумма
1	Меҳнат ҳақи	803,68
	б) тариф бўйича (8×100,46)	38,41
	б) машинани ишга тайёрлаш (23×1,67)	200,92
	в) тоифа учун, 25%	417,20
	г) мукофот, 40%	131,41
	д) бошқа қўшимчалар, 9%	
	Жами иш ҳақи харажатлари	1591,62
2	Ижтимоий суғуртага ажратма (24 %)	382,0
3	Ёқилғи (27×120/100×241,37)	7820,38

4	Мойлаш материаллари (872,89×1,09×1,2×0,324)	369,92
5	Автошина эскириши (151250×6×120/(1000×1,17)/(100×1,1))	846,15
6	Таъмирлаш фондига ажратма (120×28,60)	3432,0
7	Амортизация	3844
8	Гидровлика суюқлиги (15×0,87×1,5×2×95,49×8)	23,93
9	Бошқа харажатлар (жами харажатдан 15%)	2746,50
10	Жами ишлаб чиқариш харажатлари (таннарх)	21056,5
11	Давр харажатлари (таннархдан 25%)	5264,12
12	Жами харажатлар	26320,62
13	Рентабеллик (жами харажатлардан 20%)	5264,12
14	Жами хизмат қиймати (ҚҚСсиз)	31584,74
15	1 соатлик ишнинг: -таннархи -сотиш қиймати (ҚҚСсиз)	2632,06 3948,09

20.6-жадвал

**Йўловчи ташиш транспортида бажариладиган иш
(кўрсатиладиган хизмат) таннархи ҳамда шартнома баҳоларининг
ҳисоб-китоби**

Калькуляция бирлиги - 1 соатлик иш.

АТВнинг иш вақти -8 соат;

Босиб ўтиладиган йўл -150 км.

№	Харажат моддаси	ЛАЗ- 695 (бензин)	ЛАЗ- 695 (газ)	М 24.9 (дизель)
1	Ҳайдовчининг иш ҳақи	2284,80	2284,80	2450
2	Ижтимоий суғуртага ажратма	548,35	548,35	588
3	Ёқилғи суммаси: а) 150 км га харажат, литр б) 1 литр ёқилғининг қиймати, сўм	25277 61,5 411	15312 63,8 240	6968 24 290,33
4	Мойлаш материаллари	458	258	209
5	Автошиналарнинг эскириши	2192	2192	2054
6	Амортизация	-	-	17098
7	Бошқа харажатлар а) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари б) бошқа харажатлар	14520 10120 4400	11088 7728 3360	20196 14076 6120
8	Жами ишлаб чиқариш харажатлари (таннарх)	45280,15	31683,15	49563

10	Давр харажатлари	11320	7920	12390
11	Жами харажатлар	56600,15	39603,15	61953
12	Фойда (20%)	11320	7920	12390
13	Жами сотиш қиймати (ҚҚСсиз)	67920,15	47523,15	74343
14	1 соатнинг:			
	а) таннархи	5660	3960	6195
	б) сотиш баҳоси (ҚҚСсиз)	8490	5940	9293

Буюртмали усулда буюртмачилар учун АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархи уларнинг ҳар бири бўйича ҳисоб-китоб қилинади. Бундай ҳисоб-китоб ҳар бир буюртмачи бўйича 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счёти қошида очилган аналитик счётларда тўпланган маълумотлар асосида амалга оширилади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. АТВ ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархи**
- 2. Асосий ишлаб чиқариш харажатлари**
- 3. Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари**
- 4. Умумишлаб чиқариш харажатлари**
- 5. Ёқилғининг меъёрий сарфи**
- 6. Ёқилғининг ҳақиқий сарфи**
- 7. Автошинанинг ҳисобдан чиқариладиган суммаси**
- 8. Аккумуляторнинг ҳисобдан чиқариладиган суммаси**
- 9. Ҳайдовчилар меҳнат ҳақи харажатлари**
- 10. Бир маромда амортизация (эскириш) ҳисоблаш усули**
- 11. Амортизация (эскириш)ни бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усули**
- 12. Автотранспорт соҳасида таннархни калькуляция қилиш бирлиги**
- 13. Таннарх калькуляциясининг яхлит усули**
- 14. Таннарх калькуляциясининг буюртмали усули**

Текшириш учун саволлар:

- 1. Ишлаб чиқариш турига кўра автотранспорт корхоналарининг ишлаб чиқариш харажатлари қандай харажатларига бўлинади?**
- 2. Низомга мувофиқ автотранспорт корхоналари ишлаб чиқариш харажатларининг таркибий моддалари иқтисодий мазмунига кўра қандай гуруҳларга бўлинади?**
- 3. Ёқилғи сарфининг ҳисоби қандай юритилади?**
- 4. АТВларга ўрнатилган автошиналар қийматини бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиш қандай тартибда амалга оширилади?**

5. Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларига автотранспорт корхоналарида қайси бўлинмаларнинг харажатлари киритилади?

**21-МАВЗУ: АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРИДА МОЛИЯВИЙ
НАТИЖАЛАР КЎРСАТКИЧЛАРИНИНГ ҲИСОБИ ВА УЛАРНИ
МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТДА АКС ЭТТИРИШНИНГ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

Режа:

- 1.Автотранспорт корхоналарида асосий фаолиятдан олинган молиявий натижалар кўрсаткичларининг ҳисоби**
- 2. Автотранспорт корхоналарида умумхўжалик фаолиятдан олинган молиявий натижаларнинг ҳисоби**
- 3. Автотранспорт корхоналарида соф фойда ва уни ишлатилишининг ҳисоби**
- 4. Автотранспорт корхоналарида молиявий натижалар кўрсаткичларини молиявий ҳисоботда акс эттиришнинг хусусиятлари**

**1.Автотранспорт корхоналарида асосий фаолиятдан олинган
молиявий натижалар кўрсаткичларининг ҳисоби**

Автотранспорт корхоналарида асосий фаолиятдан олинган молиявий натижалар сотишдан олинган соф тушум, сотиш таннари, сотишдан олинган фойда ёки зарар, давр харажатлари, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, асосий фаолиятдан олинган фойда ёки зарар каби кўрсаткичлар билан тавсифланади. Ушбу кўрсаткичларни шакллантириш ва ҳисобга олишда автотранспорт корхоналари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»га, шунингдек республикамизнинг 1-сон “Молиявий ҳисобот ва ҳисоб сиёсати», 2-сон БҲМС «Асосий фаолиятдан олинган даромадлар», 3-сон БҲМС «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» ва 21- сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га амал қилишлари лозим.

Автотранспорт корхоналарида **сотишдан олинган соф тушум** деганда АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромадлар тушунилади. Ҳисобот даври (ой, чорак, йил) давомида сотишдан олинган соф тушум 9030 «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлардан

даромадлар» счётининг кредитида акс эттирилади. Ҳисобот давр охирида ушбу счётнинг кредитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

Автотранспорт корхоналарида **сотиш таннархи** деганда АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга кетган барча ишлаб чиқариш мақсадидаги сарф-харажатлар тушунилади. Ушбу кўрсаткичнинг ҳисоби ҳисобот даври (ой, чорак, йил) давомида 9130 «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг таннархи» счётида юритилади. Ҳисобот давр охирида ушбу счётнинг дебитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

Сотишдан олинган фойда ёки зарар АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган соф тушум ҳамда уларнинг сотиш таннархи суммаларининг фарқидан ташкил топади. Соф тушумнинг сотиш таннархидан кўп бўлиши автотранспорт корхонасининг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан фойда олганлигини, аксинча соф тушумнинг сотиш таннархидан кам бўлиши эса автотранспорт корхонасининг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан зарар кўрганлигини билдиради. Бухгалтерия ҳисобида сотишдан олинган фойда ёки зарар суммаси 9910 «Якуний молиявий натижа» счёти маълумотлари асосида арифметик йўл билан топилади.

Автотранспорт корхоналарида **давр харажатлари деганда** улар томонидан бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларни сотиш, маъмурий-бошқариш ва бошқа операцион фаолиятга доир харажатлар тушунилади. Ушбу харажатларнинг ҳисоби мос равишда 9410 «Сотиш харажатлари», 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари», 9430 «Бошқа операцион харажатлар» ва 9440 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» счётларида олиб борилади.

Автотранспорт корхоналарида **сотиш харажатларига** реклама харажатлари, иш ва хизматларни бажариш бўйича шартномаларни тузиш харажатлари, сотиш билан боғлиқ сафар харажатлари ва бошқалар киради. Сотиш харажатлари 9410 «Сотиш харажатлари» счётининг дебитида ва бу харажатларнинг аниқ турини ифодаловчи бошқа счётларнинг (масалан, 1000, 5010, 5110, 6710, 6520, 6990 ва шу кабилар) кредитида акс эттирилади. Ҳисобот давр охирида ушбу счётнинг дебитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

Автотранспорт корхоналарининг **маъмурий-бошқарув харажатларига** бошқарув аппарати ходимларига ҳисобланган иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, амортизация харажатлари, сафар харажатлари, юқори ташкилотни саклаш учун ажратмалар, телефон алоқаси, канцелярия жиҳозларини ҳисобдан чиқариш ва бошқа шу каби бошқарув билан боғлиқ харажатлар киради. Маъмурий-бошқарув харажатлари 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари» счётининг дебитида ва аниқ харажатларни ифодаловчи бошқа счётларнинг (0200, 0500, 1000, 5010, 5110, 6710, 6520, 6990) кредитида акс эттирилади. Ҳисобот давр охирида ушбу счётнинг дебитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

Автотранспорт корхоналарида **бошқа операцион харажатларга** ходимларга кўрсатилган моддий ёрдамлар, компенсация тўловлари, турли оталиқ ва ҳайрия мақсадларида қилинган харажатлар, мол-мулк солиғи, ер солиғи, сув солиғи, пенсия фондида, йўл фондида, мактабларни ривожлантириш фондида мажбурий ажратмалар, мулкни сотишдан ва беришдан кўрилган зарарлар ва бошқа шу каби операцион харажатлар киради. Ушбу харажатлар 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётининг дебитида акс эттирилади. Бунда операцион харажатларнинг аниқ моддаларини ифодаловчи бошқа счётлар (1000, 5010, 5110, 6400, 6710, 6520, 6990, 9210, 9220) кредитланади. Ҳисобот давр охирида ушбу счётининг дебитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

Автотранспорт корхоналарида 9440 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» счётининг дебитида уларнинг келгусида фаолиятни ривожлантириш мақсадида сарфлаган харажатлари, чунончи янги ишлаб чиқаришни ва янги технологияларни ўзлаштиришга, бошқарув тизимини яхшилашга сарфланган ва бошқа шу каби операцион харажатлар акс эттирилади. Бу турдаги харажатлар республикамизнинг солиқ қонунчилигига кўра келгуси 10 йил ичида бир маромда солиқ базасидан маҳсус ҳисоб-китоб асосида чиқариб борилади. Келгусида солиқ базасидан чегириб бориладиган харажатлар бу счётининг дебитида ва бошқа счётларнинг (масалан, 1000, 5110, 5010, 6010, 6710, 6520, 6990 ва шу кабилар) кредитида акс эттирилади. Ҳисобот давр охирида ушбу счётининг дебитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатларини ўзгариши автотранспорт корхоналарида бошқа юридик шахслардаги каби балансдан ташқари 012 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» счётида белгиланган муддатда кўрсатиб борилиши лозим.

Автотранспорт корхоналарининг **асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларига** қуйидагилар киради:

- асосий воситаларни сотиш ва бошқа чиқимларидан олинган фойда;
- номоддий активлар, материаллар ва бошқа активларни сотишдан олинган фойда;
- ундирилган жарималар;
- воз кечилган кредиторлик қарзлар;
- қисқа муддатли ижарадан олинган даромадлар;
- беғараз олинган молиявий ёрдам;
- хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан олинган даромадлар;
- инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар;
- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йилларнинг фойдаси ва бошқалар.

21-сон БҲМСга мувофиқ автотранспорт корхоналарида асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар 9300 «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларнинг кредитида акс эттирилади. Бунда асосий фаолиятдан олинган

бошқа даромадларнинг аниқ турларини ифодаловчи счётлар, чунончи, 1000, 5010, 5110, 6400, 6710, 6520, 6990, 9210, 9220 ва бошқалар дебетланади. Ҳисобот давр охирида 9300 «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларнинг кредитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан улар ёпилади.

Автотранспорт корхоналарида **асосий фаолиятдан олинган фойда (зарар)** сотишдан олинган фойда (зарар) суммасига асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар суммасини қўшиш ҳамда давр харажатлари суммасини айтиришдан кейин ҳосил бўлган суммадан ташкил топади. Бухгалтерия ҳисобида асосий фаолиятдан олинган фойда ёки зарар суммаси 9910 «Якуний молиявий натижа» счёти маълумотлари асосида арифметик йўл билан топилади.

2. Автотранспорт корхоналарида умумхўжалик фаолиятидан олинган молиявий натижаларнинг ҳисоби

Автотранспорт корхоналари, олдинги мавзуларда таъкидлаб ўтганимиздек, асосий фаолиятдан ташқари бошқа асосий бўлмаган фаолият турлари билан ҳам шуғулланишлари мумкин. Бундай фаолият турларига, жумладан уларнинг инвестиция фаолияти, молиявий фаолияти, эмиссия фаолияти ва бошқалар киради. Ушбу фаолият турлари бўйича эришилган молиявий натижалар ҳам мос равишда уларга доир даромад, харажат ҳамда фойда ёки зарар кўрсаткичлари билан тавсифланади. Бу кўрсаткичлар билан биргаликда топилган молиявий натижалар автотранспорт корхоналарининг умумхўжалик фаолиятидан олинган молиявий натижаларини ифодалайди.

Автотранспорт корхоналарида умумхўжалик фаолиятидан олинган даромадларга бошқа юридик шахсларга киритилган молиявий инвестициялардан дивиденд, роялти ва фоиз кўринишида олинган даромадлар, шунингдек узоқ муддатли ижарадан, валюта курсларини ижобий томонга ўзгаришидан, қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар киради. Ушбу даромадлар ҳисобот даврида 9500 «Молиявий фаолиятдан даромадларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларнинг кредитида акс эттирилади. Бунда асосий бўлмаган фаолият турларидан олинган бошқа даромадларнинг аниқ турларини ифодаловчи счётлар, чунончи 4010, 4310, 4810, 4820, 4830, 4840, 4850, 5210, 5220, 5810, 6230 ва бошқалар дебетланади. Ҳисобот давр охирида 9500 «Молиявий фаолиятдан даромадларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларнинг кредитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан улар ёпилади.

Автотранспорт корхоналарининг умумхўжалик фаолиятига доир харажатларга олинган кредит ва қарзлар учун тўланадиган фоизлар, валюта курсларини салбий томонга ўзгаришидан, қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар киради. Ушбу харажатлар ва зарарлар ҳисобот даврида 9600 «Молиявий фаолиятга доир харажатларни ҳисобга олувчи

счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларнинг дебитида акс эттирилади. Бунда асосий бўлмаган фаолият турларига доир харажат ва зарарларнинг аниқ турларини ифодаловчи счётлар, чунончи 6010, 6310, 6910, 6920, 6990, 5020, 5210, 5220, 5810 ва бошқалар кредитланади. Ҳисобот давр охирида 9600 «Молиявий фаолиятга доир харажатларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида дебитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан улар ёпилади.

Умумхўжалик фаолиятига доир даромад ва харажатлар ўртасидаги фарқ автотранспорт корхоналарининг умумхўжалик фаолиятидан олинган фойдаси ёки ундан кўрилган зарарини билдиради. Ушбу фойда ёки зарар арифметик йўл билан 9500 «Молиявий фаолиятдан даромадларни ҳисобга олувчи счётлар» ҳамда 9600 «Молиявий фаолиятга доир харажатларни ҳисобга олувчи счётлар»нинг 9910 «Якуний молиявий натижа» счётининг мос равишда кредит ва дебет томонларига ўтказилган маълумотлар асосида топилади.

Автотранспорт корхоналарининг умумхўжалик фаолияти молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичларга юқоридаги кўрсаткичлардан ташқари **солиқ тўлагунга қадар бўлган фойда (зарар) ва даромад (фойда) солиғига тортиладиган фойда (зарар)** кўрсаткичлари ҳам киради.

Автотранспорт корхоналарининг **солиқ тўлагунга қадар бўлган фойдаси (зарари)** уларнинг умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда (зарар) суммасига фавқулотдаги фойда суммасини қўшиш ҳамда фавқулотдаги зарар суммасини айириш йўли билан топилади. 21-сон БХМСга мувофиқ автотранспорт корхоналарида фавқулотдаги даромадлар 9710 “Фавқулотдаги фойда” счётининг кредитида ҳисобга олинади. Бунда фавқулотда олинган ёки ҳисобланган фойданинг турларини кўрсатувчи счётлар, масалан 0100, 0400, 0700, 1000, 4890, 5010, 5110 ва бошқа счётлар дебетланади. Фавқулотдаги зарарлар ҳисоби 9720 “Фавқулотдаги зарарлар” счётининг дебитида юритилади. Бунда фавқулотдаги ҳодисалардан кўрилган зарарларнинг аниқ моддаларини кўрсатувчи счётлар, масалан, 0100, 0400, 0700, 1000, 5010, 5110, 6990 ва бошқа счётлар кредитланади. Ҳисобот даври охирида 9710 “Фавқулотдаги фойда” счётининг кредитида ҳамда 9720 “Фавқулотдаги зарарлар” счётининг дебитида тўпланган суммалар мос равишда 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан ушбу счётлар ёпилади.

Даромад (фойда) солиғига тортиладиган фойда (зарар) кўрсаткичи солиқ тўлагунга қадар бўлган фойда (зарар) суммасига «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»нинг 1-иловасида келтирилган доимий фарқлар ва беғараз олинган мулк суммаларини қўшиш, шунингдек ушбу низомнинг 2-иловасида келтирилган вақтинчалик фарқлар, олинган дивидендлар ҳамда даромад (фойда) солиғи бўйича солиқ қонунчилигида кўзда тутилган имтиёзлар суммаларини чегириш йўли билан топилади.

3. Автотранспорт корхоналарида соф фойда ва уни ишлатилишининг ҳисоби

Автотранспорт корхоналарининг ҳисобот давр (чорак, йил)даги **соф фойдаси (қопланмаган зарари)** уларнинг ташкилий-ҳуқуқий мақомига кўра турлича аниқланади. Чунончи, умумдават солиқларини тўловчи автотранспорт корхоналарида соф фойда (қопланмаган зарар) солиқ тўлагунга қадар бўлган фойда (зарар) суммасидан ҳисобланган даромад (фойда) солиғи ҳамда ободонлаштириш ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш солиғи суммасини айириш орқали топилади. Ягона солиқ тўловида ишловчи автотранспорт корхоналарининг соф фойдаси уларнинг солиқ тўлагунга қадар бўлган фойда (зарар) суммасидан ҳисобланган ягона солиқ тўлови суммасини айириш орқали топилади.

Автотранспорт корхоналарининг соф фойдаси (зарари) 9910 «Якуний молиявий натижа» счётида барча даромад ва харажатлар, даромаддан ундириладиган солиқлар тўлиқ акс эттириб бўлингач, унинг ёпилишига қадар кредит ҳамда дебет обороти суммалари ўртасидаги фарқдан иборат бўлади. Ушбу счётнинг ёпилишига қадар бўлган кредит оборот суммасининг дебет оборот суммасидан катта бўлиши транспорт корхонасида соф фойдага эришилганликни, унинг дебет оборот суммасининг кредит оборот суммасидан катта бўлиши эса транспорт корхонасининг ҳисобот даврни зарар билан якунлаганлигини билдиради. Эришилган соф фойда бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 9910 «Якуний молиявий натижа»

Кредит 8710 «Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)».

Автотранспорт корхонасининг ҳисобот йилида фаолиятни зарар билан якунлаши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 8710 «Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»

Кредит 9910 «Якуний молиявий натижа»

Автотранспорт корхоналари ўзларининг соф фойдасини уларнинг ташкилий-ҳуқуқий мақомига кўра қонун ҳужжатлари ҳамда таъсис ҳужжатларида белгиланган муддатларда ва тартибларда турли мақсадларда ишлатадилар. Чунончи, акциядорлик жамиятлари шаклидаги автотранспорт корхоналарида ҳисобот йилнинг соф фойдаси келгуси йилда акциядорлар йиғилиши қарорига мувофиқ тақсимланади. Акция эгаларига соф фойданининг дивиденд сифатида тақсимланишига бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 8710 «Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»

Кредит 6610 «Ҳисобланган дивидендлар»

Соф фойдадан резерв капиталига қилинган ажратма суммасига:

Дебет 8710 «Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»

Кредит 8520 «Резерв капитали»

Ҳисобот йилнинг тақсимланмайин қолинган соф фойдасининг ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдасига ўтказилишига:

Дебет 8710 «Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»

Кредит 8720 «Ўтган йилларнинг тақсимламаган фойдаси (қопланмаган зарари)».

Масъулияти чекланган жамият шаклидаги автотранспорт корхоналарида ҳисобот йилнинг соф фойдаси устав шартларига мувофиқ тақсимланади ҳамда юқорида келтирилган ёзувларга ўхшаш ёзувлар асосида бухгалтерия ҳисобида акс эттирилади.

Республикамизнинг хусусий корхоналар тўғрисидаги қонунига мувофиқ ушбу мақомдаги автотранспорт корхоналарида олинган соф фойда улар эгаларининг мулки ҳисобланади ҳамда дивиденд солиғига тортилмайди.

Давлат унитар корхоналари мақомидаги автотранспорт корхоналарида ҳисобот йилнинг соф фойдаси тақсимланмайди. Ушбу типдаги корхоналарда ҳисобот йилнинг соф фойдаси уларнинг устав капиталини кўпайтиришга йўналтирилади ва унга қуйидагича бухгалтерия ҳисоби қилинади:

Дебет 8710 «Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»

Кредит 8300«Устав капитали».

Давлат унитар корхоналари мақомидаги автотранспорт корхоналарида ҳисобот йилнинг қопланмаган зарари устав капиталини камайтиришга олиб борилади ва у юқоридаги ёзувга тескари бўлган ёзув асосида акс эттирилади.

4. Автотранспорт корхоналарида молиявий натижалар кўрсаткичларини молиявий ҳисоботда акс эттиришнинг хусусиятлари

Автотранспорт корхоналари молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар улар томонидан тузиладиган «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» (2-шакл)да ўз аксини топади. Ушбу ҳисоботни тузишга асос бўлиб автотранспорт корхоналарининг барча турдаги даромадлари ва харажатлари, фойда ҳамда фойданинг ишлатилиши ҳисоби учун мўлжалланган вақтинчалик (транзит) счётларнинг маълумотлари ҳисобланади.

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг алоҳида сатрлари қуйидаги тартибда шакллантирилади.

010-сатр «Маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишдан тушган соф тушум»да АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан тушган соф тушум акс эттирилади. Бу сатрни тўлғазишга асос бўлиб АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9030 счётнинг кредит обороти суммаси ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида кўрсатилади.

020-сатр «Сотилган маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларнинг таннархи»да АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг сотиш таннархи акс эттирилади. Бу сатрни тўлғазишга асос бўлиб АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархи ҳисоби учун мўлжалланган 9130 счётнинг дебет обороти суммаси ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич ҳисоботнинг «Харажатлар» устунчасида кўрсатилади.

030-сатр «Маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари)да ҳисоботнинг 010 ва 020-сатрларида кўрсатилган суммаларнинг фарқи ёзилади. Бунда, ижобий фарқ АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган фойдани кўрсатади ва у «Даромадлар» устунчасига ёзилади. Салбий фарқ эса АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан кўрилган зарарни ифодалайди ва у ҳисоботнинг «Харажатлар» устунчасига ёзилади.

040-сатр «Давр харажатлари, жами»да автотранспорт корхонаси давр харажатларининг умумий суммаси кўрсатилади. Бу сатрда кўрсатилган сумма мос равишда 050- сатр «Сотиш харажатлари», 060-сатр «Маъмурий –бошқарув харажатлари», 070-сатр «Бошқа операцион харажатлар» ва 080-сатр «Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари»да кўрсатилган суммаларнинг йиғиндисига тенг бўлиши лозим. Ҳисоботнинг 050-080-сатрларини тўлдиришга давр харажатларини алоҳида турлари ҳисоби учун мўлжалланган мос равишдаги 9410 «Сотиш харажатлари», 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари» 9430 «Бошқа операцион харажатлар» 9440 «Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари» счётларнинг дебет обороти суммалари асос бўлади. Давр харажатлари суммалари ҳисоботнинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

090-сатр «Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари»да автотранспорт корхоналарининг асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлари акс эттирилади. Бу сатрни тўлғазишга асос бўлиб асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган счётларнинг (9310-9390 счётлар) кредит обороти суммалари ҳисобланади. Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида кўрсатилади.

100-сатр «Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари)»да автотранспорт корхонасининг асосий фаолиятдан олган фойдаси ёки кўрган зарари кўрсатилади. Ҳисоботнинг ушбу сатри суммаси унинг 030-сатри суммасидан 040-сатрдаги суммани айириш, шунингдек 090 сатрда кўрсатилган суммани қўшиш орқали топилади. Автотранспорт корхонасининг асосий фаолиятдан олган фойдаси ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида, кўрган зарари эса унинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

110-сатр «Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами»да автотранспорт корхонасининг ҳисобот даврида молиявий ва инвестиция фаолият турларидан олган даромадларининг умумий суммаси кўрсатилади. Бу сатрда кўрсатилган сумма мос равишда 120- сатр «Дивидендлар кўринишидаги даромадлар», 130-сатр «Фоизлар кўринишидаги даромадлар», 140-сатр «Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар», 150-сатр «Валюта курси фарқидан даромадлар» ва 160-сатр «Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари»да

кўрсатилган суммаларнинг йиғиндисига тенг бўлиши лозим. Ҳисоботнинг 120-160-сатрларини тўлдиришга молиявий фаолиятга доир даромадларнинг алоҳида турлари ҳисоби учун мўлжалланган мос равишдаги счётларнинг (9510-9590 счётлар) кредит оборотлари суммалари асос бўлади. Молиявий фаолиятга доир даромадлар ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида акс эттирилади.

170-сатр «Молиявий фаолият бўйича харажатлар, жами»да автотранспорт корхонасининг ҳисобот даврида молиявий фаолиятига доир харажатларнинг умумий суммаси кўрсатилади. Бу сатрда кўрсатилган сумма мос равишда 180- сатр «Фоизлар кўринишидаги харажатлар», 190-сатр «Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоизлар кўринишидаги харажатлар», 200-сатр «Валюта курси фарқидан зарарлар» ва 210-сатр «Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар»да кўрсатилган суммаларнинг йиғиндисига тенг бўлиши лозим. Ҳисоботнинг 180-210-сатрларини тўлдиришга молиявий фаолият бўйича харажатларнинг алоҳида турлари ҳисоби учун мўлжалланган мос равишдаги счётларнинг (9610-9690 счётлар) дебет оборотлари суммалари асос бўлади. Молиявий фаолият бўйича харажатлар ҳисоботнинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

220-сатр «Умумхўжалик фаолияти фойдаси (зарари)»да автотранспорт корхонасининг умумхўжалик фаолиятидан олган фойдаси ёки кўрган зарари кўрсатилади. Ҳисоботнинг ушбу сатри суммаси унинг 100-сатри суммасига 110-сатрда кўрсатилган суммани қўшиш ҳамда 170-сатрдаги суммани айтириш орқали топилади. Автотранспорт корхонасининг умумхўжалик фаолиятидан олган фойдаси ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида, кўрган зарари эса унинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

230-сатр «Фавкулотдаги фойда ва зарарлар»да автотранспорт корхонасининг ҳисобот даврида олган фавкулотдаги фойдаси ҳамда кўрган зарари акс эттирилади. Ушбу сатрда фавкулотдаги фойда ҳисоби учун мўлжалланган 9710 счётнинг кредит оборот суммаси даромадлар устунчасига ва фавкулотдаги зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9720 счётнинг дебет оборот суммаси харажатлар устунчасига ёзилади.

240-сатр «Даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар фойда (зарар)»да автотранспорт корхонасининг ҳисобот даврдаги даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар фойдаси (зарари) кўрсатилади. Ҳисоботнинг ушбу сатри суммаси унинг 220-сатри суммасига 230-сатрда кўрсатилган фавкулотдаги фойда суммасини қўшиш ҳамда фавкулотдаги зарарлар суммасини айтириш йўли билан топилади. Автотранспорт корхонасининг даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар бўлган фойда суммаси ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида, даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар бўлган зарар суммаси эса унинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

250-сатр «Даромад (фойда) солиғи» умумдават солиқларини тўловчи автотранспорт корхоналари томонидан тўлғазилади. Ушбу сатрни тўлғозишга «Даромад (фойда) солиғи ҳисоб-китоби» асосида ҳисобланган ҳамда 9810 «Фойданинг даромад (фойда) солиғи учун ишлатилиши» счётининг дебет оборотида кўрсатилган сумма асос бўлади. Ҳисобланган даромад (фойда) солиғи суммаси ҳисоботнинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

260-сатр «Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар» сатри турли мақомдаги автотранспорт корхоналарида турлича тўлғазилади. Чунончи, умумдавлат солиқларини тўловчи автотранспорт корхоналари ушбу сатрда ҳисобот даврида ҳисобланган ободонлаштириш ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш солиғи суммасини «Харажатлар» устунчасида кўрсатадилар. Ихчамлаштирилган солиқ режимида фаолият юритувчи автотранспорт корхоналари бу сатрда ягона солиқ тўловини акс эттирадилар. Сатрни тўлғазишга асос бўлиб умумдавлат солиқларини тўловчи автотранспорт корхоналарида «Ободонлаштириш ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш солиғи ҳисоб-китоби», ихчамлаштирилган солиқ режимида ишловчи автотранспорт корхоналари эса «Ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби» маълумотлари, шунингдек мос равишда ушбу ҳисобланган солиқ турларини ҳисоби учун мўлжалланган счётларнинг (9820, 9830 счётлар) дебет оборот суммалари ҳисобланади. Ҳисоботда ҳисобланган солиқ суммалари унинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

270-сатр «Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари)»да автотранспорт корхоналарининг ҳисобот даврда олган соф фойдаси (зарари) акс эттирилади. Ҳисоботнинг ушбу сатри суммаси унинг 240-сатри суммасидан 250-сатрда ҳамда 260-сатрда кўрсатилган солиқлар суммаларини айириш йўли билан топилади. Автотранспорт корхонасининг ҳисобот даврида эришган соф фойдаси ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида, қопланмаган соф зарар суммаси эса унинг «Харажатлар» устунчасида кўрсатилади.

Таянч сўз ва иборалар:

Текшириш учун саволлар:

- 1. Автотранспорт корхоналарида сотишдан олинган соф тушум деганда нимани тушунаси?**
- 2. Автотранспорт корхоналарида сотиш таннари деганда нимани тушунаси?**
- 3. Автотранспорт корхоналарининг асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларига нималар киради?**
- 4. Автотранспорт корхоналарида асосий фаолиятдан олинган фойда (зарар) қандай аниқланади?**
- 5. Автотранспорт корхоналарида молиявий натижалар кўрсаткичларини молиявий ҳисоботда қандай акс эттирилади? хусусиятлари**

22-МАВЗУ: АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРИДА СОЛИҚЛАР, МАЖБУРИЙ АЖРАТМАЛАР ВА ТЎЛОВЛАРНИНГ ҲИСОБИ

Режа:

- 1. Автотранспорт корхоналарида солиқларнинг ҳисоби**

2. Автотранспорт корхоналарида мажбурий ажратмалар, йиғимлар ва ушланмаларнинг ҳисоби

1. Автотранспорт корхоналарида солиқларнинг ҳисоби

Республикаимизнинг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ кўра автотранспорт корхоналари ўзларининг ташкилий-ҳуқуқий мақомига кўра умумдавлат солиқларини ёки ихчамлаштирилган ягона солиқ тўловини тўловчилари бўлиб ҳисобланадилар. Ихчамлаштирилган ягона солиқ режимида фаолият кўрсатиши учун автотранспорт корхоналари уларни кичик бизнес субъектларига киритиш мезонлари талабларига мос келиши лозим. Кичик бизнес субъектларига кирувчи автотранспорт корхоналари умумдавлат солиқларини тўловчилари сифатида ҳам фаолият кўрсатиш ҳуқуқига эгадирлар.

Автотранспорт корхоналари тўлайдиган барча солиқ тўловлари солиқ қонунчилиги ҳужжатларида келтирилган тартибларда ҳисобланади ва бюджетга ўтказиб берилади. Аксарият солиқ тўловлари, чунончи мол-мулк солиғи, ер солиғи, сув ресурслари учун солиқ, ободонлаштириш ва инфраструктурани ривожлантириш солиқлари бошқа ҳўжалик юритувчи субъектларидаги каби умумбелгиланган тартибларда ҳисоб-китоб қилинади. Автотранспорт корхоналари томонидан тўланадиган ҚҚС, фойда солиғи ва ягона солиқ тўловини ҳисоб-китоб қилиш ҳамда уларни ҳисобга олиш ўзига хос айрим хусусиятларга эга. Қуйида ушбу хусусиятларга тўхталамиз.

ҚҚС ҳисоб-китоби ва ҳисоби

Автотранспорт корхоналари АТВ ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар, мулкни ижарага бериш, уларни сотиш, бепул бериш ва бошқа сотиш операциялари бўйича ҚҚС тўловчи ҳисобланади. 2008 йил 1 январдан кучга кирган янги Солиқ кодексига мувофиқ (208-модда) ҚҚСдан шаҳар йўловчилар транспортининг хизматлари (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари), шунингдек темир йўл ва умумий фойдаланишдаги автомобиль транспортида (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари) шаҳар атрофидаги йўналишларда йўловчилар ташиш хизматлари озод қилинган. Бунда шаҳар йўловчилар транспортининг хизматлари жумласига йўловчилар ташиш бўйича автомобиль ва электр транспорти билан шаҳар доирасида муайян йўналишлар бўйича катнов жадвалига биноан кўрсатиладиган хизматлар киради. Солиқ кодекси ушбу моддасида белгиланган қоидалар умумий фойдаланишдаги шаҳар йўловчилар ташиш транспорти ёки темир йўл ва автомобиль транспортида ходимларни ишдан ва (ёки) ишга ташиш бўйича хизматларга, юридик ва жисмоний шахслар буюртмалари асосида шаҳар атрофида тадбирлар ўтказиш учун ташиш бўйича хизматларга нисбатан ҳам татбиқ этилади. Бундан ташқари, Солиқ кодексининг 216-моддасига мувофиқ халқаро йўналишда ташишлар бўйича кўрсатиладиган қуйидаги хизматларни реализация қилиш оборотига ноль даражали ставка бўйича қўшилган қиймат солиғи солинади:

*транзит юкларни Ўзбекистон Республикаси ҳудуди бўйлаб ташиш. Транзит юкларни ташиш жумласига юкнинг транзитини амалга ошириш учун чет эллик шахслар билан тўғридан-тўғри тузилган шартномалар ёки халқаро (идоралараро) транспорт битимлари ҳамда божхона органларининг мазкур транзит юклар ҳақиқатда олиб кирилганлиги ва олиб чиқилганлиги тўғрисида белгилари мавжуд бўлган тақдирда, Ўзбекистон Республикаси ҳудуди орқали чет эл транзит юklarини ташиш ва уларга хизмат кўрсатишга доир хизматлар киради;

*йўловчилар, багажлар ва почтани халқаро йўналишда ташиш. Агар жўнатиш пункти ёки тайин этилган пункт Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида жойлашган бўлса, ташишлар ягона халқаро ташиш ҳужжатлари асосида расмийлаштирилган тақдирда, халқаро йўналишларда ташиш ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга тўғри келадиган ҚҚС суммаси белгиланган ставка (20 фоиз) бўйича иккита усулда қуйидаги формулалар асосида аниқланади:

(1) - усул. Солиққа тортиладиган айланма ҚҚСсиз белгиланганда:

$$Сққс = Сай \times С / 100 \quad (1)$$

бунда: **Сққс** - буюртмачилардан ундириладиган солиқ суммаси;

Сай - солиққа тортиладиган айланма;

С - қўшилган қиймат солиғи ставкasi.

(2)-усул. Солиққа тортиладиган айланмада ҚҚС ҳам ҳисобга олинганда:

$$Сққс = Тқ \times С / (С + 100) \quad (2)$$

бунда: **Тқ** - қўшилган қиймат солиғи ҳам ҳисобга олинган автотранспорт хизматлари қиймати.

Мисол: Буюртмачига АТВ ёрдамида юк ташиш бўйича бажарилган ишларнинг қиймати ҚҚС билан биргаликда счёт-фактура бўйича 600 минг сўм, дейлик.

Ушбу мисол бўйича сотишдан олинган ҚҚС суммаси (2)-формулага асосан топилади ва у 100 минг сўмни $(600 \times 20 \% / 120 \%)$ ташкил этади. Бу ҳолда бажарилган ишнинг ҚҚСсиз сотиш қиймати 500 минг сўмдан $(600-100)$ иборат бўлади.

Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга тўғри келувчи ҚҚС суммаси ҚҚСсиз сотиш қийматидан (1)-формула бўйича ҳисобланганда ҳам 100 минг сўмни $(500 \times 20\% / 100 \%)$ ташкил этади.

Автотранспорт корхоналарида нақдсиз пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга тўғри келадиган ҚҚС суммаси буюртмачиларга тақдим этилган счёт-фактураларда алоҳида устунчада кўрсатилади. ҚҚС суммаси буюртмачилардан олинадиган счётларнинг жами суммасига киритилади. Ҳисобланган ҚҚС суммасига счёт-фактуралар асосида қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4010 «Олинадиган счётлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Нақд пулга кўрсатилган автотранспорт хизматларига тўғри келувчи ҚҚС суммаси буюртмачидан кассага кирим қилинган жами тушум таркибида ўз аксини топади ва унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Автотранспорт корхоналарида бюджетга тўланадиган ҚҚС суммаси бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга тўғри келувчи ҚҚС суммасидан таъминотчиларга товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ҳамда счёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС суммасини айириш йўли билан топилади. Бундан, юқорида таъкидланганидек, фақат ҚҚСдан озод этилган шаҳар йўловчилар транспортининг хизматлари (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари), шунингдек темир йўл ва умумий фойдаланишдаги автомобиль транспортида (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари) шаҳар атрофидаги йўналишларда йўловчилар ташиш хизматлари мустасно. Ушбу хизмат турлари ҚҚСдан озод этилганлиги туфайли уларга тўғри келувчи таъминотчиларга товар-моддий бойликлар ва кўрсатилган хизматлар учун тўланган ҚҚС суммаси камайтиришга олиб борилмасдан, балки бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилади.

Солиқ Кодексига мувофиқ (221-модда) автотранспорт корхоналарида камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммаси тўловчининг танловига биноан алоҳида-алоҳида ёки мутаносиб усулда аниқланади. Белгиланган тартибга кўра камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммасини аниқлашнинг танланган усули календарь йил мобайнида ўзгартирилиши мумкин эмас.

Мутаносиб усул қўлланилганда камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммаси солиқ солинадиган оборотнинг умумий оборот суммасидаги улушидан келиб чиқиб аниқланади.

Масалан, *автотранспорт корхонаси ҳисобот даврида 60 млн. сўмлик (ҚҚСсиз) иш бажарган, шундан, ҚҚСга тортиладиган иш ҳажми 36 млн. сўм, ҚҚСга тортилмайдиган иш ҳажми эса 24 млн. сўм. Таъминотчиларга товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ҳамда счёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС жами 5 млн. сўм.* Демак, ушбу мисолда келтирилган маълумотларга кўра ҚҚСга тортиладиган автотранспорт хизматларининг ҳиссаси 60 фоизни ($36/60 \cdot 100$) ва ҚҚСга тортилмайдиган хизматларнинг ҳиссаси эса 40 фоизни ($24/60 \cdot 100$) ташкил этади.

Мутаносиб усулга кўра камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммаси юқоридаги мисолда келтирилган маълумотлар бўйича 3 млн сўмни ($5 \cdot 60\%$), камайтиришга олиб борилмайдиган, балки бажарилган иш (хизмат)лар таннархига олиб бориладиган ҚҚС суммаси эса 2 млн. сўмни ($5 \cdot 40\%$) ташкил қилади.

Алоҳида-алоҳида усул қўлланилганда ҚҚС тўловчи автотранспорт корхонаси солиқ солинадиган ва солиқ солинмайдиган оборот мақсадларида фойдаланиш учун олинган товарлар (ишлар, хизматлар) юзасидан харажатлар ҳамда ҚҚС суммалари бўйича алоҳида-алоҳида ҳисоб юритади. Бунда алоҳида-алоҳида ҳисобни юритиш имкони бўлмаган умумий харажатлар бўйича харажатларни тақсимлаш мутаносиб усулда амалга оширилади.

21-сон БХМСга мувофиқ таъминотчиларга товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ва счёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС суммаси ҳисобот даври мобайнида 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари» счётининг дебетида тўпланади. Бунда 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар», 6100 «Ажратилган бўлинмалар, шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар», 6990 «Бошқа мажбуриятлар» счётлари кредитланади.

Ҳисобот даври тугагандан кейинги ойнинг 25 санасигача автотранспорт корхоналари давлат солиқ органларига ҚҚС ҳисоб-китобини белгиланган шаклда тақдим этишлари лозим. Шунингдек, улар солиқ идораларига ҚҚС ҳисоб-китобига илова тариқасида солиқ даври мобайнида олинган товарлар (ишлар, хизматлар) бўйича счёт- фактуралар реестрини ҳамда камайтиришга олиб борилиши ва таннархга киритилиши лозим бўлган ҚҚС суммаси тақсимоти ҳисоб-китобини ҳам тақдим этишлари лозим.

ҚҚС ҳисоб-китоби, шунингдек унга илова қилинадиган реестр ва тақсимот асосида 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари» счётининг дебетида тўпланган сумманинг камайтиришга олиб борилган қисмига бухгалтерияда қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари».

Камайтиришга олиб борилмаган ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига мутаносиб усул бўйича аниқланган ҳамда киритилган ҚҚС суммасига қуйидагича қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»,

2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари»

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари».

Олдинги ҳисобот даври учун камайтиришга олиб борилган ҚҚС суммасининг ҳисобот даври учун камайтиришга олиб борилган солиқ суммасидан ортиқ бўлган суммаси вужудга келган ҳолларда кўрсатилган ортиқча сумма ҳисобот давридан кейинги даврда камайтиришга олиб борилади. Камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммаси ҳисобланган ҚҚС суммасидан ортиқ бўлганида, унда бундай ортиқча сумма (манфий сальдо) автотранспорт корхонасига унинг солиқлар ва йиғимлар бўйича қарзи бўлмаган тақдирда қонунда белгиланган тартибда қайтарилади. Бунда ушбу ортиқча сумма автотранспорт корхонасининг шахсий счётида ортиқча тўлов сифатида эмас, балки манфий сальдо сифатида ҳисобга олинади. Ортиқча тўланган ҚҚС суммасининг автотранспорт корхонасига қайтарилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари»

Автотранспорт корхоналарини бюджетга ҚҚС бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»
Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Фойда солиғи ҳисоб-китоби ва унинг ҳисоби

Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра автотранспорт корхоналарида бошқа хўжалик юритиш субъектларидаги каби фойда солиғини ҳисоб-китоб қилиш учун «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»да номлари келтирилган фойда (зарар) кўрсаткичларидан ташқари яна қуйидаги иккита фойда кўрсаткичи ҳисоблаш йўли билан топилади. Булар:

- **Солиққа тортиладиган даромад (Стд)**

$$\text{Стд} = \text{Фст (Зст)} + \text{Стх} + \text{Сбх} + \text{Бом} - \text{Гр} - \text{Счх} - \text{Д} - \text{Ф}$$

Бу ерда: **Фст (Зст)** – солиқ тортилгунгача бўлган фойда ёки зарар

Стх – солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар;

Сбх – ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекин келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар;

Счх – солиқ базасидан ҳисобот даврида чегириладиган харажатлар;

Бом – беғараз олинган мулк;

Гр – олинган грант ва субсидиялар;

Д – олинган дивидендлар;

Ф – олинган фоизлар

• **Солиққа тортиладиган фойда (Стф)** – бу солиққа тортиладиган даромаддан фойда солиғини ҳисоблаш учун имтиёз сифатида чегириб ташланадиган харажатларни айиргандан кейин қоладиган фойда суммаси, яъни :

$$\text{Стф} = \text{Стд} - \text{И}$$

Бу ерда : **И** – имтиёз сифатида солиққа тортиладиган даромаддан чегириладиган харажатлар ҳамда солиқдан озод этилган фойда суммаси.

Солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар деганда Солиқ кодекси ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»га мувофиқ молиявий натижаларни шакллантиришда солиққача фойда суммасини камайтиришга олиб борилган, ҳисоботда сотиш таннари, давр харажатлари ва молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибида акс эттирилган харажатлар тушунилади. Бундай харажатлар таркибига, чунончи меъёрдан ортиқ ишлаб чиқаришдаги йўқотишлар, меъёрдан ортиқ вакиллик харажатлари, моддий ёрдам ва компенсациялар, автотранспорт корхонасининг асосий воситалари ва бошқа активларини сотиш ва бошқа чиқимларидан кўрилган зарарлар ва бошқа шу каби харажатлар киради. Уларнинг тўлиқ рўйхати Солиқ кодексида (147-модда) ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»нинг 1-иловасида келтирилган. Солиқ қонунчилиги асосан автотранспорт корхоналари солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатларни мустақил

ҳисоблашлари, улар суммасини фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатишлари лозим.

Ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекинда келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар деганда 9440 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган харажатлар» счёта акс эттирилган харажатлар тушунилади. Бундай харажатларнинг тўлиқ рўйхати Солиқ кодексида (146-модда) ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»нинг 2-иловасида келтирилган. Ушбу харажатлар ҳам фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатилади.

Солиқ базасидан чегириладиган харажатлар деганда Низомга келтирилган 2-иловага мувофиқ ўтган ҳисобот йилида солиқ базасидан чегирилмаган, лекинда кейинги ҳисобот давридан бошлаб 10 йил муддат мобайнида солиқ базасидан чегирилиб бориладиган харажатлар тушунилади. Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига асосан автотранспорт корхоналари солиқ базасидан чегириладиган харажатларни Солиқ кодекси ва Низомда келтирилган тартибга мувофиқ махсус ҳисоб-китоб ёрдамида мустақил ҳисоблашлари ва маълумотнома билан тасдиқлашлари, уларнинг суммасини фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатишлари лозим.

Беғараз олинган мулк деганда бошқа юридик ва жисмоний шахслардан ҳақи тўланмаслик шарти билан олинган мулк (асосий воситалар, номоддий активлар, ўрнатишга мўлжалланган жиҳозлар, материаллар) тушунилади.

Грантлар деганда автотранспорт корхонасига давлат (ҳукумат) ҳамда нодавлат, чет эл, ҳалқаро ташкилот ва фондлар томонидан маълум мақсадлар учун берилган беғараз, гуманитар пул маблағлари ёки моддий техник ёрдам суммаси тушунилади. Грант маблағлари қатъий белгиланган мақсадлар учун ишлатилади.

Олинган дивидендлар ва фоизлар Солиқ қонунчилигига мувофиқ алоҳида 10 фоизлик дивиденд солиғига тортилиши муносабати билан фойда солиғини ҳисоблашда чегириб ташланади. Шунинг учун уларнинг суммалари фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатилади. Ушбу даромадлардан дивиденд солиғини ундирилганлиги тўғрисида маълумотлар уларни берган юридик шахсларнинг маълумотномалари билан тасдиқланиши лозим.

Фойда солиғи бўйича имтиёзлар сифатида солиққа тортиладиган даромад суммасидан чегириб ташланадиган харажатлар, солиқдан озод этилган фойданинг турлари ҳамда имтиёз меъёрлари Солиқ кодексида (158,159-моддалар) очиб берилган. Чунончи, Солиқ Кодексининг 158-моддасига мувофиқ автотранспорт корхоналарининг шаҳар йўловчилар транспортида (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари) йўловчиларни ташиш бўйича хизматлар кўрсатишдан олган фойдаси фойда солиғини тўлашдан тўлиқ озод қилинган. Фойда солиғи бўйича берилган ушбу имтиёз йўловчи ташишга ихтисослашган автотранспорт корхоналарида шаҳар йўловчилар транспортида (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари) йўловчиларни ташиш бўйича хизматлар кўрсатишдан олинган фойда кўрсаткичини махсус ҳисоб-

китоб қилишни ҳамда уни фойда солиғи ҳисоб-китобига илова қилишни тақоза этади.

Фойда солиғи (Нф) суммаси автотранспорт корхонасининг солиққа тортиладиган фойдаси суммасини (**Стф**) солиқ меъёрига (**См**) кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади, яъни:

$$НФ = СТФ * СМ : 100\%$$

Ҳисоб-китоб асосида ҳисобланган фойда солиғи суммаси бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9810 «Даромад(фойда) солиғи бўйича харажатлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Автотранспорт корхоналарини бюджетга даромад (фойда) солиғи бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Ягона солиқ тўловининг ҳисоб-китоби ва ҳисоби

Микрофирма ва кичик корхоналар мақомидаги автотранспорт корхоналари учун ягона солиқ тўлови ягона солиқ, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси, Республика йўл жамғармаси ва Мактаб таълимини ривожлантириш жамғармасига мажбурий ажратмаларни тўлаш ўрнига жорий этилган. Ушбу солиқни тўловчи автотранспорт корхоналарида материаллар (ишлар, хизматлар) харид қилинганда таъминотчи ташкилотларга тўланган ҚҚС суммаси материал бойликлар (ишлар, хизматлар) қийматига киритилади.

Ягона солиқ тўловини тўловчи автотранспорт корхоналари ихтиёрий тарзда рўйхатдан ўтган жойидаги давлат солиқ хизмати органларига навбатдаги чорак бошланишига қадар бир ойдан кечиктирмай, янги барпо этилаётган микро ва кичик корхона мақомидаги автотранспорт корхоналари эса фаолиятни амалга оширишни бошлашга қадар топшириладиган ариза асосида қўшилган қиймат солиғини тўлашлари мумкин. Ягона солиқ тўлови тўловчилари томонидан қўшилган қиймат солиғини тўлашдан бош тортиш навбатдаги йил бошланишига қадар бир ойдан кечиктирмасдан рўйхатдан ўтган жойидаги давлат солиқ хизмати органларига тақдим этиладиган ариза асосида навбатдаги йилнинг бошидангина амалга оширилади.

Ягона солиқ тўловини тўлаш объекти бўлиб автотранспорт корхоналарининг барча фаолият турларидан олган ялпи тушуми ҳисобланади. Ягона солиқ тўлови суммаси ялпи тушум суммасини ушбу солиқнинг белгиланган меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади. Бунда, ихтиёрий тарзда қўшилган қиймат солиғини тўловчилар учун ягона солиқ тўлови суммаси бюджетга тўланадиган қўшилган қиймат солиғи суммасига, бироқ ягона солиқ тўлови суммасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорига камаяди.

Ягона солиқ тўловига тортиладиган ялпи тушум таркибига қуйидагилар киритилади:

1. Накд пулга ва нақдсиз пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳажми.

2. Асосий фаолиятдан бошқа даромадлар, чунончи:

а) ундирилган ёки қарздор эътироф этган жарималар, пенялар, неустойкалар ҳамда хўжалик шартномаларининг шартларини бузганлик учун бошқа жазо турлари;

б) ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллар даромадлари;

в) рента даромади, автотранспорт корхонаси ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, бошқа хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан тушумлар;

г) асосий воситалар ва бошқа мол-мулкни сотишдан даромадлар;

д) кредиторлик ва депонентлик қарзини қонун билан белгиланган тартибда ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

е) товар-моддий бойликларини қўшимча баҳолаш;

ж) текин молиявий ёрдам, шу жумладан, текинга олинган мол-мулк;

з) қисқа муддатли ижарадан даромадлар;

и) илгари чиқариб ташланган харажатларни қоплаш тариқасида олинган даромадлардан ташқари бошқа операцион даромадлар;

3. Молиявий фаолиятдан даромадлар, чунончи:

а) олинган роялти ва капитал трансферти;

б) Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва ундан ташқарида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида улушли иштирок этишдан олинган даромадлар, акциялар бўйича дивидендлар ҳамда облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар бўйича даромадлар;

в) мол-мулкни узоқ муддатли ижара (лизинг)га беришдан даромад (маржа);

г) чет эл валютасидаги операциялар бўйича курсдаги фарқдан даромадлар (мусбат ва манфий курс фарқлари ўртасидаги сальдо), бунда манфий курс фарқи суммаси мусбат курс фарқи суммасидан ошиб кетган ҳолда ошиб кетиш суммаси ягона солиқ тўловини ҳисоблаб чиқаётганда солиқ солинадиган базани камайтирмайди;

д) қимматли қоғозлар, шуъба корхоналар ва ҳоказоларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашларни ўтказишдан даромадлар;

е) молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар;

4. Фавқулодда даромадлар.

Солиқ солинадиган ялпи тушум ҳисоблаб чиқиладиганда қуйидагилар ялпи тушумдан чиқариб ташланади:

а) ихтёрий равишда ўз аризасига кўра қўшилган қиймат солиғи тўловчилар учун қўшилган қиймат солиғи суммаси;

б) давлат субсидиялари суммаси;

в) давлат облигациялари ва бошқа давлат қимматли қоғозлари бўйича даромадлар;

г) тўлов манбаида солиқ тўланганлигини тасдиқлайдиган ҳужжатлар (маълумотнома) мавжудлигида дивидендлар ва фоизлар.

Ягона солиқ тўлови ҳар чорақда ўсиб боровчи якун билан ҳисоб-китобни топшириш муддатидан кечиктирмай тўланади.

Ягона солиқ тўлови бўйича ҳисоб-китобларнинг бухгалтерия ҳисоби 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз» счётида юритилади. Белгиланган тартибда ҳисоблаб чиқилган ягона солиқ тўлови бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 9820 «Фойдадан ҳисобланган бошқа солиқлар ва йиғимлар бўйича харажатлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Автотранспорт корхоналарини бюджетга ягона солиқ тўлови бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

2. Автотранспорт корхоналарида мажбурий ажратмалар, йиғимлар ва ушланмаларнинг ҳисоби

Умумдават солиқларини тўловчи автотранспорт корхоналари бошқа тармоқ корхоналари сингари солиқ тўловларидан ташқари давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларни амалга оширадилар.

Давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларнинг ҳисоб-китоблари тасдиқланган шаклларда тузилади ва белгиланган муддатларда давлат солиқ идораларига тақдим этилади. Ушбу ҳисоб-китоб маълумотлари давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларни бухгалтерия ҳисобида акс эттиришга асос бўлади.

Пенсия фонди, Республика йўл фонди ва мактаб таълимини ривожлантириш фондига бажарилган ишлардан олинган соф тушумга нисбатан мос равишда белгиланган ставкаларда ҳисобланган мажбурий ажратмалар суммаси ҳисобот ойида ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Пенсия фондига ҳисобот даврида ҳисобланган иш ҳақи фондига нисбатан белгиланган ставкада ҳисобланган мажбурий ажратма суммаси ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет Харажат счётлари (2010, 2310, 2510, 9410, 9420, 9210, 0810)

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Ходимларга ҳисобланган иш ҳақидан пенсия фондига белгиланган ставкада мажбурий ушланманинг ушлаб қолиниши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6710 «Ходим билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар»

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Республика йўл фондига сотиб олинган янги автотранспорт воситалари учун тўланган мажбурий йиғим суммаси 5-сон БХМС «Асосий воситалар»га мувофиқ уларнинг бошланғич қийматига киритилади ва ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 0820 «Асосий воситаларни сотиб олиш»

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларнинг ўтказиб берилиши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Ягона солиқ тўлови режимида фаолият кўрсатаётган автотранспорт корхоналари юқорида номлари келтирилган ушбу мажбурий ажратмаларнинг тўловчилари ҳисобланмайдилар.

Таянч сўз ва иборалар:

Текшириш учун саволлар:

- 1. Автотранспорт корхоналарида солиқларнинг ҳисоби қандай юритилади?**
- 2. Автотранспорт корхоналарида ҚҚС қандай ҳисоб-китоб қилинади?**
- 3. Солиқ базасидан чегириладиган харажатлар деганда нимани тушунаси?**
- 4. Ягона солиқ тўловини тўлаш объекти бўлиб автотранспорт корхоналарида нималар киради?**
- 5. Автотранспорт корхоналарида мажбурий ажратмалар ҳисоби қандай юритилади?**

Ў-БЎЛИМ

САВДО ВА УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

**23-Мавзу: Савдо ва умумий овқатланиш
корхоналарида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш
асослари**

**24-Мавзу: Улгуржи савдо корхоналарида товар
операцияларининг ҳисоби**

**25-Мавзу: Чакана савдо корхоналарида товар
операцияларининг ҳисоби**

**26-Мавзу: Умумий овқатланиш корхоналарида товар
операциялари ҳисобининг хусусиятлари**

**27-Мавзу: Савдо корхоналарида даромадлар,
харажатлар ва якуний молиявий натижалар
ҳисобининг хусусиятлари**

**28-Мавзу: Савдо корхоналарида солиқ тўловлари,
мажбурий ажратмалар ва ушланмалар ҳисобининг
хусусиятлари**

23-МАВЗУ: САВДО ВА УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

Режа:

- 1. Савдо корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби субъектлари сифатидаги таснифи, тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари**
- 2. Савдо корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари ва уни ташкил қилишнинг хусусиятлари**

1. Савдо корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби субъектлари сифатидаги таснифи, тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари

Савдо юридик ва жисмоний шахслар томонидан амалга ошириладиган тадбиркорликнинг бир тури ҳисобланади. У ишлаб чиқариш соҳасини истеъмол соҳаси билан боғловчи бўғиндир. Савдосиз яратилган маҳсулотлар ўз истеъмолчиларига етиб бормайди. Демак, савдо макон ва замонда такрор ишлаб чиқаришни амалга оширишнинг муҳим шартларидан биридир.

Савдо товар-пул муносабатларининг мажмуасидир. Ушбу муносабатларда бир томондан сотувчи, иккинчи томондан эса сотиб олувчи иштирок этади. Товар-пул муносабатлари мажмуаси савдони иқтисодиётининг махсус тармоғи даражасида ҳаракат қилишига олиб келади.

Савдо фаолиятини турли белгилари бўйича гуруҳлаш мумкин.

Амал қилиш ҳудудига кўра савдо фаолияти ички ва ташқи савдога бўлинади.

Ички савдо —бу бир мамлакат ҳудуди чегарасида амалга ошириладиган савдо фаолияти.

Ташқи савдо — бу мамлакат ичида ишлаб чиқарилган маҳаллий товарларни бошқа мамлакатларга сотиш фаолияти. Ташқи савдо фаолияти, бошқачасига, **экспорт** деб ҳам аталади.

Товарларни савдо-сотиғини амалга ошириш ва унда қўлланиладиган ҳисоб-китобларнинг шаклига кўра савдо улгуржи, майда улгуржи ва чакана савдо турларига бўлинади.

Улгуржи савдо — бу савдо соҳасида товарларнинг йирик туркумларини ўзаро ҳисоб-китобларнинг нақд пулсиз шакли бўйича, уни тижорат тадбиркорлик фаолияти мақсадида ёки ўз ишлаб чиқариш-хўжалик эҳтиёжлари учун фойдаланишни мўлжаллаётган хўжалик юритувчи субъектларга сотишни назарда тутувчи фаолиятни амалга ошириш. Улгуржи савдо ҳам ички, ҳам ташқи савдо фаолияти бўлишлиги мумкин.

Майда улгуржи савдо — савдо соҳасида товарларни кичик туркумлар билан ўзаро ҳисоб-китобларнинг нақд пулсиз ва нақд пул шакллари бўйича сотишни назарда тутувчи фаолиятни амалга ошириш. Майда улгуржи савдо фақат ички савдо фаолияти ҳисобланади. Ушбу савдо фаолияти чакана савдо

корхоналари, улгуржи савдо корхоналари ва юридик шахс бўлмаган якка тартибдаги тадбиркорлар томонидан турғун савдо шахобчалари ҳамда истеъмол буюм бозорларида ажратилган жойлар орқали амалга оширилади.

Чакана савдо – савдо соҳасида якуний истеъмол учун, ундан тижорат мақсадларида фойдаланиш ҳуқуқисиз аҳолига товарларни доналаб ёки кўп бўлмаган миқдорларда нақд пулга сотишни назарда тутувчи фаолиятни амалга ошириш. Ушбу савдо фақат ички савдо фаолияти ҳисобланади.

Юритувчи шахсларнинг статусига кўра савдо фаолияти жисмоний шахслар ва юридик шахслар томонидан олиб бориладиган савдога бўлинади.

Жисмоний шахслар томонидан олиб бориладиган савдо фаолияти деганда юридик шахс мақомисиз маҳаллий ҳокимиятдан рўйхатдан ўтган ва савдо фаолиятини юритиш ҳуқуқига эга бўлган хусусий тадбиркорлар томонидан амалга ошириладиган савдо тушунилади. Бундай хусусий тадбиркорлар савдо фаолиятини ўзларининг хусусий савдо дўконлари ёки буюм бозорларида ажратилган жойлар орқали амалга оширадилар.

Юридик шахслар томонидан олиб бориладиган савдо фаолияти деганда юридик шахс сифатида маҳаллий ҳокимиятдан рўйхатдан ўтган ва савдо фаолиятини юритиш ҳуқуқига эга бўлган корхоналар томонидан амалга ошириладиган савдо тушунилади. Бундай корхоналар савдо фаолиятини ўзларининг савдо дўконлари, шахобчалари, базалари, омборлари ёки буюм бозорларида ажратилган савдо тармоқлари орқали амалга оширадилар. Юридик шахслар савдонинг барча турларини олиб борадилар.

Юритувчиларнинг мулкӣй шаклига кўра савдо давлат, нодавлат ва аралаш мулкдаги корхоналар томонидан олиб бориладиган савдога бўлинади. Савдо фаолияти билан шуғулланувчи давлат корхоналари бўлиб республикамызда ҳозирги даврда ихтисослашган «Мудофаа савдо» тизими тасарруфидаги корхоналар ҳисобланади.

Савдо фаолияти билан шуғулланувчи нодавлат ва аралаш мулкдаги корхоналар бўлиб республикамызда акциядорлик жамиятлари, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар, маъсулияти чекланган жамиятлар ва бошқа мақомдаги хусусий корхоналар ҳисобланади.

Товарларнинг гуруҳларига кўра савдо озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат товарлари савдосига, гуруҳлар ичида эса алоҳида қуйи гуруҳ товарлари савдосига, масалан, нон ва нон маҳсулотлари савдоси, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари савдоси, алкоголь ва алкогольсиз ичимликлар савдоси, хўжалик моллари савдоси, қурилиш материаллари савдоси, автомобиллар савдоси, автомобиллар ёқилғиси савдоси, аралаш моллар савдоси, дори-дармонлар савдоси, тиббий техника ва оптика товарлари савдоси, тилло буюмлар савдоси ва шу каби бошқа турларга бўлинади.

Савдо фаолиятининг барча турлари, уларни амалга ошириш шартлари ва тартиби республикамызда давлат томонидан қабул қилинган меъёрий

хужжатлар билан қатъий тартибга солинади¹⁰. Республикамизда улгуржи савдо лицензиялаштириладиган, чакана савдо ҳамда умумий овқатланиш эса лицензиялаштирилмайдиган фаолият турига киради. Алоҳида олинган товарларнинг, масалан, алкоголи ичимликларнинг сотилиши махсус рухсатномалар асосида амалга оширилади.

Савдо фаолиятининг турларига ва давлат статистика органлари берадиган тармоқ (фаолият) кодига кўра савдо корхоналари қуйидагиларга бўлинади:

- Улгуржи савдо (71100)
- Чакана савдо (71200)
- Умумий овқатланиш (71300).

Улгуржи ва чакана савдо корхоналарига, ўз навбатида, мулкӣ шакли, сотадиган товарларининг турлари бўйича махсус ички савдо тармоғи кодлари бериледи.

Ходимларининг сонига кўра савдо корхоналарини йирик корхоналар, кичик корхоналар ва микрофирмаларга ажратиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 30 августдаги Фармони¹¹ ва уни бажаришга доир Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2003 йил 11 октябрда қабул қилинган «Кичик тадбиркорлик (бизнес) субъектларига кирадиган корхона ва ташкилотларни классификациясини тасдиқлаш тўғрисида» 439-сон қарорига мувофиқ савдо ва умумий овқатланишда:

микрофирмалар - бу банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан 5 кишигача бўлган хўжалик юритувчи субъектлар;

кичик корхоналар - бу банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан 6 кишидан 25 кишигача бўлган хўжалик юритувчи субъектлар;

Савдо фаолиятини юритувчи субъектларни давлат рўйхатидан ўтқазиш уларнинг мулкӣ ва ташкилий шаклига боғлиқ бўлади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 20 августдаги «Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш учун рўйхатдан ўтқазиш тартиботлари тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида» ги 357- сон қарори ва ушбу қарор билан тасдиқланган «Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтқазиш, ҳисобга қўйиш ва рухсат берувчи ҳужжатларни расмийлаштириш тартиби тўғрисида Низом»га мувофиқ савдо ва умумий овқатланиш корхоналари қуйидаги давлат органлари томонидан рўйхатга олинади:

• Тошкент шаҳрида ташкил этиладиган улгуржи ва чакана бозорлар, хорижий инвестиция иштирокидаги савдо корхоналари, шунингдек қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳолларда бошқа савдо ташкилотлари – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан;

• хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар ва тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда ташкил этиладиган бозорлар,

¹⁰

«Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтқазиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида Низом»; .«Ўзбекистон Республикасида чакана савдо қоидалари»; «Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотлари (хизматлари)ни ишлаб чиқариш ва сотиш қоидалари».

¹¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 9 апрелдаги ««Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида» ги ПФ –1987-сон Фармонига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида.

очик акциядорлик жамиятлари ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда бошқа ташкилотлар - Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги ва вилоятлар адлия бошқармалари томонидан;

- маъсулияти чекланган жамият, хусусий фирма (корхона), хўжалик жамияти, шўъба хўжалик жамияти ва бошқа шакллардаги савдо ва умумий овқатланиш корхоналари – улар жойлашган жойдаги туман ва шаҳар ҳокимликлари ҳузуридаги «Тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтқазиб инспекциялари» томонидан.

Савдо корхоналарининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини белгилаб берувчи мезонлардан бири бўлиб белгиланган устав фондини ўз вақтида (давлат рўйхатидан ўтган кундан бошлаб бир йил муддатда) шакллантириш ҳисобланади. Устав фондининг чегераланган миқдори фақат хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарга, шунингдек, улгуржи савдо билан шуғулланувчи юридик шахсларга тааллуқлидир. Жумладан, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш учун устав капиталининг энг кам миқдори 150000 АҚШ долларини, улгуржи савдо фаолияти билан шуғулланишни мўлжаллаган маҳаллий корхоналар учун эса энг кам иш ҳақ ининг камида 3500 бараварини, шундан энг кам иш ҳақ ининг камида 1200 бараваридаги миқдори пул маблағларини ташкил этиши лозим.

Чакана савдо ва умумий овқатланиш билан шуғулланувчи маҳаллий юридик шахслар учун устав фондининг чегераланган миқдори давлат томонидан белгиланмаган. Фақат қонун ҳужжатларига мувофиқ уларнинг муассислари корхонани давлат рўйхатидан ўтқазиб таъсис ҳужжатларида белгиланган ҳиссаларининг 30 фоиздаги миқдорини пул маблағлари билан олдиндан киришлари ва бу банк ҳужжатлари билан тасдиқланган бўлиши лозим. Агар тадбиркорлик субъекти устав фонди ёки унинг бир қисми мулк улуш (кўчмас мулк, асбоб-ускуналар ва бошқалар) ёки интеллектуал мулк ҳисобига шакллантирилган тақдирда банк маълумотномаси талаб қилинмайди.

2. Савдо корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари ва уни ташкил қилишнинг хусусиятлари

Савдо корхоналарининг бухгалтерия ҳисобининг вазифаларига қуйидагилар киради:

- товар айланмасининг миқдорини ҳужжатли асосга эга бўлишлигини таъминлаш, уни ҳисоб регистрлари ва ҳисоботларда тўғри акс эттириш;
- тузилган шартномаларни бажарилаётганлигини, товарларни кириш ва чиқимиға тегишли бўлган бошланғич ҳужжатларни тўғри ва ўз вақтида расмийлаштирилишини таъминлаш;
- товарларнинг сотиш баҳоларини тўғри шаклланганлигини назорат қилиш;
- товарларни харидорларга етказиб бажарилган транспортировка, сақлаш, ўраш, қадоклаш, саралаш ва шу каби қўшимча жараёнлар мажмуасини ҳужжатларда ўз вақтида ва тўғри аск эттириш, уларга сарфланган маблағларни аниқ суммасини ифодалаш;

- товар –пул муносабатлари орқали пул маблағларини тўплаш.
- савдо корхоналарида юз берадиган товар-пул операцияларини ўз вақтида, тўғри ҳужжатлаштириш, гуруҳлаш ва жамланишини таъминлаш;
- амалга оширилган товар операцияларининг қонунийлиги ва товар-моддий бойликлар бутлигини таъминлаш;
- товар-моддий бойликларнинг сақланиш жойларида омбор ҳисобини белгиланган усул ва шаклларда, шунингдек ҳисоб регистрлари ҳисобланган китоб, карточка ёки қайдномаларни ўз вақтида ва тўғри юритилишини таъминлаш;
- барча моддий жавобгар шахслар фаолияти устидан қатъий назоратни олиб бориш, моддий–жавобгар шахслар билан тузилган моддий жавобгарлик тўғрисидаги шартномалар шартларига тўлиқ амал қилинаётганлиги тўғрисида раҳбариятга ҳаққоний ахборотларни бериб бориш;
- товар-моддий бойликлар бўйича баҳо сиёсатини тўғри шакллантириш ва ушбу сиёсатни тўғри амалга оширилиши устидан доимий назоратни олиб бориш;
- савдо шахобчалари ва омборлардаги товар-моддий бойликларни реал ҳолатини белгиланган муддатларда инвентаризациясини ўтказиб туриш.

Савдо корхоналари бир бирларидан товар операцияларини тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш бўйича ҳам фарқ қилади. Жумладан, улгуржи савдо корхоналаридаги товар операцияларининг характерли хусусиятларидан бири шундаки, биронта товар-моддий бойликнинг кирим ва чиқими бу ерда тегишли ҳужжатларни расмийлаштирмасдан туриб амалга оширилмайди. Чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида, аксинча, ҳар бир товар операциясини ҳужжатлаштириб бўлмайди. Омборлардан товарлар фақат нақд пулсиз ҳисоб-китоблар асосида сотилади, чакана савдо ва умумий овқатланишда эса товарлар асосан нақд пулга, айрим ҳолларда кичик улгуржи шаклда нақдсиз сотилиши мумкин.

Ўзбекитон Республикасида бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларига (БҲМС), шу жумладан 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»ига, мувофиқ товар-моддий бойликларни ҳисобга олишнинг иккита тизимини, яъни даврий тизим ва узликсиз тизимини қўллаш мумкин.

Улгуржи савдо корхоналарида товар операцияларининг юқорида тавсифланган хусусиятларини эътиборга олган ҳолда товар-моддий бойликлар ҳисобини узликсиз тизимини қўллаш зарурияти ва шарт- шароитлари мавжуд. Ушбу тизимнинг моҳияти шундаки товар-моддий бойликларнинг барча кирим ва чиқимининг ҳисоби аниқ бошланғич ҳужжатлар асосида юритилади. Жумладан, товарларни сотилиши харидорлар билан тузилган шартномаларда кўрсатилган баҳоларда уларни сотилганлигига гувоҳлик берувчи счёто-фактуралар асосида ҳисобга олиб борилади. Сотилган товарларнинг таннарни уларнинг кирим ҳужжатларида кўрсатилган баҳолари бўйича аниқ ҳужжатлар асосида топилади ва ҳисобга олинади. Бу, ўз навбатида, сотишдан олинган даромадларни ҳар бир товар бўйича ҳужжатли асосда топиш имконини беради.

Чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида ҳар бир товарнинг сотилишини қатъий ҳужжатлаштириш имконининг мавжуд бўлмаслиги уларда ТМБлар ҳисобининг даврий тизимини қўллашни тақозо этади.

Савдо корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг муҳим вазифаларидан бири бўлиб товар-моддий бойликларнинг ҳолати ва ҳаракати бўйича синтетик ва аналитик ҳисобни юритиш ҳисобланади. 21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича Йўриқнома» га мувофиқ товарларнинг синтетик ҳисобини барча савдо корхоналарида қуйидаги счётларда олиб бориш назарда тутилган.

2910 «Омбордаги товарлар». Омбордаги товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетда, камайиши эса кредитда ҳисоб баҳосида акс эттирилади. Улгуржи савдо корхоналарида ҳисоб баҳоси бўлиб таннарх, яъни сотиб олиш баҳоси (тайёрлов-транспорт ва бошқа а сотиб олишга доир харажатлар билан биргаликдаги) ҳисобланади.

2920 «Чакана савдодаги товарлар». Чакана савдо шохобчалари (савдо дўкон, палатка, ларёк, киоска ва бошқалар)даги товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетда, камайиши эса кредитда ҳисоб баҳосида акс эттирилади. Улгуржи савдо корхоналарининг чакана савдо шохобчаларида ҳисоб баҳоси бўлиб сотиш баҳоси, яъни савдо устамалари билан биргаликдаги ҳисобланган чакана баҳо ҳисобланади.

2920 «Кўргазмадаги товарлар». Кўргазма залларига қўйилган товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетда, камайиши эса кредитда ҳисоб баҳосида акс эттирилади.

2940 «Вақтинча фойдаланишга (прокатга) берилган товарлар». Вақтинча фойдаланишга (прокатга) берилган товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетда, камайиши эса кредитда ҳисоб баҳосида акс эттирилади.

2950 «Товар остидаги ва қайтариладиган идишлар». Товар остидаги ва қайтариладиган тараларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетда, камайиши эса кредитда ҳисоб баҳосида акс эттирилади. Улгуржи савдо корхоналарида ҳисоб баҳоси бўлиб таннарх, яъни сотиб олиш баҳоси ёки ўртача ҳисоб баҳоси ҳисобланади.

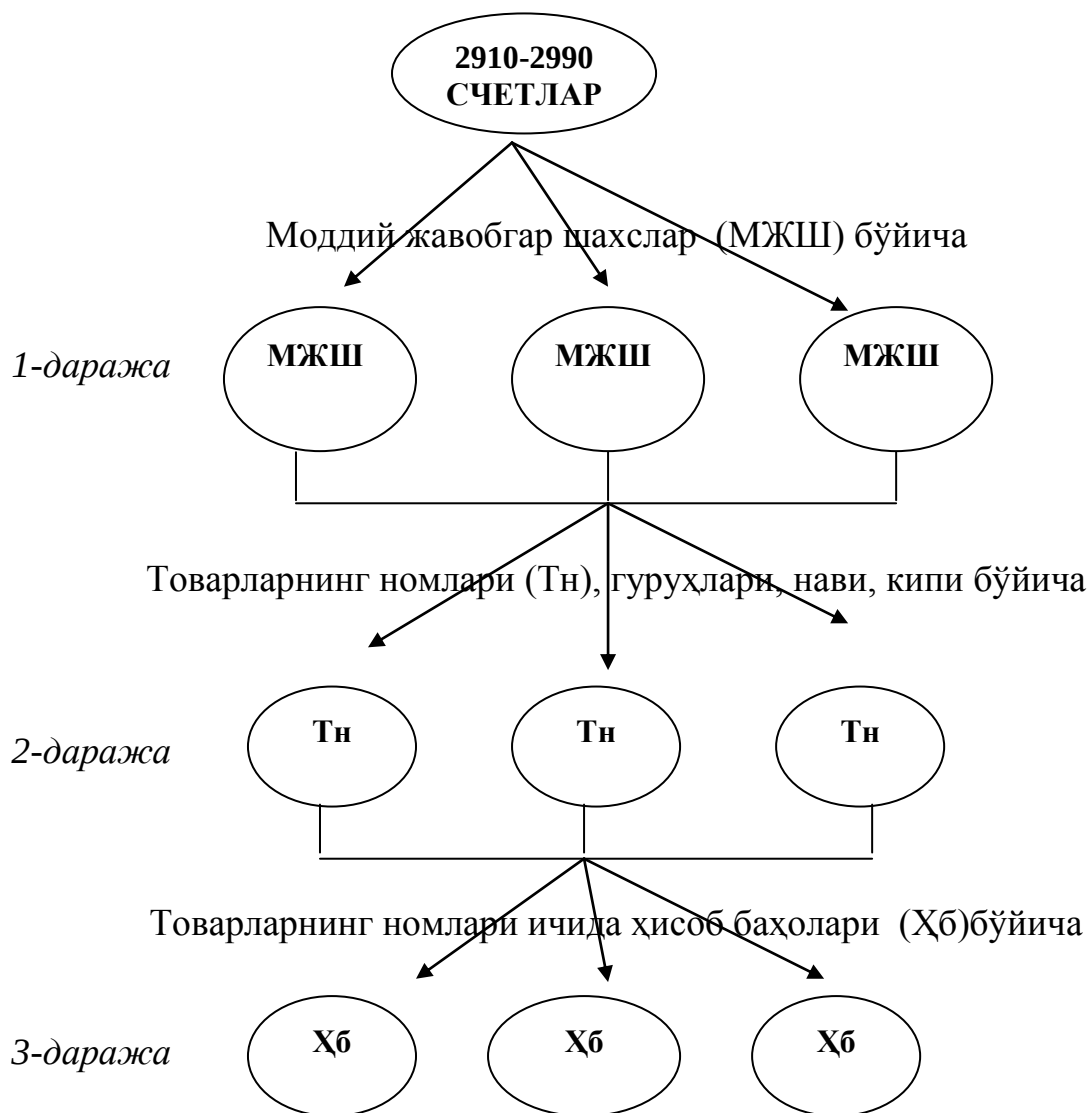
2960 «Комиссия (воситачилик) орқали сотишга берилган товарлар». Шартномалар асосида бошқа корхоналарга комиссия ва консигнация шартномалари асосида берилган товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетда, камайиши эса кредитда ҳисоб баҳосида акс эттирилади.

2970 «Йўлдаги товарлар». Гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатлари асосида ҳисобга киритилган лекинда ой охирида йўлда бўлганлиги учун омборларга кирим қилинмаган товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетда, камайиши эса кредитда ҳисоб баҳосида акс эттирилади

2980 «Савдо устамаси». Ҳисоб баҳосининг таркибий элементи бўлиб, чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналаридаги товарларнинг сотиб олиш баҳолари устига қўйилган савдо устамаларини қолдиғи ва кўпайиши кредитда, камайиши эса дебетда акс эттирилади. Улгуржи савдо корхоналарида фақат чакана савдо шохобчаларидаги товарлар бўйича қўлланилади.

2990 «Бошқа товарлар». Юқоридаги счётларда акс эттирилмайин қолинган товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебитида, камайиши эса кредитида ҳисоб баҳосида акс эттирилади.

Савдо корхоналарида товарларнинг аналитик ҳисоби 23.1-расмда келтирилган иерархик тизим бўйича қўлда ёки замонавий компьютерларда юритиладиган ҳисоб регистрларида олиб борилади:

23.1.расм. Савдо корхоналарида товарлар аналитик ҳисобининг иерархик тизими

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

1. Ички савдо
2. Ташқи савдо
3. Экспорт
4. Улгуржи савдо
5. Майда улгуржи савдо
6. Чакана савдо

7. Жисмоний шахслар томонидан олиб бориладиган савдо фаолияти
8. Юридик шахслар томонидан олиб бориладиган савдо фаолияти
9. Товарлар ҳисобининг узлуксиз тизими
10. Товарлар ҳисобининг даврий тизими

Текшириш учун саволлар:

1. Амал қилиш ҳудудига кўра савдо фаолияти қандай турларга бўлинади?
2. Юритувчи шахсларнинг статисуга кўра савдо фаолияти қандай турларга бўлинади?
3. Майда улгуржи савдо деганда нимани тушунаси?
4. Савдо корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг вазифаларига нималар киради?
5. Улгуржи ва чакана савдо деганда нимани тушунаси?

24-МАВЗУ: УЛГУРЖИ САВДО КОРХОНАЛАРИДА ТОВАР ОПЕРАЦИЯЛАРИНИНГ ҲИСОБИ

Режа:

1. Улгуржи савдо корхоналарида товар операцияларининг моҳияти ва уларни амалга ошириш шартлари
2. Товар - моддий бойликларни сотиб олиш қиймати (таннархи) ва сотиш баҳоларини аниқлаш тартиби
3. Улгуржи савдо корхоналарида товар операцияларининг ҳужжатлаштирилиши
4. Улгуржи савдо корхоналарида товарларнинг омбор ҳисобини юритиш усуллари
5. Моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари, уларни тузиш, такдим этиш, текшириш ва тасдиқлаш
6. Улгуржи савдо корхоналарида товарлар киримининг ҳисоби
7. Товарлар сотилиши ва бошқа чиқимларининг ҳисоби
8. Улгуржи савдо корхоналарида товар-моддий бойликлар инвентаризацияси ва уни натижаларининг ҳисоби

1. Улгуржи савдо корхоналарида товар операцияларининг моҳияти ва уларни амалга ошириш шартлари

Улгуржи савдо корхоналарининг асосий функцияси чакана савдо корхоналарига, шунингдек товарларни ўзларининг хўжалик мақсадларида ишлатадиган бошқа тармоқ хўжалик юритувчи субъектларига нақд пулсиз шаклда сотиш ҳисобланади. Бунинг учун уларнинг ўзлари олдин товарларни

турли ишлаб чиқариш корхоналари ва бошқа манбалардан сотиб оладилар. Товарларни сотишгача улгуржи савдо корхоналари уларни ўзларининг омборларида сақлайдилар ва харидорларга тузилган шартномаларга мувофик сотадилар.

Товар операцияларини олиб бориш учун улгуржи савдо корхоналарида барча шарт-шароитларни яратиши лозим. Бундай шарт-шароитлар бўлиб, жумладан, қуйидагилар ҳисобланади:

- товар-моддий бойликларни бут ва сифатли сақланишига имкон берувчи барча коммуникация воситаларга, тушириш ва юклаш, саралаш, ўлчаш, ўраш, қадоқлаш, транспортировка қилинишига имкон берувчи, тегишли равишдаги параметрлардаги майдонларга, шунингдек махсус жиҳозланган асбоб-ускуналар, техник ҳамда технологик воситаларга ва шу кабиларга эга бўлган омбор хўжалигини мавжудлиги;

- товар- моддий бойликлар бўйича моддий жавобгарликни ўрнатилиши;

- товар- моддий бойликларнинг кирими ва чиқимини тегишли равишда ҳужжатли расмийлаштирилиши;

- товар- моддий бойликларнинг ҳолати ва ҳаракатини соний ва суммавий жиҳатдан аниқ, ўз вақтида тавсифловчи омбор ва бухгалтерия ҳисобини юритилиши.

Улгуржи савдони амалга ошириш шартлари ва тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 мартдаги «Истеъмол товарлари билан улгуржи ва чакана савдо қилишни тартибга солишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 125- сон қарор¹² ва 2002 йил 27 ноябрдаги «Юридик ва жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтқизишни ҳамда улар томонидан савдо фаолияти амалга оширилишини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида» 407- сон қарор ва «Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтқизиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида Низом» билан белгиланган.

Ушбу меъёрий ҳужжатларга асосан 2002 йил 1 декабрдан бошлаб улгуржи савдо билан юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказилган хўжалик юритувчи субъектлар улгуржи савдони амалга ошириш ҳуқуқини берувчи рухсат гувоҳномасини олган тақдирда нақд пулсиз ҳисоб-китоб бўйича фақат тузилган шартномалар асосида назорат-касса машиналари билан жиҳозланган турғун савдо тармоғига эга бўлган юридик шахсларга, махсус истеъмолчиларга, давлат таъминоти муассасаларига, давлат таъминоти муассасаларини таъминлаш бўйича ихтисослаштирилган савдо фирмаларига, ўз ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти учун юридик шахсларга улгуржи сотадилар.

Улгуржи савдони амалга ошириш ҳуқуқини берувчи гувоҳномасини олиш учун юридик шахслар қўйидаги талабларга жавоб беришлари лозим

¹² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг истеъмол товарлари олиб келиш ва сотиш масалалари бўйича айрим қарорларига ўзгартириш, қўшимчалар киритиш ва уларнинг айримларини нз кучини йўқотган деб ҳисоблаш тўғрисида» 2003 йил 16 октябрдаги 446-сон қарори 1-иловасининг 5-бандига мувофик киритилган ўзгартиришлар билан)

•товарларнинг сақланишини, туркумланишини, сортларга ажратилишини ва бутлигини таъминловчи ўз омборлари ва асбоб-анжомлари мавжуд бўлган моддий-техника базасига эга бўлиши лозим;

•устав жамғармасини шакллантирган бўлиши лозим.

Улгуржи савдога рухсат гувоҳномасини олиш учун юридик шахслар солиқ тўловчи сифатида давлат рўйхатидан ўтказилган жойдаги туман (шаҳар) ҳокимлигига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этишлари зарур:

•ариза;

•юридик шахснинг давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисида гувоҳнома нусхаси;

•уставнинг «улгуржи савдо» фаолият тури кўрсатилган, нотиал тасдиқланган нусхаси;

•юридик шахсда тегишли моддий-техник базанинг мавжудлигини тасдиқловчи ҳужжатлар нусхаси;

•устав жамғармасининг Низомда талаб қилинган пул маблағлари тўланганлигини тасдиқловчи банк ҳужжатининг нусхаси.

2.Товар - моддий бойликларни сотиб олиш қиймати (таннархи) ва сотиш баҳоларини аниқлаш тартиби

Республикаимизнинг 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»га мувофиқ товар-моддий захираларнинг сотиб олиш қиймати, яъни таннархи (Тт), ўз ичига қуйидагиларни олади:

1.Сотиб олишда товар етказиб берувчи билан тузилган шартномада кўрсатилган баҳо (Шб);

2.Сотиб олиш билан боғлиқ бошқа харажатлар (Сх). Буларга сотиб олиш билан боғлиқ брокерлик хизматлари, комиссиян (воситачилик) харажатлар, ташиб келтириш харажатлари (темир йўл, сув, ҳаво йўллари ва бошқа транспорт ташкилотларнинг юклаш, тушуриш ва етказиб бериш харажатлари), товарларни сертификациялаш харажатлари ва шу кабилар киради;

3.Божхона тўловлари (Бт). Божхона тўловларига акциз солиғи (А), қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС), божхона божи (Бб), божхона йиғими (Бй) киради. Бу харажатлар чет элдан импорт қилинган товарларга тааллуқли бўлиб, уларнинг суммалари божхона юк декларацияларида (БЮД) кўрсатилади.

Шундай қилиб, товар-моддий захираларнинг сотиб олиш қиймати (таннархи)ни аниқлашнинг математик қурилмаси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$Тт = Шб + Сх + Бт$$

$$Бу ерда: Бт = А + ҚҚС + Бб + Бй$$

Ушбу математик қурилма бўйича товар-моддий захираларнинг сотиб олиш қийматини (таннархини) белгилаш қуйидаги тартибда амалга оширилади.

Биринчидан, келиб тушган товарларнинг сотиб олиш баҳоси бошланғич ҳужжатларга (счёт фактуралар, БЮД) асосан аниқланади. Ушбу баҳолар томонлар ўртасида тузилган шартномалар (контрактлар)га мос бўлиши лозим.

Иккинчидан, бошланғич ҳужжатларга (счёт фактуралар, БЮД) асосан таъминотчиларга ҳар бир товар бўйича тўланган ҚҚС суммаси топилади. ҚҚС суммаси уни сотиб олиш баҳосини 20 фоизга кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади.

Учинчидан, товарларни сотиб олинishiга бевосита алоқадор бўлган турли хизмат харажатлари (ташиб келтириш, брокерлик, воситачилик, сертификациялаш ва бошқалар) суммаси ушбу хизматларни кўрсатган ташкилотларнинг тақдим этган счётлари бўйича аниқланади. Топилган сумма жами келиб тушган товарларнинг сотиб олиш қиймати (ҚҚС сиз) бўлинади ва натижа 100 фоизга кўпайтирилиб, бир сўмлик товарга тўғри келадиган хизмат харажатларининг ўртача фоизи аниқланади. Ушбу ўртача фоизни ҳар бир товарнинг сотиб олиш нархига (ҚҚС сиз) кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш орқали унинг сотиб олиш баҳосига киритиладиган хизмат турлари харажатларининг ўртача суммаси аниқланади.

Тўртинчидан, импорт товарлар бўйича божхона тўловларининг ҳар бир бирлик товарнинг сотиб олиш нархига қўшиладиган мос равишдаги акциз солиғи, ҚҚС солиғи, божхона божи ва божхона йиғимлари суммаси топилади.

Ушбу санаб ўтилган процедуралар амалга оширилгандан сўнг келиб тушган ҳар бир бирлик товарнинг ўртача сотиб олиш қиймати (таннархи) юқоридаги математик қурилма асосида топилади.

Мисол 1. Улгуржи савдо корхонасида 2008 йил 15 январь куни 25-сон счёт фактура билан гилам тўқиш фабрикасида куйидаги товарлар қабул қилинди.

№	Товарнинг номи	Ўлчов бирлиги	Сони	Баҳоси	Жўна-тиш қиймати	ҚҚС, 20 %	Тўлов суммаси
1	Гилам 1,4*1,8	Дона	100	7500	750000	150000	900000
2	Гилам 1,8*2,6	Дона	200	9000	1800000	360000	2160000
3	Гилам 2*3	Дона	300	12500	3750000	750000	4500000
	Жами				6300000	1260000	7560000

Қўшимча ахборотлар: 1. Ташиб келтириш харажатлари - 93000 сўм, сертификация харажатлари -126000 сўм, брокерлик хизмати –63000 сўм.

Юқорида келтирилган маълумотлар асосида бир бирлик гилам маҳсулотларининг сотиб олиш қиймати уларнинг турлари бўйича куйидагича ҳисоб- китоб қилинади (24.1-жадвал).

24.1-жадвал

Бир бирлик гилам маҳсулотларини сотиб олиш қиймати (таннархи)нинг ҳисоб-китоби

№	Товарнинг номи	Шартнома баҳоси	ҚҚС, 20%	Хизмат харажатлари		Сотиб олиш қиймати (таннарх)
				%	Сумма	
1	2	3	4*	5**	6***	7****
1	Гилам 1,4*1,8	7500	1500	4,48	336	9336

2	Гидам 1,8*2,6	9000	1800	4,48	403	11203
3	Гидам 2*3	12500	2500	4,48	560	15560

Ҳисоб-китобларга изоҳлар:

**4-устунча бўйича ҳар бир товарга тўғри келадиган ҚҚС суммаси 3-устунчада кўрсатилган шартнома баҳосини 20 фоизга кўпайтириши ва 100 фоизга бўлиши йўли билан топилади.*

***5 –устунчада 1 сўмлик товарга тўғри келадиган сотиш билан боғлиқ жами харажатларнинг ўртача фоизи товарларни сотиб олишга кетган жами сотиб олиш харажатларини уларнинг жами шартнома баҳоларидаги қийматига бўлиши ва 100 фоизга кўпайтириши орқали топилади. Бизнинг мисолимизда ушбу фоиз -4,48% $(93000+63000+126000) / 6300000 * 100\%$).*

****6-устунча 3-устунчадаги суммаларни 5-устунчада фоиз миқдорида кўпайтириши ва 100 фоизга бўлиши орқали топилади.*

***** 7-устунча суммаси ҳар бир товар бўйича 3, 4,6 –устунчалар суммаларини қўйиши орқали топилади.*

Битта ҳужжат билан кўп сонли товарлар сотиб олинганда товарларни сотиб олиш доир бошқа харажатларни ҳар бир товарнинг сотиб олиш қиймати (таннархи)га киритишда алоҳида товарларнинг сотиб олиш (шартнома) баҳолардаги қийматининг барча товарларнинг сотиб олиш (шартнома) баҳолардаги жами қийматидаги ҳиссалари топилади. Шундан сўнг ушбу ҳиссаларга қараб барча товарларни сотиб олишга кетган жами қўшимча харажатлар товарлар ўртасида бўлиб чиқилади. Ҳар бир товарга тегишли сотиб олишга доир жами қўшимча харажатларни ушбу товарларнинг сонига бўлиши орқали бир бирлик товарга тўғри келадиган ва унинг сотиб олиш қиймати (таннархи)га киритиладиган суммаси топилади. Юқоридаги мисолимиз бўйича ушбу ҳисоб-китоблар қуйидагича амалга оширилади (24.2-жадвал).

24.2-жадвал

Сотиб олишга доир қўшимча харажатларни товарлар ўртасида тақсимлаш ва уларнинг сотиб олиш қиймати (таннархи)га киритишнинг ҳисоб-китоби

№	Товарнинг номи	Сони	Шартнома баҳоларидаги қиймати	Хизмат харажатлари		Бир бирлик товар таннархида киритиладиган қўшимча сотиб олиш харажатлари
				%	Сумма	
1	2	3	4	5*	6**	7***
1	Гидам 1,4*1,8	100	750000	11,9	33600	336
2	Гидам 1,8*2,6	200	1800000	28,6	80600	403
3	Гидам 2*3	300	3750000	59,5	168000	560
	Жами		6300000	100	282000	X

Ҳисоб-китобларга изоҳлар:

**5-устунча бўйича ҳар бир товарга тўғри келадиган қўшимча сотиб олиш харажатларининг барча товарларни сотиб олишга кетган жами қўшимча*

харажатлардаги ҳиссаси 4-устунчанинг ҳар бир сатридаги суммани ушбу устунчанинг жами суммасига бўлиш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади.

****6** –устунчада ҳар бир товар гуруҳига тўғри келадиган жами сотиб олишга доир қўшимча харажатлар 5-устунчанинг ҳар бир сатрида келтирилган ҳиссани 6-устунчада келтирилган жами сотиб олишга доир қўшимча харажатларнинг жами суммасига кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади.

*****7**-устунчада бир бирлик товарнинг таннархига киритиладиган сотиб олишга доир қўшимча харажатларни топиш учун 6-устунчадаги ҳар бир сатр суммаси 3-устунчада келтирилган ушбу товарларнинг жами сонига бўлинади.

Товарлар чет эл мамлакатларидан импорт қилинган тақдирда уларнинг сотиб олиш қиймати (таннархига), юқорида айтиб ўтганимиздек, божхона тўловлари ҳам киритилади.

2-мисол. Айтайлик, 1-чи мисолда келтирилган гиламлар Туркия давлатидан сотиб олинган, дейлик. БЮД га мувофиқ товарларнинг божхона қиймати қуйидагича: а) гилам 1,4* 1,8 – 2,65 АҚШ доллари; б) гилам 1,8* 2,6-3,20 АҚШ доллари; в) гилам 2*3 –5 АҚШ доллари. Сотиб олишга доир харажатлар худди 1-мисолдагидек. Товарларни сотиб олиш қиймати (таннархи) га божхона тўловлари ҳам киритилади, жумладан гилам маҳсулотлари учун тўловлар қуйидагича белгиланган дейлик: а) акциз солиғи –90 %, ҚҚС –20 %; божхона божи – йўқ, божхона йиғими – божхона қийматидан 25%. Сотиб олиш санасига курс –980 сўм.

Ушбу мисолга асосан бир бирлик импорт гилам маҳсулотларининг сотиб олиш қиймати уларнинг турлари бўйича қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади (24.3-жадвал).

24.3-жадвал

Импорт товарлар таннархининг ҳисоб-китоби

№	Сотиб олиш қиймати (таннархи) элементлари	Товар гуруҳлари бўйича сумма		
		1,4*1,8	1,8*2,6	2*3
1	Товар қиймати, А)АҚШ долларида Б) Сўмда	2,65 2600	3,20 3140	5,0 4900
2	Божхона тўловлари, жами	4810	5809	9065
	Шу жумладан			
2а	Акциз солиғи (90%)*	2340	2826	4410
2б	ҚҚС (20%)**	988	1193	1862
2в	Божхона божи ***	-	-	-
2г	Божхона йиғими (божхона қийматидан 25%)*	1482	1790	2793
3	Бир бирлик товарни сотиб олишга сарфланган қўшимча харажатлар:			
3а	Фоизларда *****	12,0	12,0	12,0
3б	Сўмда (3а х 16/100)	312	376	588
4	Бир бирлик товарни жами сотиб олиш қиймати (таннархи), сўмда (1+2+3б)	7722	9325	14553

Ҳисоб-китобларга изоҳлар:

**Акциз солиғи суммаси товар қийматидан белгиланган фоизлар бўйича ҳисобланади, яъни 2а-сатр суммаси= 1 б сатр x 90 /100;*

***ҚҚС суммаси товар қиймати ва акциз солиғи биргаликда олинган суммадан белгиланган фоизлар бўйича ҳисобланади, яъни (1б + 2а) x20 /100;*

**** Божхона божси гилам бўйича мавжуд эмас, чунки Туркия Республикаси билан Ўзбекистон Республикаси ўртасида божхона божси ўндирилмаслиги бўйича ҳалқаро шартнома мавжуд;*

*****Божхона йиғими суммаси товарларнинг божхона қийматидан (товар қиймати Қ акциз солиғи Қ ҚҚС) белгиланган фоизларда ҳисобланади, яъни (1б+2а+2б) x 25/100;*

****** 1 сўмлик товарга тўғри келадиган сотиш билан боғлиқ харажатларнинг ўртача фоизи товарларни сотиб олишга кетган жами сотиб олиш харажатларини уларнинг жами шартнома баҳоларидаги қийматига бўлиш ва 100 фоизга кўпайтириш орқали топилади. Бизнинг мисолимизда ушбу фоиз -10,7 % ни ташкил қилади.*

(93000+63000+126000) / (100x 2600+ 200 x3140 + 300 x 4900) x100%.

Юқоридаги ҳисоб-китобларга мувофиқ топилган сотиб олиш қиймати (таннархи) асосида товарлар омборларга кириш қилиниши лозим.

Улгуржи савдо корхоналарида товарлар харидорларга сотиш баҳоларида сотилади. Товарларни сотиш баҳоси (Сб) ўз ичига, асосан, қуйидаги иккита элементни олади:

1.Товарларни сотиб олиш қиймати, яъни таннархи (Т) – ушбу элемент, юқорида айтиб ўтганимиздек, ўз ичига товарларни шартномавий баҳолардаги сотиб олиш қиймати ҳамда уларни сотиб олишга доир қўшимча харажатларни олади.

2.Савдо устамаси (Су).

Демак, товарларни сотиш баҳосини математик қурилма сифатида қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$Сб = Т + Су$$

Савдо устамалари улгуржи савдо корхоналарининг асосий даромад манбаи ҳисобланади. Савдо устамалари кўринишида олинган даромад (Д) улгуржи савдо корхоналарида товарларнинг сотиш баҳоларидаги қиймати(Ск) ва сотиш таннархи (Ст) ўртасидаги фарқдан иборат бўлади, яъни

$$Д = Ск - Ст$$

Улгуржи савдо корхоналарида товарларнинг сотиш баҳоларини белгилашда қуйидаги тартибларга амал қилиниши лозим.

1.Савдо устамаларининг чегаралари давлат томонидан белгиланмаган товарлар бўйича сотиш баҳолари келишув шартномаларига мувофиқ белгиланади. Бундай товарлар бўйича уларнинг сотиш баҳолари шартномаларда қатъий суммада ёки база деб олинган сотиб олиш қиймати (таннарх) устига келишилган савдо устамалари фоизини кўрсатиш йўли билан белгиланади.

2.Савдо устамалари меъёрларининг чегаралари давлат томонидан белгиланган ижтимоий аҳамиятга эга бўлган истеъмол товарларининг алоҳида турлари (бундай характердаги истеъмол товарлари сифатида республикамизда ун, ўсимлик ёғи ва шакар ҳисобланади) бўйича сотиш баҳолари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 31 –октябрдаги “Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган истеъмол товарлари билан савдо қилишни тартибга солишга доир қўшимча чора тадбирлар тўғрисида»ги 433- сон қарори ва ушбу қарорга асосан Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги, Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш Давлат Қўмитаси ва Давлат Солиқ Қўмитасининг қўшма қарори билан тасдиқланган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2001 йил 13 ноябрда 1083- сон билан рўйхатдан ўтказилган «Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган истеъмол товарларининг алоҳида турлари (ун, ўсимлик ёғи ва шакар)га савдо ташкилотлари томонидан чекланган савдо устамаларини қўллаш тартиби тўғрисида Низом» га асосан база деб олинган сотиб олиш қийматидан улгуржи ва чакана савдо иштирокчиларининг сонидан қатъий назар 25 фоиздан кўп бўлмаган миқдорни эътиборга олган келишув шартномаларига мувофиқ белгиланади. Ушбу Низомда белгиланган тартибга кўра ижтимоий аҳамиятга эга бўлган истеъмол товарларининг алоҳида турлари (ун, ўсимлик ёғи ва шакар) бўйича савдо устамаларининг белгиланган энг кўп миқдори улгуржи-чакана савдо бўғинлари ўртасида уларнинг сонидан қатъий назар бўлиниши, шунингдек сотиш жараёнида қатнашаётган ҳар бир иштирокчи (бўғин) ўзининг счё-т-фактурасини тўлдиришда белгиланган тартибга амал қилиши шарт.

3.Савдо устамалари меъёрларининг чегаралари давлат томонидан белгиланган дори-дармон воситалари ва тиббиёт буюмлари бўйича сотиш баҳолари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 14 январдаги “Дори – дармон воситалари ва тиббиёт буюмлари сотишни тартибга солиш тўғрисида” ги 1- сон қарори, 2000 йил йил 5 августдаги “Ички бозорни дори –дармон воситалари ва тиббиёт буюмлари билан таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 307- сон қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2000 йил 29 сентябрда 974- сон рақам билан рўйхатга олинган “Дори –дармон воситалари ва тиббиёт буюмларини сотишда савдо устамаларини қўллаш тартиби тўғрисида Низом”га мувофиқ уларнинг келтириш манбаларига кўра база деб олинган сотиб олиш қийматидан улгуржи ва чакана савдо иштирокчиларининг сонидан қатъий назар келишув шартномаларида қуйидагича белгиланади:

- Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг лицензиясига эга бўлган хўжалик юритувчи субъектлар томонидан импорт бўйича сотиб олинган дори-дармон воситалари ва тиббиёт буюмлари бўйича – 20 фоиздан кўп бўлмаган миқдорни эътиборга олган ҳолда;

- Қолган дори – дармонлар бўйича эса 50 фоиздан кўп бўлмаган миқдорни эътиборга олган ҳолда.

Савдо устамаларини савдо бўғинлари ўртасида тўғри тақсимланиши жуда катта аҳамият касб этади. Ушбу тақсимот шундай бўлиши керакки, у товарларни, айниқса ижтимоий аҳамиятга эга бўлган истеъмол товарларини,

дори-дармон воситалари ва тиббиёт буюмларини, истеъмолчиларга етказувчи барча савдо бўғинларини даромад олишига ва бунинг эвазига ўзларининг харажатларини қоплаши ва маълум миқдордаги фойдани олинишига имкон яратиши керак. Савдо устамаларини биринчи бўғинларда катта меъёрга қўйилиши ва белгиланган чегаравий меъёрни тўлиқ ишлатилиб қўйилиши охириги савдо бўғинида товаларни савдо устамаси билан сотиш ҳуқуқини йўқолишига, бунинг эвазига уларни сотишдан даромад эмас, балким зарар қўришга олиб келиши мумкин.

3. Улгуржи савдо корхоналарида товар операцияларининг ҳужжатлаштирилиши

Улгуржи савдо корхоналарига товарлар тузилган шартномалар асосида қуйидаги манбалардан келиб тушади:

- турли мулк шаклидаги ишлаб чиқариш корхоналаридан;
- қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштирувчи ва тайёрловчи корхоналардан;
- чет эл импортёрларидан.

Товарларнинг сотиб олиниши ва киримини ҳужжатлаштириш уларнинг юқорида келтирилган келиб тушиш манбаларига ҳамда уларни ташиб келтириш транспортининг турига боғлиқ. Улгуржи савдо корхоналарига товарлар чет эл мамлакатларидан, республикамизнинг бошқа шаҳар ва туманларидан, шунингдек маҳаллий таъминотчилардан турли транспорт воситаларида (темир йўл, сув ва ҳаво йўллари транспорти, ихтисослашган автотранспорт корхоналарининг транспорт воситалари ва савдо корхонасининг хусусий автотранспорти) ташиб келтирилиши мумкин.

Чет мамлакатлардан истеъмол товарларини олиб келинишининг алоҳида шартлари ва тартиби мавжуд. Улар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 20 августдаги «Лицензияларни бекор қилиш ҳамда истеъмол товарларини олиб келиш ва Ўзбекистон Республикасининг ички бозорида сотишни такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғрисида»ги 295-сон қарори ва ушбу қарорга мувофиқ ишлаб чиқилган «Юридик ва жисмоний шахслар томонидан истеъмол товарларини олиб келиш ва сотиш тартиби тўғрисида Низом»¹³ да келтирилган. Ушбу қарор ва Низомга мувофиқ чет элдан импорт қилинган барча истеъмол товарлари республикамиз ҳудудида эркин муомалага фақат божхона расмийлаштирувидан кейин чиқарилади. Чет элдан келтирилган истеъмол товарларининг божхона расмийлаштируви қуйидаги тартибда амалга оширилади.

• Божхонага истеъмол товарларини қабул қилиш учун юридик шахслар томонидан белгиланган тартибда тузилган ва рўйхатга олинган хорижий контрактлар мавжуд бўлиши керак.

¹³ Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2002 йил 31 августда рўйхатдан ўтказилган, № 1169.

•Божхона чегераси орқали истеъмол товарларини олиб келишда божхона тўловлари ва қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа мажбурий тўловлар ва йиғимлар ўз вақтида ва тўлиқ тўланиши лозим.

•Олиб келинаётган истеъмол товарларига таъминотчиларнинг мувофиқлик сертификатлари мавжуд бўлиши лозим.

•Сотиб олувчи улгуржи савдо корхоналари божхона расмийлаштирувида божхона юк декларацияси (БЮД) билан бирга ўзининг расмий дистрибьютерларининг рўйхатини белгиланган шаклда тақдим қилишлари шарт.

Божхонадан импорт товарлар савдо корхонаси вакили (экспедитори) томонидан БЮД асосида қабул қилиб олинади. Омбор мудирлари экспедиторлардан импорт товарларни тасдиқланган шакллардаги «Кирим ордери» (М-3, М-4) тузиш йўли билан қабул қилиб оладилар.

Бошқа шах арларда жойлашган таъминотчилардан товарлар асосан темир йўл ва йўл автотранспорти орқали, бир шахарда жойлашган таъминотчилардан улар асосан йўл автотранспорти билан ташиб келтирилади.

Таъминотчилар товарларни улгуржи савдо корхоналарига жўнатишни тузилган шартномаларга асосан олдиндан тўловни камида 15 фоизи ўтказиб берилган тақдирда амалга оширадилар. Товарларни жўнатишда таъминотчилар қўйидаги ҳужжатларни тақдим этиши лозим:

•юклаш ҳужжатлари – булар темир йўл накладнойи, товар-транспорт накладнойи;

•товарларни сифат жиҳатларини тасдиқловчи ҳужжатлар – булар мувофиқлик сертификати, спецификациялар, лаборатория таҳлили далолатномаси, ўлчов таҳлили далолатномаси, ўров ёрликлари;

•ҳисоб-китоб ҳужжатлари – булар белгиланган шаклларда тузилган счёто-фактуралар ва тўлов талабномаси.

Товарларни бевосита таъминотчилардан ёки темир йўл транспорти станциясидан қабул қилиш ва олиб келиш учун улгуржи савдо корхоналари ўзларининг вакилларини сафарбар этадилар ва уларнинг номларига ишончномалар берадилар. Товар-моддий бойликларни олиш учун ишончномалар Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 2003 йил 7 майдаги 62-сон буйруғи билан тасдиқланган «Товар-моддий бойликларни олишга ишончномаларни бериш ва ишончномалар бўйича уларнинг бериш тартиби тўғрисида Низом» ва унга Молия Вазирлигининг 2003 йил 28 октябрдаги 121-сон буйруғи билан киритилган ўзгартиришларга мувофиқ амалга оширилади.

Ишончнома берилган вакил бойликларни олганидан сўнг корхона бухгалтериясига топшириқ бажарилганлиги тўғрисидаги ва олинган товар-моддий бойликларни омборхонага ёки тегишли моддий жавобгар шахсга топширганлиги тўғрисидаги ҳужжатларни тақдим этиши (топшириши) шарт. Ишлатилмаган ишончномалар амал қилиш муддати тугаган кундан кейинги кун уни берган корхонага қайтарилиши керак..

Товар-моддий бойликларни олиш ва олиб чиқиб кетиш учун берилган ишончномалар уларни етказиб берувчиларда қолади. Етказиб берувчида ишончноманинг тартиб рақами ва берилган санаси товарларни жўнатиш ҳужжатларида (счёт-фактура, товар-транспорт накладной, темир йўл накладной, юк квитанцияси ва шу каби юклаб жўнатилган товарларга гувоҳлик берувчи ҳужжатларда) кўрсатилади. Етказиб берувчида товарларни юклаб жўнатиш тугагач ишончномалар моддий жавобгар шахслар томонидан товар ҳужжатлари билан бухгалтерияга топширилади.

Темир йўл станцияларига вагонларда (контейнерларда) етказиб келтирилган товарларни қабул қилиб олиш улгуржи савдо корхоналарининг ишончнома, фармойиш ва юк квитанцияларига эга бўлган вакиллари (одатда, экспедиторлар) томонидан амалга оширилади. Вагонларда пломбалар бузилмаган бўлса, бу тўғрисида экспедитор темир йўл накладнойи ва юк квитанциясига имзо чекади, шунингдек товарларни накладной бўйича қабул қилиб олади.

Агар вагон (контейнер) пломбаларида, товарлар жойлаштирилган идишлар ва ўровларда бузилиш ҳоллари бўлса, шунингдек товарлар миқдори, оғирлиги ва сони бўйича темир йўл накладнойида кўрсатилганидан четланишлар аниқланса, у ҳолда экспедитор барча товарларни тортишни, санашни, шунингдек аниқланган четланишлар бўйича тасдиқланган шаклдаги «Товар-моддий бойликларни қабул қилиш тўғрисида далолатнома»ни (М-7) тузишни талаб қилади. Ушбу далолатнома уч нусхада тузилади, унинг бир нусхаси транспорт ташкилотига, икки нусхаси—улгуржи савдо корхонаси экспедиторига берилади. Далолатномага станция бошлиғи, улгуржи савдо корхонасининг вакили (экспедитор) ва товарларни қабул қилишда иштирок этган бошқа шахслар имзо чекадилар. Далолатномада товарнинг номи, унинг ҳақиқий сони ва оғирлиги, етказиб берувчининг ҳужжатида мувофиқ сони ва оғирлиги, шунингдек сон ва оғирлик бўйича аниқланган фарқ кўрсатилади.

Темир йўл станциясида товарлар камомадининг миқдори табиий камайиш меъёрлари доирасида аниқланса, у ҳолда М-7 шакли далолатнома тузилмайди, балким аниқланган камомад тўғрисида темир йўл накладнойида ёзувлар қилинади. Агар товарлар оғирлиги аниқланмасдан қабул қилинса, бу ҳақда темир йўл накладнойига ёзувлар қилиниши лозим.

Қабул қилишда камомад ёки товарларни бузилиши аниқланмаган бўлса, у ҳолда экспедитор юк квитанциясига, темир йўл накладнойига товарларни қабул қилиб олганлиги тўғрисида имзо чекади, темир йўл станцияси вакили товарларни топширганлигини ўз имзоси билан тасдиқлайди.

Агар, товарлар темир йўл станциясидан улгуржи савдо корхонасига автотранспорт ташкилотининг транспорти билан етказилса, у ҳолда экспедитор уч нусхада товар-транспорт накладнойи тузади, унинг бир нусхасини товарларни қабул қилган шахснинг имзоси билан ўзида қолдиради, қолган товарларни топширганлиги тўғрисида имзо чекилган икки нусхасини етказиб берувчи автотранспорт ташкилоти вакилига беради. Темир йўл станциясидан улгуржи савдо корхонасига товарларни етказиб беришга ва уларнинг бутлигига ушбу вақтдан бошлаб автотранспорт ташкилоти вакили жавоб беради. Агар,

автотранспорт ташкилоти вакили билан товарларни экспедиторнинг ўзи улгуржи савдо корхонасигача кузатиб борса, у ҳолда товар-транспорт накладнойининг бир нусхаси автотранспорт ташкилоти вакилига кўрсатган хизмати учун тўлов ҳужжатларини тақдим этиш учун берилади.

Товарлар таъминотчиларнинг автотранспорти орқали жўнатилганда, шунингдек савдо корхонасининг ўз автомашинасида юборилганда экспедиторга бир нусха товар-транспорт накладнойи (ТТН) ва бир нусха счёт-фактура тақдим этилади. Бу ҳолда ҳам омбор мудирини товарларни экспедитордан М-4 шакли кириш ордери тузиш орқали қабул қилинади. Қабул қилишда четланишлар аниқланса, шунингдек ҳужжатсиз товарлар келиб туганда омбор мудирини транспорт ташкилоти ёки таъминотчи вакили, экспедитор ва бошқа ходимлар иштирокида М-7 шакли «Товар-моддий бойликларни қабул қилиш тўғрисида далолатнома»сини тузади ва у бўйича товарларни моддий жавобгарликга қабул қилади.

Экспедиторлар қабул қилинган ва омборларга топширилган товарлар бўйича белгиланган шакл (МХ-21) ва тартибда ҳисобот топширадилар.

Экспедиторларнинг ташиб келтирган ва омборга топширган товарлари бўйича тузилган ҳисоботлари асосида савдо корхонасининг бухгалтерияси ёки маркетинг бўлими тасдиқланган шаклдаги «Келиб тушаётган юкларни ҳисобга олиш журналли»ни (М-1) юритади. Ушбу журналга ёзувлар ТТН, темир йўл накладнойлари, счёт-фактуралар, кириш ордерлари, товар-моддий бойликларни қабул қилиб олиш тўғрисида далалатномалар асосида амалга оширилади.

Улгуржи савдо корхоналари томонидан товарларни тузилган шартномалар асосида харидорларга сотилиши Солиқ Кодексига мувофиқ тасдиқланган шаклдаги счёт-фактура билан расмийлаштирилади. Харидорларнинг талабларига кўра товарлар ўзга транспорт ташкилоти автотранспорти билан олиб кетилаётган ҳолда счёт-фактурага қўшимча тарзда ТТН ҳам тузилиши мумкин. Товарларни воситачилик ёки консигнация йўли билан комисионер ёки консигнаторга сотишга бериш ҳам счёт-фактура билан расмийлаштирилади, бу ҳолда счёт-фактуранинг предмет қисмида «Воситачиликга бериш» ёки «Консигнацияга бериш» деган ёзувлар бўлиши лозим.

Товарларни бир омбордан иккинчи омборга ёки бошқа сақлаш жойларига, шунингдек омборлардан хусусий чакана савдо савдо дўконларига берилиши ички алмашув накладнойлари билан расмийлаштирилади. Бундай ички алмашув операциясини амалга ошириш ва расмийлаштиришга асос бўлиб раҳбарнинг фармойиши ҳисобланади.

Омборларда товарлар сақланиш вақтида тўкилиши, синиши, қуриб қолиши, бузилиши мумкин. Мисол тариқасида, шакарни тўкилиши, шиша буюмларни синиши, бўёқни, ацетон ва бошқа суюқликларни қуриб қолиши, тўкилиб кетиши ва бошқаларни келтириш мумкин. Ушбу ҳолатлар сабабли товарларнинг ҳаққоний ҳолати ҳисоб маълумотларидан кам бўлиб қолиши мумкин. Товарларни бундай сабабларга кўра камайиши икки турга бўлинади:

- Меъёردаги табиий камайишлар – бу товар-моддий бойликларни олдинги ва кейинги инвентаризация ўтказиш вақти ичидаги табиий камайишининг белгиланган меъёрлардаги миқдори.

•Меъёрдан ортиқ камайишлар - бу товар-моддий бойликларни олдинги ва кейинги инвентаризация ўтказиш вақти ичидаги табиий камайишининг белгиланган меъёрлардан ортиқ бўлган, шунингдек синиш, яроқсиз ҳолга келиш ва бузилиши эвазига вужудга келган йўқотишлар миқдори.

Товарларни табиий камайишини ҳар ойда дастлабки ҳисоб-китобларга кўра аниқлаб бориш ва ҳисобдан чиқариш мумкин эмас. Уни фақатгина инвентаризация тугагач товарлар саноғида камомадлар чиққан ҳолда махсус ҳисоб-китоб ва белгиланган меъёрлар асосида аниқлаш ва ҳисобдан чиқариш лозим. Товарларнинг табиий камайиши меъёрлари савдо корхонасининг табиий-климатик шартларига, йилнинг фаслларига, товарларни сақлаш муддатлари ва шароитларига (масалан, музлаткичларда, ёпиқ омборларда, очик айвонларда ва бошқалар) қараб белгиланади. Ушбу меъёрлар давлат мулки ҳисобланган савдо корхоналари учун тармоқ вазирликларининг махсус справочникларида кўрсатилади.

Товарларни табиий камайиш ҳисоб-китоби қуйидаги тартибда тузилади.

Биринчидан, товарларнинг ўртача сақлаш муддати (Сўм) аниқланади. Бунинг учун инвентаризация даврлари (олдинги ва кейинги)даги ўртача товар захираларининг миқдори (Зў) ўртача бир кунда сотилган товарлар миқдорига (Тў) бўлинади.

Мисол: *Йилнинг биринчи ярмида (олдинги ва кейинги инвентаризация даврида) 360 тонна шакар сотилди. Ушбу давр ойлари бошидаги товар захиралари қуйидагича: 1.01. га –30 тонна, 1.02. га –25 тонна, 1.03.га –40 тонна, 1.04.га –50 тонна, 1.05.га 20 тонна, 1.06.га 10 тонна, 1.07.га 8 тонна. 1-ярим йилликдаги кунлар сони 180 кун. Юқоридаги шартли маълумотларга кўра бир кунлик сотиш миқдори (Тў) –2 тонна (360/180). Шакарнинг 1-ярим йиллик учун ўртача захирасининг миқдори*

$$(Зў) = (30/2 + 25 + 40 + 50 + 20 + 10 + 8/2) / 6 = 168 / 6 = 28 \text{ тонна}$$

$$\text{Шакарнинг ўртача сақлаш муддати } Сўм = Зў / Тў = 28 / 2 = 14 \text{ кун.}$$

Иккинчидан, жами сотилган ва сотилмаган шакарнинг ўртача миқдорини топамиз. Бизнинг мисолимизда у 388 тоннани (360+28) ташкил қилади.

Учинчидан, справочникда йил фасли ва сақлаш муддатига кўра белгиланган табиий камайиш меъерига асосан сотилган ва сотилмайдиган қолинган ўртача товарлар миқдорига тўғри келадиган табиий камайиш миқдори топилади. Мисол учун, табиий камайиш миқдори 0,02 % этиб белгиланган, дейлик. У ҳолда бизнинг мисолимизда табиий камайиш миқдори 77,6 кг ни ташкил қилади (388000 x 0,02% /100%)

Тўртинчидан, 1 кг шакарнинг сотиб олиш баҳоси 1400 сўм деб олсак, у ҳолда табиий камайишнинг суммаси бу товар-моддий бойликларни олдинги ва кейинги инвентаризация ўтказиш вақти ичидаги йўқотишларининг белгиланган меъёрлардаги миқдори 108640 сўмни (77,6*1400) ташкил қилади.

Агар шакар бўйича инвентаризацияда ҳисоб маълумотларидан четланиш аниқланмаса, у ҳолда табиий камайиш ҳисоб-китоби тузилмайди. Агар

инвентаризацияда 100 кг шакар камомад чиқса, у ҳолда унинг 77,6 кг табиий камайиш, қолган 22,4 кг ёки 31360 сўми (100x1400 -77,6 x1400) меъёрдан ортиқ камайиш деб тан олиниши лозим. Меъёрдан ортиқ кам чиқишлар камомад камомад деб тан олинади ва бунинг учун моддий жавобгар шахс айбдор деб топилади. Агар, моддий жавобгар шахс бўйнига ушбу айбни қўйишга асослар етарли деб топилмаса, у ҳолда меъёрдан ортиқ камомадлар ҳам корхонанинг зарарига олиб борилади. Товарларнинг табиий камайиши қўйидагича ҳисобланади.

Товарларнинг бундай йўқотишларини аниқлаш ва ҳужжатли расмийлаштириш учун корхона раҳбари томонидан комиссия тузилади. Таъминотчилардан қабул қилиб олишда аниқланган товарларнинг синиқлиги, яроқсизлиги ва сифат сертификатига мос келмаслиги натижалари М-7 шаклли «Товар-моддий бойликларни қабул қилиш тўғрисида далолатнома»да акс эттирилади. Товарларни омборларга қабул қилиниб олингандан сўнг уларни сотишгача бўлган даврда синиши, яроқсиз ҳолга келиши ва сифатини пасайиши комиссия томонидан махсус «Товарларни бузилиши, синиши тўғрисида далолатнома» билан расмийлаштирилади.

Улгуржи савдо корхоналари маълум объектив сабабларга кўра (масалан, кирим қилинган товарлар қайта экспертиза қилинганда сифат сертификати талабларига мос келмаганда, ҳужжатсиз келган товарлар бўйича баҳолар бўйича таъминотчилар билан келишувга келинмаганда ва шу каби бошқа сабабларга кўра) сотиб олган товарларини таъминотчиларга қайтариб беришлари ҳам мумкин. Бундай ҳолларда товарларни таъминотчиларга қайтарилиши учун улардан ишончнома талаб қилинади, ҳақиқатда қайтарилган товар счёт-фактуралар билан расмийлаштирилади ва уларнинг предмет қисмида «товарларни қайтариш» ёзуви қўйилади.

4.Улгуржи савдо корхоналарида товарларнинг омбор ҳисобини юритиш усуллари

Улгуржи савдо корхоналарида барча моддий-жавобгар шахслар товарларнинг омбор ҳисобини юритадилар. Омбор ҳисоби натурал (миқдор) кўринишда товарларнинг номи, нави, сони ва баҳ олари бўйича карточкаларда ёки махсус китобларда юритилади. Ушбу ҳисоб регистрларига ёзувлар товарларнинг кирими ва чиқимиға гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатлар асосида қилинади.

Товарларнинг омбор ҳисобини юритиш уларни омборларда сақлашнинг қабул қилинган усул(лар)ига боғлиқ. Товарлар омборларда, одатда, ҳар бир келиб тушган партиялар ёки уларнинг номлари, навлари, келиб тушиш баҳолари бўйича сақланади. Ушбу белгиларига қараб товарларнинг омбор ҳисоби партияли ва навли усулларда юритилиши мумкин.

Баҳоларни эркинлаштирилиши, қатъий сотиб олиш баҳоларини белгиланмаганлиги ҳозирги шароитда улгуржи савдо корхоналарида товарларнинг омбор ҳисобини асосан партияли усулини кенг қўллашни таъқоза этмоқда.

Товар партиялари деганда тузилган шартномада кўрсатилган сотиб олиш баҳоларида турли таъминотчилардан келиб тушган товарлар мажмуаси тушунилади. У ёки бу номдаги келиб тушган товарлар партияси омборда мавжуд бўлган айнан шу номдаги товарлар таркибига киритилмайди, балким келиб тушган товарлар партияси алоҳида сақланади. Бунга сабаб шундаки, товарлар номи, артикули, нави бўйича бир хил бўлсада, лекинда улар бир-биридан сотиб олиш баҳолари билан фарқ қилиши мумкин. Ушбу товарларни бир-бирига қўшиб юбориш кейинчалик улар сотилганда сотиш таннарини ва сотишдан олинган даромадни аниқлашда чалкамликларга олиб келиши мумкин.

Товарларни партияли ҳисобини юритиш учун омборларларда ҳар бир келиб тушган партияга тасдиқланган шаклдаги «Партион карта» (МХ-10) очилади. У икки нусхада юритилади. Партион картада товар жўнатувчининг барча керакли реквизитлари, товарларни кирим ҳужжатининг номери ва санаси, товарнинг номи, артикули, нави, баҳоси, сони, оғирлиги кўрсатилади. Партион карталар келиб тушган товарлар партияси сотилиб бўлганича юритилади. Сотилган товарнинг сони (оғирлиги) партион картада чиқим ҳужжатларининг номери ва санаси бўйича кўрсатилади. Товар партияси тўлиқ сотиб бўлингач, партион карта ёпилади, унга ушбу партия бўйича меъёрдаги табиий камайиш, бузилиш, синиш, йўқотишлар тўғрисидаги маълумотлар (агар шундай ҳолат юз берган бўлса) ҳам ёзилади. Партион картани ёпилишига омбор мудир, омбор ҳисобчиси, бухгалтерия ходими имзо чекадилар. Товарлар партияларини тўлиқ сотиб бўлинганилиги тўғрисида раҳбар томонидан тайинланган комиссия томонидан икки нусхада махсус тасдиқланган шаклда «Товарлар партиялари бўйича чиқимлар тўғрисида далолатнома» (МХ-12) тузилади. Далолатноманинг бир нусхаси партион карталарнинг бир нусхаси билан биргаликда бухгалтерияга берилади, иккинчи нусхаси эса партион карталарнинг иккинчи нусхаси билан биргаликда омбор мудирда қолади. Омборда қолган партион карталар товарларнинг омбор ҳисоби регистри ҳисобланади.

Товарларни сақлашнинг навли усулини фақат доимий таъминотчилардан шартномаларга асосан бир маромда ва ўзгармас баҳоларда келиб тушаётган товарлар бўйича қўллаш мумкин. Ушбу усулда келиб тушган янги товарлар олдиндан омборда мавжуд бўлган шу номдаги, навдаги, баҳ одаги товарлар сафига киритилади. Бир хил номдаги, навдаги, баҳ одаги товарларга алоҳида карточка ёки омбор китобида маълум саҳифалар ажратилади. Ушбу регистрларга ёзувлар кирим ва чиқим ҳужжатлари бўйича олиб борилади. Ҳар бир ёзувдан сўнг товарнинг қолдиғи чиқариб борилади. Товарларнинг омбор ҳисоби карточкалари ва китоби қуйидаги шаклда юритилади (иловага қаранг). Камида бир марта ҳар ойда омбор ҳисоби карточкалари ёки китоби маълумотлари бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан таққосланиб борилиши лозим. Бунинг учун омбор ҳисоби карточкаларининг кирим ва чиқим, шунингдек давр боши ва охиридаги қолдиғи бўйича жамланган маълумотлар асосида тасдиқланган шаклда «Товар-моддий бойликларнинг сақлаш жойларидаги қолдиқлари ҳисоби қайдномаси» (МХ-19) тузилади. Ушбу қайднома улгуржи савдо корхоналари бухгалтериясида товар-моддий бойликларнинг ҳисобининг «оператив-бухгалтерлик (қолдиқ)» усулида

юритилади, яни унда ҳар бир товар бўйича бош қолдиқ, кирим ва чиқим маълумотлари соний ва суммавий кўринишда жамланган ҳолда ҳисоб баҳолари бўйича акс эттирилади. Қайдноманинг бош ва охириги қолдиқ, кирим ва чиқим бўйича жами маълумотлари омбор мудирлари томонидан тузилган ва бухгалтерияга топширилган товар ҳисоботларининг мос равишда бош ва охириги қолдиқ, кирим ва чиқим тўғрисидаги маълумотларига мос бўлиши керак.

Консигнация шартномасисига асосан омборларга қабул қилинган консигнацион товарларнинг омбор ҳисоби алоҳида партиялари бўйича партион карталарда юритилади. Ушбу партион карталар консигнацион товарлар тўлиғича сотилганига қадар ёки ушбу товарлар эгасига қайтарилганига қадар омбор мудирлари томонидан икки нусхада юритилади.

Омборларга ўзга корхоналарга тегишли бўлган ва маъсул сақлаш учун кирим қилинган товарларнинг омбор ҳисоби алоҳида карточкаларда партион ёки оператив –бухгалтерия усулларидан бирида юритилади.

5. Моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари, уларни тузиш, такдим этиш, текшириш ва тасдиқлаш

Улгуржи савдо корхоналарининг омбор мудирлари белгиланган муддатларда «Товарлар ва идишлар ҳаракати тўғрисида ҳисобот»ни кейинги бетда келтирилган шаклда тузишлари ва бухгалтерияга такдим этишлари лозим. Товар операциялар кўп бўлган улгуржи савдо корхоналарида ушбу ҳисобот, одатда, ҳар куни тузилади. Ҳисоботнинг кўп бетлик бўлиб кетмаслиги учун унга киритилган товарлар ва идишларнинг кирим ва чиқим бошланғич ҳужжатлари бўйича алоҳида реестрлар тузиш, ушбу реестрларнинг умумий суммаларини мос равишда ҳисоботнинг кирим ва чиқимида бир қаторлан акс эттириш, шунингдек ушбу реестрлар ва бошланғич ҳужжатларни ҳисоботга илова қилишга рухсат берилади.

Товар ҳисоботлари ва уларга илова қилинадиган кирим ва чиқим ҳужжатларининг реестрлари икки нусхада тузилади. Товар ҳисоботига омбор мудир (бригадир) ва навбат билан моддий жавобгар шахслар бригадасининг аъзоларидан бири имзо чекади. Ҳисоботнинг биринчи нусхаси унга илова қилинган реестрлар ва бошланғич ҳужжатлар билан бухгалтерияга топширилади.

Улгуржи савдо корхонасининг бухгалтериясида товар ҳисоботлари куйидаги тартибда текширилади ва ишловдан ўтади.

1. Ҳисобот даври (куни) бошидаги товар ва идишларнинг қолдиғи олдинги давр (кун) учун тузилган ҳисобот даври (куни) охиридаги товар ва идишларнинг қолдиғи билан таққосланади. Улар ўртасида фарқни бўлиши ҳисоботни нотўғри тузилганлиги тўғрисида гувоҳлик беради.

2. Барча кирим ва чиқим ҳужжатларини ҳисоботнинг мос равишда кирим ва чиқим бўлимларида тўғри акс эттирилганлиги ёки ушбу кирим ва чиқим ҳужжатларни кирим ва чиқим ҳужжатлари реестрида тўғри акс эттирилганлиги,

реестрларнинг умумий суммаларини ҳисоботда тўғри кўрсатилганлиги текширилади.

3. Ҳисоботнинг кирим ва чиқимининг жами суммаларининг тўғрилиги текшириб чиқилади.

4. Ҳисоботда давр охиридаги товар ва тараларнинг қолдиғини тўғри ҳисобланганлиги ва кўрсатилганлиги текшириб чиқилади.

5. Ҳисоботга илова қилинган бошланғич ҳужжатлар сонини тўғри кўрсатилганлиги текширилади.

6. Ҳисоботнинг биринчи нусхасининг охирги устунчасида ҳар бир ҳужжат каршисига корреспонденцияланадиган счётининг номери қўйиб чиқилади.

80-сон намунавий шакл

Ташкилот _____
Корхона (омбор) _____
Моддий жавобгар шахс _____

«Тасдиқлайман»
_____ Раҳ бар
«__» _____ 200_й.

ТОВАР ВА ИДИШЛАР ҲАРАКАТИ ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТ

«__» _____ 200_й.

Кимдан олинди ва кимга берилди	Ҳужжат		Сумма, сўм, тийин		Бухгал- терия белгиси
	№	Сана	Товар	Идиш	
Давр бошига қолдиқ					
КИРИМ					
Жами кирим					
ЧИҚИМ					
Жами чиқим					
Давр охирига қолдиқ					

Илова қилинди _____ х ҳужжат
Ҳисоботни қабул қилдим ва текширдим.

Бухгалтер _____ «__» _____ 200_й.
(имзо)

Тузатишлар билан розиман. Товарнинг _____ сўм, идишларнинг _____ сўм
эканлигини тасдиқлайман. «__» _____ 200_й.

Моддий жавобгар шахс _____
(имзо) (ф.и.ш.)

Бухгалтерлик текширувидан ўтган товар ҳисоботи корхона раҳбари томонидан тасдиқланади. Тасдиқланган ҳисобот товар ва идишларнинг

бухгалтерияда синтетик ва аналитик ҳисоби регистрларини юритишга асос бўлади. Ҳисоботнинг бухгалтер томонидан қабул қилиб олганлиги ва текширганлиги тўғрисида имзоси қўйилган ва раҳбар томонидан тасдиқланган иккинчи нусхаси омбор мудирига қайтарилади.

6. Улгуржи савдо корхоналарида товарлар киримининг ҳисоби

Улгуржи савдо корхоналарида 21-сон БҲМСга мувофиқ товарларнинг омборларга киримининг синтетик ҳисоби икки усулда олиб борилиши мумкин.

1-усул. Омборларга кирим қилинган товарларни бевосита 2910 «Омборлардаги товарлар» счётида ҳисобга олиш усули. Ушбу счётада товарлар узликсиз ҳисоб тизим асосида сотиб олиш баҳоларида акс эттирилади. Қиймат тамойилига мувофиқ товарларнинг таннархига уларни таъминотчилардан сотиб олиш баҳоларидаги қиймати ва сотиб олишга доир барча қўшимча харажатлар (ташиб келтириш, брокерлик, божхона, сертификатлаш ва бошқа шу каби харажатлари) киритилади.

2-усул. Товарларни сотиб олинисини махсус счётада, яъни 1510 «Товар моддий бойликларни сотиб олинисини» счётида ҳисобга олиш усули. Ушбу счётада товарлар узликсиз ҳисоб тизимига мувофиқ сотиб олиш баҳоларида, яъни таннархи бўйича акс эттирилади. Қиймат тамойилига мувофиқ товарларнинг таннархига уларни таъминотчилардан сотиб олиш баҳоларидаги қиймати ва сотиб олишга доир барча қўшимча харажатлар (ташиб келтириш, брокерлик, божхона ва бошқа харажатлар) киритилади. Сотиб олишга доир барча харажатлар олдин 1510 «Товар- моддий бойликларни сотиб олинисини» счётида тўпланади ва товарлар омборга кирим қилингач ушбу счёта 2910 «Омбордаги товарлар» счётига ёпилади.

Улгуржи савдо корхоналарига товарларни таъминотчилардан сотиб олинисини ва кирим қилинишига доир операциялар ушбу усулларда счётларда қуйидагича акс эттирилади (24.4-жадвал).

24.4-жадвал

Товарлар киримини турли усулларда счётларда акс эттириш тартиби

№	Операциянинг мазмуни	Сумма		1-усул		2-усул		Асос
		1-усул	2-усул	Дебет	Кредит	Дебет	Кредит	
1	Таъминотчилардан сотиб олинган товарларнинг сотиб олиш қийматидаги суммасига	4000000	4000000	2910	6010	1510	6010	Счёта-фактура

2	Транспорт ташкилотининг товарларни ташиб келтириш бўйича кўрсатган хизматлари суммасига	100000	100000	2910	6010	1510	6010	Счёт-фактура
3	Брокерлик, воситачилик, сертификатлаш ва бошқа товарларни сотиш ҳолига келтириш боғлиқ харажатлар суммасига	300000	300000	2910	6990	1510	6990	Счёт-фактура
4	Импорт товарлар бўйича божхона тўловлари (акциз, ҚҚС, божхона божи, божхона йиғими) суммасига	900000	900000	2910	6410, 6990	1510	6410, 6990	БЮД
5.	Сотиб олинган товарларни омборларга сотиб олиш қиймати, яъни таннархи бўйича кирим қилинишига		5200000	-	-	2910	1510	Кирим далолатномаси
	Жами товар қиймати	5200000	5200000					

Юқоридаги ёзувлардан кўриниб турибдики, таъминотчилардан келиб тушган товарларнинг сотиб олиш ва омборларга кирим қилиш қиймати ҳар иккала усулда ҳам бир хил суммани, яъни 5200000 сўмни ташкил қилади.

Товарларни омборга кирими қилинишида сон ва сифат жиҳатдан четланишлар аниқланганда уларнинг ҳақиқатда қабул қилинган суммасига юқорида келтирилган (1) ёзув берилади. Товар хужжатларидан четланишлар суммасига таъминотчиларга даъво билдирилади. Даъво суммасига 21-сон БҲМС га мувофиқ даъво хатига асосан қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 4860 «Даъволар бўйича олинадиган счётлар»

Кредит 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»,
6990 «Бошқа кредиторлик қарзлар»,
1520 «Товар –моддий бойликларни сотиб олиниши».

Кирим қилинган товарлар турли сабабларга кўра таъминотчиларга қайтарилганда юқорида келтирилган (1) ёзув қизил ранг билан берилиши (сторно қилиниши) ёки ушбу ёзув тескари берилиши мумкин, яъни:

Дебет 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» ёки
1520 «Товар –моддий бойликларни сотиб олиниши»

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар».

Қайтарилган товарлар бўйича сотиб олишда қилинган қўшимча харажатлар (транспорт, брокерлик, божхона тўловлари) бўйича хизмат кўрсатган ташкилотларга уларнинг айби бўлмаганда даъво билдириб бўлмаслик мумкин. Шунинг учун қайтарилган товарларга тўғри келадиган сотиб олишга тегишли бўлган қўшимча харажатлар зарар сифатида 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётига олиб борилиши лозим, яъни:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 1520 «Товарларни сотиб олишга доир қўшимча харажатлар»

Сотиб олишга доир қўшимча харажатлар бўйича даъво билдирилганда куйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 4860 «Даъволар бўйича олинadиган счётлар»

Кредит 1520 «Товарни сотиб олинишига доир қўшимча харажатлар»

Улгуржи савдо корхоналарига товарлар таъминотчилардан ташқари бошқа манбалардан ҳам келиб тушуши мумкин, масалан, савдо корхоналарининг ишлаб чиқариш цехларидан, шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан (агар улгуржи савдо корхонаси бош корхона ҳисобланса), таъсисчилардан, шунингдек бошқа юридик ва жисмоний шахслардан бепул ва қарзга олиниши мумкин. Ушбу операциялар счётларда куйидагича акс эттирилади.

1. Хусусий ишлаб чиқариш цехларидан кирим қилинган товарларнинг ишлаб чиқариш таннархидаги қиймати:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»

Кредит 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш».

2. Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан сотиб олиш баҳоларидаги қиймати:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»

Кредит 6110 «Алоҳида бўлинмаларга тўланадиган счётлар»

6120 «Шўъба ва қарам хўжаликларга тўланадиган счётлар».

3. Таъсисчилардан келиб тушган товарларнинг келишув баҳоларидаги қиймати:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»

Кредит 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига бадаллар бўйича қарзлари».

4. Хорижий таъсисчилардан таъсис бадали сифатида келиб тушган товарлар бўйича

а) корхона рўйхатдан ўтган санадаги курс бўйича ҳисобланган кирим баҳосидаги қийматга:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»

Кредит 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига бадаллар бўйича қарзлари».

б) Келиб тушиш ва таъсис саналари ўртасида вужудга келган курс фарқлари суммасига:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»

Кредит 8420 «Устав капиталини шакллантиришдаги курс фарқлари».

5. Бепул олинган товарларнинг келиб тушиш баҳосидаги қиймати:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»

Кредит 8530 «Бепул олинган мулк».

6. Қарзга олинган товарларни келишув баҳолардаги қиймати:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»

Кредит 6820 «Қисқа муддатли қарзлар».

7.Товарлар сотилиши ва бошқа чиқимларининг ҳисоби

Товарлар сотилишининг ҳисоби. Улгуржи савдо корхоналари товарларни ўзларининг дистрибьюторларига (чакана савдо корхоналари, якка тартибдаги тадбиркорларга), шунингдек бошқа товарларни ўз хўжалик мақсадларида фойдаланувчи ташкилот ва муассасаларга тузилган шартномалар асосида келишув баҳоларида йирик ва майда партиялар билан нақд пулсиз ҳисоб-китоблар асосида сотадилар. Товарларни улгуржи сотишдан олинган даромадлар, шунингдек сотилган товарларни таннархини ҳисобга олиш учун 21-сон БҲМСда 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар» ва 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи» счётлар кўзда тутилган. Ушбу счётлар орқали товарларни сотилишидан олинган даромадлар ва сотилган товарларнинг таннархини ҳисобга олиш қуйидагича амалга оширилади:

1. Харидорлардан келиб тушган олдиндан тўлов суммасига:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Кредит 6310 «Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар»

2. Харидорларга сотилган товарларнинг сотиш баҳосидаги қиймати:

Дебет 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

4110 «Алоҳида бўлинмалардан олинадиган счётлар»

4120 «Шуъба ва қарам хўжаликлардан олинадиган счётлар»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

3. Сотилган товарларнинг таннархига:

а) товарларнинг сотиб олиш баҳосидаги суммасига:

Дебет 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи»

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар»

б) сотилган товарларга тўғри келувчи сотиб олишга доир қўшимча харажатлар суммасига:

Дебет 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи»

Кредит 1520 «Товарларни сотиб олишга доир қўшимча харажатлар».

4. Олдиндан тўлов суммасини ёпилишига:

Дебет 6310 «Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар»

Кредит 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

5. Харидорлардан қарзни келиб тушишига

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Кредит 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

4110 «Алоҳида бўлинмалардан олинадиган счётлар»

4120 «Шуъба ва қарам хўжаликлардан олинадиган счётлар».

6. *Товарларни сотишдан олинган даромадларни ҳисобот даври охирида молиявий натижалар счётига ўтказилишига:*

Дебет 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

Кредит 9910 «Якуний молиявий натижа»

7. *Сотилган товарлар таннархини ҳисобот даври охирида молиявий натижалар счётига ўтказилишига:*

Дебет 9910 «Якуний молиявий натижа»

Кредит 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи»

Сотилган товарлар харидорлар томонидан турли сабабларга кўра қайтарилиши мумкин. Бундай ҳолларда қайтарилган товарлар омборларга сон ва сифат жиҳатдан қайта кирим қилинади. Шунингдек, сотишдан олинган даромад ва сотиш таннархи суммаларига қуйидагича тузатиш ёзувлари берилади (24.5-жадвал).

24.5-жадвал

Товарларнинг қайтарилишига доир операцияларни счётларда акс эттириш тартиби

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Счётлар корреспонденцияси		Асос
			Дебет	Кредит	
1	Харидорлардан келиб тушган олдиндан тўлов суммасини қайтарилишига	300000	6310	5110	Банк кўчирмаси
2	Харидорлар томонидан қайтарилган товарларнинг сотиш баҳосидаги қийматига	2000000	9040	4010, 4110, 4020	Счё-фактура
3	Қайтарилган товарларнинг таннархини ифодаловчи суммага а) товарларнинг сотиб олиш баҳосидаги суммасига б) қайтарилган товарларга тўғри келувчи сотиб олишга доир қўшимча харажатлар суммасига	1600000 150000	2910 1520	9120 9120	Счё-фактура, кирим далолатномаси
4	Харидорга келиб тушган охирги тўловни қайтарилишига	1700000	4010, 4110, 4120	5110	Банк кўчирмаси
5	Қайтарилган товарлар бўйича сотишдан олинган даромадни камайтирилишига (9040 счётни ёпирилишига)	2000000	9020	9040	Бош китоб

Товарларни ички алмашувининг ҳисоби. Товарларни омборлар ўртасидаги ички алмашувига унга гувоҳлик берувчи ички накладнойлар асосида қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар» (олувчи)

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар» (берувчи)

Омборлардан товарларни хусусий чакана савдо савдо дўконига берилишида бухгалтерия ва маркетинг бўлими уларни чакана сотиш баҳоларини аниқлаб беради. Чакана сотиш баҳосига товарнинг таъминотчидан сотиб олган баҳоси, товарни сотиб олишга сарфланган қўшимча харажатларнинг ҳиссаси, шунингдек сотиб олиш таннархи устига қўйиладиган савдо устамаси киритилади. **Мисол:** омбордан савдо дўконга 10 дона болалар костюми берилди, унинг ҳаб бирининг сотиб олиш баҳоси 20000 сўм, ушбу ўнта костюмга тўғри келадиган сотиб олишга доир қўшимча харажатларнинг суммаси 5000 сўм, демак, ҳар бир костюмга тўғри келувчи харажат суммаси – 500 сўм. Костюмларни савдо дўконга беришида сотиб олиш таннархи устига 10 % устама қўйилди, яъни ҳар бир костюм баҳоси устига қўйиладиган устама – 2050 сўм.. Ички алмашув нақднинг товарларнинг нархи 20000 сўм қилиб кўрсатилади. Савдо дўконга кирим қилиш далолатномасида товарнинг кирим баҳоси 22550 сўм (20000+500+2050), жами сумма 225500 сўм (22550 *10) этиб кўрсатилади.

Бухгалтерияда ушбу ҳужжатлар асосида товарларни омбордан савдо дўконга киримига қуйидаги ёзувлар қилинади:

•товарларни сотиб олиш баҳосидаги қийматига:

Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар» -200000

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар» -200000

•сотиб олишга доир қўшимча харажатларнинг товарнинг сотиш баҳосига киритилишига:

Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар» - 5000

Кредит 1520 «Товарларни сотиб олишга доир қўшимча харажатлар» -5000

•товарларга қўйилган савдо устамаси суммасига:

Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар» -20500

Кредит 2980 «Савдо устамаси»-20500

Товарларнинг бошқа чиқимларининг ҳисоби. Улгуржи савдо корхоналари ўзларининг товарларини бошқа корхона ва ташкилотларга инвестиция сифатида киритишлари, бепул беришлари, хўжалик мақсадларида ишлатилганлиги ва бошқа сабабларга кўра ҳисобдан чиқаришлари ҳам мумкин. Ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатларга мувофиқ ушбу характердаги операциялар ҳам товарларни сотиш ва сотилган товарларнинг таннархи счётлари орқали қуйидагича акс эттирилади (24.6-жадвал).

24.6-жадвал

Товарларнинг бошқа чиқимларини счётларда акс эттириш тартиби

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Счётлар корреспонденцияси		Асос
			Дебет	Кредит	
1	Товарларни инвестиция сифатида киритилишига:				Таъсис ҳужжатлари, счёт фактура, бош китоб маълумотлари
	а) келишув қийматига	500000	0610-0690	9020	
	б) товарларнинг таннархи бўйича ҳисобдан чиқарилишига	450000	9120	2910, 1520	
	в)инвестициядан қўрилган даромад суммасини ҳисобот				

	даври охирида молиявий натижалар счётига ўтказилишига г)инвестиция сифатида киритилган товарлар таннархини ҳисобот даври охирида молиявий натижалар счётига ўтказилишига	500000 450000	9020 9910	9910 9120	
2	Товарларни бепул берилиши: а)келишув қийматида б)таннархига в)бепул беришдан кўрилган зарар суммасига	100000 100000 100000	4010 9120 9430	9020 2910, 1520 4010	Қарор, шартнома, счёт- фактура
3	Хўжалик инвентарларига айлантирилган товарлар таннархига	60000	1080 9120	9010 2910	Қарор, далолатномаси

Улгуржи савдо корхоналарида ўзга ташкилотларга тегишли бўлган ва вақтинчалик маъсул сақлашга шартнома асосида қабул қилинган товар-моддий бойликларнинг ҳисоби балансдан ташқари 002 «Маъсул сақлашга қабул қилинган товар-моддий бойликлар» счётида қабул қилиш –топшириш далолатномалари ёки счёт-фактураларда кўрсатилган баҳоларда олиб борилади. Ушбу баҳоларда товар-моддий бойликларни маъсул сақлашга кирим қилиниши ушбу счётнинг дебитида, қайтарилиши эса ушбу счётнинг кредитида акс эттирилади. Маъсул сақлашга қабул қилинган товар-моддий бойликларнинг аналитик ҳисоби корхоналар бўйича уларнинг товар-моддий бойликлари учун очилган карточкаларда, партион карталарда олиб борилади.

8. Улгуржи савдо корхоналарида товар-моддий бойликлар инвентаризацияси ва уни натижаларининг ҳисоби

19-сон БХМС¹⁴ га мувофиқ улгуржи савдо корхоналарида товар ва таралар қуйидаги ҳолларда инвентаризация қилиниши лозим:

- қайта баҳоланганда;
- моддий жавобгар шахслар алмашганда;
- ўғрилиқ, ўзлаштириш ва бузилишлар аниқланганда;
- табиий офатлар, ёнғин ва бошқа фавқулоддаги ҳолатларда;
- хўжалик юритувчи субъектни тугатилиши, бошқа корхоналар таркибига қўшилиши ва қонун ҳужжатларида кўзда тутилган бошқа ҳолатларда.

Товар ва таралар инвентаризациясининг ҳисобот йилида ўтказилиши лозим бўлган мажбурий сони, уларни ўтказиш саналари, доимий ҳаракатдаги инвентаризация комиссияси ва бир маротабалик ишчи инвентаризация комиссияларининг таркиби улгуржи савдо корхонаси раҳбарининг буйруғи, фармойиши ёки қарори билан белгиланади. Корхона бухгалтериясида «Инвентаризацияни ўтказиш тўғрисида буйруқларни бажарилишини назорат қилиш китоби» юритилади.

¹⁴ БХМС № 19 «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш». Ўз.Р.Адлия Вазирлиги томонидан 1999 йил 2 ноябрда рўйхатга олинган, № 833

Товар ва таралар инвентаризациясини ўтказиш савдо корхонаси раҳбари буйруғига асосан моддий жавобгар шахслардан инвентаризацияни бошлаш санасига ҳисобот тузиб бериш, шунингдек ушбу ҳисоботга барча кирим ва чиқим ҳужжатларини киритилганлиги, инвентаризацияни бошлашга тўсиқлик қиладиган ҳеч қандай объектив сабабларни йўқлиги тўғрисида тилхат олишдан бошланади. Инвентаризация комиссияси раиси охириги ҳисоботга илова қилинган барча кирим ва чиқим ҳужжатларига «Инвентаризациягача ҳисоботга киритилган» ёзувни ва санани қўяди ҳамда уларни имзолайди. Охириги ҳисобот асосида корхона бухгалтерияси инвентаризация бошланиш санасига товар ва таралар бўйича ҳисоб маълумотларини аниқлаб беради.

Омборлардаги товар ва тараларни инвентаризация қилишдан олдин инвентаризация комиссияси қуйидаги ишларни амалга оширади:

- товарлар ва таралар жойлашган бинолардаги қўшимча кириш ва чиқиш эшикларини пломбалайди;

- барча тортиш ва ўлчаш асбобларининг созлигини текширади;

- товар ва тараларни санаш, ўлчаш осон бўлиш учун уларни номи, нави, размери ва бошқа белгилари бўйича алоҳида гуруҳларга ва жойларга ажратади;

- таъминотчиларнинг тара ва бошқа ўров материалларида келтирилган ва очилмаган (бузилмаган) ҳолда турган товарлар алоҳида жойларга тахланади.

- ўзга юридик шахсларнинг маъсул сақлашда бўлган товар-моддий бойликларнинг рўйхати олинади ва улар текшириш учун алоҳида жойга тахланади;

Бир нечта омборларда сақланаётган товар-моддий бойликлар маълум кетма-кетликда инвентаризация қилинади. Бир хонадан иккинчисига ўтилганда текширишдан ўтказилган хона қулфланиши ва инвентаризация тугагунча пломбаланиши лозим.

Товар ва тараларнинг инвентаризацияси ўлчаш, тортиш, санаш орқали амалга оширилади. Аниқланган натижалар белгиланган шаклдаги «Инвентаризация рўйхати»ги комиссия аъзоларидан бири томонидан ёзиб борилади. Товарларни ўлчаш, тортиш, санаш фақат омбор мудури ёки моддий жавобгар шахслар бригадаси аъзоси иштирокида амалга оширилиши лозим. Инвентаризация рўйхатида ҳар бир товар бўйича унинг номенклатура рақами, артикули, нави, баҳоси, сони кўрсатилади, рўйхатнинг ҳар бир бетининг охирида унга ёзилган товар-моддий бойликлар тартиб рақамининг бош ва охириги сони кўрсатилади, шунингдек комиссия аъзолари ўз имзоларини қўядилар.

Инвентаризация ўтказилаётган вақтда келиб тушган товар-моддий бойликлар моддий жавобгар шахс томонидан инвентаризация комиссияси иштирокида қабул қилинади ва улар бўйича алоҳида «Инвентаризация ўтказиш вақтида келиб тушган товар-моддий бойликлар» номли инвентаризация рўйхати тузилади .

Инвентаризация ўтқазиш вақтида раҳбарнинг ёзма рухсати билан омбордан чиқарилган товарлар бўйича комиссия томонидан алоҳида

«Инвентаризация ўтказиш вақтида омбордан чиқарилган товар-моддий бойликлар» номли инвентаризация рўйхати тузилади.

Омборларда маъсул сақланаётган ўзга юридик шахсларнинг товар-моддий бойликлари бўйича алоҳида «Маъсул сақлашдаги товар-моддий бойликлар» номли инвентаризация рўйхати тузилади. Моддий жавобгар шахсларнинг бўйнида бўлган, лекинда бошқа жойларга маъсул сақлашга берилган товарлар бўйича ҳам алоҳида рўйхат тузилади. Ушбу рўйхатга маълумотлар чиким ҳужжати асосида киритилади. Комиссия товарлар маъсул сақланаётган жойдаги корхонадан ушбу товарлар бўйича алоҳида инвентаризация рўйхатини талаб қилиб олади ва ундаги маълумотларни ўзлари тузган инвентаризация рўйхати маълумотлари билан таққослайди.

Инвентаризация варақалари икки нусхада тузилади, моддий жавобгар шахслар алмашилаётганда ёки ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари, аудиторлик ташкилотлари иштирокидаги ҳолларда эса уч нусхада тузилади.

Қайта баҳолаш мақсадида ўтқазилган инвентаризация натижалари комиссия томонидан «Қайта баҳолаш далолатномаси» билан расмийлаштирилади.

Инвентаризация комиссияси томонидан тўлиқ расмийлаштирилган ва бухгалтерияга тақдим этилган инвентаризация рўйхати маълумотлари бухгалтерияда ҳисоб маълумотлари билан таққосланади ва инвентаризация натижалари аниқланади. Бунинг учун махсус «Таққослама қайднома» тузилади, унга ҳар бир четланиш аниқланган товар ва тара бўйича қуйидаги маълумотлар ёзилади: товарнинг номи, нави, артикули, ўлчов бирлиги, баҳоси, ҳақиқий сони ва суммаси, ҳисобдаги сони ва суммаси, камомад ёки ортиқчанинг сони ва суммаси. Ушбу қайднома комиссия раиси, бош ҳисобчи, омбор мудирини томонидан имзоланади ва корхона раҳбарига тасдиқлаш учун тақдим этилади.

Раҳбарнинг қарори инвентаризация натижаларини бухгалтерия ҳисобида акс эттиришга асос бўлади.

Инвентаризация натижалари ҳисобда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади (24.7-жадвал).

24.7-жадвал

Товарлар инвентаризацияси натижаларини счётларда акс эттириш тартиби

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Счётлар корреспонденцияси		Асос
			Дебет	Кредит	
1	Инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар суммасига (ҳисоб баҳоларидаги қийматига)	10000	2910-2990	9390	Таққослама далолатнома, қарор
2	Инвентаризацияда товарларни сотиш баҳоларини оширилишига; сотиш баҳоларини пасайтирилишига	100000	2910-2990 3190	6230 2910-2990	Қайта баҳолаш далолатномаси
4.	Инвентаризацияда аниқланган камомадлар суммасига	30000	5910	2910-2990	Таққослама далолатнома, қарор

5	Камомадларнинг қопланиши а) моддий жавобгар шахс зиммасига б) корхона зарарига	15000 15000	4730 9430	5910 5910	Қарор, буйруқ
8	Инвентаризацияда аниқланган камомад ва ортикчалар ўзаро қопланганда	30000	2910- 2990	2910- 2990	Далолатнома, қарор, буйруқ

Ўтказилган инвентаризация натижалари бўйича товар ва тараларнинг омбор ҳисоби регистрларига (карточкалар, китоб, қайдномалар) тузатиш ёзувлари қилиниши, шунингдек улар моддий жавобгар шахсларнинг инвентаризациядан кейин тузилган биринчи товар ҳисоботларида мос равишда кирим ва чиқим қисмларда алоҳида қаторда акс эттирилиши лозим.

Улгуржи савдо корхоналарида товар-моддий бойликларнинг баланс қиймати уларнинг эгалик ҳуқуқида бўлган барча товар ва тараларининг ҳақиқий сотиб олиш қиймати (таннархи) суммасидан ташкил топади. Ушбу қийматни балансда акс эттириш корхонада товар ва тараларнинг қайси счётларда ва қайси баҳоларда акс эттириляётганлигига боғлиқ. Бухгалтерия ҳисобида товар ва таралар 2900 «Товарлар ҳисоби счёти» да сотиб олиш қиймати (таннархи) бўйича, унга тегишли бўлмаган товарлар 004 «Маъсул сақлашдаги товарлар» счётида акс эттирилган бўлса, у ҳолда ҳисоб маълумотлари бўйича товар ва тараларнинг баланс қиймати баланс тузиш санасида 24.1-чизмада келтирилган тартибда топилади.

Омбор (савдо дўкон)даги товар ва тараларни инвентаризацияда аниқланган суммаси
+
Ўзга шахсларнинг омборларида маъсул сақлашдаги товар ва тараларни инвентаризацияда аниқланган суммаси
+
Ўзга шахсларга консигнация (комиссия) савдоси учун берилган товар ва тараларни инвентаризацияда аниқланган суммаси
+
Товар ҳисоботларига кирим ҳужжатлари асосида киритилган йўлдаги товарлар ва тараларнинг суммаси
-
Ўзга шахсларнинг омборларда маъсул сақлашда бўлган товар ва тараларини инвентаризацияда аниқланган суммаси
-
Ўзга шахсларнинг омборлардаги консигнацион (комиссия) савдоси учун олинган товар ва тараларини инвентаризацияда аниқланган суммаси
-
Ҳисобдан ҳужжат асосида чиқарилган ва жўнатишга тайёрланган, лекин да ҳақиқатда жўнатишга улгирилмасдан инвентаризация пайтида омборда турган товар ва тараларнинг суммаси

24.1-чизма. Товар ва тараларнинг баланс қийматини аниқлаш тартиби

Агар товар ва таралар улгуржи савдо корхонасида 2900 «Товарлар ҳисоби счётлари»да сотиб олиш харажатларисиз, ушбу харажатлар эса алоҳида 1510 «Сотиб олишга доир қўшимча харажатлар» счётида акс эттирилган бўлса, у ҳолда уларнинг баланс қиймати юқоридаги схемада кўрсатилган элементлар суммасига 1510 «Сотиб олишга доир қўшимча харажатлар» счётининг баланс тузиш санасидаги қолдиғини қўшиш йўли билан топилади.

Агар товар ва таралар улгуржи савдо корхонасида 2900 «Товарлар ҳисоби счётлари»да сотиш баҳоларида (сотиб олиш қиймати, сотиб олишга доир қўшимча харажатлар ва савдо устамаси суммалари биргаликда) акс эттирилган бўлса, у ҳолда уларнинг баланс қиймати юқоридаги схемада кўрсатилган элементлар суммасидан 2980 «Савдо устамалари» счётининг баланс тузиш санасидаги қолдиғини айириш йўли билан топилади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Улгуржи савдони амалга ошириш шартлари**
- 2. Товарни сотиб олиш қиймати (таннархи)**
- 3. Товарни улгуржи сотиш баҳоси**
- 4. Товар операцияларини ҳужжатлаштириш**
- 5. Товар ва таралар ҳаракати тўғрисида ҳисобот**
- 6. Товарларнинг омбор ҳисоби**
- 7. Товарларнинг улгуржи сотилиши**
- 8. Счёт-фактура**
- 9. Товарлар камомоди**
- 10. Товарларнинг бошқа чиқимлари**
- 11. Товар ва таранинг баланс қиймати**

Текшириш учун саволлар:

- 1. Улгуржи савдони амалга ошириш ҳуқуқини берувчи гувоҳномасини олиш учун юридик шахслар қандай талабларга жавоб беришлари лозим?**
- 2. Улгуржи савдо корхоналарига товарлар тузилган шартномалар асосида қандай манбалардан келиб тушади?**
- 3. Чет элдан келтирилган истеъмол товарларининг божхона расмийлаштируви қандай тартибда амалга оширилади?**
- 4. Товарларни жўнатишда таъминотчилар қанақа ҳужжатларни тақдим этишлари лозим?**
- 5. Омборлардаги товар ва тараларни инвентаризация қилишдан олдин инвентаризация комиссияси қандай ишларни амалга оширади?**

25-МАВЗУ: ЧАКАНА САВДО КОРХОНАЛАРИДА ТОВАР ОПЕРАЦИЯЛАРИНИНГ ҲИСОБИ

Режа:

- 1.Чакана савдо корхоналарида товар операциялари ҳисобини ташкил қилишнинг хусусиятлари**
- 2.Чакана савдо корхоналарига товар операцияларини хужжатлаштириш**
- 3.Чакана савдо корхоналарида моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботларини тузиш, тақдим этиш ва уларга бухгалтерия ишловини бериш**
- 4.Чакана савдо корхоналарида товар операцияларининг бухгалтерия ҳисоби**
- 5.Чакана савдо корхоналарида идишлар ҳисобининг хусусиятлари**

1.Чакана савдо корхоналарида товар операциялари ҳисобини ташкил қилишнинг хусусиятлари

Чакана савдо корхоналарининг асосий функцияси бўлиб турли ишлаб чиқариш корхоналари томонидан яратилган ва турли воситачилар орқали етказиб берилган товарларни охирги истеъмолчиларга етказиш, уларнинг истеъмол товарларига бўлган талабини қондириш ҳисобланади. Чакана савдо айланмаси давлат хазнасини реал пул маблағлари билан тўлдиришнинг, пул муомаласини тартибга солишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Қанчалик товарлар нақд пулга кўп сотилса, шунчалик банкларга кирим бўладиган пул маблағлари кўп бўлади. Бу ўз навбатида банклардан нақд пулларни олиш, иш ҳақи, нафақа ва бошқа тўловларни ўз вақтида амалга оширишга имкон яратади. Шунинг учун ҳам чакана товар айланмаси халқ хўжалигини ривожланишининг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади.

Чакана савдо улгуржи савдодан турли жиҳатларидан фарқ қилади, уларнинг асосийларига қуйидагиларни киритиш мумкин.

Биринчидан, улгуржи савдодан ўлароқ чакана савдо товарларни майда туркумларда (доналаб, метрлаб, килолаб) сотишни билдиради;

Иккинчидан, чакана савдо товарларни асосан нақд пулга сотишни ифодалайди. Бу ўз навбатида чакана савдо корхоналари олдида нафақат товарлар бўйича, балким пул маблағлари бўйича ҳам маъсулиятни юклайди;

Учинчидан, чакана савдо шахобчаларини катта–кичиклигига қараб, товарларни асосан кичик партияларда сақланиши, сотилишига мос равишда моддий жавобгарликни якка тартибдаги шаклини ташкил этишни тақазо этади.

Тўртинчидан, чакана савдо маълум қонун-қоидаларга, тартибларга асосан олиб бориладиган махсус фаолият ҳисобланади. Ушбу тартиб-қоидалар Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 26 ноябрдаги 407- сон қарори билан тасдиқланган «Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида Низом»да келтирилган. Низомда белгиланган тартибга кўра чакана савдо билан юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказилган хўжалик юритувчи субъектлар, улар фақат давлат рўйхатидан ўтказилган жойдаги туманлар (шаҳарлар) ҳокимликларида чакана савдони амалга ошириш ҳукуқини берувчи рухсат гувоҳномасини олган тақдирда шуғулланишлари мумкин. Товарларни чакана сотиш юридик шахслар

томонидан фақат турғун савдо шахобчалари орқали, назорат-касса машиналари мажбурий қўлланган ҳолда амалга оширилади. Чакана савдони амалга оширувчи юридик шахслар товарларнинг сотиб олинганлигини тасдиқловчи ҳужжатларга, қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолда сотиш жойларида сотилаётган товарларнинг мувофиқлик сертификатларига эга бўлишлари шарт. Сотиладиган товарлар витриналарга қўйилган бўлиши ва келиб чиққан мамлакати, ишлаб чиқарувчиси ва нархи кўрсатилган нархномаларга эга бўлиши керак. Яроқлилик муддатига эга бўлган товарларни сотиш чоғида нархномаларда яроқлилик муддати ҳам кўрсатилган бўлиши керак.

Чакана савдо корхоналарида товарларни сотиб олиш қиймати (таннархи) худди улгуржи савдо корхоналаридагидек ушбу бойликларни сотиб олиш баҳолари, ташиб келтиришга доир транспорт харажатлари, божхона тўловлари ва бошқа сотиб олишга доир харажатлар мажмуасидан иборат бўлади. Одатда, товарларнинг сотиб олиш қиймати (таннархи)га киритиладиган ушбу элементлар турли ташкилотлардан олинадиган бошланғич ҳужжатларда кўрсатилади, масалан, транспорт-ташиб келтириш харажатлари транспорт ташкилоти берган счё-т-фактурада, воситачилик ёки брокерлик харажатлари ушбу хизматларни кўрсатувчи ташкилотларнинг счё-т-фактураларида, божхона тўловлари (акциз солиғи, ҚҚС, божхона божи ва йиғимлари) божхона органи ёки «божхона омбори», «эркин омбор» режимларида ишловчи омбор эгаларининг ҳисоб ҳужжатларида.

Товарлар чакана савдо корхоналари орқали асосан икки турдаги баҳоларда сотилиши мумкин:

1.Қатъий белгиланган сотиш баҳоларида

2.Эркин сотиш баҳоларида;

Қатъий белгиланган сотиш баҳолари давлат органи томонидан маълум ижтимоий аҳамиятга молик товарлар учун белгиланади, масалан, ун, нон, нон маҳсулотлари, ўсимлик ёғи, шакар, дори-дармонларнинг айрим турлари, бензин, автомобиллар ва шу кабилар учун.

Эркин сотиш баҳолари давлат органи томонидан баҳолари белгиланмайдиган бошқа товарлар учун қўлланилади, масалан, усти-бош кийимлари, пайафзал, конфетлар, қандолат ва шу кабилар учун.

Улгуржи савдо корхоналаридан ўлароқ чакана савдо корхоналарида товарлар фақат сотиш баҳоларида ҳисобга олинади. Ушбу сотиш баҳолари ўз ичига товарларни сотиб олиш қиймати (таннархи) ва савдо устамаларини олади. Товарларнинг сотиб олиш қиймати чакана савдо корхоналарида худди улгуржи савдо корхоналаридагидек тартибда гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида ҳисоб-китоб қилинади. Савдо корхонасининг маркетинг бўлими келиб тушган товарлар бўйича сотиш баҳоларини қайд этиш китобини юритади. Ушбу китоб қуйидаги шаклда юритилади:

**Товарларнинг чакана баҳоларини қайд этиш
реестри**

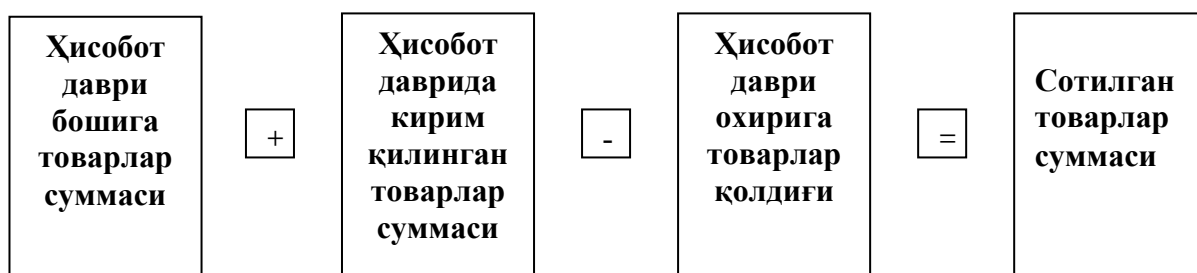
№	Товарнинг номи	Сотиб олиш	Савдо устамаси	Товар- нинг	Янги баҳо	Кири- тиш	Янги савдо
---	-------------------	---------------	-------------------	----------------	--------------	--------------	---------------

		баҳоси	Фоиз	Сумма	сотиш баҳоси		санаси	устам аси сум- маси
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Кўк чой, № 95	1200	10	120	1320	1400	1.03. 2009	200

Чакана савдо корхоналари келиб тушган товарлар бўйича кейинги даврларда уларнинг чакана сотиш баҳоларини талаб ва таклифга мувофиқ оширишлари ҳамда пасайтиришлари ҳам мумкин. Бундай ҳолларда юқоридаги чакана сотиш баҳоларини қайд этиш китобида қайта баҳоланган чакана нархлар тўғрисидаги ёзувлар 7-9 –устунчаларда кўрсатилади.

Савдо устамалари чакана савдо корхоналарининг фойда олишларини асосий манбаи ҳисобланади. Товарлар бўйича турли савдо устамаларини қўлланилиши сабабли сотилган товарларга тўғри келадиган савдо устамаси суммаси уларнинг ўртача фоизи асосида топилади.

Чакана савдо корхоналарида улгуржи савдо корхоналаридан фарқли ўлароқ ҳар куни айнан қандай товарни ва қанча миқдорда сотилганлигини билиш қийин, яъни кассага кирим қилинган савдо пулини чакана савдо шаҳобчасида сақланаётган у ёки бу товарга тегишли эканлигини аниқлаб бўлмайди. Бунга с абаб шундаки ҳар бир товарнинг сотилиши чакана савдо шаҳобчпларида бевосита ҳужжат билан расмийлаштирилмайди. Шунинг учун чакана савдо корхоналарида товарлар ҳисобининг даврий тизими қўлланилади. Ушбу тизимга мувофиқ олдинги ва кейинги инвентаризация маълумотлари, шунингдек товарларнинг киммига оид маълумотлар асосида ҳақиқатда сотилган товарларнинг миқдори аниқланади ва топилган сумма чакана товар айланмаси ҳисобланади. Даврий тизимга асосан сотилган товарлар суммаси қуйидагича топилади:

Ушбу тартибда аниқланган сотиш ҳажмини кассага кирим қилинган пул маблағлари суммаси билан таққослаш моддий жавобгар шахс томонидан савдо пулининг яширилганлиги ёки яширилмаганлигини аниқлаш имконини беради.

Чакана савдонинг улгуржи савдодан фарқли жиҳатларидан яна бири шундаки, даврий тизимни қўлланилиши чакана савдо корхоналарида ҳар бир товар ҳаракатини соний жиҳатдан ҳисобга олиш имконини бермайди. Шунинг учун чакана савдо корхоналарида улгуржи савдо корхоналаридан ўлароқ товарларнинг қиймат жиҳатдан ҳисоби олиб борилади. Товарларнинг ҳақиқий

қолдиғи сон жиҳатдан фақатгина инвентаризация ўтказилганда аниқланади ва инвентаризация рўйхатида акс эттирилади.

Чакана савдо корхоналарида товарларнинг бевосита истеъмолчилар томонидан қўлдан қўлга олиш, ўлчаб кўриш, баҳолаш, синаб кўриш ва бошқа шу каби ҳолатлари кўп бўлади. Бу ўз навбатида чакана савдо корхоналарида улгуржи савдо корхоналаридан ўлароқ товарларнинг сениш, тўкилиш, бузилиш ва шу каби сабабларга кўра камайиш эҳтимолини катта қилиб қўяди. Шунинг учун чакана савдо корхоналарида товарларнинг табиий камайиш меъёри улгуржи савдо корхоналаридан ўлароқ баландроқ бўлади.

Чакана савдо корхоналарига товарлар билан келган айланма идишларни (масалан, бутилкалар, халталар, картон яшиқлар ва бошқаларни) йиғиш ва таъминотчиларга топшириш вазифаси ҳам юкланади. Бу ўз навбатида чакана савдо корхоналарида идишлар ҳаракати ҳисобини тўғри ташкил қилишни, улар бўйича ҳисоб-китобларни ўз вақтида олиб боришни тақозо этади.

Чакана савдо корхоналари ўзлари сотиб олган товарларни сотишдан ташқари консигнацион ҳамда коммиссион товарларни сотиб бериш бўйича воситачилик хизматларини ҳам кўрсатишлари мумкин. Сотиб бериш учун олинган консигнацион ва коммиссион товарлар чакана савдо корхоналарининг балансига киритилмайди. Бундай товарлар балансдан ташқари 004 «Коммиссияга қабул қилинган товарлар» счётида ҳисобга олинади.

2.Чакана савдо корхоналарига товар операцияларини ҳужжатлаштириш

Товарлар киримини ҳужжатлаштириш. Чакана савдо корхоналарига товарлар бевосита ишлаб чиқариш корхоналаридан, улгуржи савдо корхоналаридан, тайёрлов-улгуржи савдо корхоналаридан, хусусий тадбиркорлардан ва бошқа манбалардан келиб тушади. Товарларни кирим қилинишини ҳужжатлаштирилиши уларни қабул қилиб олиш жойига, ким томонидан келтирилганлигига, қандай кўринишда келтирилганлигига, транспорт турига ва бошқа омилларга боғлиқ. Товарлар савдо дўконларига экспедиторлар орқали ёки савдо дўкон мудирининг ўзи орқали таъминотчиларнинг омборларидан, темир йўл станцияларидан қабул қилиниши мумкин. Бундан ташқари товарлар улгуржи савдо корхоналари томонидан марказлаштирилган тарзда ҳам етказиб берилиши мумкин. Товарлар тараларда, масалан, халталарда, бочкаларда, шишаларда ва бошқа идишларда ёки тараларсиз келиб тушиши мумкин.

Чакана савдо корхоналарига марказлаштирилган ҳолда улгуржи савдо корхоналари томонидан етказиб берилган товарлар омбор мудирини ёки савдо дўкон мудирини томонидан сон ва сифат жиҳатдан қабул қилинади. Қабул қилиш вақтида сон ва сифат жиҳатдан четланишлар аниқланса “Қабул қилишда сон ва сифат жиҳатдан аниқланган четланишлар тўғрисида далолатнома” икки нусхада тузилади, бундай четланишлар аниқланмаганда омбор мудирини товарларни кузатиш ҳужжати (счёт-фактура, ТТН) қабул қилиб олганлиги тўғрисида имзо чекади.

Савдо корхонасига экспедиторлар орқали келтирилган товарлар олдин марказий омборга топширилади ёки корхона раҳбарининг фармойиши асосида бевосита савдо дўконларига тарқатилади. Марказий омборларга келиб тушган товарларни омбор мудирини экспедитордан сон ва сифат жиҳатдан қабул қилиб олади.

Чакана савдо корхонасининг марказий омборига келтирилган товарларга савдо бўлими савдо устамаларини белгилайди ва улар сотиш баҳоларида кириш қилинади. Корхона раҳбарининг фармойишига кўра товарлар савдо дўконларига сотиш баҳоларида юк хатлари орқали тарқатилади. Бундай юк хатлари икки нусхада ёзилади, унга савдо корхонаси раҳбари ва бош ҳисобчиси қўл қўяди, шунингдек омбор мудирини товарни топширганлиги, савдо дўкон мудирини эса товарни олганлиги тўғрисида имзо чекади. Бевосита савдо дўкон мудирининг ўзи томонидан таъминотчилардан олиб келтирилган товарлар савдо дўконга чакана савдо корхонаси савдо бўлими белгилаб берган савдо устамалари билан кириш қилинади.

Чакана савдо корхоналарига келиб тушган товарлар бўйича счёто-фактураларга уларни кузатувчи транспорт ҳужжатлари (ТТН, темир йўл накладнойлари, юк квитанцияси, инвойс, тортиш- таҳлил далолатномалари, товар ёрлиқлари ва бошқалар), сифат сертификатлари ва бошқа ҳужжатлар илова қилинади. Барча кириш ҳужжатлари савдо дўкон мудирларининг ҳисоботлари билан биргаликда чакана савдо корхонасининг бухгалтериясига топширилади.

Чакана савдо корхоналарига кириш қилинган товарлар нақд пулга, кредитга, майда улгуржи тарзда сотилиши мумкин, шунингдек турли сабабларга кўра ҳисобдан чиқарилиши мумкин.

Товарларнинг нақд пулга сотилишини ҳужжатлаштириш. Чакана савдо корхоналари савдо дўконларида товарларни нақд пулга сотиш давлат солиқ инспекциясидан рўйхатдан ўтган назорат-касса машиналарини (НКМ) қўллаш орқали амалга оширилади. Савдо дўконларда «НКМ счёто-чиги кўрсаткичларини қайд этиш китоби» юритилади. Ушбу китобда ҳар кун счёто-чикнинг бош суммаси, кириши, қайтарилган чеклар ва счёто-чикнинг охириги суммаси ёзиб борилади. НКМ счёто-чигининг бош ва охириги суммалари йиғиндиси жами савдо тушумининг миқдорини ифодалайди. Қайтарилган товарлар бўйича савдо пули харидорга НКМ чеки асосида қайтарилади. Кун охирида барча қайтарилган чеклар варақга ёпиштириб чиқилади ва савдо дўкон мудирининг ҳисоботига илова қилинади. Кўп сонли НКМ лардан фойдаланаётган катта савдо шаҳобчаларида (Супермаркет, МУМ, БУМ ва бошқаларда) ишлатилмаган чеклар бўйича кун охирида савдо дўкони директори ва кассирлар иштирокида далолатнома тузилади, барча қайтарилган чеклар алоҳида варақларга ёпиштирилади ва кассирларнинг ҳисоботлари билан бухгалтерияга топширилади.

Чакана савдо шаҳобчалари орқали товарларни сотишдан тушган савдо пуллари корхонанинг кассасига кириш касса ордери асосида кириш қилинади. Ушбу ордернинг квитанциясини савдо дўкони мудирини ўзининг товар-пул ҳисоботига га илова қилади.

Товарларнинг кредитга сотилишини ҳужжатлаштириш. Ноозик овқат товарлари кредитга республика резидентлари ҳисобланган жисмоний шахсларга товарларни белгиланган рўйхатга мувофиқ 2 йил муддатгача сотилади.

Товарларни кредитга олиш учун харидор чакана савдо корхонаси раҳбари номига ариза, иш жойи ва охирги уч ойдаги иш ҳақи тўғрисида маълумотнома тақдим этади. Шу билан бир вақтда маълум бир мулкани гаровга қўяди. Савдо корхонаси раҳбарининг рухсати билан кредитга сотилаётган товарнинг энг камида 60% сотиш қийматини кассага кирим қилинади ва харидорга чек ёки квитанция тақдим этилади. Шундан сўнг савдо бўлими ва харидор ўртасида белгиланган шаклдаги «Топшириқнома- мажбурият» тузилади). Ушбу ҳужжатда харидор кредитга неча сўмлик товарни олгани, қанча нақд тўлаганлиги, товар қиймати тўловининг қанчаси кечиктирилганлиги, ўртача ойлик тўлов суммаси, неча фоизда кредитга сотилган товар учун тўлов тўланганлиги, тўловни қайси санадан қайси санагача тўланиши, қайси ташкилотнинг счётидан иш ҳақидан ушлаш шarti билан ўтқазиб берилиши, ушбу ташкилотнинг реквизитлари, товарни сотиб олган шахснинг паспорт маълумотлари ва бошқалар кўрсатилади. «Топшириқ-мажбурият» икки нусхада тузилади ва сотиб олувчи, савдо дўкон мудирлари ҳамда бош бухгалтер томонидан имзоланади.

Чакана савдо корхонасининг бухгалтериясида «Топшириқ –мажбурият» лар рўйхати тузилади. Рўйхат асосида чакана товар айланмасига киритилган нақд пул тушуми, олинган топшириқ суммаси, олинган фоиз суммаси ҳисобга олинади.

Корхона бухгалтерияси кредитга сотилган товарлар бўйича тузилган «Топшириқнома- мажбурият» лар асосида икки турдаги карточкаларни очади:

- **1-карточка** «Тўлов муддати ўтмаган топшириқ- мажбуриятлар». Ушбу карточкада кредитга сотилган товарлар бўйича тўлов муддати ўтмаган топшириқлар –мажбуриятлар бўйича маълумотлар кўрсатилади.

- **2-карточка** «Тўлов муддати ўтиб кетган топшириқ- мажбуриятлар». Ушбу карточкада кредитга сотилган товарлар бўйича тўлов муддати ўтиб кетган топшириқлар-мажбуриятлар бўйича маълумотлар кўрсатилади. Бу маълумотлар харидордан ҳар бир кечиктирилган кун учун олинган пеня суммасини ҳисоблашга асос бўлади. Тўлов муддати ўтиб кетган топшириқ-мажбуриятлар бўйича қарзлар нақд йўл билан суд орқали ўндириб олинади.

Товарларни майда улгуржи тарзда сотишни ҳужжатлаштириш. Республикада чакана савдо ташкилотлари орқали товарларни нақд пулсиз сотиш шартлари ва тартиби Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 26 ноябрдаги 407- сон қарори билан тасдиқланган «Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтқазиб ва амалга ошириш тартиби тўғрисида Низом» ва унга киритилган ўзгартиришлар да ўз аксини топган. Ушбу Низомга кўра савдо корхоналари томонидан товарларни нақд пулсиз ҳисоб-китоб бўйича сотиш ўтган ой мабойнидаги ойлик товар айланмаси умумий ҳажмининг 10 фоизи доирасида амалга оширилиши мумкин. Бунда сотилишини ҳисоблаб чиқиш ҳар

бир ой бўйича алоҳида амалга оширилади. Товарларни олдинги ойлар ҳисобига сотилишига йўл қўйилмайди.

Чакана савдо корхоналари шаҳобчаларидан товарлар майда улгуржи тарзда товар айланмаси умумий ҳажмининг 10 фоизида фақат ижтимоий соҳа ташкилотлари ва муассасалари давлат бюджети муассасаларига тузилган шартномалар асосида нақд пул ва нақд пулсиз ҳисоб-китоблар билан ҳам сотилишига рухсат этилади. Майда улгуржи товар айланмаси чакана товар айланмаси таркибига киради ва товар ҳисоботида алоҳида кўрсатилади.

Чакана савдо шаҳобчасидан товарларни майда улгуржи тарзда сотиш олдиндан тўлов бўлганда ишончномалар асосида берилади. Товарни нақд пулсиз ҳисоб-китоблар асосида бериш счё-фактуралар билан расмийлаштирилади. Ҳар куни маълум сондаги товарларни олувчи давлат бюджетидаги муассасаларга товарлар забор варағи орқали берилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда ойнинг охирида забор варағига киритилган товарларнинг умумий миқдорига битта счё-фактура тақдим этилади ва у ўзаро ҳисоб-китобларни юритишга асос бўлади.

Товарларнинг пластик карточкалар орқали сотилишини ҳужжатлаштириш. Пластик карточкалар орқали товарларни сотишда уларнинг умумий суммаси савдо дўконларида ўрнатилган махсус терминалга киритиб борилади ва икки нусхада чек урилади. Ушбу чекларнинг бир нусхаси харидорга берилади, иккинчи нусхаси эса кассирда қолади. Кун охирида кассир пластик карточкаларга сотилган товарлар бўйича терминалга киритилган чеклар реестрини тузади. Ушбу реестрнинг умумий суммаси пластик карточкалар орқали сотиш ҳажмини, яъни савдо пулини ифодалайди. Пластик карточкаларга сотилган товарлар бўйича чеклар реестри товар-пул ҳисоботига илова қилинади. Реестрнинг умумий суммаси товар-пул ҳисоботининг чиқим қисмида алоҳида қаторда кўрсатилади.

Товарларнинг бепул берилишини ва таъсис бадали сифатида киритилишини ҳужжатлаштириш. Чакана савдо корхоналари ўз товарларини хайрия сифатида ёки қайтарилмайдиган молиявий ёрдам сифатида бошқа юридик ва жисмоний шахсларга беришлари ҳамда янги таъсис этилган корхоналарга таъсис бадали сифатида ҳам киритиш мумкин. Бундай операцияларга асос бўлиб томонлар ўртасида тузилган шартномалар, чакана савдо корхонаси раҳбариятининг қарори ва бошқа ҳужжатлар ҳисобланади. Товарларни бепул ёки таъсис бадали сифатида берилиши счё-фактуралар билан расмийлаштирилади.

Товарларнинг ўз мақсадларида ишлатилишини ҳужжатлаштириш. Чакана савдо корхоналари ўзларининг товарларини турли хўжалик мақсадларида ишлатишлари ҳам мумкин. Масалан, савдо дўкондаги товарлар корхона идорасига хўжалик инвентари сифатида берилиши мумкин. Бундай операцияларга асос бўлиб чакана савдо корхонаси раҳбариятининг қарори ва бошқа ҳужжатлар ҳисобланади. Товарларни хўжалик инвентарларига айлантирилиши ички юк хати билан расмийлаштирилади.

Товарларнинг ички алмашувини ҳужжатлаштириш. Товарларни бир савдо шаҳобчасидан иккинчисига (бир моддий жавобгар шахсдан

иккинчисига) бериш корхона раҳбарининг ёзма фармойиши билан юк хатлари орқали расмийлаштирилади.

Товарларнинг қайтарилишини ҳужжатлаштириш. Чакана савдо корхоналаридан товарлар турли сабабларга кўра, масалан сифатини тез бузилганлиги учун, алмаштириш учун ва бошқа сабабларга кўра таъминотчиларга қайтарилиши мумкин. Бундай қайтаришлар счё-фактуралар билан расмийлаштирилади. Счё-фактуранинг предмет қисмида «товарларнинг қайтарилиши» сўзи ёзиб қўйилади.

Товар нобудгарчиликларини ҳужжатлаштириш. Чакана савдо шаҳобчаларида товарлар тушириш, сақлаш ва сотиш жараёнларида нобуд бўлишлари мумкин. Бундай нобудгарчиликлар икки турга бўлинади:

1.Меъёрдаги нобудгарчиликлар.

2.Меъёрдан ортик нобудгарчиликлар.

Меъёрдаги нобудгарчиликларга товарларни табиий камайиши, меъёрдаги синиши (шиша товарлар ва шиша идишдаги товарлар) ва чиқиндилари киради.

Табиий камайиш деганда товарларнинг физик-кимёвий хусусиятларини ўзгариши эвазига уларнинг массасини (оғирлигини) ёки ҳажмини камайиши тушунилади. Табиий камайиш меъёрлари товарларнинг чакана сотиш баҳоларидаги қийматига нисбатан фоизларда белгиланади, улар товарларнинг турлари бўйича табақалаштирилади. Табиий камайиш меъёрлари тармоқ вазирликлари томонидан тасдиқланади. Табиий камайиш фақатгина инвентаризацияда товарлар бўйича камомадлар аниқланганда ҳисобланади. Ушбу камайишни олдиндан ҳисоблашга йўл қўйилмайди. Чакана савдо шаҳобчаларида табиий камайиш фақат сотилган товарлар қийматига нисбатан махсус ҳисоб-китоб асосида аниқланади (кейинги бетга қаранг). Ушбу ҳисоб-китоб асосида сотилган товарларга тўғри келадиган табиий камайиш суммаси қуйидагича аниқланади.

Олдинги инвентаризацияда аниқланган товарлар қолдиғига тўғри келадиган табиий камайиш
+
Олдинги инвентаризациядан кейинги инвентаризацияга бўлган даврда келиб тушган товарларга тўғри келадиган табиий камайиш
-
Товарларни ҳужжатли чиқимиға тўғри келадиган табиий камайиш
-
Охирги инвентаризацияда аниқланган қолдиқ товарларга тўғри келадиган табиий камайиш
=
Сотилган товарларга тўғри келадиган табиий камайиш

Товар айланмаси таркиби нисбатан доимий характерда бўлган чакана савдо корхоналарида табиий камайишни товар гуруҳларининг гуруҳлари

бўйича белгиланган меъёрларининг ўрнига ўртача меъёр ҳам қўлланилиши мумкин.

«Тасдиқлайман»

Раҳбар _____

_____ савдо дўкон бўйича _____ дан _____ га бўлган давр учун
табiiй камайиш ҳисоб -китоби

№	Товарнинг номи	___ га товар қолдиғи суммаси	___ дан ___ гача келиб тушган товарлар суммаси	Ҳисобдан чиқарилган товарлар суммаси	Майда улгуржи сотилган товарлар суммаси
1	2	3	4	5	6
1	Шакар	90000	1000000	-	50000

Бошқа ташкилотларга сотилган товарлар суммаси	___ га товар қолдиғи суммаси	Нақд сотилган товарлар суммаси	Табiiй камайиш		Изоҳ
			Меъёр, % да	Сумма, сўм ва тийин	
7	8	9	10	11	12
150000	150000	740000	0,15	1110	

Жами табiiй камайиш суммаси меъёр бўйича Бир минг бир юз ўн сўм

Бухгалтер _____

Моддий жавобгар шахс _____

Шиша товарлар ва шиша идишларда келадиган товарлар (ўсимлик ёғи, яхна ичимликлар ва бошқалар)нинг синишига доир меъёрдаги ва меъёрдан ортиқ нобудгарчиликлар махсус «Товарларни бузилиши, синиши ва чиқиндилари тўғрисида далолатнома»ни тузиш асосида топилади.

Меъёрдаги табiiй камайиш, синиш, бузилиш ва чиқиндилар савдо корхоналарида сотиш харажатларига, меъёрдан ортиқ нобудгарчиликлар эса моддий жавобгар шахслар бўйнига олиб борилади. Меъёрдан ортиқ нобудгарчиликлар бўйича жавобгар шахсни аниқ белгилашнинг имкони бўлмаган ҳолларда бундай нобудгарчиликлар савдо корхоналарининг зарарларига олиб борилади.

Меъёрдан ортиқ нобудгарчиликлар, одатда, товарларни сақланишини тўғри ташкил этмаслик, уларни тушириш, ташиш ва сотишда эҳтиёткорсизликга йўл қўйилганлиги сабабли вужудга келади. Товарларнинг

бундай нобудгарчиликлари табиий камайишдан ўлароқ юз берган вақтида савдо корхонаси раҳбарининг буйруғи билан тайинланган комиссия томонидан тегишли равишда расмийлаштирилиши лозим.

Товар нобудгарчиликлари ёғоч идишларда (бочкаларда) келтирилган суюқ товарлар вазнини (ҳажмини) ушбу идишларга маълум даражада сингиши эвазига ҳам юз бериши мумкин. Суюқликни ўзига сингдирадиган ёғоч идишлар массаси улардаги товарлар сотиб бўлингач, тортиб кўрилганда келиб тушган вақтидаги массасидан ортиқ келса, ўртада вужудга келган ортиқча масса *«идиш массасини ошиши»* деб аталади. Ушбу масса шу миқдордаги товарнинг камайганлигини, яъни уни нобуд бўлганлигини билдиради. Мисол учун, кирим ҳужжати бўйича ёғоч бочкада келтирилган маргариннинг соф вазни (нетто) 100 кг, бочканинг вазни 8 кг. Маргарин сотиб бўлингач бўшаган ёғоч бочка тортиб кўрилганда унинг вазни 10 кг эканлиги аниқланди. Демак, 2 кг маргарин бочкага сингиб кетганлиги учун кам чиқган. Агар 1 кг маргариннинг сотиш нархини 5200 сўм десак, у ҳолда 10400 сўмлик (2кг х5200сўм) товар нобудгарчилигига йўл қўйилган ҳисобланади. Ушбу нобудгарчиликни моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилиш учун корхона раҳбари тузган комиссия томонидан бир нусхада «Идиш массасини ошиши тўғрисида далолатнома» тузилади. Ушбу далолатнома моддий жавобгар шахс ҳисоботининг чиқим қисмига киритилади ва у билан бухгалтерияга топширилади.

3.Чакана савдо корхоналарида моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботларини тузиш, тақдим этиш ва уларга бухгалтерия ишловини бериш

Чакана савдо корхоналарида моддий жавобгар шахслар кирим ва чиқим ҳужжатлари асосида ўзларининг жавобгарлигида бўлган товар ва таралар бўйича ҳисобот тузадилар. Ушбу ҳисобот турлича номланади, чунончи, «Товар ҳисоботи», «Товар-пул ҳисоботи» деб аталади.

Ҳисоботларнинг тақдим этиш муддатлари савдо корхоналари раҳбарлари томонидан турли шароитларни эътиборга олган ҳолда (корхонанинг катта-кичиклиги ва ихтисослашганлиги, товар операцияларининг сони, савдо пулининг миқдори ва бошқа шу каби) белгиланади. Амалиётда юқоридаги шарт-шароитларга қараб ҳисоботларни савдо корхоналари ҳар куни, ҳар уч кунда, ҳар ҳафтада, ҳар ўн кунда ёки ойда бир марта тузадилар.

Чакана савдо корхоналари моддий жавобгар шахсларининг ҳисоботлари титул, предмет ва расмийлаштириш қисмларидан иборат бўлади.

Ҳисоботнинг титул қисмида савдо корхонасининг номи, савдо шаҳобчасининг номи ва тартиб рақами, моддий жавобгар шахснинг фамилияси, исми ва шарифи, ҳисоботнинг тартиб рақами, тузилган даврининг бош ва охириги санаси, товар заҳираларининг лимити кўрсатилади.

Ҳисоботнинг предмет қисми кирим ва чиқим бўлимларга бўлиниб, ушбу бўлимлар ҳисоботнинг юза ва орқа томонларида жойлаштирилади. Ҳисоботнинг юза томонидаги кирим бўлимида биринчи қаторда товар ва

тараларнинг ҳисобот даври бошидаги қолдиғи, шунингдек товар ва тараларнинг кирими кўрсатилади. Товар ва тараларнинг давр бошидаги қолдиқ суммалари олдинги ҳисоботнинг охириги қолдиқ суммаларидан иборот бўлади. Агар ҳисобот инвентаризация ўтказилгандан кейинги биринчи ҳисобот ҳисоболанса, у ҳолда товар ва тараларнинг бош қолдиқ суммалари инвентаризация варағидан олинади. Ҳисоботнинг кирим бўлимида товар ва тараларнинг кимлардан олинганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар хронологик тарзда алоҳида қаторларда ёзилади. Барча кирим ҳужжатлари ёзилгач, алоҳида қаторда товар ва таралар киримининг жами суммалари кўрсатилади. Ҳисоботнинг чиқим бўлимида товарларнинг чиқими (сотилиши, таъминотчиларга қайтарилиши, товар нобудгарчиликлари, камомадлар ва бошқалар) ҳар бир гувоҳлик берувчи ҳужжат асосида хронологик тарзда кўрсатилади. Барча чиқим ҳужжатлари ёзилгач, алоҳида қаторда товар ва таралар чиқимининг жами суммалари кўрсатилади.

Кирим ва чиқим суммалари жамлангач, алоҳида қаторда товар ва тараларнинг ҳисобот даври охиридаги санасига бўлган қолдиқ суммалари кўрсатилади. Ушбу қолдиқ суммалар бош қолдиқ суммага жами кирим суммасини қўшиш ва ундан жами чиқим суммасини айириш орқали топилади.

Ҳисоботнинг орқа томонида идишларнинг ҳисобот давридаги ҳаракати уларнинг алоҳида турлари бўйича натурал-қиймат ифодасида акс эттирилади.

Ҳисоботнинг расмийлаштириш қисмида унга илова қилинган кирим ва чиқим ҳужжатларининг сони, моддий жавобгар шахснинг имзоси, ҳисоботни қабул қилиб олган ва текширган бухгалтернинг фамилияси, исми-шарифи, имзоси, шунингдек моддий жавобгар шахснинг ҳисоботга киритилган тузатишларга рози эканлиги ва уларни тўғрилигини тасдиқлаш тўғрисида имзоси кўрсатилади.

Моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари икки нусхада тузилади, биринчи нусхаси барча тасдиқловчи бошланғич ҳужжатлар билан бухгалтерияга топширилади. Бухгалтер ҳисоботни қабул қилиб олганлиги ва текширганлиги тўғрисида моддий жавобгар шахсга қайтариладиган иккинчи нусхасига имзо чекади.

Чакана савдо корхонаси бухгалтерияси товар ҳисоботларини топширилган куни текширишдан ўтказиши шарт. Текширишда ҳисоботнинг бош қолдиқ суммаларини олдинги ҳисоботдан тўғри кўчирилганлиги, ҳар бир кирим ва чиқим ёзувларига доир ҳужжатларни мавжудлиги, уларни тўғри расмийлаштирилганлиги, ҳисоботдаги кирим ва чиқим суммаларини, шунингдек қолдиқ суммаларни тўғри ҳисоблаб ёзилганлиги аниқланади. Аниқланган хато ва камчиликлар ҳисоботларнинг ҳар иккала нусхасида тузатилади ва имзоланади. Бухгалтерияда текширилган ҳисоботлар корхона раҳбари томонидан тасдиқланади ва шундан сўнг улар товар ва тараларнинг синтетик ҳамда аналитик ҳисобини юритишга асос бўлади.

4.Чакана савдо корхоналарида товар операцияларининг бухгалтерия ҳисоби

Товарлар киримининг ҳисоби. 21-сон БҲМС га мувофиқ чакана савдо корхоналарида товарлар ҳаракатининг синтетик ҳисоби 2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётида олиб борилади. Ушбу счётнинг дебитида товарларнинг таъминотчилардан сотиб олиниши ва бошқа манбалар ҳисобидан кўпайиши, кредитида эса товарларнинг сотилиши ва бошқа чиқимлари акс эттирилади.

2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётини юритилиши 2910 «Омборлардаги товарлар» счётига тўлиқ ўхшайди, фақатгина фарқ шундаки, унинг дебет ва кредитида товарлар сотиш баҳоларида, яъни савдо устамалари билан биргаликда акс эттирилади.

Чакана савдо корхоналарида, худди улгуржи савдо корхоналаридагидек, товарларни таъминотчилардан сотиб олиниши ва улар билан ҳисоб-китобларни қуйидаги усуллардан бирида олиб бориш мумкин.

1-усул. Чакана савдо шаҳобчаларига кирим қилинган товарларни бевосита 2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётида ҳисобга олиш усули. Ушбу счётда товарлар узликсиз ҳисоб тизим асосида сотиш баҳоларида, яъни савдо устамалари билан биргаликда, акс эттирилади. Қиймат тамойилига мувофиқ товарларнинг сотиш баҳоларига уларни таъминотчилардан сотиб олиш баҳоларидаги қиймати, сотиб олишга доир барча қўшимча ҳаражатлар (ташиб келтириш, брокерлик, божхона, сертификатлаш ҳаражатлари) ва савдо устамаси киритилади.

2-усул. Товарларни сотиб олинишини махсус счётда, масалан 1510 «Товар моддий бойликларни сотиб олиниши» счётида, ҳисобга олиш усули. Ушбу счётда товарлар узликсиз ҳисоб тизимига мувофиқ сотиб олиш баҳоларида, яъни таннархи бўйича, акс эттирилади. Қиймат тамойилига мувофиқ товарларнинг таннархига уларни таъминотчилардан сотиб олиш баҳоларидаги қиймати ва сотиб олишга доир барча қўшимча ҳаражатлар (ташиб келтириш, брокерлик, божхона ва бошқа ҳаражатлар) киритилади. Сотиб олишга доир барча ҳаражатлар олдин 1510 «Товар- моддий бойликларни сотиб олиниши» счётида тўпланади ва товарлар савдо шаҳобчаларига кирим қилинган, ушбу счёт 2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётига ёпилади. Товарларнинг сотиб олиш қиймати устига қўйиладиган савдо устамалари алоҳида 2980 «Савдо устамалари» счётининг кредитида ва 2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётининг дебитида акс эттирилади.

Товарлар киримининг аналитик ҳисоби моддий жавобгар шахслар (савдо шаҳобчалари мудирлари) бўйича олиб борилади.

Товарларни нақд пулга сотилишининг ҳисоби. Товарларни нақд пулга сотиш ва ундан олинган даромаднинг ҳисоби савдо пулини қаерга топширилганлигига боғлиқ. Савдо пули корхона кассасига топширилганда қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 5010 «Кассадаги пул маблағлари»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

Савдо дўкон мудирлари томонидан бевосита савдо пулларини инкассаторларга ёки банкнинг кассасига топширилишига кузатиш қайдномалари ва квитанциялар асосида қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 5710 «Пул ўтказмалари», 5110 «Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлари», 6810 «Қисқа муддатли банк кредитлари»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

Товарларни пластик карточкалар орқали сотилишининг ҳисоби.

Товарларни пластик карточкалар орқали сотилишининг ҳисоби савдо дўконларига ўрнатилган пластик карточкалар терминаллариининг банк муассасаларида ўрнатилган компьютерлар билан бевосита боғланганлигига боғлиқ. Агар ушбу боғлиқлик мавжуд бўлса, у ҳолда пластик карточкалар орқали сотиш тўғрисидаги маълумотлар кун охирида компьютер тармоғи орқали банк муассасасига узатилади. Агар ушбу боғлиқлик мавжуд бўлмаса, у ҳолда кассагаа ўрнатилган терминал пластик карточкаси келишилган муддатларда банк муассасасига олиб борилади ва у ерда пластик карточка счётидан корхонанинг асосий ҳисоб рақамига ўтказилади. Товарларни пластик карточкалар сотилишига қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

1.Товарлар пластик карточкалар орқали сотилган кунда:

Дебет 5710 «Йўлдаги пул маблағлари»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

2.Пластик карточкалар орқали амалга оширилган савдо пуллари корхонанинг ҳисоб-рақамига тушган кунда:

Дебет 5110 ««Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлари»

Кредит 5710 «Йўлдаги пул маблағлари»

Товарларнинг кредитга сотилишининг ҳисоби. «Топшириқнома-мажбурият»лар асосида кредитга сотилган товарлар бўйича қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

•*Кредитга сотилган товарлар учун нақд топширилган савдо пуллари ва кредитга сотиш бўйича ўндирилган фоиз суммасига*

Дебет 5010 «Кассадаги пул маблағлари»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

•*Кредитга сотилган товарлар бўйича харидорнинг қарзига*

Дебет 4710 «Кредитга сотилган товарлар бўйича ходимларнинг қарзи»,
4890 «Бошқа дебиторларнинг қарзи»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

Кредитга сотилган товарлар бўйича қарзни дебиторлар нақд пул билан, шунингдек иш ҳақидан қайтаришлари мумкин. Нақд пул билан қарз қайтарилганда Дебет 5010 Кредит 4710, иш ҳақи ҳисобидан қарз қайтарилганда Дебет 6710 Кредит 4710 ёзувлари берилади. Даъво муддати ўтган қарзларни корхона ҳисобидан қопланишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 4710«Кредитга сотилган товарлар бўйича ходимларнинг қарзи»,
4890 «Бошқа дебиторларнинг қарзи»

Товарларнинг майда улгуржи сотилишининг ҳисоби. Товарларнинг майда улгуржи сотилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

•*Келиб тушган бўнак суммасига*

Дебет 5110 «Ҳисоб- китоб счёти»

Кредит 6310 «Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнаклар»

• *Сотилган товарларнинг сотиш қиймати*

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

• *Олинган бўнакни ёпилишига*

Дебет 6310 «Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнаклар»

Кредит 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

• *Охирги тўловни келиб тушишига*

Дебет 5110 «Ҳисоб- китоб счёти»

Кредит 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

Чакана савдо корхоналарида товарлар ходимларнинг аризасига мувофиқ иш ҳақи ҳисобидан ҳам берилиши мумкин. Товарларни иш ҳақи ҳисобидан сотилиши ва ундан олинган даромад қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб- китоблар»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

Чакана савдо корхоналаридаги товарлар раҳбарнинг буйруғи ёки фармойиши билан хўжалик инвентарларига ҳам айлантирилиши мумкин. Товарларни ушбу мақсадларда берилиши ҳам сотишдан олинган даромадга киритилади ва бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 1080 «Хўжалик инвентарлари ва жиҳозлари»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

Таъсис бадали сифатида киритилган товарлар бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 0600 «Узоқ муддатли инвестициялар»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

Бепул берилган товарлар бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

• *Бепул берилган товарларнинг сотиш қиймати*

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

• *Бепул берилган товарлар бўйича қарзни ҳисобдан чиқарилишига*

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

Товарларнинг чакана савдо шаҳобчалари ўртасидаги ички алмашувига унга гувоҳлик берувчи ички юк хатлари (накладнойлар) асосида **Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар» (олувчи) Кредит 2920 «Чакана савдодаги товарлар» (берувчи)** ёзуви қилинади.

5. Чакана савдо корхоналарида идишлар ҳисобининг хусусиятлари

Чакана савдо корхоналарида идишларнинг ҳисоби махсус 2950 «Товарлар остидаги ва бўш идишлар» счётида олиб борилади. Ушбу актив счётнинг дебитида идишларнинг таъминотчилар ва бошқа манбалардан келиб тушиши,

кредитида эса уларнинг таъминотчиларга қайтарилиши, сотилиши ва бошқа чиқимлари акс эттирилади. Идишларнинг ҳисоби ушбу счётда сотиб олиш баҳоларида ёки ўртача баҳоларда олиб борилади.

Идишларга доир операциялар ҳисобда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади (25.1-жадвал).

Идишларнинг аналитик ҳисоби маоддий жавобгар шахслар бўйича уларнинг турлари, гуруҳлари, баҳолари бўйича натурал-пул бирлигида юритилади.

25.1-жадвал

Идишларга доир операцияларни счётларда акс эттириш тартиби

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Счётлар корреспонден- цияси		Асос
			Дебет	Кредит	
1	Таъминотчилардан товарлар билан биргаликда олинган идишларнинг сотиб олиш қийматига	200000	2950	6010	Счёт-фактура
2	Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларидан келиб тушган идишларнинг сотиб олиш қийматига	1000000	2950	6110, 6120	Счё-фактура
3	Таъсисчилардан келиб тушган идишларнинг келишув баҳоларидаги қийматига	50000	2950	4610	Таъсис хужжатлари, счёт-фактура, кирим далолатномаси
4	Хорижий таъсисчилардан таъсис бадали сифатида келиб тушган идишлар бўйича а) корхона рўйхатдан ўтган санадаги курс бўйича ҳисобланган кирим баҳосидаги қийматга	5000000	2950	4610	Таъсис хужжатлари, БЮД, кирим далолатномаси
	б) Келиб тушиш ва таъсис саналари ўртасида вужудга келган курс фарқлари суммасига	300000	2950	8420	БЮД, кирим далолатномаси, Махсус ҳисоб-китоб
5	Бепул олинган идишларнинг келиб тушиш баҳосидаги қийматига	500000	2950	8530	Шартнома, Счёт-фактура
6	Қарзга олинган идишларни келишув баҳолардаги қийматига	6000000	2950	6820	Шартнома, счёт-фактура
7	Кирим қилинган идишлар қиймати устига қўйилган савдо устамасига	1440000	2950	2980	Савдо устамалари реестри
9	Аҳолидан сотиб олинган	30000	2950	9020	Далолатнома

	идишларнинг сотиб олиш баҳоларидаги қийматига				
10	Идишларни таъминотчиларга қайтарилишига	500000	6010	2950	Счёт-фактура
11	Идишларнинг синиши, нобудгарчиликларига	20000	5910	2950	Далолатнома
12	Идишларни сотилишига	600000	4010, 5010	9020	Счёт-фактура, ККО

25.6.Чакана савдо корхоналарида товар-моддий бойликлар инвентаризациясининг хусусиятлари ва уни натижаларининг ҳисоби

Чакана савдо корхоналаридаги товар ва идишларнинг инвентаризациясини ташкил қилиш ва ўтказиш 19-сон БҲМС «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш» га асосан амалга оширилади. Ўзининг характери, расмийлаштирилиши, натижаларни аниқлаш тартибига кўра чакана савдо корхоналаридаги товар-моддий бойликларнинг инвентаризацияси улгуржи савдо корхоналаридаги тартибга асосан ўхшайди, лекин қуйидаги жиҳатлари билан уларни фарқлаш мумкин.

Биринчидан, чакана савдо корхоналарида товар-моддий бойликлар инвентаризацияси савдо дўкон кассасидаги пул маблағларини санашдан бошланади. Нақд пул маблағларининг саноғи алоҳида далолатнома билан расмийлаштирилади.

Иккинчидан, пул маблағларидан кейин савдо дўкондаги товарлар санокдан ўтказилади, шундан сўнг ёрдамчи бинолардаги ва майдончалардаги товарлар қайта рўйхатга олинади.

Учинчидан, инвентаризация минимал муддатларда ўтказилади, чунки уни чўзилиб кетиши товар айланмасига салбий таъсир ўтказди.

Тўртинчидан, инвентаризация ўтказиш вақтида товарларни бевосита савдо дўкондан сотилишига йўл қўйилмайди.

Бешинчидан, товарларнинг қайта саноғи уларнинг алоҳида хусусиятлари, сақланаётган идишларининг турлари ва бошқа жиҳатлари эътиборга олиниб амалга оширилади, масалан бочкадаги пахта ёғи бочканинг ҳажми ва сиғимига қараб аниқланади, бир хилдаги товарлар сотиш баҳоларига қараб гуруҳланади.

Олтинчидан, товарлар камомати аниқланганда табиий камайиш ҳисоб-китоби, идиш вазнини ошиши далолатномалари тузилади.

Еттинчидан, инвентаризация натижасида моддий жавобгар шахс томонидан савдо пулларини тўғри ва ўз вақтида кассага топширилганлиги аниқланади.

Саккизинчидан, товарларни қайта баҳолашга доир инвентаризациялар сони чегераланмайди.

Чакана савдо корхоналарида товарларнинг қайта саноғи инвентаризация рўйхати, инвентаризация натижалари эса таққаслома қайднома билан расмийлаштирилади.

Чакана савдо корхоналарида товарларнинг инвентаризацияда аниқланган камомадлари, сақлаш ва сотиш жараёнида юз берган бузилишлари, синишлари,

чиқиндилари, ёғоч идишларга сингиши натижасидаги йўқотишлари тузилган далолатномалар асосида ҳисобдан чиқарилади. Далолатномалар асосида аниқланган камомад ва йўқотишлар суммасига қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

• *Жами аниқланган йўқотишлар суммасига:*

Дебет 5910 «Камомадлар ва бойликларни бузилишидан кўрилган йўқотишлар»

Кредит 2920 «Чакана савдодаги товарлар»

• *Меъёрдаги ва меъёрдан ортиқ йўқотишлар суммасининг корхона харажатларига олиб борилишига:*

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларни бузилишидан кўрилган йўқотишлар»

• *Меъёрдан ортиқ йўқотишлар суммасининг моддий жавобгар шахслар бўйнига қўйилишига:*

Дебет 4730 «Ходимлар билан моддий зарарлар бўйича ҳисоб –китоблар»

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларни бузилишидан кўрилган йўқотишлар»

Товар ва идишларнинг инвентаризацияда аниқланган ортиқча суммалари чакана савдо корхоналарининг асосий фаолиятдан олинган даромадларига олиб борилади ва унга **Дебет** 2920 «Чакана савдодаги товарлар» **Кредит** 9390 «Бошқа операцион даромадлар» ёзуви қилинади.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

1. Қатъий белгиланган сотиш баҳолари
2. Эркин сотиш баҳолари
3. Чакан савдо айланмаси
4. Назорат касса аппарати
5. Пластик карточка
6. Товарларни кредитга сотиш
7. Савдо устамаси
8. Товар – пул ҳисоботи

Текшириш учун саволлар:

1. Чакана савдо улгуржи савдодан турли жиҳатларидан фарқ қилади, уларнинг асосийларига нималарни киритиш мумкин?

2. Товарлар чакана савдо корхоналари орқали қандай турдаги баҳоларда сотилиши мумкин?

3. Корхона бухгалтерияси кредитга сотилган товарлар бўйича тузилган «Топшириқнома- мажбурият»лар асосида неча турдаги карточкаларни очади?

4. Товарларни пластик карточкалар орқали сотилишининг ҳисоби деганда нимани тушунаси?

5. Идишларнинг аналитик ҳисоби қандай юритилади?

26-МАВЗУ: УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ КОРХОНАЛАРИДА ТОВАР ОПЕРАЦИЯЛАРИ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

- 1. Умумий овқатланиш корхоналарида товар операциялари ҳисобини ташкил қилиш хусусиятлари**
- 2. Умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларини ҳужжатлаштириш ва улар бўйича ҳисоботни тузиш**
- 3. Умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларининг бухгалтерия ҳисоби**

Умумий овқатланиш корхоналарини ташкил этиш ва умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларни) ишлаб чиқариш ва сотиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Юридик ва жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказиш ва улар томонидан савдо фаолиятини амалга оширилишини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2002 йил 16 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган «Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисидаги Низом», шунингдек 2003 йил 13 февралдаги 75-сон қарор билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларни) ишлаб чиқариш ва сотиш қоидалари» билан тартибга солинган.

Умумий овқатланиш корхоналари чакана ва улгуржи савдо корхоналаридан ўлароқ айрим характерли хусусиятларга эга. Ушбу хусусиятларнинг асосийларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Биринчидан, умумий овқатланиш корхоналари ишлаб чиқариш, савдо ва овқатланишни ташкил этиш функцияларини бевосита бирга олиб боради. Ишлаб чиқариш корхоналари сингари умумий овқатланиш корхоналари тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқарадилар. Лекин ушбу маҳсулотлар умумий овқатланиш корхонасининг савдо шохобчалари орқали шу куннинг ўзидаёқ асосан нақд ҳисоб-китоблар асосида истеъмолчиларга (аҳолига) сотилади. Умумий овқатланиш корхоналари нафақат ўзлари ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан бирга, четдан олган товарларни ҳам қайта ишловсиз сотишлари мумкин. Бундан ташқари умумий овқатланиш корхоналари ўзлари ишлаб чиқарган тайёр маҳсулотларни, ярим тайёр маҳсулотларни бошқа юридик ва жисмоний шахсларга улгуржи ҳамда майда улгуржи тарзда ҳам сотишадилар. Бошқа савдо корхоналарига нақд пулсиз ҳисоб-китоблар йўли билан сотилган тайёр маҳсулотлар ва ярим тайёр маҳсулотларнинг ҳажми умумий овқатланиш корхоналарининг улгуржи товар айланмаси, майда улгуржи тарзда нақд ва нақдсиз ҳисоб-китоблар йўли билан турли муассасаларга (масалан, болалар боғчаларига, шифохоналарга ва бошқаларга) охириги истеъмол учун сотилган маҳсулотлар чакана товар айланмаси

ҳисобланади. Демак, умумий овқатланиш корхоналарининг ялпи товар айланмаси ўз ичига чакана ҳамда улгуржи товар айланмаларини олади.

Иккинчидан, ишлаб чиқариш, сотиш ва хизмат кўрсатиш функцияларини бажариш умумий овқатланиш корхоналарида турли жавобгарлик марказларини ташкил қилишни тақозо этади. Бундай жавобгарлик марказлари бўлиб омборлар, ошхона, савдо зали, буфетлар ҳисобланади.

Омборларнинг асосий функцияси бўлиб ишлаб чиқариш ва сотиш учун захираларни сифатли сақлаш, уларни ўз вақтида ишлаб чиқаришга етказиб бериш ҳисобланади. Омбордаги товар-моддий бойликлар учун омбор мудирини моддий жавобгар шахс бўлиб ҳисобланади.

Ошхонанинг асосий функцияси корхонанинг таомлар тайёрлаш, уларни савдо заллари ҳамда буфетларга буюртма асосида етказиб бериш ва сотиш ҳисобланади.

Буфетларнинг асосий функцияси ошхонада тайёрланган тайёр маҳсулотлар, ярим тайёр маҳсулотлар, четдан сотиб олинган товарларни сотиш ҳисобланади.

Умумий овқатланиш корхоналарида уларнинг турига, фаолиятининг катта-кичиклигига қараб моддий жавобгарликнинг якка ва бригада шаклларида фойдаланилади. Умумий овқатланиш корхонаси раҳбарияти барча моддий жавобгар шахслар билан моддий жавобгарлик тўғрисида шартномалар тузиши, улар фаолияти устидан назорат олиб бориши лозим.

Учинчидан, умумий овқатланиш корхоналари тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун масаллиқ ва бошқа товарларни турлича баҳоларда шартномалар тузиш орқали турли таъминотчилардан сотиб олиш. Аксарият товарларни, жумладан, нон ва нон маҳсулотларини, гўшт, сут, қатиқ, мева-сабзавот ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини деҳқон бозорларидан келишув баҳоларида нақд пулга сотиб олиш заруриятини қўйди. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг махсус йўриқномасига мувофиқ умумий овқатланиш корхоналарига уларнинг мулк шаклидан қатъий назар савдо тушумининг ойлик миқдорини 60 фоизигача бўлган қисмини ушбу мақсадларда ишлатишга рухсат этилади. Савдо тушуми ҳисобидан масаллиқларни бозорлардан сотиб олиш корхона раҳбари томонидан тайинланган ҳисобдор шахс орқали амалга оширилади.

Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий даромади савдо устамаларидан иборат бўлади. Умумий овқатланиш корхоналарида савдо устамалари икки турга бўлинади:

- *сотиб олинган товарларга қўйилган савдо устамалари*. Ушбу устамаларнинг миқдорини умумий овқатланиш корхоналари талаб ва таклифга қўра ўзлари мустақил белгилайдилар. Барча сотиб олинган масаллиқ ва товарлар сотиб олиш қийматида (таннархида) ушбу савдо устамалари билан биргаликда омборларга қабул қилинади ва ҳисобга олинади;

- *тайёрланган овқатларга қўйилган устамалар*. Ушбу устаманинг миқдори умумий овқатланиш корхоналарининг турлари, табақаларига қараб турлича бўлади. Энг юқори умумий овқатланиш устамалари люкс ва олий табақали умумий овқатланиш корхоналарида (ресторанларда), энг паст

миқдордаги устамалар эса III- табақали завод ва фабрикаларнинг, таълим даргоҳларининг ошхоналарида қўйилади.

Шундай қилиб, умумий овқатланиш корхоналарида товар ва тайёр маҳсулотларнинг сотиш баҳолари қуйидаги элементлардан ташкил топади:

$$C_6 = T + C_y + U_{oy}$$

Бу ерда, C_6 - сотиш баҳоси;

T - таннарх, яъни сотиб олинган товарларнинг сотиб олиш баҳоси;

C_y - савдо устамаси;

U_{oy} - умумий овқатланиш устамаси

Сотиб олинган товарларнинг сотиш баҳолари уларнинг сотиб олиш баҳолари устига маълум фоиздаги савдо устамаларини қўйиш йўли билан аниқланади

Умумий овқатланиш корхонасининг тайёр маҳсулотининг (овқатларининг) сотиш баҳолари овқатларга сарфланган товарларнинг сотиш баҳолари устига маълум миқдордаги умумий овқатланиш устамасини қўйиш йўли билан топилади.

Мисол учун: Сотиб олинган бир дона тухумнинг таннархи 100 сўм, унга қўйилган савдо устамаси 20 фоиз, умумий овқатланиш фоизи 25 фоиз дейлик. 2 та тухумдан тайёрланган омлетнинг сотиш баҳоси 300 сўмдан иборат бўлади, яъни:

$$[(2 \cdot 100 + 200 \cdot 20/100) \cdot 1,25] = 300 \text{ сўм}$$

Умумий овқатланиш корхоналарида тайёр овқатларнинг сотиш баҳоларини аниқлаш калькуляция варақчаларини тузиш йўли билан топилади. Калькуляцион варақа қуйида келтирилган шакл ва мазмунда тузилади.

Ташкилот – «Истиқлол» фирмаси

Бўлинма -кафе «Тамилла»

- СОНЛИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ВАРАҚАЧАСИ

Таом номи - **палов**

Рецептура тўпламининг рақами 94/2007

Маҳсулот чиқиши - 50/300 гр.

Т/р	Масаллиқ номи	Ўлчов бирлиги	Меъёр	Баҳоси	Сумма
1	Қора мол гўшти	Кг	11,3	6000	67800
2	Гуруч	Кг	10	1825	18250
3	Пиёз	Кг	3	425	1275
4	Сабзи	Кг	10	400	4000
5	Ўсимлик ёғи	Кг	3	1500	4500
6	Туз, зироварлар	Кг	0,5	200	100
	Жами 100 бирликка				95925

	<i>1 бирликнинг ўртача сотиш баҳоси</i>			959,25
--	---	--	--	--------

«Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларни) ишлаб чиқариш ва сотиш қоидалари»га мувофиқ тайёр овқатларга калькуляция варақчаларини тузиш мажбурий ҳисобланмайди. Калькуляцион варақчаларни ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш баҳоларини чамалаш учун тузадилар. Калькуляцион варақчалар одатда, таомларнинг турлари бўйича уларнинг 100 бирлигига тузилади. Калькуляция варақчаларни тузишга 100 порция таомнинг рецептураси, унинг чиқиш фоизи, сарфланадиган масаллиқларнинг савдо ва умумий овқатланиш устамалари билан биргаликда топилган сотиш баҳолари асос бўлади. Калькуляция варақчалари асосида топилган сотиш баҳолари умумий овқатланиш корхонаси томонидан тузиладиган менюда кўрсатилади.

2. Умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларини ҳужжатлаштириш ва улар бўйича ҳисоботни тузиш

Умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларини ҳужжатлаштириш ва моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботларини тузиш ушбу корхонларнинг ички тузилмаларига, улар бўйича белгиланган моддий жавобгарликка ва бошқа омилларга боғлиқ. Махсус омборлар, музлаткич хоналари, ошхоналари, савдо заллари ва буфетлари бўлган йирик умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларини ҳужжатлаштириш ва моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботларини тузиш ушбу бўлинмалар бўйича алоҳида-алоҳида амалга оширилади. Кичик умумий овқатланиш корхоналарида товар операциялари корхона бўйича умумий ҳолда амалга оширилади, жумладан барча ички алмашув операциялари битта моддий жавобгар шахс томонидан турли ҳужжатларсиз олиб борилади, масалан товарларни омбордан ошхонага ёки буфетга берилиши ва шу каби бошқа операциялар.

Таъминотчилардан товарлар счёт-фактуралар, кузатув ва сифат ҳужжатлари асосида сон ва сифат жиҳатидан кирим қилинади. Ҳисобдор шахсларга маҳсулотларни бозордан сотиб олиш учун олдиндан бўнак кассадан берилади. Олинган бўнак ва сотиб олинган маҳсулотлар бўйича ҳисобдор шахслар бўнак ҳисоботи тузадилар. Бўнак ҳисоботига бозордан харид қилинган маҳсулотларни харид далолатномаси, бозор маъмуриятининг нархлар тўғрисидаги маълумотномалари илова қилинади. Ҳисобдор шахслар харид қилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини омборга ёки ошхонага топширадилар.

Омбор хўжалиги мавжуд корхоналарда кирим қилинган товар моддий бойликларнинг омбор ҳисоби сотиб олиш баҳоларида савдо устамалари билан биргаликда олинган баҳоларда омбор ҳисоби варақчаларида ёки китобида юритилади. Омбордан товарлар ошхонага ва буфетга “Олиш варақаси” ёки ички юкхати билан берилади. Омбор хўжалиги бўлмаган ва корхона бўйича ягона моддий жавобгар шахс белгиланган ҳолларда бундай ҳужжатларни тузиш зарурияти бўлмайди. Омбордан товарлар ошхонага бош ошпазнинг талабномасига кўра керакли миқдорда берилади. Омбор мудирини ўз

маъсулиятида бўлган товар-моддий бойликларлар учун тўлиқ жавобгар ҳисобланади. Корхона раҳбарияти омбор мудирлари жавобгарлигида бўлган бойликлар бутлигини назорат қилиш мақсадида белгиланган муддатларда уларнинг инвентаризациясини ўтказиб туриши лозим. Омбордаги товар моддий бойликларнинг инвентаризациясини ўтказиш тартиби ва расмийлаштирилиши улгуржи савдо корхоналаридаги тартибга тўлиқ ўхшайди. Инвентаризация натижасида камомадлар аниқланганда товарларнинг бузилиши, табиий камайиши ҳисоб-китоблари тузилади. Омбор мудирлари корхонада белгиланган муддатларда икки нусхада товар ҳисоботини тузадилар. Бу ҳисобот ҳам худди улгуржи савдодагига тўлиқ ўхшайди. Товар ҳисоботига барча кирим ва чиқим ҳужжатлар илова қилинади ва бухгалтерияга топширилади. Товар ҳисоботи ва унга илова қилинган ҳужжатлар омбор бўйича товар операциялари ҳисобини юритишга асос бўлади.

Ошхоналарга товар моддий бойликлар омборлардан шунингдек, бевосита ҳисобдор шахслардан кирим қилинади.. Ошхонага овқат тайёрлаш учун керак бўлган масалликлар, маҳсулотлар бош ошпазнинг талабномасига қараб берилиши лозим. Омбордан бош ошпазнинг талабномаси асосида берилган ёки бевосита ҳисобдор шахслардан кирим қилинган товар моддий бойликларига юк хати тўлдирилади. Ошхонада қозонларда тайёрланаётган овқатлар ҳисобга олинмайди, яъни ишлаб чиқариш ва тугалланмаган ишлаб чиқариш алоҳида ҳисобга олинмайди. Тайёр маҳсулотлар ошхонадан хизмат залига буюртма, счёти ёки официант варағи, чек , чипталар билан берилади. Кун охирида ошхонадан залга берилган овқатлар миқдори юқоридаги ҳужжатлар асосида топилади. Ошхонада суюқ бўлмаган овқатлар буфетларга юкхати ёки олиш варақалари орқали берилади. Ошхонадан ўз ходимларига берилган овқатлар тарқатиш қайдномаси билан расмийлаштирилади, ой тугагач тарқатиш қайдномаси бош ошпазнинг ҳисоботига илова этилиб бухгалтерияга топширилади. Ошхонада тайёр овқатлар майда улгуржи тарзда ҳам сотилиши мумкин (болалар муассасалари, ўқув юртлари, шифохоналар ва бошқаларга). Майда улгуржи тарзда сотилган тайёр овқатларга харидор тамонидан берилган ишонч қоғози асосида счёти-фактура расмийлаштирилади. Тайёрланган, лекин сотилмасдан қолган ва истеъмолга яроқсиз бўлиб қолган овқатлар кейинги кунда сотилиши мумкин эмас. Бундай овқатлар “Тайёр таомларни ҳисобдан чиқариш далолатномалари” билан расмийлаштирилади ва сотилмаган овқатлардан кўрилган зиён корхона зарарига олиб борилади. Бош ошпаз белгиланган муддатларда барча кирим ва чиқим ҳужжатлари асосида тузилган товар ҳисоботи ёки товар - пул ҳисоботини икки нусхада тузади ва бир нусхасини бирламчи ҳужжатлар билан бирга корхона бухгалтериясига тақдим этади..

Буфетга товарлар омбордан ва ошхонадан берилади. Омбордан ва ошхонадан кирим қилинган маҳсулотларга юк хати тўлдирилади. Буфетдан товарлар фақат нақд сотилади. Сотиш ҳажми, чеклар, счётилар, чипталар билан тасдиқланади. Буфетчи ҳам белгиланган муддатларда товар-пул ҳисоботини икки нусхада тузади. Ошхона ва буфет бўлинмалари ажратилмаганда товар ҳисоботи ёки товар -пул ҳисоботи умумий ҳолда тузилади.

3. Умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларининг бухгалтерия ҳисоби

Умумий овқатланиш корхоналари омборларида товар моддий бойликларнинг ҳисоби 2910 «Омбордаги товарлар»да ҳисобга олинади.

Умумий овқатланиш корхоналари омборларидаги товарлар умумий овқатланиш устамаларисиз ҳисобга олинади. Таъминотчилардан, ҳисобдор шахслардан кирим қилинган товарларнинг сотиб олиш баҳосидаги қийматига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»

Кредит 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»,
4230 «Умумхўжалик харажатлари учун берилган бўнақлар»

Кирим қилинган товарлар қиймати устига қўйилган савдо устамаси суммасига:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»

Кредит 2980 «Омбордаги товарларга қўйилган савдо устамалари»

Товарларни омбордан ошхонага берилишига ички юкхати, олиш варақалари асосида уларнинг савдо устамалари билан биргаликдаги ҳисоб қийматига қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 2920 «Ошхонадаги товарлар»

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар»

Умумий овқатланиш корхоналари ошхоналаридаги товар моддий бойликларнинг ҳисоби 2920 «Ошхонадаги товарлар»да ҳисобга олинади

Ошхонага юк хатига асосан омборлардан ва ҳисобдор шахслардан кирим қилинган товарлар қиймати устига қўйилган умумий овқатланиш устамаси суммасига:

Дебет 2920 «Ошхонадаги товарлар»

Кредит 2981 «Умумий овқатланиш устамаси

Ошхоналардан тайёр овқатлар сотилиши ва турли чиқими бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

• *нақд пулга сотилганда:*

Дебет 5010 «Касса»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

• *овқатлар пластик карточкалар орқали сотилганда:*

Дебет 5710 «Йўлдаги пул маблағлари»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

• *ҳодимларга тарқатилган овқатларни сотиш қийматига:*

Дебет 6710 «Иш ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

• *товарларнинг чипталар бўйича сотилишига:*

Дебет 4030 «Буюртмачилар билан чипталар бўйича ҳисоб-китоблар»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

• *майда улгуржи тарзда бошқа муассасаларга берилган товарларга:*

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

• *тайёр овқатларнинг бепул берилишига:*

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

Буфетларга оморлардан ва ошхонадан крим қилинган товарлар қийматига:

Дебет 2921 «Буфетдаги товарлар»

Кредит 2910 «Омордаги товарлар», 2920 ««Ошхонадаги товарлар»

Буфетга крим қилинган товарлар қиймати устига қўйилган умумий овқатланиш устамаси суммасига:

Дебет 2921 «Буфетдаги товарлар»

Кредит 2981 «Умумий овқатланиш устамаси».

Умумовқатланиш корхоналарида худди чакана савдо корхоналари сингари ҳар бир сотилган товарларнинг, овқатнинг таннархини сотиш пайтида аниқлаб бўлмайди. Сотилган товарларнинг таннархини аниқлаш учун ой охирида сотилган ва қолдиқ товарларга тўғри келадиган савдо ва умумий овқатланиш устамалари ҳисоб-китоби тузилади. Ушбу ҳисоб-китоб шакл ва мазмуни жиҳатдан чакана савдо корхоналарида тузиладиган ҳисоб-китобга тўлиқ ўхшайди. Ҳисоб-китоб асосида топилган сотилган товарларга тўғри келувчи савдо ва умумий овқатланиш устамаси суммаси соф тушумдан чегирилгач, қолган сумма сотиш таннархини беради, яъни:

$$Ст = Сст - Сту$$

Бу ерда: Ст- сотиш таннархи;

Сст- сотишдан тушган соф тушум;

Сту- сотилган товарларга тўғри келувчи устама

Сотилган товарларнинг таннархи қуйидагича ҳисобдан чиқарилади:

Ошхона бўйича:

• сотилган товарларнинг сотиш қийматига:

Дебет 9120 «Ошхонадан сотилган товарлар таннархи»

Кредит 2920 «Ошхонадаги товарлар»

• сотилган товарларга тўғри келадиган савдо устамасига:

Дебет 2981 «Умумий овқатланиш устамаси»

Кредит 9120 «Ошхонадан сотилган товарлар таннархи»

Буфет бўйича:

• сотилган товарларнинг сотиш қийматига:

Дебет 9121 «Буфетдан сотилган товарлар таннархи»

Кредит 2921 «Буфетдаги товарлар»

• сотилган товарларга тўғри келадиган умумий овқатланиш устамасига:

Дебет 2981 «Умумий овқатланиш устамаси»

Кредит 9121 «Буфетдан сотилган товарлар таннархи»

Умумий овқатланиш корхоналарида товар ва идишларнинг аналитик ҳисоби ҳар бир моддий жавобгар шахс бўйича юритилади.

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Умумий овқатланиш устамаси**
- 2. Тайёр овқат чакана сотиш баҳосини калькуляция қилиш**
- 3. Умумий овқатланиш корхонасининг ялпи товар айланмаси**
- 4. Товар ва идишлар ҳаракати тўғрисида ҳисобот**
- 5. Товар-пул ҳисоботи**

Текшириш учун саволлар:

- 1. Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий даромади нималардан иборат ва у нечта турга бўлинади?**
- 2. Сотиб олинган товарларга қўйилган савдо устамалари деб нимага айтилади?**
- 3. Тайёрланган овқатларга қўйилган устамалар деб нимага айтилади?**
- 4. Умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларини ҳужжатлаштириш қандай юритилади?**

27-МАВЗУ: САВДО КОРХОНАЛАРИДА ДАРОМАДЛАР, ХАРАЖАТЛАР ВА ЯКУНИЙ МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

- 1. Савдо корхоналарида даромадлар ҳисоби**
- 2. Савдо корхоналарида харажатлар ҳисоби**
- 3. Савдо корхоналарида якуний молиявий натижаларнинг ҳисоби**

1. Савдо корхоналарида даромадлар ҳисоби

Сотишдан олинган даромадларнинг ҳисоби. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг товарларни сотишдан олинган даромадлари 21-сон БҲМСга мувофиқ 9020 “Товарларни сотишдан олинган даромадлар” счётининг кредит айланмасидан 9040 “Сотилган товарларнинг қайтарилиши” ва 9050 “Харидор ва буюртмачиларга берилган чегирмалар” счётларининг дебет айланмалари суммаларини айириш йўли билан топилади.

Сотилган товарларнинг қайтарилиши ва харидорларга берилган чегирмалар улар юз берган ҳисобот даврида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9040 “Сотилган товарларнинг қайтарилиши”,

9050 “Харидор ва буюртмачиларга берилган чегирмалар”

Кредит 4010 «Харидорлардан олинган счётлар».

Сотилган товарларнинг қайтарилиши ва харидорларга берилган чегирмаларни ҳисобга олувчи счётларнинг ёпилиши ҳисобот даври охирида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромад»

**Кредит 9040 «Сотилган товарларнинг қайтарилиши»,
9050 «Харидор ва буюртмачиларга берилган чегирмалар».**

Ҳисобот даври охирида сотишдан олинган соф тушумнинг якуний молиявий натижалар счётига ёпилишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромад»

Кредит 9910 «Якуний молиявий натижа».

Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларнинг ҳисоби. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлари 21-сон БҲМСга мувофиқ қуйидаги счётларда ҳисобга олинади:

9310 «Асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда» – бу счётда савдо корхоналари ўзларининг асосий воситаларини сотишдан ва бошқа чиқимларидан олган фойдасини ҳисобга олишда фойдаланадилар. Счётнинг кредитида олинган фойда йил мабойнида тўпланиб боради. Ушбу фойда асосий воситаларнинг сотиш қийматидан уларнинг қолдиқ қийматини айиргандан қолган сумма, шунингдек олдинги даврларда амалга оширилган қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капитали суммасидан иборат бўлади. Ушбу фойда суммаси бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади.

Дебет 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими»

Кредит 9310 «Асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда».

9320 «Бошқа активларни чиқимидан олинган фойда» - бу счётда савдо ва умумий овқатланиш корхоналари ўзларининг турли бошқа активларини (материаллар, хўжалик инвентарларини, номоддий активлари ва шу кабилар) сотишдан ва бошқа чиқимларидан олган фойдасини ҳисобга олишда фойдаланадилар. Счётнинг кредитида олинган фойда йил мабойнида тўпланиб боради. Ушбу фойда бошқа активларнинг сотиш қийматидан уларнинг таннарини (қолдиқ қийматини) айиргандан қолган суммадан иборат бўлади ва унга бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқими»

Кредит 9320 «Бошқа активларни чиқимидан олинган фойда».

9330 «Ундирилган жарималар, пенялар ва боқимандалар» - ушбу счётнинг кредитида турли хўжалик шартномалари шартларини бузилиши натижасида, шунингдек кўрсатилган зарарларни қопланиши эвазига олинган даромад (фойда) суммаси акс эттирилади.

9350 «Қисқа муддатли ижарадан олинган даромадлар» – ушбу счётнинг кредитида қисқа муддатли ижарадан олинган даромад суммаси 4820 «Қисқа муддатли ижара бўйича олинган тўловлар» счёти билан корреспонденциялашган ҳолда акс эттирилади

9360 «Кредиторлик ва депонентлик қарзларни ҳисобдан чиқарилишидан олинган даромадлар» – ушбу счётнинг кредитида муддатида (3 йилдан ошқ муддатда) ундириб олинмаган қарзларни корхона фойдасига ўтказишдан олинган даромадлар мос равишда кредиторлик қарзларни акс

эттирувчи счётлар (6010,6110,6710,6720, 6910-6990 ва бошқалар) билан корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади.

9380 “Қайтарилмайдиган молиявий ёрдам” - ушбу счётнинг кредитида турли юридик ва жисмоний шахслардан қайтариб бермаслик шарти билан олинган молиявий ёрдам суммалари акс эттирилади. Бунда олинган ёрдамнинг турини акс эттирувчи счётлар, масалан, 5010 “Касса”, 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 0100 “Асосий воситалар счёти”, 1000 “Материаллар счёти” ва бошқа счётлар дебетланади.

9390 “Бошқа операцион даромадлар”- ушбу счётнинг кредитида юқорида келтирилган счётларга олиб борилмаган бошқа операцион даромадлар, масалан инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар, турли қоплама суммалар ва бошқалар, акс эттирилади. Бунда мос равишда ТМЗ ва пул маблағларини акс эттирувчи счётлар (0100,1000, 2800, 2900, 5000 ва бошқалар) дебетланади.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг ҳисоби. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг молиявий фаолиятдан олинган даромадлари 21-сон БҲМСга мувофиқ қуйидаги счётларда ҳисобга олинади:

- **9510** “Роялти кўринишидаги даромадлар”
- **9520** “Дивидендлар кўринишидаги даромадлар”
- **9530** “Фоизлар кўринишидаги даромадлар”
- **9540** “Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар”
- **9550** “Узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар”
- **9560** “Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар”
- **9590** “Молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар”

Ушбу счётларнинг кредитида номлари юқорида зикр этилган даромадларнинг турлари ҳисоблаш тамойилига мувофиқ олдинги бобларда акс эттирилган тартиблар сингари акс эттирилади.

Фавқулотдаги даромадларнинг ҳисоби. 21-сон БҲМСга мувофиқ фавқулотдаги даромадларнинг ҳисоби 9710 “Фавқулотдаги фойда” счётининг кредитида ҳисобга олинади. Бунда фавқулотда олинган ёки ҳисобланган фойданинг турини кўрсатувчи счётлар (0100, 0400, 0700, 1000, 2900 ва бошқа счётлар) дебетланади.

Барча даромадларни ҳисобга олувчи счётлар ҳисобот даври охирида 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда улар ёпилади.

2. Савдо корхоналарида харажатлар ҳисоби

Сотиш таннархига киритилган харажатлар ҳисоби. Савдо корхоналарида сотиш таннархига киритилган харажатлар деганда сотилган товарлар таннархини ташкил қилувчи харажатлар тушунилади. Бу кўрсаткични аниқлаш тартиби улгуржи савдо ва чакана савдо корхоналарида бир-биридан фарқ қилади.

Улгуржи савдо корхоналарида товарлар сотиб олиш таннархи бўйича узлуксиз тизим асосида ҳисобга олиниши сабабли сотиш таннарига киритилган харажатларни ҳар бир сотиш бўйича аниқлаш имкони мавжуд бўлади. Счёт-фактуралар асосида сотилган товарларни омбор мудирлари жавобгарлигидан сотиб олиш қиймати (таннархи)да чиқарилади ҳамда унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 9120 «Сотилган товарлар таннари»

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар».

Чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида товарларни савдо устамалари билан биргаликда ҳисобга олиниши, шунингдек товарларнинг узлуксиз тизимини сотиш жараёнида қўллашнинг имконияти бўлмаганлик сабабли сотиш таннарига киритиладиган харажатларни, яъни сотилган товарларнинг таннарини сотиш пайтида аниқлаб бўлмайди. Шунинг учун ой охирида сотилган товарларнинг таннари (Ст) товарларни сотишдан олинган даромад (Сд) суммасидан сотилган товарларга тўғри келадиган савдо ва умумий овқатланиш устамалари (Су)ни айириш орқали топилади, яъни:

$$Ст = Сд - Су$$

Чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида сотиш таннарига киритилган харажатлар ёки сотилган товарларнинг таннари қуйидаги кетма-кетликда топилади:

Биринчидан, 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар» счётининг кредит обороти асосида нақд пулга, кредитга, майда улгуржи тарзда, иш ҳақи ҳисобидан ва бошқа сотиш турларидан олинган даромад суммаси аниқланади.

Иккинчидан, 2980 «Савдо устамаси» счётининг кредитида акс эттирилган қолдиқ товарларга тўғри келувчи ва кирим қилинган товарларга қўйилган савдо устамалари асосида сотилган товарларга тўғри келувчи савдо устамасининг миқдори махсус ҳисоб-китоб орқали топилади. Ушбу ҳисоб-китоб барча савдо шаҳобчалари бўйича қуйидаги тарзда амалга оширилади (27.1-жадвалга қarang).

27.1-жадвал

Сотилган товарларга тўғри келадиган савдо устамаларининг ҳисоб- китоби

№	Савдо дўкон	Савдо устамаси (2980-счёт)			Сотилган товарлар суммаси (9020-счётининг кредит обороти)
		Бош қолдиқ (кредит)	Кирим қилинган товарларга қўйилган устама (кредит оборот)	Жами (1Қ2)	
А	Б	1	2	3	4
1	«Хўжалик товарлари»	60000	300000	360000	1600000

2	«Озиқ –овқатлар»	50000	500000	550000	2800000
	<i>Шу каби бошқалар</i>				
	Жами	110000	800000	910000	4400000

Ой охиридаги товарлар суммаси (2920- счётнинг қолдиғи)	Жами товарлар суммаси (4+5)	Савдо устамаси- нинг ўртача фоизи (3/6*100)	Қолдиқ товарларга тўғри келадиган савдо устамаси (7*5/100)	Сотилган товарларга тўғри келадиган савдо устамаси (3-8)
5	6	7	8	9
400000	2000000	18%	72000	288000
500000	3300000	16,7 %	83500	466500
900000	5300000	17,28%	155500	754500

Учинчидан, сотишдан олинган даромад суммасидан сотилган товарларга тўғри келувчи савдо устамасини айириш орқали сотилган товарларнинг таннархи аниқланади. Юқорида келтирилган маълумотлар бўйича ушбу сумма 3645500 сўмни ташкил қилган (4400000- 745500).

27.1-жадвалда келтирилган ҳисоб- китобларга асосан сотилган товарларнинг таннархи 21- сон БҲМС га мувофиқ счётларда қуйидагича акс эттирилади.

•*Сотилган товарларни сотиш баҳоларида ҳисобдан чиқарилишига*

Дебет 9120 «Сотилган товарлар таннархи» - 4400000

Кредит 2920 «Чакана савдодаги товарлар» - 4400000

•*Сотилган товарларга тўғри келувчи савдо устамаси суммасига*

Дебет 2980 «Савдо устамаси» -754500

Кредит 9120 «Сотилган товарлар таннархи» - 754500

9120 «Сотилган товарларнинг таннархи» счётининг дебет ва кредит оборотларининг фарқи (бизнинг мисолда 3645500 сўм) жами сотилган товарларнинг таннаrxини билдиради ва ушбу сумма корхонанинг охириги молиявий натижаларини акс эттирувчи 9910 «Охириги молиявий натижа» счётга ўтказилади, яъни:

Дебет 9910 «Охириги молиявий натижа» -3645500

Кредит 9120 «Сотилган товарлар таннархи» - 3645500

Чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида сотиш таннаrxига киритиладиган харажатлар, яъни сотилган товарлар таннаrxи даврий ҳисоб тизимида бошқача тартибда ҳам аниқланиши мумкин. Ушбу тартибга кўра савдо корхонасида 9120 “Сотилган товарларнинг таннаrxи” қўлланилмайди, унинг ўрнига 9140 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ ни сотиб олиш” ва 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар” вақтинчалик счётларидан фойдаланилади. Товарларни сотиб олиниши таннаrxи бўйича дастлаб 9140 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ ни сотиб олиш” счётининг дебетида ва 6010 «Таъминочиларга тўланадиган счётлар» счётининг кредитида акс эттирилади.

Ой охирида инвентаризация қилиш йўли билан товарларнинг ҳаққоний қолган қолдиғи топилади. Топилган охирги қолдиқ суммаси 2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётининг бош қолдиғи билан таққосланади ва аниқланган фарқ 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар” счётида акс эттирилади. Чунончи, охирги қолдиқ суммаси бош қолдиқ суммасидан кўп бўлса, у ҳолда фарқ суммасига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар»

Кредит 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар”.

Агар охирги қолдиқ суммаси бош қолдиқ суммасидан кичик бўлса, у ҳолда фарқ суммасига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар”.

Кредит 2920 «Чакана савдодаги товарлар»

Ҳисобот даври охирида 9140 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ ни сотиб олиш” счётининг дебетидеда тўпланган, шунингдек 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар” счётининг дебети ёки кредитидеда тўпланган сумма тўлиғича 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади. Бунда **Дебет** 9910 «Якуний молиявий натижа» **Кредит** 9140 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ ни сотиб олиш” ва 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар” ёзувлари суммаларининг йиғиндисини жами сотиш таннархига киритилган харажатлар яъни сотилган товарлар таннархи суммасини ифодалайди. Агар товарларнинг ой охиридаги қолдиғи ой бошидаги қолдиғидан катта бўлса, бу ҳолда сотилган товарлар таннархи **Дебет** 9910 «Якуний молиявий натижа» **Кредит** 9140 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ ни сотиб олиш” ёзуви суммасидан **Дебет** 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар” **Кредит** 9910 «Якуний молиявий натижа» ёзувининг суммасини айириш орқали топилади.

Давр харажатларининг ҳисоби. Савдо корхоналарида давр харажатларига товарларни сотишга, маъмурий-бошқарувига ва бошқа операцион фаолиятига доир харажатлар киради.

21-сон БХМС га мувофиқ савдо корхоналарининг давр харажатларининг ҳисоби бошқа корхоналар сингари қуйидаги счётларда олиб борилади:

9410 “Сотиш харажатлари”- ушбу счётнинг дебетидеда йил мобайнида сотишга доир харажатлар (реклама харажатлари, сотиш билан боғлиқ ходимларнинг иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, амортизация харажатлари, ташиш ва бошқа шу каби сотиш билан боғлиқ харажатлар) акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебетидеда ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитидеда (5110, 5010, 6710, 6520, 6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади.

9420 “Маъмурий-бошқарув харажатлари”- ушбу счётнинг дебетидеда йил мобайнида бошқарувга доир харажатлар (иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, амортизация харажатлари, сафар харажатлари, телефон алоқаси ва бошқа шу каби бошқарув билан боғлиқ харажатлар) акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебетидеда ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитидеда (0200, 0500, 1000, 5110, 5010, 6710, 6520, 6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади.

9430 “Бошқа операцион харажатлар” - ушбу счётининг дебетида йил мобайнида савдо корхоналарининг сотиш ва бошқарувдан ташқари умумфаолиятига доир давр харажатлари (моддий ёрдам, компенсацион тўловлар, мулкни сотишдан ва беришдан кўрилган зарарлар, турли хизматлар ва бошқа шу каби операцион харажатлар) акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётининг дебетида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (1000, 5110, 5010, 6400, 6710, 6520, 6990, 9210, 9220 ва бошқа счётлар) акс эттирилади.

Молиявий фаолиятга доир харажатлар ҳисоби. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг молиявий фаолиятга доир харажатларига қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш, валюта операциялари, кредит ва қарзларни олиш, узоқ муддатли ижарага доир ва бошқа молиявий фаолиятга тааллуқли харажатлар киради. 21-сон БҲМС га мувофиқ савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг молиявий фаолиятга доир харажатлари ҳисоби куйидаги счётларда олиб борилади:

9610 “Фоииз кўринишидаги харажатлари”- ушбу счётининг дебетида йил мобайнида савдо корхоналари томонидан олинган қарзлар ва кредитларга доир ҳисобланган харажатлар, шунингдек узоқ муддатли ижара учун тўловлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётининг дебетида ва 6920 “Ҳисобланган фоиизлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

9620 “Валюта курс фарқларидан кўрилган зарарлар”- ушбу счётининг дебетида йил мобайнида савдо корхоналари балансининг валюта моддаларини ифодаловчи счётларга доир операциялар бўйича курслар ўртасидаги салбий фарқлардан кўрилган зарарлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётининг дебетида ва бу зарарларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (4010, 4310, 5020, 5210, 5220, 6010, 6310 ва бошқа счётлар) акс эттирилади.

9630 “Қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш бўйича харажатлар” - ушбу счётининг дебетида йил мобайнида савдо корхоналарида акция ва бошқа қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш билан боғлиқ харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётининг дебетида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (1000, 5110, 5010, 6710, 6520, 6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади.

9690 “Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар”- ушбу счётининг дебетида йил мобайнида савдо корхоналарининг молиявий фаолиятга доир бошқа харажатлари, масалан молиявий инвестицияларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар ва бошқа харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётининг дебетида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (0600, 5800, 6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади.

Фавқулотдаги зарарлар ҳисоби. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида фавқулотдаги зарарлар ҳисоби 21-сон БҲМСга мувофиқ 9720 “Фавқулотдаги зарарлар” счётининг дебетида ҳисобга олинади. Бунда фавқулотдаги ходисалардан кўрилган зарарларни кўрсатувчи счётлар, масалан, 0100, 0400, 0700, 1000, 2900 ва бошқа счётлар кредитланади.

Йил охирида сотиш таннархига киритилган харажатлар, давр харажатлари, молиявий фаолиятдан олинган харажатлар, фавқулотдаги зарарлар ҳисоби

счётларининг дебетида тўпланган сумма уларнинг кредитига ва 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг дебетида ёзилади ва шу асосда улар ёпилади.

3. Савдо корхоналарида якуний молиявий натижаларнинг ҳисоби

Савдо корхоналари фаолиятининг якуний молиявий натижаларини ифодаловчи фойда (зарар)лар кўрсаткичлари бошқа турдаги корхоналардагидек «Махсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»га мувофиқ аниқланади. Фақат, ҳар бир фойда кўрсаткичини топишда бевосита савдо фаолиятига доир кўрсаткичлар асос қилиб олинади. Чунончи, савдо корхоналарида товарларни сотишдан олинган фойда (Фс) ёки зарар (Зс) соф тушумдан (Ст) сотилган товарлар таннариhini (Тс) айириш орқали топилади, яъни:

$$\text{Фс (Зс) қ Ст – Тс, мос равишда} \\ \text{Фс қ агар Ст > Тс, \quad Зс қ агар Ст < Тс}$$

Савдо корхоналарининг асосий ва умумхўжалик фаолияти турларидан олган фойдаси (зарари), шунингдек солиққача фойдаси (зарари) барча тармоқ корхоналаридаги сингари яхлит белгиланган тартибда аниқланади. Уларнинг соф фойдаси (Сф) ёки соф қопланмаган зарари (Сз) солиққача фойда (Фст) ёки зарар (Зст) суммасидан ягона солиқ тўлови (Яст) суммасини айириш орқали топилади, яъни:

$$\text{Сф (Сз) = Фст (Зст) – Яст}$$

21-сон БҲМС га мувофиқ савдо корхоналарида ҳисобот йилнинг солиқ тўлагунгача қадар фойдаси (зарари)ни топиш барча даромад ва харажатларни 9910 “Якуний молиявий натижа” счётида акс эттириш ва ушбу счётнинг дебет ва кредит оборотлари суммасини таққослаш йўли билан амалга оширилади. Жумладан, даромадларни акс эттирувчи барча счётлар (9010-9030, 9310-9390, 9510-9590, 9710) нинг кредитида тўпланган сумма йил охирида 9910 счётнинг кредитига, харажатларни акс эттирувчи барча счётлар (9110-9130, 9410-9430, 9610-9690, 9720)нинг дебетида тўпланган сумма йил охирида 9910 счётнинг кредитига ўтказилади, яъни:

Дебет 9020, 9310-9390, 9510-9590, 9710 **Кредит** 9910

Дебет 9910 **Кредит** 9120, 9410-9430, 9610-9690, 9720.

Агар, 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг кредит айланмаси дебет айланмасидан катта бўлса, у ҳисобот йилида савдо корхонаси солиқ тўлагунгача қадар фойдага, дебет айланмаси кредит айланмасидан катта бўлса, у ҳолда савдо корхонаси солиқ тўлагунгача қадар зарарга эришган ҳисобланади.

Фойдани ишлатилишининг ҳисоби. 21-сон БҲМС га асосан савдо корхоналарида ҳисобот йили фойдасининг ишлатилиши 9800 “Солиқлар ва йиғимларни тўлаш учун фойдани ишлатишни ҳисобга олувчи счётлар”да акс

эттирилади. Ушбу счётининг дебетиди йил мобайнида ҳисобланган ягона солиқ тўлови акс эттирилади. Бунда ушбу солиқ бўйича бюджет олдидаги қарзларни ифодаловчи 6400 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар ҳисоби счётлари” кредитланади.

Йил охирида 9800 “Солиқлар ва йиғимларни тўлаш учун фойдани ишлатишни ҳисобга олувчи счётлар”нинг дебетиди тўпланган ягона солиқ тўлови суммаси унинг кредитиди ва 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг дебетиди акс эттирилади ва шу асосда фойданинг ишлатилиши ҳисоби счёти ёпилади.

Ҳисобот йилининг соф фойдаси (зарарлари) тақсимланишининг ҳисоби. 9910 “Якуний молиявий натижа” счётига фойдани ишлатилиши ҳисоби счётини, яъни 9800 счётни ёпилиши билан савдо корхонасининг ҳисобот йил якуни бўйича соф фойдаси (қопланмаган зарари)ни аниқлаш имкони бўлади. Бунинг учун 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг дебет ва кредит айланмалари таққосланади. Ушбу счётининг кредит айланмасини дебет айланмасидан катта бўлиши савдо корхонасининг соф фойдасини, кредит айланмасидан дебет айланмасини катта бўлиши савдо корхонасининг қопланмаган соф зарарини билдиради.

Аниқланган соф фойда суммаси 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг дебетига ва 8710 «Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётининг кредитига ўтказилади. Йил якуни бўйича зарар билан чиқилган бўлса, ушбу зарар суммаси 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг кредитига ва 8710 «Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётининг дебетига ўтказилади. Ушбу ёзув билан 9910 “Якуний молиявий натижа” счёти тўлиғича ёпилади.

Ҳисобот йили охирида 8710 «Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётида акс эттирилган соф фойда (қопланмаган зарар) тақсимланиши ёки тақсимланмай қолиши мумкин. Бундай тақсимотни амалга ошириш савдо корхоналарининг мулкӣ ва ташкилий шаклига бевосита боғлиқ ҳисобланади. Ўртоқчилик жамиятларидаги савдо корхоналарида, масалан, масъулияти чекланган жамиятларда, қўшма корхоналарда, хусусий корхоналарда уларнинг устави ва таъсис шартномалари талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳисобот йилнинг соф фойдаси (қопланмаган зарари) таъсисчилар йиғилишининг қарорига асосан тақсимланиши ёки тақсимланмасдан корхона ихтиёрида жамланган фойда (қопланмаган зарар) ҳисобига қолдирилиши мумкин. Бу турдаги савдо корхоналарида таъсисчилар йиғилиши қарорига асосан ҳисобот йилнинг соф фойдасини тақсимлаш қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

• *Таъсисчиларга дивиденд (фоиз) кўринишида тақсимланган соф фойда суммасига:*

Дебет 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) “

Кредит 6610 “Тўланадиган дивидендлар”

• *Корхонанинг резерв капиталига ажратма суммасига:*

Дебет 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) “

Кредит 8520 “Резерв капитали”

• *Ҳисобот йилнинг тақсимланмай қолинган соф фойдаси ўтган йилларнинг жамланган фойдасига қўшилса:*

Дебет 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) “

Кредит 8720 “Жамланган фойда (қопланмаган зарар)”

Агар ўртоқчилик жамияти ҳисобот йили якуни бўйича зарар билан чиққан бўлса, ушбу зарар суммаси 8720 “Жамланган фойда (қопланмаган зарар)” счётининг дебетига ўтказилади, яъни:

Дебет 8720 “Жамланган фойда (қопланмаган зарар)”

Кредит 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) “

Шундай қилиб, ўртоқчилик жамиятларида ҳисобот йилнинг охирига 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” счёти тўлиқ ёпилади ва ушбу вақтинчалик (транзит) сёт қолдиқга эга бўлмайди.

Акциядорлик жамиятлари мақомидаги савдо корхоналарида 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) “ счётида тўпланган фойда ёки зарар суммасини акциядорлар йиғилиши қарорисиз тақсимлаб бўлмайди. Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ акциядорларнинг умумий йиғилишлари келгуси йилда ўтказилади. Шу сабабли савдо акциядорлик жамиятларида 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) “ счётида тўпланган фойда ёки зарар суммаси келгуси йилга қолдиқ сифатида ўтказилади, у фақат ҳисобот йили фойдаси (зарари) тақсимлангач ёпилади.

Текшириш учун саволлар:

1. Сотишдан олинган даромадларнинг ҳисоби деганда нимани тушунасиз?

2. Чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида сотиш таннархига киритилган харажатлар ёки сотилган товарларнинг таннархи қандай кетма-кетликда топилади?

3. Давр харажатларининг ҳисоби таркибига нималар киради?

4. Савдо корхоналарида якуний молиявий натижалар қандай аниқланади?

28-МАВЗУ: САВДО КОРХОНАЛАРИДА СОЛИҚ ТЎЛОВЛАРИ, МАЖБУРИЙ АЖРАТМАЛАР ВА УШЛАНМАЛАР ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Режа:

1. Савдо корхоналарида солиқ тўловларининг ҳисоби

2. Савдо корхоналарида мажбурий ажратмалар ва ушланмаларнинг ҳисоби

1. Савдо корхоналарида солиқ тўловларининг ҳисоби

Савдо корхоналари давлатимизнинг солиқ қонунчилигига кўра мақоми ва юритаётган фаолият турлари бўйича ҳар хил солиқлар, мажбурий ажратмалар, тўловлар, ушланмалар ва йиғимларни тўлайдилар. Чунончи, чакана савдо, умумий овқатланиш, улгуржи савдо корхоналари (улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий базаларидан ташқари), жойлашган жойи ва аҳолисининг сонига қараб, белгиланган ставкаларда солиққа тортиладиган базадан ягона солиқ тўловини тўлайдилар. Улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий (вилоят, вилоятлараро ва туманлараро) базалари белгиланган ставкаларда ялпи даромад солиғини ва бюджетдан ташқари мақсадли фондларга ажратмаларни тўловчилари бўлиб ҳисобланади. Савдо корхоналари ҳисобланадиган автомобилларга ёқилғи қуюш шаҳобчалари (АЁҚШ) белгиланган ставкаларда ёғилғи истеъмоли солиғи ҳамда солиққа тортиладиган базадан ягона солиқ тўловини тўлайдилар. Комиссияга қабул қилинган товарлар ва консигнация товарлари бўйича воситачилик хизматларини кўрсатувчи савдо корхоналари воситачилик ҳақидан белгиланган ставкаларда ягона солиқ тўловини тўловчилари бўлиб ҳисобланадилар.

Ягона солиқ тўловининг ҳисоби

Солиқ солиш объекти. Савдо корхоналарида ягона солиқ тўловининг объекти бўлиб ялпи тушум ҳисобланади. Савдо корхоналарининг ялпи тушуми ўз ичига қуйидагиларни олади:

1) *товарларни реализация қилишдан соф тушум, яъни соф товар айланмаси;*

2) *асосий фаолиятдан бошқа даромадлар:*

а) ундирилган ёки қарздор томонидан эътироф этилган жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар ва хўжалик шартномалари шартларини бузганлик учун бошқа хил жазо жарималари;

б) ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда;

в) ишлаб чиқариш ва маҳсулот (иш, хизмат)ларни реализация қилиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан, хизмат кўрсатувчи ва ёрдамчи хизматлардан тушумлар сифатидаги бошқа даромадлар;

г) асосий воситалар ва бошқа мол-мулкни чиқиб кетишидан даромадлар;

д) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

е) товар-моддий бойликларни қўшимча баҳолаш (товар-моддий бойликларни қўшимча баҳолаш суммаси улар реализация қилинишига қараб солиқ солинадиган ялпи тушумга киритилади;

ж) бошқа шахслардан текинга олинган мол-мулк;

з) бошқа шахслардан текинга олинган молиявий ёрдам;

и) қисқа муддатли ижарадан даромадлар;

к) бошқа операцион даромадлар, қуйидаги олинган даромадлардан ташқари (етказиб берувчилардан чегирмалар кўринишидаги; илгари чиқариб ташланган харажатларни қоплаш кўринишидаги; асосий воситаларни тугатишда илгариги нархини арзонлаштириш суммасидан ошадиган қўшимча баҳолаш суммаси ҳисобига);

3) *молиявий фаолиятдан даромадлар:*

а) олинган роялтилар ва капитал трансферти;

б) Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва унинг ташқарисида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида улуш қўшган ҳолда қатнашишдан олинган даромад, акциялар бўйича дивидендлар ва облигациялар ҳамда хўжалик юритувчи субъектга тегишли қимматли қоғозлар бўйича даромадлар;

в) мол-мулкни узоқ муддатли ижарага (лизингга) беришдан олинган даромадлар (маржа);

г) чет эл валютасидаги операциялар бўйича курсдаги фарқдан даромадлар. Бунда, баланснинг валюта моддаларини қайта баҳолашда курсдаги фарқдан даромад бўлиб, мусбат ва манфий курс фарқлари ўртасидаги сальдо ҳисобланади. Манфий курс фарқи суммаси мусбат курс фарқи суммасидан ошиб кетган ҳолда ошган сумма ягона солиқ тўловини ҳисоблаб чиқарилаётганда солиқ солинадиган базани камайтирмайди;

д) қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашларни ўтказишдан даромадлар;

е) молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар;

4) *фавқулодда даромадлар.*

Ягона солиқ тўлови ставкалари. Республикамизнинг солиқ сиёсатига мувофиқ савдо корхоналари ягона солиқ тўловини турли ставкаларда тўлайдилар. Чунончи, 2009 йил учун қуйидаги солиқ ставкалари белгиланган (28.1-жадвал).

Ягона солиқ суммасининг ҳисоб-китоби ва ҳисоби. Ягона солиқ тўлови суммаси солиқ қонунчилиги ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳисоб-китоб қилинади. Чунончи, ушбу ҳисоб-китобга солиқ солиш объектига кирувчи барча тушум ва даромадлар тафсилотини ифодаловчи жадваллар илова қилинади.

Ягона солиқ тўлови суммасини топиш учун ҳисоб-китобда махсус «Солиқ солиш базаси» кўрсаткичи (070-қатор) кўзда тутилган. Ушбу кўрсаткич жами соф ялпи тушум (050-қатор) суммасидан ялпи тушумдан чиқариб ташланадиган суммаларни (060-қатор) айириш орқали топилади.

28.1- жадвал

**Савдо корхоналари учун ягона солиқ тўлови ставкалари
(2009 йил учун)**

N	Солиқ тўловчилар	Солиқ солинадиган базага нисбатан солиқ ставкаси, % да
---	------------------	---

1.	Умумий овқатланиш корхоналари	10
	улардан:	
	умумий таълим мактаблари, мактаб-интернатлар, ўрта махсус, касб-хунар ва олий ўқув юртларига хизмат кўрсатувчи ихтисослашган умумий овқатланиш корхоналари	8
2.	Чакана савдо корхоналари (4-бандда кўрсатилганларидан ташқари):	
	аҳолиси сони 100 минг ва ундан кўп кишидан иборат шаҳарларда	4
	бошқа аҳоли пунктларида	2
	бориш қийин бўлган ва тоғлик туманларда жойлашган	1
3.	Улгуржи савдо корхоналари (4-бандда кўрсатилганларидан ташқари)*	5
4.	Улгуржи ва чакана дорихона ташкилотлари:	
	аҳолиси сони 100 минг ва ундан кўп кишидан иборат шаҳарларда	3
	Бошқа аҳоли пунктларида	2
	Бориш қийин бўлган ва тоғлик туманларда жойлашган	1
5.	1, 2 ва 4-бандларда кўрсатилган корхоналар учун (улгуржи дорихона ташкилотларидан ташқари), пластик карталарни қўллаган ҳолда ҳақи тўланган кўрсатилган хизматлар ҳажми бўйича	белгиланган ставка 10 % га пасайтирилади

**) Улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий (вилоят, вилоятлараро ва туманлараро) базалари бундан мустасно. Улар учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 8 июндаги "Ихтисослаштирилган улгуржи база-контораларни солиққа тортиш тартибини такомиллаштириш тўғрисида" ПҚ-374-сон қарорининг амал қилиши сақлаб қолинади.*

Ялпи тушумдан чиқариб ташланадиган суммаларга савдо корхоналарида куйидагилар киради:

* давлат субсидиялари;

* давлат қимматли қоғозлари бўйича даромадлар;

*тўлов манбаида ушлаб қолиниши лозим бўлган дивидендлар ва фоизлар кўринишидаги даромадлар;

* дивидендлар кўринишида олинган ҳамда дивиденд тўлаган юридик шахснинг устав фондига (капиталига) йўналтирилган даромадлар;

*ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдасини устав капиталини оширишга йўналтиришда акциядорлар қўшимча акцияларнинг қиймати ёки акцияларнинг номинал қийматини кўпайтириш тарзида олган даромадлари;

*ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда. Мазкур даромадлар қайси даврда пайдо бўлган бўлса, ўша даврдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ шу даврдаги солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича ҳисоб-китобларни ўтказишни ҳисобга олган ҳолда солиққа тортилади;

* олинган грантлар.

* кўп оборотли қайтариладиган таранинг қиймати, агар унинг қиймати товарларни реализация қилишдан тушумнинг таркибига илгари киритилган бўлса;

* қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа чегирмалар.

Ягона солиқ тўловини тўловчи автомобилларга ёқилғи қуйиш шохобчаларида ушбу чегирмалардан ташқари солиқ солиш базаси куйидагиларга камайитирилади:

-жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиқ суммасига;

-маҳаллий бюджетга ўтказилиши лозим бўлган автомобилларга ёқилғи қуйиш шохобчалари учун белгиланган юқори устамасидан ошадиган чакана ва харид нархлари ўртасидаги фарқ суммасига.

Ягона солиқ тўлови базасини аниқлашда чегириб ташланадиган даромад турлари тафсилоти ушбу солиқ тўлови ҳисоб-китобида илова қилинади.

Ягона солиқ тўлови суммаси савдо ва умумий овқатланиш корхоналари томонидан олиб борилган савдо фаолияти турлари бўйича улар учун белгиланган солиқ ставкасини ҳар бир фаолият турига тўғри келувчи солиқ солиш базаси суммасига кўпайтириш орқали топилади. Пластик карточкалар бўйича олинган тушумга тўғри келувчи ягона солиқ тўлови суммаси улар бўйича тузатилган ставкада, яъни белгиланган ставканинг 10 фоизга камайтирилган миқдорида топилади.

Ягона солиқ тўлови суммаси йил бошидан бошлаб ўсиш тартибида ҳисоб-китоб қилинади. Жами ҳисобланган солиқ суммаси ва олдинги ҳисоб-китоб суммаси ўртасидаги фарқ охириги ҳисобот даврига (чоракка) тўғри келадиган солиқ суммасини билдиради. Ушбу суммага бухгалтерияда қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 9810 «Даромад (фойда)дан солиқлар бўйича харажатлар»

Кредит 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар”.

Ягона солиқ тўловининг бюджетга ўтказиб берилишига бухгалтерияда қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар”

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

АЁҚШларда ёқилғи истеъмоли учун солиқ ва ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби ҳисобининг хусусиятлари

2002 йил 1 январдан бошлаб республикамізда жисмоний шахсларга бензин, дизель ёқилғиси ва суюқлаштирилган газлар нақд пулга транспорт солиғи ўрнига жорий этилган ёқилғи истеъмоли учун ундириладиган солиқ билан сотиладиган бўлди. Чунончи, 2009 йил 1 январдан бошлаб ёқилғи истеъмоли учун солиқ сотилган 1 литр бензин ва дизель ёқилғисига ҳамда 1 кг суюлтирилган газга 120 сўм миқдорида белгиланган.

АЁҚШларда ёқилғиларнинг ҳисоби уларнинг сотиш баҳоларида (истеъмол солиғисиз) юритилади. Ёқилғининг истеъмол солиғисиз топилган сотиш баҳоси ва унинг сотиб олиш баҳоси ўртасидаги фарқ савдо устамасини ташкил қилади. АЁҚШларда ёқилғининг сотилиши назорат касса аппаратлари ва товар чекларида қайд этилади. Ушбу чекларда сотилган ёқилғининг миқдори, жами сотиш қиймати, шу жумладан сотишда харидордан олинган ёқилғи истеъмоли учун солиқ суммаси кўрсатилади.

Ушбу хусусиятлар АЁҚШда ёқилғи кирими, унинг сотилиши, сотишдан олинган жами тушум, сотилган ёқилғига тўғри келадиган истеъмол солиғи, ягона солиқ тўлови, сотиш таннарни ва сотилган товарларга тўғри келадиган

савдо устамалари ҳисобини юритишда ўзига хос хусусиятлар борлигидан дарак беради. Бу хусусиятларни қуйидаги мисол асосида кўриб чиқамиз.

Мисол: АЁҚШ 10000 литр А-80 бензинни сотиб олди, 1 литр бензиннинг сотиш баҳоси истеъмол солиғи билан бирга 1040 сўм, истеъмол солиғисиз сотиш баҳоси 920 сўм, сотиб олиш нархи 790 сўм, бу бензин тўлиқ сотилган, дейлик. 1 литр А-80 бензинга тўғри келадиган савдо устамаси суммаси 130 сўмни (920-790) ташкил этади.

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра АЁҚШда ёқилғининг киримиغا қуйидагича ёзувлар қилинади:

1. Сотиб олиш қийматиغا, яъни 7900000 сўмга:

Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар» 7900000

Кредит 6010 «Таъминотчиларга тўланадиган счётлар» 7900000.

2. Ёқилғига қўйилган савдо устамасига, яъни 1300000 сўмга 10000 (920-790):

Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар» 1300000

Кредит 2980 «Савдо устамалари» 1300000.

Касса аппарати кўрсаткичлари ёки товар чеклари асосида АЁҚШларда сотишдан олинган соф тушум, шунингдек сотишда олинган ёқилғи истеъмоли солиғи ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

• *Сотишдан олинган соф савдо тушуми суммасига*

Дебет 5010 «Касса» 9200000

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар» - 9200000

• *Сотилган ёқилғига тўғри келадиган солиқ суммасига*

Дебет 5010 «Касса» -1200000

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар» 1200000

АЁҚШларда истеъмол солиғи айириб ташлангандан кейин қолган савдо тушуми ягона солиқ тўловига тортилади. АҚШнинг жойлашган жойи ва хизмат кўрсатаётган ҳудудидаги аҳоли сонига кўра ягона солиқ тўлови белгиланган ставкада ҳисобланади. Мисол учун, ушбу солиқ ставкаси 3 фоиз, дейлик. Бу ҳолда АЁҚШнинг ёқилғи сотишдан олган соф тушумидан тўлайдиган ягона солиқ тўлови суммаси 276000 сўмни ($9200000 \cdot 3\%$) ташкил этади. Ушбу солиқ суммаси юқорида келтирилган тартибдагидек, **Дебет** 9810 «Даромад (фойда)дан солиқлар бўйича харажатлар» **Кредит** 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар» ёзув билан ҳисобда акс эттирилади.

АЁҚШларда ёқилғи истеъмоли учун солиқ ва ягона солиқ тўловининг бюджетга ўтказиб берилишига бухгалтерияда қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар» (солиқ тури)

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

АЁҚШларда сотилган ёқилғи сотиш баҳосида (истеъмол солиғисиз) моддий жавобгар шахс бўйнидан чиқарилади ва унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи» 9200000

Кредит 2920 «Чакана савдодаги товарлар» 9200000

Сотилган ёқилғининг таннархи 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи» счётининг дебетида тўпланган суммадан ушбу счётнинг кредитига олиб

борилган сотилган товарларга тўғри келадиган савдо устамасини (бизнинг мисолимизда 1300000 сўм) айириш орқали топилади. Савдо устамасининг ҳисобдан чиқарилиши қуйидагича счётларда акс эттирилади:

Дебет 2980 «Савдо устамалари» 1300000.

Кредит 9120 «Сотилган товарларнинг таннари» 1300000

Демак, жами сотилган сотилган ёқилғининг таннари бизнинг мисолимизда 7900000 сўми (9200000-1300000) ташкил этади.

Ҳисобот даври охирида ёқилғининг сотилишидан олинган соф тушум ва сотиш таннари якуний молиявий натижалар счётига ўтказилади ва уларга қуйидагича ёзувлар қилинади:

**ёқилғини сотишдан олинган соф савдо тушумини молиявий натижалар счётига ўтказилишига:*

Дебет 9020 «Товарларни сотилишидан олинган даромадлар» 9200000

Кредит 9910 «Охирги молиявий натижа» 9200000.

**сотиш таннарини молиявий натижалар счётига ўтказилишига:*

Дебет 9910 «Охирги молиявий натижа» 7900000

Кредит 9120 «Сотилган товарларнинг таннари» 7900000

Ёқилғини сотишдан олинган фойда суммаси соф савдо тушумидан сотиш таннарини айиришдан кейин қолган суммадан иборат бўлади. Бизнинг мисолимизда у 1300000 сўми ташкил қилади (9200000- 7900000).

АЁҚШ бўйича моддий жавобгар шахс куннинг охирида товарлар (ёқилғи) ҳаракати бўйича товар ҳисоботини тузади. Ушбу ҳисоботда товарларнинг бош қолдиғи, кирими, чиқими, охирги қолдиғи миқдор ва пул ифодасида кўрсатилади.

Ялпи даромад солиғи ҳисоб-китобининг хусусиятлари ва унинг ҳисоби

Юқорида таъкидланганидек, улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий (вилоят, вилоятлараро ва туманлараро) базалари учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 8 июндаги "Ихтисослаштирилган улгуржи база-контораларни солиққа тортиш тартибини такомиллаштириш тўғрисида" ПҚ-374-сон қарорига асосан 2009 йилнинг 1 июлигача ялпи даромад солиғини тўлаш тартиби сақлаб қолинган.

Ушбу солиқ тўловининг ягона солиқ тўловидан фарқли жиҳатларига қуйидагилар киради.

Биринчидан, солиқ базаси элементи ҳисобланган сотишдан олинган даромад деганда соф тушум эмас, балки товарларнинг сотиш ва сотиб олиш баҳоларидаги қийматлари ўртасидаги фарқ тушунилади. Солиқ базасига кирувчи бошқа элементлар таркибида фарқ мавжуд бўлмайди.

Иккинчидан, ялпи даромад солиғи давлат томонидан белгиланган алоҳида ставка бўйича ундирилади.

Учинчидан, ялпи даромад солиғи суммаси сотилган товарлар таннархи суммасига бевосита боғлиқ бўлганлиги сабабли ушбу кўрсаткични аниқ ҳисоб-китоб қилишга талаб катта бўлади.

Ялпи даромад солиғи суммаси йил бошидан бошлаб ўсиш тартибида ҳисоб-китоб қилинади. Жами ҳисобланган солиқ суммаси ва олдинги ҳисоб-китоб суммаси ўртасидаги фарқ охирги ҳисобот даврига (чоракка) тўғри келадиган солиқ суммасини билдиради. Ушбу суммага бухгалтерияда қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 9810 «Даромад (фойда)дан солиқлар бўйича харажатлар»

Кредит 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар”.

Ялпи даромад солиғининг бюджетга ўтказиб берилишига бухгалтерияда қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар”

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

2. Савдо корхоналарида мажбурий ажратмалар ва ушланмаларнинг ҳисоби

Ягона солиқ тўловини тўловчи савдо корхоналари давлатнинг мақсадли фондларига (пенсия фонди, йўл фонди, мактаб таълимини ривожлантириш фонди) мажбурий ажратмаларни қилмайдилар. Япи даромад солиғини тўловчи улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимида кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий базалари эса ушбу мажбурий ажратмаларни тўловчилари бўлиб ҳисобланади. 2009 йил 1 январдан бошлаб улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимида кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий базалари давлатнинг мақсадли фондларининг ҳар бирига мажбурий ажратмаларни соф товар айланмасидан 1 фоиз миқдорида тўлайдилар. Барча савдо корхоналари, уларнинг қайси солиқ тўловини тўловчилари бўлишларидан қатъий назар, ходимларга ҳисобланган иш ҳақи кўринишидаги барча даромадлардан (имтиёзлардан ташқари) белгиланган фоиз миқдорида пенсия фондига ажратмани, шунингдек ундан белгиланган фоиз миқдорида ушланмани амалга оширишлари лозим. Бундан ташқари, барча савдо корхоналари ўз мақсадларида сотиб олган автомобиллар учун уларнинг сотиб олиш қийматидан белгиланган ставкада йўл фондига тўловларни амалга оширадилар.

Савдо корхоналарида бошқа корхоналар сингари давлатнинг мақсадли фондларига ажратмалар тасдиқланган шаклларда ҳисоб-китоб қилинади ва ушбу ҳисоб-китоблар асосида ҳисобланган ажратмалар суммасига қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Дебет 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Ходимларга ҳисобланган иш ҳақи кўринишидаги барча даромадлардан (имтиёзлардан ташқари) белгиланган фоиз миқдорида пенсия фондига ажратмага қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 9400 «Давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар»

Дебет 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Ходимларга ҳисобланган иш ҳақи кўринишидаги барча даромадлардан (имтиёзлардан ташқари) белгиланган фоиз миқдорида ушланма суммасига:

Дебет 6710 «Иш ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар»

Дебет 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Ўз мақсадларида сотиб олган автомобиллар учун уларнинг сотиб олиш қийматидан белгиланган ставкада йўл фондига тўловлар ушбу автомобилларнинг бошланғич қийматига киртилади ва унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Мажбурий ажратмалар, ушланмалар ва тўловларнинг давлатнинг мақсадли фондларига ўтказиб берилишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

МАВЗУГА ОИД ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

- 1. Ялпи тушум**
- 2. Улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий (вилоят, вилоятлараро ва туманлараро) базаларининг ялпи даромади**
- 3. Сотиш харажатлари**
- 4. Ягона солиқ тўлови**
- 5. Ялпи даромад солиғи**
- 6. Ёқилғи истеъмоли учун солиқ**

Текшириш учун саволлар:

- 1. Ягона солиқ тўловининг ҳисоби деганда нимани тушунаси?**
- 2. Савдо корхоналарининг ялпи тушуми ўз ичига нималарни олади?**
- 3. Молиявий фаолиятдан даромадларга нималар киради?**
- 4. АЁҚШларда ёқилғи истеъмоли учун солиқ ва ягона солиқ тўлови ҳисобининг хусусиятлари деганда нимани тушунаси?**

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
-------------	---

I-БЎЛИМ. ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

1-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асослари	7
2-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар ҳисобининг хусусиятлари.....	23
3-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида материаллар ҳисобининг хусусиятлари.....	45
4-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар ҳисобининг хусусиятлари.....	65
5-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва қурилиш ишлари таннархини калькуляция қилишнинг хусусиятлари.....	75
6-Мавзу: Қурилиш ишларини бажаришдан олинган даромадлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китобларнинг ҳисоби	85
7-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида молиявий натижалар, солиқлар ва мажбурий тўловларнинг ҳисоби	94
8-Мавзу: Қурилиш ташкилотларида ҳисобот	117

II-БЎЛИМ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

9-Мавзу: Қишлоқ хўжалик корхоналарида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асослари.....	132
10-Мавзу: Қишлоқ хўжалик корхоналарида асосий воситалар ҳисобининг хусусиятлари.....	145
11-Мавзу: Қишлоқ хўжалик корхоналарида ишлаб чиқариш заҳиралари ҳисобининг хусусиятлари.....	157
12-Мавзу: Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш	169
13-Мавзу: Чорвачилик ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш.....	183
14-Мавзу: Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби.....	196
15-Мавзу: Қишлоқ хўжалик корхоналарида молиявий натижалар кўрсаткичлари, солиқлар, мажбурий ажратмалар ва тўловларнинг ҳисоби.....	204
16-Мавзу: Қишлоқ хўжалик корхоналарида молиявий ҳисобот	

шакллари тўлғизиш хусусиятлари..... 229

**Ш-БЎЛИМ. АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРИДА
БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ**

17-Мавзу: Автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асослари	239
18-Мавзу: Автотранспорт воситалари ва улар иш фаолиятининг ҳисоби.....	249
19-Мавзу: Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг ҳисоби	274
20-Мавзу: Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннариhini калькуляция қилиш.....	292
21-Мавзу: Автотранспорт корхоналарида молиявий натижалар кўрсаткичларининг ҳисоби ва уларни молиявий ҳисоботда акс эттиришнинг хусусиятлари.....	320
22-Мавзу: Автотранспорт корхоналарида солиқлар, мажбурий ажратмалар ва тўловларнинг ҳисоби.....	332

**IV-БЎЛИМ. САВДО ВА УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ
КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

23-Мавзу: Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асослари.....	346
24-Мавзу: Улгуржи савдо корхоналарида товар операцияларининг ҳисоби.....	355
25-Мавзу: Чакана савдо корхоналарида товар операцияларининг ҳисоби.....	388
26-Мавзу: Умумий овқатланиш корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари.....	408
27-Мавзу: Савдо корхоналарида даромадлар, харажатлар ва якуний молиявий натижалар ҳисобининг хусусиятлари.....	417
28-Мавзу: Савдо корхоналарида солиқ тўловлари, мажбурий ажратмалар ва ушланмалар ҳисобининг хусусиятлари..	428